

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

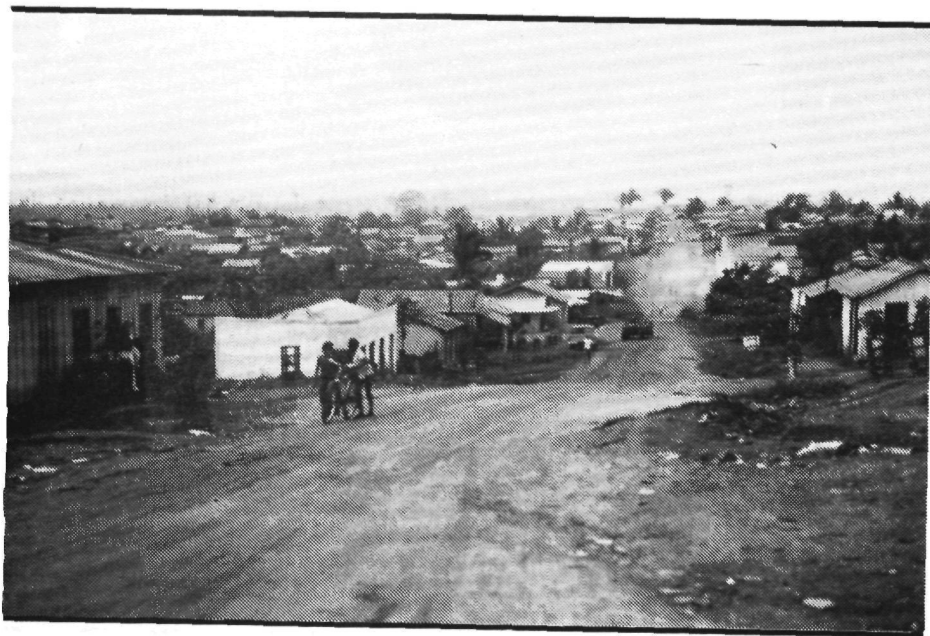
For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/113187>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-08 and may be subject to change.

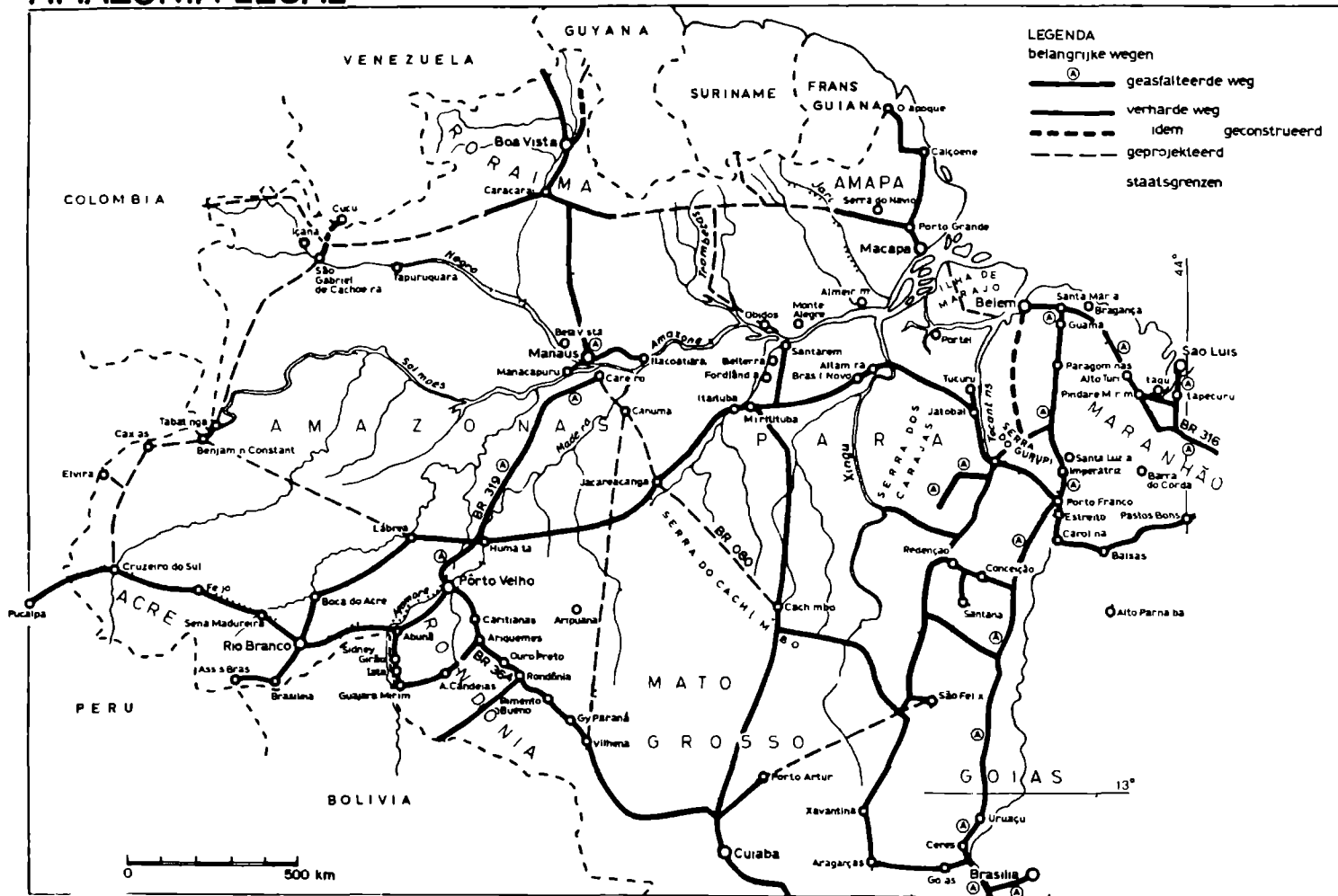
Sjoukje Volbeda

PIONIERSSTEDEN IN HET OERWOUD

**Stedelijke ontwikkelingen
aan een agrarisch
kolonisatiefront in het
Braziliaanse Amazonegebied**

AMAZÔNIA LEGAL

Figuur 1.1: Overzichtskaart van Amazônia Legal

PIONIERSSTEDEN IN HET OERWOUD

*Stedelijke ontwikkelingen aan een agrarisch
kolonisatiefront in het Braziliaanse Amazonegebied*

Promotor: prof.dr. J.M.G. Kleinpenning

Voor Steven

PIONIERSSTEDEN IN HET OERWOUD

*Stedelijke ontwikkelingen aan een agrarisch
kolonisatiefront in het Braziliaanse Amazonegebied*

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
in de sociale wetenschappen
aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen
op gezag van de rector magnificus prof.dr.J.H.G.I.Giesbers
volgens het besluit van het college van dekanen
in het openbaar te verdedigen
op donderdag 17 januari 1985,
des namiddags om 2.00 uur precies

door

Sjoukje Volbeda
geboren te Nieuweschans

Geografisch en Planologisch Instituut
Katholieke Universiteit Nijmegen
1984

Onder redactie van:

Dr. A.G.J. Dietvorst
Prof.Drs. P.J.W. Kouwe
Prof.Dr. E. Wever

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Volbeda, Sjoukje

Pionierssteden in het oerwoud : stedelijke ontwikkelingen
aan een agrarisch kolonisatiefront in het Braziliaanse
Amazonegebied / Sjoukje Volbeda ; [ill. J. Coenen]. -
Nijmegen : Katholieke Universiteit, Geografisch en
Planologisch Instituut. - Fig., tab. - (Nijmeegse
geografische cahiers ; no. 26)
Tevens proefschrift Nijmegen. - Met lit. opg. - Met
samenvatting in het Engels en Portugees.
ISBN 90-70898-07-1
SISO 303.83 UDC 911.375(81)
Trefw.: verstedelyking ; Brazilië ; sociale geografie.

Colofon:

typewerk en lay-out: door de auteur (computer van het
Universitair Rekencentrum K.U., programma *WATERLOO*
Script, printer IBM 6670).

druk: Centrale Reprografie A-faculteiten, K.U. Nijmegen
kaarten: Jan Coenen
foto's: Fabio Poelhekke, Martien Brouwer en auteur
omslag: Jacques van Dinteren

Frontiers en pionierssteden zijn verschijnselen waarvoor ik al in mijn kinderjaren belangstelling heb gekregen. Met name door het lezen van de kinderboeken van Laura Ingalls Wilder over haar eigen jeugd aan de steeds verder naar het Westen opschuivende frontiers van de Verenigde Staten, is een blijvende interesse opgewekt, welke later, nadat ik in grote lijnen eenzelfde route gereisd had, meer gestalte kreeg. Mijn tocht werd echter niet met huifkarren maar met auto's en een enkele jeep ondernomen, terwijl de reisroute bijna drie keer zo lang was en langs vele expioniersstadjes en *ghost towns* leidde.

De openlegging behoort er echter, behoudens een enkele uitzondering, tot de verleden tijd. Er zijn nog maar weinig uitgestrekte gebieden op de wereld waar recente kolonisatie-activiteiten en stedenvorming plaatsvinden, terwijl deze bovendien niet alle vrij toegankelijk zijn en bestudeerd kunnen worden. Brazilië is zo'n land: de laatste twintig jaar worden omvangrijke delen van het Amazonegebied geoccupeerd. Ondanks dat het vrij toegankelijk is, is deze openlegging een in Nederland vrij onbekend aspect van dit land.

De mogelijkheid om in Brazilië onderzoek te doen is te danken aan Prof.dr. J.M.G. Kleinpenning die vanaf het begin het project daadwerkelijk steunde en aan het Geografisch Instituut van de Katholieke Universiteit te Nijmegen dat mij een werkruimte bood, lang voordat dit onderzoek in het kader van een dienstverband met een wetenschappelijke instelling was ondergebracht.

Voorts gaat mijn dank uit naar de Stichting voor Wetenschappelijk Onderzoek van de Tropen (WOTRO), onderdeel van de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek te 's-Gravenhage, die een belangrijk deel van het project financierde. In de herfst van 1980 konden de plannen vergaand gepreciseerd worden dankzij een korte reisbeurs van deze instelling, waarna in 1981 een aanvraag voor een volledige ondersteuning bij WOTRO/ZWO gedaan kon worden. Deze werd vanaf april 1982 gehonoreerd tot 15 november 1984, een week na de dag waarop dit boek naar de drukker ging.

Tal van anderen ben ik dank verschuldigd die op enigerlei wijze aan de totstandkoming van dit proefschrift hebben bijgedragen. De vele onderzoekers waarmee ik tijdens mijn eerste verblijf in Brazilië heb gesproken, hebben vergaande invloed gehad op de afbakening en invulling van het onderzoeksterrein. Hun enthousiasme

werkte aanstekelijk, hetgeen ook geldt voor velen die mij tijdens het veldwerk in 1982 van dienst geweest zijn bij het verzamelen van het benodigde materiaal of informatie. Tijdens beide verblijven was het verfrissend te ervaren hoe vaak ik zeer capabele vrouwen als gesprekspartner vond.

Mijn ouders ben ik veel verschuldigd voor de wijze waarop zij mij grootgebracht hebben en mijn vader vooral voor de nauwkeuringheid waartoe hij me heeft gestimuleerd en voor de onderzoekersgeest die hij me bijbracht.

Verder wil ik op deze plaats mijn vader bedanken voor het corrigeren van de laatste versie van de Nederlandse tekst, Shirley Steine voor de correctie van de Engelse en Fernando Venâncio voor die van de Portugese samenvatting. De heer J. Coenen verzorgde op voortreffelijke wijze het vele tekenwerk van de kaarten die de tekst ondersteunen.

De goede sfeer op het Computercentrum van de K.U.N. is de voortgang van de laatste fase, de rapportage, zeer ten goede gekomen. De medewerk(st)ers zullen zich soms vertwijfeld afgevraagd hebben of ik nog wel een eigen bureau elders had.

Tot slot gaat mijn dank uit naar diverse vrienden die mij op tijd uit mijn werk haalden. In dit verband is mijn zoon, van jongs af aan gewend aan deze taak, veel belangrijker geweest dan menigeen zou denken: hij heeft me van elke gedachte aan minder noodzakelijk werk afgehouden. Aan hem is dit boek dan ook opgedragen. Fabio Poelhekke is niet alleen onmisbaar geweest in het veld, maar ook thuis, waar mijn werk niet alleen maar getolereerd, maar ook gewaardeerd werd. Zijn onderzoek naar de veeteelt-kolonisatie in het Braziliaanse Amazonegebied was nauw verbonden met het mijne; hij is hier op 21 november 1984 op gepromoveerd bij dezelfde promotor. Beide studies betreffen als het ware twee zijden van een medaille.

Sjoukje Volbeda

Nijmegen, oktober 1984

INHOUD

<i>Voorwoord</i>	v
<i>Lijst van tabellen</i>	x
<i>Lijst van figuren</i>	xii
<i>Lijst van afkortingen</i>	xiv
<i>Lijst van termen</i>	xvi
 <i>Hoofdstuk 1: Inleiding</i>	 1
1.1 Doel en opzet van de studie	1
1.2 De geschiedenis van de occupatie en de integratie van het Braziliaanse Amazonegebied	9
 <i>Hoofdstuk 2: Pioniersfrontiers en pionierssteden, een overzicht van de theorie</i>	 18
2.1 Inleiding	18
2.2 Het begrip 'frontier'	19
2.3 Een drietal frontierthesen	26
2.3.1 De these van Turner	27
2.3.2 De these van Domar	30
2.3.3 De these van Ricardo	33
2.3.4 Conclusies	40
2.4 De frontier en de (her)inrichting van de ruimte	42
2.4.1 De benadering van Bowman en Lattimore	43
2.4.2 De cultuurgeografische benadering	46
2.5 Stedelijke ontwikkelingen aan de frontier	48
2.6 De frontier en migratie	57
2.7 Frontiers en sociaal-economische ongelijkheid	60
2.8 Conclusies	67
 <i>Hoofdstuk 3: Bevolkingsontwikkelingen in Amazônia Legal, een identificatie van de frontiers</i>	 71
3.1 Inleiding	71
3.2 De nationale context van de bevolkingsontwikkelingen in Amazônia Legal	72
3.3 Frontiers binnen Amazônia Legal	76
3.3.1 Het deelstaatsniveau	77

3.3.2 Het niveau van de homogene microregio's . . .	82
3.3.3 Verklaring van de lokatie van de frontiers	102

**Hoofdstuk 4: *Urbanisatie in Amazônia Legal, een
identificatie van de pionierssteden* . . . 111**

4.1 Inleiding	111
4.2 De nationale context en de geschiedenis van de urbanisatie in Amazônia Legal	113
4.3 Urbane ontwikkelingen in Amazônia Legal in de periode 1960-1980	118
4.4 Een identificatie van de pionierssteden in Amazônia Legal	123
4.5 Urbane versus rurale pioniers en het stichten van pioniersstadjes	131
4.6 Conclusies: de relatie tussen het urbanisatieproces in het Amazonegebied en de kolonisatiefronten	135

**Hoofdstuk 5: *De occupatiegeschiedenis van Zuidoost
Pará en het ontstaan van pioniersstadjes
in die streek* 138**

5.1 Inleiding	138
5.2 De occupatie in Zuidoost Pará	140
5.3 Ontstaansgeschiedenis van de onderzochte pioniersstadjes	155
5.3.1 Conceição do Araguaia	157
5.3.2 Redenção	162
5.3.3 Rio Maria	166
5.3.4 Xinguara	166
5.3.5 Campo Alegre	170
5.3.6 Serra Norte	173
5.4 Conclusies	174

**Hoofdstuk 6: *De geografische structuur van
pioniersstadjes aan het agrarisch
kolonisatiefront in Zuidoost Pará* 178**

6.1 Inleiding	178
6.2 Conceição do Araguaia	179
6.3 Redenção	189
6.4 Rio Maria	197
6.5 Xinguara	200
6.6 Campo Alegre	208
6.7 Serra Norte	211

6.8 Conclusies	214
<i>Hoofdstuk 7: Het sociaal-economisch functioneren van pioniersstadjes aan het agrarisch kolonisatiefront in Zuidoost Pará (1) . . .</i>	<i>217</i>
7.1 Inleiding	217
7.2 De openlegging van het pioniersfront	220
7.3 De ontwikkeling van de primaire sector	236
7.3.1 Toelevering van inputs	236
7.3.2 Kredietverlening	239
7.3.3 Zakelijke dienstverlening	248
7.3.4 Woonplaats voor het arbeidsreservoir	259
7.4 Verwerking van agrarische producten	266
<i>Hoofdstuk 8: Het sociaal-economisch functioneren van pioniersstadjes aan het agrarisch kolonisatiefront in zuidoost Pará (2) . . .</i>	<i>274</i>
8.1 Lokale verzorging	274
8.2 Maatschappelijke dienstverlening	282
8.3 Overheidsinstellingen	288
8.4 Conclusies	295
<i>Hoofdstuk 9: Conclusies . . . . .</i>	<i>302</i>
<i>Appendix A: Statistische gegevens van Amazônia Legal . . . . .</i>	<i>317</i>
<i>Appendix B: Overzichtskarten van Brazilië . . . . .</i>	<i>336</i>
Literatuurlijst	339
Summary in English	355
Resumo em português	366
Curriculum Vitae	377

LIJST VAN TABELLEN

3.1	Absolute en relatieve bevolking van Amazônia Legal, per deelstaat of territorium in 1960, 1970 en 1980	78
3.2	Absolute en procentuele bevolkingstoename in Amazônia Legal in de perioden 1960-1970 en 1970-1980, per deelstaat of territorium	79
3.3	Bevolkingsdichtheid van Amazônia Legal per deelstaat of territorium en van Brazilië als geheel in 1960, 1970 en 1980	80
3.4	Homogene microregio's van Amazônia Legal	84
4.1	Toename van de urbane bevolking van Amazônia Legal per deelstaat in absolute aantallen en in procenten, in de perioden 1960-1970 en 1970-1980	119
4.2	Percentage van de totale bevolking per deelstaat van Amazônia Legal dat woonachtig is in de hoofdplaatsgemeente	120
5.1	Demografische ontwikkeling van het stadje en van de gemeente Conceição do Araguaia	148
5.2	Bevolkingsontwikkeling van een aantal stadjes in de gemeenten Conceição en Santana do Araguaia, periode 1970-1982	151
5.3	Het aantal plaatsen in de gemeenten Conceição en Santana do Araguaia met respectievelijk 250, 500 en 1.000 inwoners in 1981 en 1982	153
7.1	Busdiensten vanuit Conceição do Araguaia	231
7.2	Indeling van de actieve beroepsbevolking in Conceição do Araguaia en Redenção in december 1982	262
7.3	Herkomst van de bevolking in Conceição do Araguaia en Redenção in procenten (peildatum december 1982)	265
A.1	De absolute en relatieve bevolking van Amazônia Legal, per homogene microregio	317
A.2	De absolute en procentuele bevolkingstoename in Amazônia Legal, per homogene microregio	319
A.3	De bevolkingsdichtheid van Amazônia Legal per homogene microregio	321
A.4	Absolute en relatieve bevolking van Amazônia Legal in 1960, 1970 en 1980	322
A.5	Absolute urbane bevolking in 1960, 1970 en 1980, per district van Amazônia Legal	323
A.6	Procentuele toename van de urbane bevolking in de perioden 1960-1970 en 1970-1980, per district van Amazônia Legal	326
A.7	Inwonertallen van plaatsen die 250 inwoners of meer hebben in de gemeente Conceição do Araguaia in 1981 en 1982	329

A.8	Inwonertallen van plaatsen die 250 inwoners of meer hebben in de gemeente Santana do Araguaia in 1981 en 1982	330
A.9	Indeling van de bedrijfsvestigingen in een zestal pionierssteden in Zuidoost Pará, medio 1982	331

LIJST VAN FIGUREN

1.1	Overzichtskaart van Amazônia Legal (zie binnenzijde kaft)	
1.2	Amazônia Legal	6
3.1	Indeling van Amazônia Legal in homogene micro-regio's	86
3.2	Amazônia Legal: absolute bevolkingsomvang per homogene microregio in 1960, 1970 en 1980	87
3.3	Amazônia Legal: aandeel van de homogene micro-regio's in de totale bevolking in 1960, 1970 en 1980	88
3.4	Amazônia Legal: relatieve bevolkingstoename per homogene microregio tussen 1960 en 1970	91
3.5	Amazônia Legal: relatieve bevolkingstoename per homogene microregio tussen 1970 en 1980	92
3.6	Amazônia Legal: bevolkingsdichtheid per homogene microregio in 1960	96
3.7	Amazônia Legal: bevolkingsdichtheid per homogene microregio in 1970	96
3.8	Amazônia Legal: bevolkingsdichtheid per homogene microregio in 1980	97
3.9	Amazônia Legal: pioniersfronten per homogene microregio	99
3.10	SUDAM-projecten in Amazônia Legal	107
3.11	POLAMAZONIA en het JARI-project	107
4.1	Steden in Amazônia Legal naar grootteklassen in 1970 en naar groeitempo tussen 1960 en 1970	125
4.2	Steden in Amazônia Legal naar grootteklassen in 1980 en naar groeitempo tussen 1970 en 1980	126
4.3	Steden in Amazônia Legal naar grootteklassen in 1980 en naar groeitempo tussen 1960 en 1980	127
4.4	Pionierssteden in Amazônia Legal	128
4.5	Steden in Amazônia Legal in 1960, naar grootte- klassen	129
4.6	'Nieuwe' steden in Amazônia Legal, naar grootte- klassen in 1980 en naar groeitempo tussen 1960 en groeitempo tussen 1960 en 1980	133
5.1	Overzichtskaart van de gemeenten Conceição do Araguaia en Santana do Araguaia	156
5.2	De gemeentelijke herindeling van Conceição do Araguaia	161
6.1	Plattegrond van Conceição do Araguaia	180
6.2	Plattegrond van Redenção	190
6.3	Plattegrond van Rio Maria	198
6.4	Plattegrond van Xinguara	201
6.5	Plattegrond van Campo Alegre	209
7.1	Vliegstroke, doorgaande wegen en ontginningen in de gemeenten Conceição en Santana do Araguaia	221
B.1	Deelstaten en territoria van Brazilië	336

LIJST VAN AFKORTINGEN

AC	<i>Acre</i>
AM	<i>Amazonas</i>
AP	<i>Amapá</i>
BASA	<i>Banco da Amazônia</i>
BRADESCO	<i>Banco Brasileiro de Descontos</i>
CEAS	<i>Centro de Estudos e Análises Sociais te Salvador (Bahia)</i>
CEBRAP	<i>Centro Brasileiro de Análise e Planejamento te São Paulo</i>
CEDEPLAR	<i>Centro de Estudos e Planejamento Regional aan de Universidade Federal de Minas Gerais te Belo Horizonte</i>
CEF	<i>Caixa Econômica Federal</i>
CNBB	<i>Conferência Nacional dos Bispos do Brasil: de Braziliaanse bisschoppenconferentie</i>
CNDDA	<i>Comitado Nacional de Defesa e pelo Desenvolvimento da Amazônia: comité voor de verdediging en de bescherming van het Amazonegebied</i>
CNDU	<i>Conselho Nacional de Desenvolvimento Urbano: nationale raad voor stedelijke ontwikkeling</i>
CPATU	<i>Centro de Pesquisas do Trópico Úmido: landbouwkundig onderzoekcentrum voor de tropen, te Belém</i>
CPT	<i>Comissão Pastoral da Terra: commissie voor de grondproblemen, van de katholieke kerk</i>
CVRD	<i>Companhia Vale do Rio Doce: staats-mijnbouwonderneming</i>
EMATER	<i>Empresa de Assistência Técnica e Extensão Rural: landbouwvoorlichtingsdienst</i>
FAB	<i>Forças Aéreas Brasileiras: de Braziliaanse luchtmacht</i>
FINAM	<i>Fundo de Investimento da Amazônia: investeringsfonds van de incentivos fiscais</i>
GETAT	<i>Grupo Executivo das Terras do Araguaia-Tocantins: regeringsorgaan ter beslechting van grondconflicten</i>
GO	<i>Goiás</i>
IBAM	<i>Instituto Brasileiro de Administração Municipal</i>
IBDF	<i>Instituto Brasileiro de Desenvolvimento Florestal: het Braziliaanse staatsbosbeheer</i>
IBGE	<i>Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística: het Braziliaanse bureau voor de statistiek</i>

ICM	<i>Imposto sobre Circulação de Mercadorias</i> : een soort belasting op de toegevoegde waarde (BTW)
IDESP	<i>Instituto de Desenvolvimento Econômico e Social do Pará</i>
INCRA	<i>Instituto Nacional de Colonização e Reforma Agrária</i> : overheidsorgaan voor de kolonisatie- en grondpolitiek
ITR	<i>Imposto Territorial Rural</i> : belasting op grondbezit
MA	<i>Maranhão</i>
MINTER	<i>Ministério do Interior</i> : ministerie van binnenlandse zaken
MRH	<i>Microrregião Homogênea</i> : homogene microregio
MT	<i>Mato Grosso</i>
NAEA	<i>Núcleo de Altos Estudos Amazônicos</i> : onderzoeksinstituut van de <i>Universidade Federal do Pará</i> te Belém
PA	<i>Pará</i>
PDS	<i>Partido Democrático Social</i> : de regeringspartij in Brazilië
PIC	<i>Projeto Integrado de Colonização</i> : akkerbouwkolonisatieproject van het INCRA
PIN	<i>Programa de Integração Nacional</i>
PMDB	<i>Partido do Movimento Democrático Brasileiro</i> : de belangrijkste oppositiepartij in Brazilië
PND	<i>Plano Nacional de Desenvolvimento</i> : nationaal vijfjarenplan
POLAMAZÔNIA	ontwikkelingsplan voor het Amazonegebied dat voorziet in de instelling van vijftien ontwikkelingsgebieden (<i>Polos de Desenvolvimento</i>)
PROTERRA	<i>Programa de Redistribuição de Terras</i> : fonds voor grond-'herverdeling'
RO	<i>Rondonia</i>
RR	<i>Roraima</i>
SERETE	een ingenieursbureau (zie de literatuurlijst)
SPVEA	<i>Superintendência da Valorização Econômica da Amazônia</i> : het oorspronkelijke ontwikkelingsorgaan voor het Amazonegebied (1953-1966)
SUCAM	<i>Superintendência de Campanhas de Saúde Pública</i> : de malaria-bestrijdingsdienst van het Ministerie van Volksgezondheid
SUDAM	<i>Superintendência do Desenvolvimento da Amazônia</i> : het huidige ontwikkelingsorgaan voor het Amazonegebied
TELEPARÁ	de afdeling Pará van het staats-telefoonbedrijf TELEBRAS
VOTEC	een regionale luchtvaartmaatschappij

LIJST VAN TERMEN

(de slechts eenmaal gebezigde termen zijn ter plaatse
verklaard en niet in de lijst opgenomen)

Amazônia Legal	de Braziliaanse planningsregio die het Amazonegebied omvat
área urbana isolada	geïsoleerde nederzetting
artesanato	(winkel in) huis- en kunstnijverheid
Assembléia de Deus	Pinkstergemeente
autoelétrica	garagebedrijf m.b.t. het electrisch circuit
automecânico	garagebedrijf
autopêças	verkooppunt voor onderdelen van (vracht)auto's
aviador	tussenpersoon/opdrachtgever (oorspr. in de rubbereconomie)
aviamento	het systeem van 'voorschotten' aan de rubbertapper
bandeira	expedities naar het binnenland van Brazilië
bandeirante	deelnemer aan de <i>bandeira</i>
biscateiro	klusjesman
boias frias	dagloner
borracharia	reparatiewerkplaats voor banden
caboclo	niet-Indiaanse, autochtone bewoner van Amazônia
capitalismo autoritário	autoritair kapitalisme
caucheiro	rubbertapper
caucho	rubbersoort
cerrado	open parksavanne
churrascaria	restaurant met houtskoolgrill
cidade	stad, hoofdplaats van een <i>município</i>
clube	'country club'
colônia	nederzetting in een kolonie
colono	kolonist
comarca	historische term voor gemeente, tegenwoordig: arrondissement
desapropriação por interesse social	onteigening in sociaal belang
despachante	bemiddelaar in bureaucratische procedures
distrito	deel van een <i>município</i>
dormitório	slaapzaal
empreiteiro	aannemer/koppelbaas
Estatuto da Terra	de wet op het grondbezit
fazenda	(in deze studie) veeteeltbedrijf
fazendeiro	veeteler
freguesia	parochie

<i>frigorífico</i>	slacht-/vrieshuis
<i>fronteira de recursos</i>	'resource frontier'
<i>garimpeiro</i>	mineralenzoeker, m.n. goudzoeker
<i>garimpo</i>	mijnwerkersplaats; mijngroeve
<i>gato</i>	koppelbaas, scheldnaam voor <i>empreiteiro</i>
<i>grileiro</i>	landdief, frauduleuze grondspeculant
<i>incentivos fiscais</i>	politiek van belastingvoordelen aan investeerders
<i>interior</i>	binnenland
<i>jagunço</i>	huurmoordenaar
<i>município</i>	gemeente
<i>Nordestino</i>	persoon uit het noordoosten van Brazilië
<i>núcleo urbano</i>	bebouwde kom; hoofdplaats van een grotere fazenda
<i>Paulista</i>	inwoner van São Paulo
<i>peão/peões</i>	landarbeider(s)
<i>pecuária</i>	(rond)veeteelt
<i>pistoleiro</i>	'revolverheld'; bewaker van de grenzen van een veeteeltbedrijf of mijnbouwonderneming
<i>plantador de cidades</i>	stedenstichter
<i>polo agromineral</i>	landbouw/mijnbouw ontwikkelingsgebied
<i>polo agropecuário</i>	landbouw ontwikkelingsgebied
<i>porto da lenha</i>	bunkerplaats
<i>posse</i>	feitelijk bezit van een stuk grond
<i>posseiro</i>	grondbezetter, 'kraker' van grond
<i>posto de serviço</i>	telefoonkantoor
<i>povoado</i>	dorp
<i>povoador</i>	stichter van een nederzetting
<i>prefeitura municipal</i>	gemeentehuis
<i>secos e molhados</i>	winkel van sinkel; buurtwinkel
<i>sede</i>	hoofdgebouw
<i>seringueiro</i>	rubbertapper
<i>Sertão</i>	het binnenland van het Noordoosten
<i>sítio</i>	akkerbouwkolonie
<i>sitiente</i>	akkerbouwkolonist
<i>sub-prefeitura</i>	hulp-secretarie van de gemeente
<i>terra devoluta</i>	publiek domein
<i>terra firme</i>	het 'hoge land' in het Amazonegebied
<i>título voadeiro</i>	'zwevende titel': loze grondeigendomstitel
<i>topógrafo</i>	landmeter
<i>trabalhador volante</i>	rondtrekkende seizoenarbeider
<i>vaqueiro</i>	veehoeder, 'cow-boy'
<i>várzea</i>	vruchtbare overstromingsgebieden langs de rivieren in het Amazonegebied
<i>vila</i>	hoofdplaats van een <i>distrito</i>
<i>vila de domingo</i>	'zondagsstad'

1.1 DOEL EN OPZET VAN DE STUDIE

Als gevolg van de grootscheepse integratiepolitiek die de Braziliaanse overheid in de jaren zestig is gaan voeren, zijn er nieuwe pioniersfrontiers in het Amazonegebied ontstaan. Een belangrijk onderdeel van die politiek betrof het aanleggen van penetratiewegen door het Amazonegebied, waarlangs agrarische kolonisatie en immigratie plaatsvinden. Het gaat vooral om vier deelgebieden, te weten langs de weg Belém-Brasília (sinds 1960), langs de Transamazônica (welke in 1972 tot aan Itaituba en in 1974 tot aan Humaitá gereed kwam) en betrekkelijk recent een deel van Rondônia en Acre (langs de weg Cuiabá-Porto Velho-Rio Branco), alsmede een deel van Mato Grosso (langs de weg Cuiabá-Santarém). Met name die gebieden die door de aanleg van genoemde wegen een veel direktere verbinding met het centrumgebied van Brazilië gekregen hebben (in plaats van de omweg over zee) zijn het toneel van omvangrijke pioniersactiviteiten. Het gaat hierbij enerzijds om van overheidswege begeleide, kleinschalige akkerbouwkolonisatie en anderzijds om min of meer spontane kolonisatie waarbij grootschalige veeteelt en kleinschalige akkerbouw domineren. De veeteeltgebieden worden in het algemeen door het relatief grote ruimtebeslag van de bedrijven, welke zich vrijwel zonder uitzondering op extensieve vleesveeteelt richten, in korte tijd betrekkelijk goed ontsloten door de aanleg van een netwerk van secundaire en tertiaire wegen. De aanleg van al deze wegen, die voor een niet onbelangrijk deel door particulieren ter hand genomen wordt, vergemakkelijkt de instroom van grote groepen migranten die zich op eigenhandig aangelegde, kleinere ontginningen in het oerwoud vestigen. Daarnaast geven de veeteeltgebieden, met name als deze niet al te ver van het centrumgebied van Brazilië verwijderd liggen, de laatste jaren een omvangrijke boom town-ontwikkeling te zien. Opmerkelijk is dat een zeer groot deel (zo niet het merendeel) van de migranten niet op het platteland zelf maar in nabij het agrarisch kolonisatiefront gelegen steden terecht komt. Daar proberen zij huisvesting en/of werk te

vinden, permanent danwel tijdelijk in afwachting van land of werk op het platteland. Men dient hierbij voor ogen te houden dat het vrijwel steeds gaat om spontaan ontstane urbane centra, waarvan de ontwikkeling niet of nauwelijks door de overheid begeleid wordt. Deze plaatsen groeien veel sneller dan men van zuiver agrarische verzorgingscentra zou verwachten. Zij zijn veelal in slechts enkele jaren van 'niets' uitgegroeid tot plaatsen met 10 of 20.000 inwoners. Alles wijst er op dat er een relatie bestaat tussen enerzijds de stedelijke functies, de economisch-ruimtelijke structuur van de pionierssteden en de bestaansbasis van hen die er wonen en anderzijds het agrarisch pioniersfront.

Doel van het onderzoek is na te gaan op welke wijze en in welke mate dit het geval is. Het onderzoek zal zich daarbij toespitsen op de aard van de relatie tussen de pioniersstadjes en het nabijgelegen agrarisch kolonisatiefront. Dit leidde tot de onderstaande probleemstelling:

Welke pionierssteden zijn er in het Braziliaanse Amazonegebied te onderscheiden en welke functionele rol vervullen de pionierssteden, gelegen in die delen van het Amazonegebied van Brazilië waar agrarische kolonisatie plaatsvindt, ten aanzien van het pioniersfront en wat is de daaruit voortvloeiende economisch-ruimtelijke structuur van die steden?

Deze centrale onderzoeksvraag is uitgewerkt in een aantal deelaspecten, die in deze studie aan de orde zullen komen. De belangrijkste deelvragen zijn:

- Hoe past het beeld van de ontwikkeling van pionierssteden in het Amazonegebied van Brazilië in een meer algemeen beeld van kolonisatiefrontiers, zowel binnen als buiten Brazilië?
- Welke pioniersfrontiers zijn er in het Braziliaanse Amazonegebied te onderscheiden op basis van de bevolkingsontwikkelingen in deze regio en welke invloed oefent de overheid hierop uit?
- Welke pionierssteden zijn er in het Braziliaanse Amazonegebied te onderscheiden op basis van het urbanisatieproces; in welke relatie

staan de opkomst en de groei van deze pionierssteden tot andere ontwikkelingen die zich er aan de frontiers voordoen en welke rol vervult de overheid in dit urbanisatieproces?

- Welke functies zijn er in de pionierssteden te onderscheiden die betrokken zijn op het nabijgelegen agrarisch pioniersfront en welke economisch-ruimtelijke structuur is er het gevolg van?

Het tot nog toe uitgevoerde onderzoek naar kolonisatie heeft zich vooral toegespitst op de uitbreiding van de akkerbouw en op rechtstreeks door de overheid geleide projecten. De integratie van het Amazonegebied vindt voor een belangrijk deel echter ook plaats door uitbreiding van de op grootschalige wijze uitgeoefende mijnbouw, bosbouw en veeteelt, alsmede door het ontstaan van een groeiend aantal stedelijke nederzettingen. Deze urbane centra maken als het ware deel uit van het frontiergebeuren en hun bestaan kan niet los van de nabijheid van het pioniersfront verklaard worden. De pionierssteden, de functionele rol die deze steden in sociaal-economische zin voor de frontier vervullen en hun ruimtelijke structuur zijn desondanks nog weinig onderzocht. Dat stedelijke ontwikkelingen vaak al vanaf het eerste begin van openlegging een rol spelen is tot nog toe een onvoldoende onderkend aspect in de frontier studies.

Frontier studies hebben vaak betrekking op de migratie van en naar het kolonisatiefront. Daarbij gaan zij veelal in op de individuele beslissing van de migrant, op de *push* en *pull* factoren die zijn beslissing beïnvloeden en op de migratiegeschiedenis van individuele migranten of migrantengezinnen. Met betrekking tot Brazilië wijzen deze migratiestudies erop dat de migranten zich veelal door de zeer slechte economische omstandigheden gedwongen zien om keer op keer en over steeds langere afstanden te verhuizen en dat het de kleine boeren en landlozen daarbij in economische zin steeds slechter vergaat. Zelfs zozeer dat velen hun kansen op een eigen boerenbedrijfje geheel verliezen en zich blijvend als landarbeider moeten verhuren, terwijl ook die mogelijkheid steeds geringer wordt, zodat zij in toenemende mate het stedelijk proletariaat van Brazilië vergroten.

De onderhavige studie gaat niet in op de bovenstaande problematiek; deze belicht de situatie van de migranten na

hun laatste verhuizing. Welke mogelijkheden biedt een kolonisatiefront - en met name welke functionele structuur ontwikkelt zich in de pionierssteden en met welke perspectieven.

Deze studie maakt deel uit van een tweeledig onderzoek dat enerzijds de stedelijke ontwikkelingen en anderzijds de rurale aspecten van het kolonisatiefront belicht. Het onderzoek van Poelhekke (1984) dat synchroon uitgevoerd is met het mijne, gaat onder meer in op de economische vooruitzichten van de veeteelt en de sociale problematiek die ermee samenhangt en is dus complementair aan de onderhavige, waarin het accent gelegd wordt op de economische structuur van de pioniersstadjes in dezelfde veeteeltfrontier. Beide boeken kunnen echter apart gelezen worden.

De informatie die in deze studie is verwerkt, is uiteenlopend van aard en oorsprong. Tijdens mijn verblijf in Brazilië in 1980 heb ik de meeste literatuur verzameld, welke aangevuld werd met in Nederland en in het Ibero-Amerikanisches Institut te West-Berlijn aanwezige literatuur. Het grootste deel van deze studie berust evenwel op materiaal dat tijdens veldonderzoek in het oostelijk Amazonegebied verzameld is.

Voorts is in dit onderzoek al in een vroeg stadium gebruik gemaakt van de volkstelling die door het IBGE (*Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística*), het Braziliaanse bureau voor de statistiek, in 1980 gehouden werd en waarvan de eerste delen in 1981/1982 succes- sievelijk uitkwamen.¹

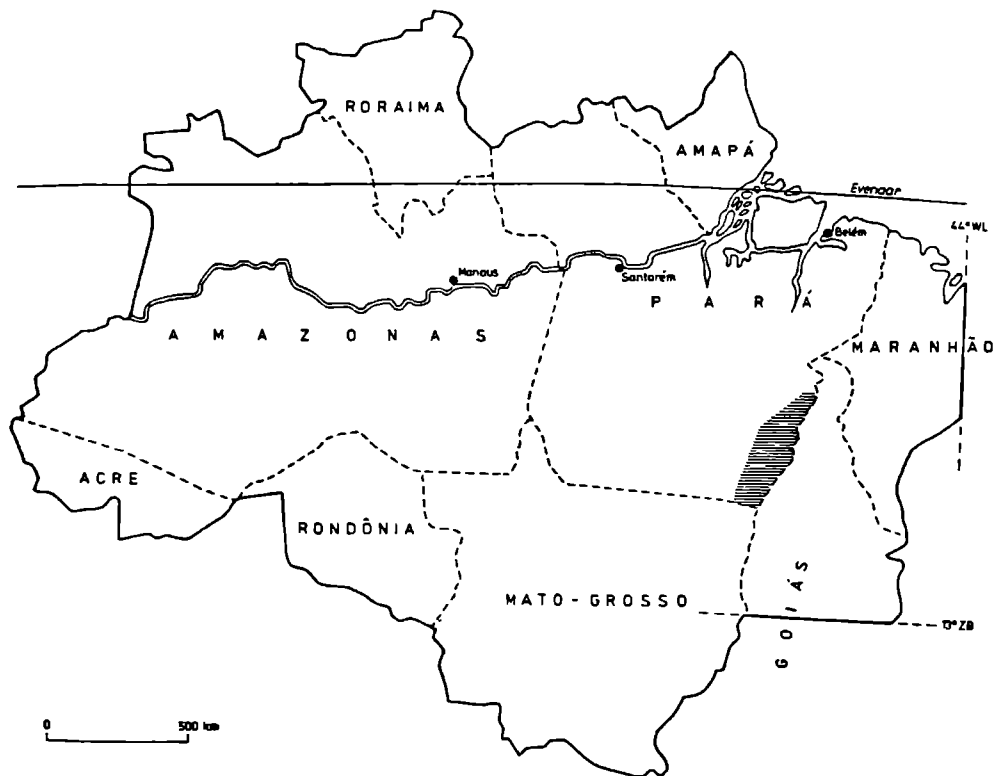
---

¹ Over de demografische en de urbane ontwikkelingen in het Amazonegebied is (met een andere optiek dan in deze studie) een eerdere publikatie van mijn hand verschenen in december 1982 en is in samenwerking met J.M.G. Kleinpenning een artikel geschreven voor het 44e Amerikanistencongres dat in 1982 in Manchester gehouden werd en dat eind 1984 in de congresbundel gepubliceerd zal worden. Daarnaast zijn de hoofdstukken 3 en 4, waarvoor de volkstellingen van 1960, 1970 en 1980 als basis dienden, in voorlopige versie in 1982 gepubliceerd. De gegevens over de deelstaat Maranhão stonden toen echter nog niet ter beschikking; deze gegevens zijn in de uiteindelijke versie wel verwerkt.

Uit de gesprekken die ik in 1980 met vele onderzoekers en andere ter zake kundige personen in Brazilië mocht hebben, kwamen Zuidoost Pará en Rondônia als de meest geschikte lokaties voor een veldwerk (dat in 1982 gehouden werd) naar voren. Ook de statistische gegevens wezen erop dat deze streken bij uitstek pioniersgebieden zijn waar een duidelijke *boom town*-ontwikkeling te zien is. Aan Zuidoost Pará (fig. 1.2) is uiteindelijk de voorkeur gegeven, omdat daar zowel een iets oudere als een zeer jonge pioniersstad vergeleken zouden kunnen worden. In het jongere kolonisatiefront van Rondônia moest immers een minder uitgekristalliseerde ontwikkeling verwacht worden. Tijdens mijn veldwerk, dat van mei tot november (1982) duurde, bleek ook inderdaad dat in het zuidoosten van Pará (in de gemeenten Conceição do Araguaia en Santana do Araguaia) de urbane ontwikkeling inmiddels verder voortgeschreden was. Behalve de twee geplande centra (Conceição do Araguaia en Redenção) konden zodoende nog drie jongere urbane kernen in het onderzoek opgenomen worden. Het accent is blijven liggen op de eerste twee steden.

In alle onderzochte plaatsen is een telling verricht van de sociale en economische activiteiten, die in de stadjes uitgeoefend werden. Voorwaarde was dat de bewuste activiteit over een vestiging beschikte; de overige activiteiten zijn dus niet geteld. Daarbij werd tevens opgenomen waar die activiteiten binnen elke nederzetting gelokaliseerd waren, zodat ook inzicht verkregen werd in de geografische structuur van de plaatsjes.

Daarnaast zijn in Conceição 92 enquêtes en vraaggesprekken gehouden, waarbij er zorgvuldig op toegezien is dat alle bedrijfsklassen vertegenwoordigd waren. Bij een cruciale categorie, zoals de banken, is er voor gezorgd dat de populatie 100% bedroeg. De inzichten die deze enquêtes en interviews opleverden hebben het onderzoek in Redenção verder gestructureerd, in die zin dat daar alleen die categorieën bedrijven en instellingen geïnterviewd zijn, waarvan in redelijkheid enig verband met het nabijgelegen pioniersfront verwacht kon worden. In deze plaats werden in totaal 19 vraaggesprekken gehouden. In de overige plaatsen werd het onderzoek hoofdzakelijk tot telling en het in kaart brengen van de diverse functies beperkt, met dien verstande dat er enkele aanvullende vraaggesprekken gehouden zijn met instellingen of bedrijven die nauw betrokken waren bij het ontstaan en de uitbreiding van deze urbane centra. Over het geheel

**Figuur 1.2.: Amazônia Legal. Gearceerd: de gemeenten
Conceição do Araguaia en Santana do Araguaia**

genomen was de *non response* gering; slechts in een geval werd een interview geweigerd.

Verder is er informatie verzameld met betrekking tot de huishoudens in de onderzochte plaatsen. Gezien de doelstelling van het totale onderzoek is dit beperkt tot interviews met geselecteerde sleutelpersonen, zoals leerkrachten, buurtwerkers en/of sociaal-werkers van de Rooms Katholieke kerk.

Tenslotte werden er gesprekken gevoerd met ambtenaren op een aantal ministeries en lagere overheidsorganen, werden op die instanties tal van rapporten verzameld en werd tevens ongepubliceerd statistisch materiaal verkregen, onder andere betreffende de inkomsten en bestedingen van relevante belastingen, om na te kunnen gaan welke rol de overheid vervult ten aanzien van bepaalde stedelijke ontwikkelingen.

Gezien de aard van het onderzoek en de diversiteit van de verzamelde informatie heeft deze studie hoofdzakelijk een descriptief karakter.

Het boek is als volgt opgebouwd. De eerste onderzoeksvraag komt in hoofdstuk twee aan de orde. Dit is een literatuurstudie van pioniersfrontiers en pionierssteden. De redelijk omvangrijke literatuur op dit terrein is echter zeer verschillend, gelet op de periode waarin deze geschreven is, de wetenschappelijke stroming die zij vertegenwoordigt en de regio waarop deze publikaties betrekking hebben. Bovendien blijken de meeste - zo niet vrijwel alle - studies over pioniersfronten of kolonisatie-activiteiten voorbij te gaan aan de stedelijke ontwikkelingen, zodat dit als een betrekkelijk nieuw onderzoeksterrein gekarakteriseerd kan worden. De inzichten die uit dit hoofdstuk naar voren komen zijn verwerkt in de volgende onderdelen van deze studie. Met name in hoofdstuk 3 en 4 zijn zij leidraad geweest voor de afbakening en identificatie van de huidige pioniersfronten en -steden in het Braziliaanse Amazonegebied. Hierbij is gepoogd om tot een typologie van zowel pioniersfrontiers als van pioniersstadjes te komen. Als gesteld vormen de uitkomsten van de volktelling van 1960, 1970 en 1980 het basismateriaal voor deze hoofdstukken. Getracht is om op grond van deze uitkomsten een antwoord te geven op de onderzoeksvragen over de bevolkingsontwikkelingen en de urbanisatie.

In de volgende hoofdstukken (5 tot en met 8) zijn de veldwerkgegevens uitgewerkt. Daarbij is tevens gebruik

gemaakt van lokaal verzamelde statistische gegevens, voorzover die redelijk betrouwbaar geacht konden worden. Het betreft hier bevolkingsgegevens op basis van tweejaarlijkse tellingen van de SUCAM (*Superintendência de Campanhas de Saúde Pública*) en een steekproefonderzoek met betrekking tot huishoudens van het lokale IBGE, dat als represenstatief voor de plaats Conceição do Araguaia gezien moet worden.

Hoofdstuk 5 is meer historisch van aard; hierin worden de genese van de eerste urbane nederzettingen en de veranderingen in het occupatiepatroon van het veldwerkgebied beschreven tot het moment waarop de recente ontwikkelingen die verband houden met de veeteeltkolonisatie een aanvang namen. Vervolgens zijn de individuele ontstaansgeschiedenissen van de in het onderzoek opgenomen pioniersstadjes geschetst.

In hoofdstuk 6 wordt de geografische structuur van deze kernen beschreven. Hierin wordt aangegeven welke functies er op het moment van onderzoek in de plaatsjes waren en hoe die ten opzichte van elkaar gelokaliseerd waren. Hierbij wordt duidelijk welke de meest centrale functies van een pioniersstad zijn en tevens welke ontwikkelingen in de loop van de tijd daarin te signaleren zijn.

Hoofdstuk 7 en 8 zijn meer analytisch van aard; hierin wordt dieper ingegaan op het verband tussen de functionele rol die pionierssteden hebben ten opzichte van het nabijgelegen agrarisch kolonisatiefront. Er wordt, anders gesteld, nagegaan of en hoe de diverse categorieën bedrijven en instellingen met dat pioniersfront verbonden zijn.

In hoofdstuk 9 tenslotte worden de belangrijkste conclusies uit de voorgaande hoofdstukken samengevat en wordt teruggekoppeld naar de oorspronkelijke onderzoeksvragen en naar de theoretische inzichten uit hoofdstuk 2. Hierin zal naar voren komen hoezeer de functies van de pioniersstadjes gerelateerd zijn aan de specifieke, en in de loop van de tijd veranderende, behoeften van een agrarisch kolonisatiefront.

Alvorens over te gaan naar hoofdstuk 2 volgt hieronder een kort historisch overzicht van de bewoning van het Braziliaanse Amazonegebied en van het overheidsbeleid dat mede de recente openlegging en kolonisatie-activiteiten gestimuleerd heeft.

1.2 DE GESCHIEDENIS VAN DE OCCUPATIE EN DE INTEGRATIE VAN HET BRAZILIAANSE AMAZONEGEBIED

De occupatiegeschiedenis van het Braziliaanse Amazonegebied verliep tot het midden van deze eeuw fundamenteel anders dan in de periode daarna. Pas sinds de jaren vijftig is er sprake van een begin van integratie van Amazônia in het geheel van de Braziliaanse natie. In deze paragraaf geef ik een korte schets van de geschiedenis van de blanke occupatie van het Amazonegebied en een overzicht van de pogingen om het gebied sinds circa 1953 te integreren.²

De Portugese invloed in het Amazonegebied begint in 1616, met de stichting van de stad Belém aan een van de mondingen van het deltagebied van de Amazone en de Tocantins. Dit feit had aanvankelijk meer politieke dan economische betekenis: het was vooral bedoeld om vestiging van Hollanders en Engelsen tegen te gaan (Prado jr. 1981: 69-75). De economische activiteiten die er op volgden en die sterk bijdroegen tot de exploratie van het rivierenstelsel van Amazônia, betroffen vrijwel uitsluitend de verzameling van oerwoudprodukten en de visvangst. De natuurlijke omstandigheden van het regenwoudgebied verhinderden gedurende lange tijd elke agrarische ontwikkeling van betekenis. Als arbeidskrachten in de verzameleconomie gebruikten de eerste kolonisten vooral de toenmaals nog in grote aantallen aanwezige Indianen. Terwijl het gebruik van de Indianen in de suikerrietplantages in het noordoosten van Brazilië een mislukking bleek te zijn, waren zij wel uitermate geschikt om in grote konvooien de rivieren op te varen, op zoek naar salsaparilla, kaneel, paranoten en vooral cacao. Daarnaast werd er hout gewonnen en waren de jacht, de visvangst en de schildpadvangst belangrijk.

De eerste blanke kolonisten waren paters jezuïeten en karmelieten. Zij stichtten vanaf de tweede helft van de 17de eeuw missieposten voor de kerstening van de Indianen en

---

² Deze paragraaf werd in samenwerking met F.G.M.N. Poelhekke geschreven en verschijnt ook in Poelhekke 1984.

gebruikten hen tegelijkertijd als arbeidskrachten voor de bouw ervan. Andere kolonisten kwamen pas een eeuw later en moesten aanvankelijk ingaan tegen de monopoliepositie van de paters. Hun belangrijkste probleem was het heersende tekort aan arbeidskrachten: er waren zeker niet genoeg blanken, maar ook te weinig Indianen voor zowel de verzamelexpedities als de bouw van nederzettingen. In een later stadium legde ook de overheid een groter beslag op de Indiaanse arbeidskrachten; met name toen in de 19de eeuw regeringscommissies zich bezig gingen houden met de afbakening van de grenzen van Brazilië in de ver weg gelegen oerwouden van het noordelijke en westelijke Amazonegebied.

De situatie van een zeer geleidelijke exploratie en een zeer aarzelende occupatie van de oevers van de rivieren in het Amazonegebied duurde voort tot ver in de 19de eeuw. Stedelijke nederzettingen waren beperkt in aantal en omvang en waren uitsluitend langs de waterwegen gevestigd (zie paragraaf 4.2.). Kenmerkend voor de verzameleconomie was ook het ontbreken van particulier grondbezit; het land was voor eenieder vrij toegankelijk om er produkten te verzamelen. Vooral in de 'oogsttijd' van de betreffende produkten geschiedde het verzamelen in de vorm van langdurige en omvangrijke expedities vanuit de nederzettingen (Prado jr. 1981: 72-73).

Een schijnbaar radicale verandering in de economie van het Amazonegebied treedt op vanaf het midden van de 19de eeuw, met het op gang komen van de rubberwinning. De economische betekenis van de natuurlijke rubber (latex, het produkt van de *hevea brasiliensis*) wordt zeer groot, nadat in 1842 het vulcanisatieproces uitgevonden wordt. De export van rubber uit het Braziliaanse Amazonegebied begint in 1827 met 31 ton, maar bereikt 8.000 ton in 1880. Daarna neemt zij alleen maar toe: tot 17.000 ton in 1887 en gemiddeld 34.500 ton per jaar in de periode 1901-1910. In 1910 wordt het hoogtepunt bereikt met 42.000 ton en een waarde van 24,6 miljoen pond sterling, overeenkomend met 40% van de totale export van Brazilië, evenveel als de totale koffie-export (id.: 236-241). Daarna zet een snelle daling in, vooral als gevolg van de concurrentie van de nieuw-opgezette rubberplantages in de Engelse kolonies van Malakka en Ceylon.

De economische veranderingen die de rubberwinning teweegbracht heb ik schijnbaar radicaal genoemd, omdat zij in wezen volledig gebaseerd bleven op de verzameling van

een oerwoudprodukt. Toch hebben zich in het Amazonegebied ook wel volstrekt nieuwe ontwikkelingen voorgedaan. Ten eerste bleek voor het verzamelen van rubber de arbeidskracht van de Indianen geheel onvoldoende te zijn. Ten tweede heeft de rubberwinning gedurende een betrekkelijk korte periode voor zeer grote rijkdom gezorgd voor de mensen die deze winning organiseerden en in rubber handelden.

Het tekort aan arbeidskrachten voor de rubberwinning werd opgelost door de immigratie van grote groepen *Nordestinos* te stimuleren, berooide boeren uit het noordoosten van Brazilië die op de vlucht waren voor de grote droogte van de jaren 1877-1880. De mogelijkheid om rubbertapper te worden was voor hen een uitkomst, ook al bleek het om een zeer zware vorm van werkgelegenheid te gaan, met uiterst ongunstige arbeidsomstandigheden. Het systeem van *aviamento*, dat tegenwoordig in gewijzigde vorm nog gebruikt wordt voor de oerwoudkappers ten behoeve van de veeteelt (zie Poelhekke 1984, H.7) vormde de basis van de rubbereconomie (Santos 1980: 155-175). Het *aviamento* bestond vooral uit het ruilen van consumptiegoederen en gereedschappen voor de rubbertapper tegen de rubber die hij produceerde, vaak zonder dat er geld aan te pas kwam. Voorts hield *aviamento* in dat de rubbertapper telkens een voorschot op de waarde van zijn produktie kreeg, waardoor hij voortdurend in de schuld stond bij zijn opdrachtgever/handelaar, de *aviador*.

De vorming van de schuld begon al met de kosten die de rubbertapper moest maken om zijn werkterrein te bereiken en met de ontvangst van de uitrusting en het voedsel voor de eerste periode. Het in stand houden van de relatie schuldenaar-schuldeiser was van wezenlijk belang voor het voortduren van deze vorm van verzameleconomie. Immers, de rubbertapper verrichtte zijn werk in volledig isolement en buiten de controle van zijn opdrachtgever. Als hij geen schuld had, zou hij naar believen van *aviador* hebben kunnen veranderen of zelf de verhandeling van de ruwe rubber ter hand hebben kunnen nemen. In de praktijk kwam een rubbertapper hier nooit aan toe.

De *aviador* was op zijn beurt weer afhankelijk van een handelshuis dat boven hem stond en dit laatste weer van de internationale markt. Bij elke schakel in de 'rubberketen' vond ongelijke ruil plaats, zoals Santos (ibid.) heeft onderzocht. Deze kwam vooral tot stand door de verhouding tussen de prijzen van de verstrekte consumptiegoederen,

die stegen naarmate zij dichterbij de rubbertappers kwamen, en de prijs van de rubber, die voor de tapper zelf het laagst was. Het gevolg van dit systeem was dat rond de eeuwwisseling de rubbertappers in het Amazonegebied hun werk in afhankelijkheid, eenzaamheid en armoede verrichtten, terwijl vooral de steden Manaus en Belém een betrekkelijk kortstondige, maar wel zeer grote bloei doormaakten. Deze uitte zich vooral in een overdadige luxe-consumptie door de 'rubber-elite', hetgeen zijn neerslag onder andere vond in de bouw van "paleizen" en van de beroemde opera van Manaus.

Van blijvend belang voor het Amazonegebied was vooral het feit dat vrijwel het hele gebied geëxploreerd werd en dat zich langs de bevaarbare rivieren weliswaar kleine, maar toch permanente nederzettingen van blanken vormden. Deze ontwikkeling wordt weerspiegeld in de toename van de bevolking in het Amazonegebied: van 90.000 mensen in 1800 groeide de bevolking slechts tot 330.000 in 1872, maar daarna tot 1.200.000 in 1910, het topjaar van de rubberverzameling. Van dit laatste aantal woonde 65% in Pará en 35% in Amazonas.³

Een ander gevolg van de rubberboom in het Amazonegebied dat van blijvende betekenis is, betreft de sterk toegenomen belangstelling voor het gebied en de mogelijkheden die het biedt, zowel van de kant van de centrale Braziliaanse overheid als van grote buitenlandse mogendheden, waaronder met name de Verenigde Staten van Amerika. Deze belangstelling uitte zich reeds rond 1850, toen de koloniale expansie van Europa in volle gang was en ook de Verenigde Staten hun invloed naar het Amazonegebied wilden uitbreiden, door greep te krijgen op de stoomscheepvaart op de Amazonerivier (id.: 53 e.v.). Vooral dit feit noopte de Braziliaanse overheid ertoe om zich zelf meer te gaan inlaten met de ontwikkelingen in Amazônia.

De opkomst van de rubberplantages in verschillende Engelse kolonies in Zuidoost Azië veroorzaakte door de aanzienlijk lagere produktiekosten een snelle neergang van de rubberverzameling in het Amazonegebied. Van "het kaartenhuis waar deze hele fictieve en oppervlakkige rijkdom op gebaseerd was, zou niets overblijven" (Prado jr.

---

³ De Indianen die niet, als slaaf of anderszins, in dienst van de blanken waren, zijn niet in deze cijfers begrepen (Santos 1980: 317).

1981: 240). De economie van het Amazonegebied verviel na 1920 dan ook wederom in een situatie van stagnatie en isolement ten opzichte van de rest van Brazilië. De bevolking van 1.200.000 personen in 1910 nam toe tot 1.850.000 in 1950; pas daarna is er sprake van een toenemende groei (IBGE, Censo Demográfico 1980). De vooral sinds 1930 op gang gekomen industrialisatie en urbanisatie van Brazilië zijn geheel aan het Amazonegebied voorbijgegaan. Tot aan de aanleg van de weg Belém-Brasília rond 1960 was er tussen het Amazonegebied en de rest van Brazilië in het geheel geen verbinding over land.

Een aarzelend begin om tot integratie van het Amazonegebied te komen werd gemaakt in 1953, met de afbakening van 'Amazônia Legal' en de oprichting van de SPVEA (zie onder). Amazônia Legal werd in 1953 als volgt afgebakend: de deelstaten Amazonas, Pará en Acre, de federale territoria Rondônia, Roraima en Amapá, alsmede de deelstaat Mato Grosso ten noorden van de 16de breedtegraad, de deelstaat Goiás ten noorden van de 13de breedtegraad en de deelstaat Maranhão ten westen van de 44ste lengtegraad. In 1979 werd Mato Grosso gesplitst in twee nieuwe deelstaten, Mato Grosso en Mato Grosso do Sul en werd de nieuwe deelstaat Mato Grosso geheel tot Amazônia Legal gerekend. Kort daarna werd het territorium Rondônia een nieuwe deelstaat. Aldus afgebakend heeft Amazônia Legal een oppervlakte van 4.984.132 km² en een inwonertal van 11.184.517 in 1980 (zie fig. 1.1).

Hieronder volgt een chronologisch overzicht van de verschillende maatregelen van de overheid:

1946: In de nieuwe Grondwet wordt een bepaling opgenomen dat 3% van de nationale belastingopbrengst besteed moet worden aan de ontwikkeling van het Amazonegebied.

1953: Er wordt een ontwikkelingsplan voor het Amazonegebied afgekondigd, de planningsregio 'Amazônia Legal' wordt afgebakend en ter uitvoering van het plan wordt de SPVEA (*Superintendência da Valorização Econômica da Amazônia*) opgericht. Mede als gevolg van de te hoog gegrepen doelstellingen, van een te gebrekkige kennis omtrent het Amazonegebied en van corruptie wordt het plan maar voor een zeer klein deel gerealiseerd.

1960: De aanleg van de eerste belangrijke ontsluitingsweg, van Belém naar Brasília, wordt voltooid, zij het nog in onverharde vorm.

- 1964: Een staatsgreep brengt in Brazilië de militairen aan de macht en leidt tot een politiek van snelle economische groei, gekoppeld aan exportbevordering en aan het aantrekken van buitenlands kapitaal.
- 1966: Ter vervanging van de als corrupt aangemerkte SPVEA wordt de SUDAM (*Superintendência do Desenvolvimento da Amazônia*) ingesteld en wordt onder de naam van *Operação Amazônia* een plan gelanceerd voor het aantrekken van particulier investeringskapitaal van nationale en buitenlandse oorsprong naar het Amazonegebied. Het voornaamste instrument wordt de politiek van belastingvoordelen aan ondernemingen, die kunnen oplopen tot 75% van het te investeren bedrag (zie par.4.3). Een groot deel van deze investeringen vindt plaats in de rundveeteelt.
- 1970: De politiek van economische groei van het Amazonegebied wordt tijdelijk overschaduwd door maatregelen met een meer geopolitiek en sociaal karakter. In het kader van het PIN (*Programa de Integração Nacional*) vindt de aanleg plaats van de penetratiewegen *Transamazônica* en *Cuiabá-Santarém* (voltooid in respectievelijk 1974 en 1976). Gefinancierd door het PROTERRA (*Programa de Redistribuição de Terras*) begint het INCRA (*Instituto Nacional de Colonização e Reforma Agrária*) (eveneens in 1970 door herstructurering ontstaan) met een grootscheepse poging om akkerbouwkolonisten uit het Noordoosten in Rondônia en langs de nieuwe Transamazônica-weg te vestigen, in zogenaamde *Projetos Integrados de Colonização (PICs)*. Hierin is ook voorzien in de planmatige opzet en ontwikkeling van pionierssteden en kleinere agrarische verzorgingscentra. Hoewel er plannen waren om meer dan een miljoen kolonisten te vestigen, is dat aantal beperkt gebleven tot niet meer dan enkele tienduizenden. De urbane ontwikkelingen zijn eveneens ver bij de plannen achtergebleven. Enkele van de geplande kernen zijn wel gesticht, maar de verwachte snelle groei is uitgebleven. Vele malen groter is echter het aantal 'spontane' kolonisten, die in de hoop op het verkrijgen van een stukje staatsgrond naar de nieuw opgelegde delen van het Amazonegebied getrokken zijn.
- 1975: Uit formuleringen in het tweede *Plano Nacional de Desenvolvimento* (PND II, het nationale ontwikkelingsplan, met een uitwerking voor het Amazonegebied) blijkt een duidelijke teleurstelling over de

resultaten van de politiek van geleide kolonisatie. Er vindt een omschakeling plaats naar het bevorderen van particuliere investeringen, teneinde op korte termijn een zo groot mogelijke economische groei te bereiken, zowel in het Amazonegebied als in geheel Brazilië, dat de remmende invloed ondergaat van de oliecrisis van 1973. De investeringen van de overheid in de infrastructuur en de diensten zullen volgens het Tweede plan niet meer verspreid plaatsvinden, maar geconcentreerd worden in zogenaamde *Polos de Desenvolvimento*. Het bijbehorende programma en fonds heet POLAMAZÔNIA. Grootschalig opgezette mijnbouw, veeteelt en industrie zijn wederom de sectoren waar men zich primair op richt. Aan enige stedelijke ontwikkeling in de agrarische of mijnbouwprojecten wordt geen aandacht besteed. Wel heeft men voor de realisering van de industriële projecten op de (bestaande) grotere steden het oog laten vallen.

1979: Oprichting van het *Conselho Nacional de Desenvolvimento Urbano* (CNDU), als onderdeel van het ministerie van binnenlandse zaken. Dit orgaan heeft een aanvang gemaakt met het formuleren van een overheidsbeleid ten aanzien van de kleine en middelgrote steden in geheel Brazilië. Hoewel de overheid in het derde nationale ontwikkelingsplan geen aandacht besteedde aan de urbane ontwikkeling die aan de frontiers in het Amazonegebied plaatsvindt, begint er toch begrip te komen voor de vaak moeilijke situatie in de kleine en middelgrote steden. Het beleid hinkt op twee gedachten. Enerzijds wil men de groei van de grote metropolen van Brazilië afremmen ten gunste van de kleine en middelgrote steden, maar anderzijds blijken er alleen financiële en andere middelen voor de metropolen beschikbaar te zijn. Zelfs voor de zéér snel groeiende middelgrote centra wordt niets gedaan. De kentering in het beleid bestaat hierin dat het besef doorklinkt dat een goede infrastructuur en een gunstige werkgelegenheidssituatie in deze plaatsen de toename van de migrantenstroom naar de metropolen zouden kunnen remmen. Een goed onderbouwd migratiebeleid is evenmin van de grond gekomen; er zijn op ministerieel niveau ook zeer weinig personen die zich over deze problematiek buigen. Inzicht in de omvang en richting van de migratiestromen ontbreekt, al beseft de overheid (sinds 1982 ook officieel) dat de werkgelegenheid de bepalende factor in deze is.

1980: Het derde nationale ontwikkelingsplan blijft de nadruk leggen op het proces van economische groei van Brazilië en op de bijdrage van het Amazonegebied daarin. Er wordt echter tevens melding gemaakt van het toenemende besef van de overheid van de dreigende aantasting van het milieu van het Amazonegebied en van de sociale conflicten die het gevolg zijn van de ongecontroleerde uitbreiding van de veeteelt en van de migratie van arme boeren naar het gebied. Tevens wordt in 1980 een nieuwe overheidsinstantie in het leven geroepen, de GETAT (*Grupo Executivo das Terras do Araguaia-Tocantins*), die rechtstreeks onder de President van de Republiek ressorteert en moet trachten om door middel van het uitgeven van grondeigendomstitels de ergste sociale spanningen weg te nemen. Haar werkterrein beperkt zich tot een gebied waar de conflicten het hevigst zijn: het stroomgebied van de Araguaia en de Tocantins.

Wanneer men de verschillende maatregelen van de Braziliaanse overheid overziet, blijken zij er vooral op gericht te zijn om interesse te wekken voor het Amazonegebied bij particuliere kapitaalverschaffers, ondernemers en kleine boeren. Het voert te ver om uitgebreid in te gaan op de mate waarin de overheid hier succesvol in is geweest. Zij heeft de doelstelling van integratie en occupatie wel in aanzienlijke mate bereikt, zij het niet voor het hele Amazonegebied. In economisch en sociaal opzicht is het succes echter veel geringer geweest, hetgeen mede aanleiding geweest is voor de wijzigingen die het beleid in de loop der jaren ondergaan heeft.

Tussen 1960 en 1980 is de bevolking van Amazônia Legal gegroeid van 5,2 miljoen naar 11,2 miljoen, vooral als gevolg van de migratie van vele landloze boeren naar het gebied. Met name in de veeteeltfrontier(s) heeft dit tot een spectaculaire ontwikkeling van pionierssteden geleid. Het noordelijke en westelijke deel zijn echter nog vrijwel onbevolkt gebleven.

In termen van areaal heeft vooral de veeteelt voor de ingebruikname van grote gebieden gezorgd, hoewel ook hier sprake is van concentratie in bepaalde regio's. De economische betekenis ervan is betrekkelijk gering, terwijl de sociale en ecologische gevolgen negatief zijn. Voor de toekomst is de hoop van de Braziliaanse overheid primair gevestigd op grootscheepse ontwikkeling van de mijnbouw,

met name in Pará (het Carajás-gebied), vooral om door de export van erts en halffabrikaten het overschot op de handelsbalans verder te vergroten. Dit is gezien de zeer omvangrijke buitenlandse schuld en de huidige economische crisis van groot belang voor de gehele economie.⁴ Dat er in deze situatie meer aandacht, geld en andere middelen voor de begeleiding van de urbane ontwikkelingen in de pioniersstreken komt, valt nauwelijks te verwachten.

---

⁴ Voor een nadere beschrijving en evaluatie van de verschillende ontwikkelingspogingen van Brazilië in het Amazonegebied moge verder verwezen worden naar Kleinpenning (1975, 1977, 1978), Kohlhepp (1977, 1978) en Barbira-Scazzocchio (ed., 1980).

PIONIERSFRONTIERS EN PIONIERSSTEDEN, EEN OVERZICHT VAN DE THEORIE

2.1 INLEIDING

Doel van dit hoofdstuk is na te gaan in welk breder theoretisch kader de kolonisatie in Brazilië geplaatst kan worden. Leidraad daarvoor is de vraag: "welke zijn de in de literatuur aanwezige inzichten ten aanzien van pioniersfrontiers en -steden in het algemeen en met betrekking tot Brazilië en het Amazonegebied in het bijzonder?" De bedoeling hiervan is om te zien in hoeverre de - in latere hoofdstukken beschreven - verschijnselen een meer algemene geldigheid hebben.

Uit de literatuur over frontiers blijkt dat de samenhang tussen pionierssteden en de nabije frontier, of beter gesteld het functioneren van pionierssteden binnen het geheel van een pioniersfrontier, nog weinig onderzocht is. Deze handicap openbaart zich in de aard van de beschikbare literatuur. Vaak moesten studies gebruikt worden die slechts zijdelings of in ieder geval niet expliciet en diepgaand op het onderwerp ingaan. De conclusies hebben daarom een voorlopig en globaal karakter en dienen daarom met enige voorzichtigheid gehanteerd te worden. Voorzichtigheid is ook geboden omdat frontiers zich soms in totaal verschillende gebieden voordoen die onderling slecht vergelijkbaar zijn.

Het voorliggende hoofdstuk is als volgt ingedeeld. Eerst wordt het begrip 'frontier' met alle voetangels en klemmen die zich bij de begripsbepaling voordoen, verduidelijkt. Vervolgens wordt in paragraaf 3 ingegaan op een drietal (ideologisch) verschillende benaderingen die met betrekking tot de frontier gehanteerd worden. Daarna wordt in de paragrafen 4 tot en met 6 aandacht besteed aan de diverse aspecten van een frontier en de opvattingen daarover. Het betreft de sociaal-economische relaties, de veranderingen in het landschap, de actieve rol van de steden bij de openlegging van nieuwe gebieden en de migratiebewegingen die de frontiers 'vullen'. Tenslotte komt in paragraaf 7 de -

door velen als fundamenteel ongelijk geziene - relatie tussen de frontiers en de al langer geoccupeerde gebieden aan bod, alvorens in paragraaf 8 de belangrijkste conclusies van dit hoofdstuk samengevat worden.

2.2 HET BEGRIP 'FRONTIER'

Bij het doornemen van de literatuur met betrekking tot 'frontiers'⁵ komt men tot de merkwaardige slotsom dat de auteurs heel goed weten waar het over gaat en welke gebieden zij wel en niet tot de frontiers moeten rekenen, maar dat als het aankomt op het precies definiëren en beschrijven van frontiergebieden men bij veel kenmerken geen eenduidig onderscheid maakt tussen frontiers en andere gebieden. Het is hier als met de begrippen arm en rijk. Iedereen kent ze, maar het aangeven van wat 'arm' en 'rijk' precies inhoudt is veel moeilijker. Vaak wordt gepoogd om de begrippen op té eenvoudige wijze te definiëren en te operationaliseren, waarbij variabelen gebruikt worden die ieder voor zich te weinig 'verklarende' waarde hebben om de werkelijkheid adequaat te weerspiegelen. Met het begrip 'frontier' is het niet anders. De concepten zijn vaak zeer eenvoudig, te weten een lijn of een zone die in de ruimte en de tijd al dan niet kan verschuiven. In deze paragraaf zal dieper op het begrip ingegaan worden.

In zijn meest eenvoudige vorm kan een frontier gezien worden als een lijn die een bepaald beschavingsgebied omgrenst. Dit is een ruimtelijke definitie, waarbij de uiterste grens van een beschavingsgebied als een *lijn* op de

---

⁵ Hoewel Van Dale's Groot Woordenboek der Nederlandse Taal geen melding maakt van de term 'pioniersfront' noch van 'kolonisationsfront', zullen deze, in de geografie geen onbekende termen, toch gebezigd worden. Daarnaast wordt ook het Engelse woord 'frontier' gebruikt, waarvan geen geheel bevredigend Nederlands equivalent voorhanden is. De opgegeven vertaling 'beschavingsgrens' leek een te geladen begrip om in de context van deze studie bruikbaar te zijn.

kaart aangegeven kan worden. De meest uitgesproken frontiersituatie doet zich voor als er voorbij die grens 'niets' meer is, een lege wildernis zonder beschaving. In de praktijk ligt de situatie niet altijd zo eenvoudig en zijn de gebieden buiten die grens wel degelijk ook bewoond, zij het door bevolkingsgroepen die een andere culturele of etnische signatuur hebben.⁶ Voorts zullen er voorbij die grens vaak mensen van het 'eigen' volk wonen die, al dan niet in afwachting van het opschuiven van de grens, reeds vooruitgegaan zijn. Dit laatste betekent dat de frontier in plaats van als een lijn, in de meeste gevallen beter aan te duiden is als een *zone*. Het is echter niet zo dat de rand van een beschavingsgebied, of die nu een meer of minder brede zone is, altijd een frontier is. Volgens velen impliceert het verschijnsel frontier namelijk het occuperen van 'nieuwe' gebieden, al of niet ten koste van andere beschavingsgebieden.⁷ Dit betekent dat de frontier een element van beweging en van tijd kent; anders gezegd, een dynamisch proces is. Men komt aldus tot een definitie in termen van occupatiefasen (*settlement stages*) die wel vergeleken worden met een golfbeweging, waarbij de top van de golf (de frontier zelf) voorafgegaan wordt door een periode van opkomst en gevolgd door een periode van terugval. Ook komen er meer samengestelde frontierbewegingen voor, waarbij de gehele frontier opgebouwd is uit een aantal van de genoemde golfbewegingen, die al dan niet een specifieke volgorde hebben (*sequence*) en waarbij het tijdsinterval tussen de individuele golven soms de neiging heeft groter te worden naarmate de frontiergebieden verder van het centrumgebied verwijderd liggen. Een voorbeeld hiervan was in het westen van de Verenigde Staten van Amerika de opeenvolgende komst van *traders*, *ranchers*, *miners*, en *farmers*. De naam 'frontier' wordt zowel gegeven aan een individuele golf als aan de gehele 'sequence'; er is immers niet altijd sprake van een duidelijke 'opeenvolging' (bijvoorbeeld in het geval van de koffiefreintier in Brazilië). Overigens is er ook niet altijd sprake van een regelmatige en constante golfbeweging. Vaak worden pioniersfrontiers als brede,

---

⁶ De frontier als 'meeting point between savagery and civilisation' of als scheiding tussen twee jurisdicties (resp. Turner 1920: 3 en Lattimore 1962: 470).

⁷ De frontier als 'zone of invasion' (Lattimore 1951: 238).

continue bewegingen gezien, die in ruimte en tijd aaneengesloten zijn. Met betrekking tot Latijns Amerika wordt hier echter tegen in gebracht dat de frontiers juist een *archipelago pattern* vormden (Morse 1965: 31) en een *painfully slow 'filling in' process* waren (Hennessy 1978: 17).⁸

Het feit van het opschuiven van de frontier brengt ons op een ander probleem, namelijk hoe bepaald zou kunnen worden wanneer de frontier gepasseerd is. Het opschuiven wordt in het algemeen gedefinieerd in termen van occupatie: wanneer een gebied in permanent bewoonde staat gebracht is, verliest het zijn frontierkarakter. Zo laat Turner voor de Verenigde Staten de reeks frontiers eindigen met de *pioneer farmer* (Turner 1920: 12), terwijl anderen dat doen met de *urban frontier* (Billington 1949: 6-8). Meer in het algemeen wordt gewezen op het belang van *sociale en economische integratie*, hetgeen betekent dat nieuwe gebieden in sociaal en economisch opzicht geïntegreerd worden met het oude gebied, dat reeds langer geoccupeerd is.⁹ Wanneer dit niet lukt, dan stopt het opschuiven van de frontier op een bepaalde plaats, tijdelijk dan wel voorgoed. Turner spreekt in dit geval van 'ongelijk optrekken' van de *farmers frontier* (1920: 17).

In het geval dat een frontier een nieuwe streek economisch integreert met de reeds langer geoccupeerde gebieden, zonder de oorspronkelijke bevolking van die streek economisch en sociaal bij die integratie te betrekken, wordt gesproken van een *frontier of exclusion*. In het omgekeerde geval, wanneer de oorspronkelijke bevolking wel economisch en sociaal bij de activiteiten aan de frontier betrokken wordt en er dus een assimilatieproces plaatsvindt, spreekt men van *frontier of inclusion* (Lattimore 1962: 488 en Mikesell 1968: 153-4). Als

---

⁸ Billington (1949: 705) meldt met betrekking tot de *farmers frontier* in de Verenigde Staten dat volgens het Censusbureau in 1890 "half the country's unsettled area has been so broken into isolated bodies of settlement that there can hardly be said to be a frontier line". Voor Turner betekende dit echter het einde van de frontier. Zie ook Gulley (1959: 66).

⁹ Zie hiervoor Bowman (1931) en Lattimore (1951 en vooral 1962: 481), alsmede paragraaf 4 hierna.

voorbeelden van *frontiers of exclusion* noemt Mikesell (ibid.) de kolonisatie van de Verenigde Staten, Canada, Australië en Zuid Afrika, als voorbeelden van *frontiers of inclusion* de Romeinse kolonisatie in West Europa, de Arabische in het Middellandse Zeegebied en de Spaanse in Latijns Amerika. Lattimore stelde in dit verband dat "what cannot be included must be excluded" (1951: 483), hetgeen betekent dat de frontier stopt op het punt waarop de pioniers een zodanige verandering in sociaal en economisch opzicht zouden moeten doormaken, dat zij zich als gevolg daarvan zouden losmaken van het eigen volk.¹⁰ Voor de samenleving waartoe de pioniers behoren markeert de frontier in dat geval de lijn van de "diminishing returns, imperially (met betrekking tot defensie en bestuur) and economically" (Lattimore 1951: 243). Zodra de economische en sociale integratie van het nieuw geoccupeerde gebied een feit is, schuift de frontier op; of anders gesteld, "Once the resources are distributed and the emergent society has found a modus vivendi, the area begins to lose its frontier character" (Willems 1977: 259).

De economische verandering die de frontier teweeg brengt, lijkt soms slechts van tijdelijke aard te zijn. Preston James (1975: 760, 799) wijst met betrekking tot de koffiefre frontier van São Paulo in Brazilië op het bestaan van een zogenaamde *hollow frontier*: na enige jaren koffieverbouw, schoof de koffiefre frontier op en bleef een uitgeputte bodem achter en nam de bevolkingsdichtheid in de betreffende gebieden af.

Over dit door James geïntroduceerde begrip is in de literatuur een controverse ontstaan, die illustratief is voor de uiteenlopende inhoud die aan het begrip frontier gegeven wordt.

Katzman (1977a: 201) stelt dat de koffiecultuur weggeconcentreerd werd door tuin- en akkerbouw die voor de nabije metropolitane markten produceerden, zodat er niet van een *hollow frontier* gesproken kon worden. Uit onderzoek van Taylor blijkt daarentegen dat zowel het een als het ander zich voordeed (Taylor 1973: 149-166): het bevolkingseffect

---

¹⁰ Het is ook denkbaar dat de *fontier of inclusion* niet 'stopt' maar op dit punt omslaat in een *frontier of exclusion*.

van de *hollow frontier* werd alleen in die gebieden teniet gedaan, die een goede verbinding met de stad São Paulo hadden en dit werd veroorzaakt door de werkgelegenheid die geboden werd door nieuwe activiteiten, met name in de commerciële en industriële sfeer. Hennessy (1968: 98-99) stelt dat de kleine koffieboeren uiteindelijk opgevolgd werden door grote veeteeltbedrijven, terwijl Casetti en Gauthier (1977: 70-78) van mening zijn dat de frontier alleen dan 'hol' genoemd kan worden als men op de koffieproductie let en niet tevens op het grondgebruik dat na de koffie volgde. Van der Pluijm (1979: 94) maakt melding van door koffiecultuur verlaten gebieden die voor extensieve veeteelt in gebruik genomen werden, maar vermeldt er niet bij waar die gebieden zich bevonden ten opzichte van de frontier, van de stad São Paulo of de verbindingssassen naar die stad. Becker (1969:45) spreekt van vetmestgebieden die oorspronkelijk de koffiefre frontier volgden en die sinds de jaren zestig zelfs de opschuivende koffiefre frontier in de rug binnen dringen. Pinto de Gusmão (1973: 126) stelt dat de vetmesterijen in São Paulo in toe-ne-men-de mate van geavanceerde technieken gebruik maken, zodat hier van een intensivering van het grondgebruik gesproken moet worden, hetgeen vraagtekens zet bij het concept van de *hollow frontier* met betrekking tot dit gebied.

De verklaring van de controverse ligt misschien in het volgende. James definieerde het begrip oorspronkelijk als volgt. "There are many expanding frontiers in Latin America, but most of them are hollow ones, that is, they represent waves of exploitation moving across a country, followed by abandonment and population decline." (1942: 5). Uit deze omschrijving kunnen twee criteria gedestilleerd worden, namelijk een economisch criterium (te weten 'exploitation' en 'abandonment' daarvan) en een demografisch criterium (te weten 'population decline'). James zelf legde in zijn studie echter de nadruk op het laatste criterium als hij op zijn hierboven geciteerde definitie laat

volgen: "Such is the sugar frontier of Cuba, or the coffee frontier of São Paulo. These frontiers produce no net gain in density of settlement." (id.: 6). Met betrekking tot de koffiecultuur in São Paulo beschreef James het proces als volgt (id.: 499-500). Als gevolg van de trek van arbeidskrachten naar nieuw opengelegde en meer winstgevende gebieden voor de koffiecultuur, krijgen de bedrijven in de oudere koffiezones met een tekort aan arbeiders te kampen, zelfs zo dat zij hun oogst niet kunnen binnenhalen, ondanks het feit dat de koffieprijsen niet slecht zijn. Daarnaast signaleerde James dat veel koffiebedrijven gedeeltelijk overgingen op een nieuwe *boom crop*: katoen. James zag dus wel de overgang van de ene naar de andere vorm van 'exploitation', maar hij verbond er geen conclusies aan met betrekking tot de toepassing van het concept *hollow frontier*. Anderen die wel op dit economische criterium ingaan, zoals bv. Katzman, zien de opvolging van verschillende vormen van grondgebruik eerder als een uiting van verhoogd kapitaalgebruik dan als een 'abandonment', alhoewel de bevolking in de betrokken streek desondanks terug kan lopen afhankelijk van het soort grondgebruik, zoals Taylor aangeeft.

Uit het tot nu toe geschetste beeld van de problematiek rond de afbakening van het begrip *frontier* kan geconcludeerd worden dat er van eenduidigheid geen sprake is. Toch treden een aantal kenmerken op de voorgrond, die het mogelijk maken om tot een omschrijving van een frontier te komen. Het begrip duidt op:

- een ruimtelijk proces, waarbij
- een samenleving een (voor haar) nieuw gebied occupeer, door middel van migratie van een deel van de bevolking naar dat gebied, en zij
- het gebied economisch integreert en
- haar cultuur overdraagt op de oorspronkelijke bewoners (tenzij die er niet zijn, danwel verdreven of uitgeroeid worden).

Geen uitsluitel wordt bij deze definitie gegeven over: - de snelheid van het proces, - de vorm die het aanneemt, en - de continuïteit ervan in ruimte en tijd, omdat deze aspecten zoals uit het voorgaande blijkt, voor elke frontiers verschillend zijn.

De verschillende auteurs die zich met frontiers hebben beziggehouden en die in deze paragraaf besproken zijn, hebben zich niet beperkt tot het omschrijven van het begrip, maar hebben ook aandacht besteed aan diverse aspecten ervan.

In het voorgaande is vooral aan de sociaal-economische en demografische aspecten van de frontiersproblematiek aandacht besteed, aangezien deze als de 'motor' van de frontiers beschouwd kunnen worden. Twee andere aspecten dienen hier echter ook vermeld te worden, namelijk het ideologische en het politieke.

Het ideologische aspect is het geheel van ideeën dat ten grondslag ligt aan de maatschappelijke en politieke opvattingen die een samenleving heeft ten aanzien van de frontiers. Dit heeft te maken met de eigenschappen die een samenleving aan een frontiers en haar pioniers toeschrijft. Wellicht kan dit geheel beter omschreven worden als een *frontiers mythe*, waarin mythe de betekenis heeft van een verhalende en doorgaans vleierende, (geheel of ten dele onjuiste, al dan niet met opzet in het leven geroepen) overlevering met betrekking tot het verleden van een volk of een groep (Hugenholtz in Van Dale's Woordenboek der Nederlandse Taal). Belangrijke voorbeelden van frontiersmythes zijn die van Turner, van Domar en van de Braziliaan Ricardo. In verband met de theoretische denkbeelden over frontiers die van deze mythes afgeleid zijn, zal hierop in de volgende paragraaf nader ingegaan worden. Het zal duidelijk zijn dat het ideologische aspect van invloed is op de politieke instituties, instellingen en maatschappelijke verhoudingen. Over de manier waarop het een uit het ander voortvloeit, verschillen de genoemde auteurs van mening. Cruciaal hierin is het onderscheid tussen een *open frontiers* en een *gesloten frontiers*. Met een 'open frontiers' wordt bedoeld de situatie dat in een land met name de arbeidersklasse de vrijheid gelaten wordt om desgewenst naar de frontiers te migreren. In het geval van een 'gesloten frontiers' is dit juist niet het geval (Velho 1976: 96-99) en wordt (bepaalde) migranten bijvoorbeeld door restrictieve vestigings- en migratiewetten die vrijheid

ontnomen. Dit houdt in dat de arbeidersklasse niet vrij is om aan de frontier land te occuperen, waardoor de frontier voor hen geen mogelijkheid vormt om aan de macht van hogere klassen te ontsnappen. Ongenuanceerd gesteld zou een 'open frontier' derhalve tot een democratisch staatsbestel leiden en een 'gesloten frontier' tot een meer autoritaire structuur.

2.3 EEN DRIETAL FRONTIERTHESEN

Het belangrijkste kenmerk van een frontierthese is dat zij stelt dat de pioniersfrontier zelf, of het leven aan een pioniersfront, leidt tot het ontstaan van een bepaalde nieuwe samenlevingsvorm, die vaak een specifieke 'frontiermentaliteit' tot gevolg heeft. Soms spelen daarbij bepaalde doctrines met betrekking tot het inbezit nemen van land een bijzondere rol, omdat deze het bestaan van de frontier, ook als het niet om geheel onbewoonde gebieden gaat, mede legitimeren. Voorbeelden hiervan zijn het Griekse *oecumene*, het Romeinse *orbis terrarum*, het Chinese *t'ien hsia*, het in Zuid-Amerika toegepaste *uti possidetis* en het Amerikaanse *free land* principe. De bekendste frontierthese is ongetwijfeld die van Frederick Jackson Turner, die ook wel als de 'pionier van de pioniersstudies' beschouwd wordt (Block 1980: 41). Hoewel juist deze these in vrijwel elke studie van pioniersfronten genoemd wordt, is Turner niet de enige die een frontierthese geformuleerd heeft. Een duidelijk aan Turner tegengestelde zienswijze werd bijna een eeuw later naar voren gebracht door Domar. De Braziliaan Ricardo kwam voorts door middel van een analyse van de vroege pionierstochten in zijn land, tot een oorspronkelijke visie op de frontierproblematiek, welke weliswaar overeenkomsten vertoont met die van Turner, maar er ook duidelijk van afwijkt. De thesen van Turner, Domar en Ricardo zullen achtereenvolgens besproken worden, waarbij getracht zal worden om de overeenkomsten en verschillen ervan op te sporen. De aanleiding hiertoe is het grote belang dat in de literatuur doorgaans aan de frontierthesen gehecht wordt. Het doel is om deze thesen tot op zekere hoogte te relativeren en daarbij meer licht te doen schijnen op de complexiteit van het verschijnsel.

2.3.1 De these van Turner

Veel frontierstudies beginnen met de these van Turner, die vervat is in zijn lezing voor de American Historical Association in 1893.¹¹ De these bevat geen theorie die in een andere situatie 'getest' zou kunnen worden (zie Hudson 1977: 12; De Groot 1961: 42-44 en Velho 1976: 23), maar schetst slechts een beeld, een mythe, van de 'Amerikaniserende' werking die het leven aan de frontier op de kolonisten, ongeacht hun herkomst, zou hebben gehad.

Deze benadering plaatst de historicus/geograaf Turner in de stroming van de *environmental determinists*. In hun visie is de natuurlijke omgeving bepalend voor de uitkomst van het veranderingsproces dat alle pioniers aan de frontier ondergaan. Die omgeving wordt in Turners visie ten aanzien van de Verenigde Staten vooral gekenmerkt door het bestaan van een gebied van *free land*. Hij concludeert zelfs dat "no single factor did so much to develop the American character as did the frontier" (Turner 1920: 1). Als typerend voor het Amerikaanse karakter ziet hij zelfvertrouwen, individualisme, hang naar zelfbestuur, idealisme, een democratische instelling, vindingrijkheid enz. (id.:2). Met betrekking tot de uitstralende werking van de frontier op de staatsinrichting schrijft hij:

"The growth of nationalism and the evolution of American political institutions were dependent on the advance of the frontier" (id.: 11). "But the most important effect of the frontier has been in the promotion of democracy here and in Europe. As has been indicated, the frontier is productive of individualism...The frontier individualism has from the beginning promoted democracy." (id.: 14)

Voorts zou de frontier de sociale druk in de oostelijke staten verlicht hebben door het aantrekken van migranten daar vandaan. Dit is de *safety valve* these (id.: 259,275).

---

¹¹ Gebruikt is de uitgave van 1920 (N.Y.).

Er is veel kritiek op de these van Turner mogelijk. Ten eerste is het de vraag of de pioniersomgeving inderdaad, ongeacht verschillen in culturele herkomst van de pioniers, tot een bepaalde eigen cultuur leidt, die gekenmerkt wordt door een democratisch staatsbestel aan de frontier én in het gebied waar de frontier van uitgaat (dus b.v. niet alleen in het westen van de Verenigde Staten, maar ook in het oosten ervan en in Europa). Immers, het is bekend dat in de zuidelijke staten van de Verenigde Staten de overheersende bedrijfsvorm in de landbouw de plantage was en dat in die zuidelijke staten de principes van democratie en gelijkheid in de vorige eeuw minder ingang vonden dan in het Noorden en Westen, terwijl al deze gebieden door pioniersbewegingen opengelegd werden. De mate waarin culturele verschillen invloed hebben op het ontstaan van een nieuwe pionierscultuur vormt dan ook een onderwerp van een uitgebreide discussie.¹²

Een ander punt van kritiek betreft de invulling van de 'omgevingsvariabele' met "an area of free land". Die vrijheid moest immers bevochten worden met de Indianen, de overheid (opdat zij de nieuwe gebieden voor occupatie zou vrijgeven) en de grondspeculanten.¹³ Voorts lijkt er ook weinig sprake geweest te zijn van (een door de fronten veroorzaakte) verlichting van de sociale druk (de 'safety valve'-these), aangezien de pioniersfrontiers juist in tijden van economische recessie minder migranten trokken dan anders en daarnaast de reeds bestaande steden zeker zo snel groeiden als het platteland en zelfs een groter deel van de beroepsbevolking opnamen.¹⁴

---

¹² Zie hierover Billington (1949: 1-11, 611, 762-764), Lattimore (1962: 490-491), Gulley (1959, m.n. 67-69), Thompson (1977), Velho (1976: 18-20) en Block (1980: 31-42).

¹³ Zie bv. Billington (1949: 268-290, 653-672, 700, 719-723) of Katzman (1977a: 17-18). Beide auteurs wijzen er bovendien op dat de grootste pioniersgolven voorafgingen aan de Homestead Act van 1862. Zie ook Gates (1968) over de activiteiten van 'Estate Builders'.

¹⁴ Gulley (1959: 69). De kosten van het pionieren moeten niet onderschat worden: zie hierover o.a. Bowman (1931, Ch. III "Does it pay?" p. 21-33) of Billington (1949: 10 en 710-713) die ook wijst op de terugkeer van

Turner schetst in feite een tamelijk eenvoudig beeld van de frontiers, waarbij de pioniers elkaar in golfbewegingen opvolgen, te weten *hunters, trappers and fur traders, ranchers, miners and farmers*. Opvallend is dat hij hierbij alleen oog heeft voor de pioniers die zich bezighouden met land- of mijnbouw, en niet, of in veel mindere mate, voor de overige pioniers, zoals het leger, de detail- en groothandelaren, religieuzen, grondspectulanten, niet-agrarische ondernemers etc. (zie ook Gulley 1959: 65-66). Urbane ontwikkelingen worden door Turner dan ook niet in de beschouwing betrokken. Gulley wijst hier op:

"Urban development in recently settled lands is omitted, and it would disturb the frontier-metropolis dichotomy. Lastly, the frontier interpretation of world history is essentially agrarian - the growth of industry and technological advance are neglected" (Gulley 1959: 88)

De verklaring die Gulley hiervoor geeft is de volgende:

"Turner had named economic stages in the American frontier movement but his primary interest was the American nation and its

---

vele berooide pioniers naar het oosten van de Verenigde Staten. Toch zal het openen van pioniersgebieden het arbeidsaanbod in het Oosten schaarser gemaakt hebben. Katzman (1977a: 16) stelt met betrekking tot de frontiers in São Paulo en met betrekking tot die in de Verenigde Staten, dat het effect daarvan op de lonen toch niet zo groot was, doordat vele migranten vrijwel rechtstreeks uit Europa naar de pioniersgebieden trokken. Zie voorts over de 'safety valve'-discussie F.A. Shannon (1945) en N.J. Simler (1958), beiden in: Hofstadter (1968: 172-200). Gates (1968: 111) wijst er bovendien op, dat veel migranten naar de pioniersfrontiers van de Verenigde Staten eerst enige tijd als loonarbeider, of, in een gunstiger geval, als pachter werkzaam moesten zijn, voor zij voor zichzelf konden beginnen. Volgens Gates was dit vaak de enige mogelijkheid, tenzij de pionier ver de spoorlijnen en andere sociale voorzieningen vooruit ging en afzag van mogelijkheden om goederen naar de markt te brengen.

individuality".

Volgens Gulley kan ook een andere benadering worden gevolgd. Van een aantal Canadese onderzoekers, die studies maakten met betrekking tot de frontiers langs de Sint Laurensrivier, zegt Gulley namelijk:

"The Laurentian school placed the economy in the centre, and demonstrated that what made the frontier move in Canada was available markets and the drive of metropolitan businessmen" (ibid.)

Wat tevens in het oog springt is de uiterst positieve interpretatie die Turner van de pioniersbewegingen geeft. Het is niet ondenkbaar dat deze gezien moet worden in het licht van de politieke strijd tussen enerzijds de vertegenwoordigers van de pioniers en anderzijds de gevestigde politici van de oostelijke staten, zoals Virginia, die meer betekenis hechtten aan de waarden van het Oude Europa dan aan de eigen Amerikaanse geschiedenis (zie Turner 1920: 27 e.v. over de politieke tegenstellingen tussen de frontier en de *Tidewater* regio's in die tijd).

Als 'pionier van de pioniersstudies' heeft Turner een aantal volgelingen gehad, bij wie ik in dit bestek echter niet zal stilstaan, aangezien zij voortgingen in dezelfde traditie.

2.3.2 De these van Domar

Een geheel andere frontierthese werd door Domar gepresenteerd.¹⁵ Volgens deze visie zou het openen van

---

¹⁵ Domar (1970: 18-32). Hij wordt besproken in Katzman (1977a: 19-20 en 1977b: 284-285) en in Velho (1976: 36-37). Zie ook Gulley (1959: 86) over Kliuchevsky, waar Domar zich grotendeels op baseert. De zienswijze was al eerder gelanceerd, maar heeft pas door Domar bekendheid gekregen. Eerdere thesen die vergelijkbaar zijn met die van Domar, zijn te vinden bij Nieboer, H.J.: *Slavery as an Industrial System: Ethnological*

pioniersgebieden niet noodzakelijk leiden tot het ontstaan of de groei van een klasse van vrije boeren en democratische instellingen, maar evengoed een verhoogde afhankelijkheid van de arbeiders tot gevolg kunnen hebben, zowel in de langer bewoonde als in de pioniersgebieden. Domar (1970: 18-20) licht zijn these toe aan de hand van de situatie die zich met name in de 16e eeuw in Rusland voorgedaan heeft, ten tijde van de openlegging van pioniersgebieden in de pas veroverde Oekraïne. Behalve dat de Russische overheid grond in grote eenheden uitgaf, heeft zij ook gepoogd om de arbeidslonen laag te houden door geleidelijk aan de lijfeigenschap in te voeren. Zowel in geval van *serfdom* (lijfeigenschap) als slavernij, worden de arbeiders beperkt in hun vrijheid om hun werkgever te kiezen. Aldus wordt concurrentie op de arbeidsmarkt voorkomen en kunnen de lonen laag en de pacht prijzen hoog gehouden worden, ondanks het feit dat aan de frontiers de arbeid schaars¹⁶ is en de grond overvloedig. Een voorwaarde hierbij is dat de overheid een niet-werkende klasse van landeigenaren bij de uitgifte van grond in de pioniersgebieden bevoordeelt ten opzichte van boeren en landarbeiders. De overheid kan dit bijvoorbeeld doen door zodanige maatregelen te nemen dat de grond in de pioniersgebieden of in grote stukken verkocht wordt of slechts aan bepaalde mensen wordt uitgegeven. In dit geval moet de politieke macht van de grootgrondbezitters groter zijn dan die van de arbeiders en de kleine boeren.

Er moet, met andere woorden, van een *gesloten frontiers* sprake zijn, aangezien bij een *open frontiers* (waarbij de arbeiders, kleine boeren en anderen vrij zijn om te migreren en land te occuperen) de grootgrondbezitters zullen moeten concurreren om voldoende arbeidskrachten te

---

Researches, Martinus Nijhoff, Den Haag 1900, en Loria, A.: Les Bases Economiques de la Constitution Sociale, 1893, of Loria, A.: Analisi della proprietà capitalista, 2 vol., 1889, alsmede bij Wakefield, E.G.: A View of the Art of Colonisation, 1834.

¹⁶ De schaarste aan arbeidskrachten kon door invoering van het *serfdom* niet duidelijk verlicht worden, te meer niet daar in de Oekraïne in die tijd deze schaarste versterkt werd door de grote behoefte aan arbeiders voor het leger. Met het importeren van slaven op grote schaal is dit wel het geval.

kunnen aantrekken. Het gevolg hiervan is dat de lonen stijgen en de pacht prijzen dalen, waardoor de arbeiders en kleine boeren (na verloop van tijd) voor zichzelf zullen kunnen beginnen en aldus vrije boeren worden. Uit de beschrijving van Gates (1968: 108-110) blijkt dat juist deze situatie, van een *open frontier* met hevige concurrentie van grootgrondbezitters om arbeidskrachten, zich in bepaalde delen van de Verenigde Staten heeft voorgedaan. De *cattle kings* moesten, bij gebrek aan goede en betaalbare arbeiders, spoedig overgaan op een pachtsysteem met winstdeling, terwijl landarbeiders nog slechts voor de oogst gedurende korte tijd in dienst genomen werden. Deze pachters en landarbeiders bleven echter zo kort mogelijk bij hun werkgever, namelijk net lang genoeg om voldoende gespaard te hebben om voor zichzelf te kunnen beginnen. Het gevolg hiervan was, dat de *cattle kings* slechts relatief korte tijd hun domeinen bijeen konden houden en spoedig de boerderij met gezinsarbeid de voornaamste bedrijfsvorm werd in dat gebied.¹⁷ Alleen met behulp van een systeem waarbij de concurrentie om goede arbeiders beperkt of opgeheven wordt en aan de kleine boeren en landarbeiders de toegang tot de grond in pioniersgebieden effectief ontzegd wordt, kan (in een gebied met vrije en goedkope grond) het grootgrondbezit van niet-werkende landeigenaren gedurende langere tijd bestaan. In dat geval is er dus sprake van een *gesloten frontier* en wordt het principe van 'vrije grond' verlaten.

Domar noemt als andere voorbeelden van zijn these de introductie van de lijfeigenschap in Polen-Litouwen, de slavernij in het zuiden van de Verenigde Staten en de horigheid in het laat-Romeinse Rijk (id.: 20-30). Zijn uiteenzettingen hierover zijn echter niet erg uitgebreid. Er blijft in zijn publikatie dan ook veel onverklaard, zoals de vraag waarom de horigheid in Europa na de pestepidemieën niet opnieuw opkomt, of waarom de slavernij in het zuiden van de Verenigde Staten wel ingang gevonden heeft en in het noorden niet. Was er in dit laatste geval sprake van een verschil in de overheidsinvloed met betrekking tot de uitgifte van grond, of waren de economische en politieke omstandigheden anders?

---

¹⁷ De uitvinding van het prikkeldraad (om loslopend vee uit de akkers te houden) en de introductie van de *dry farming*-technieken hebben deze ontwikkeling bespoedigd.

Zien wij de plantages met slavenarbeid (zoals in het zuiden van de Verenigde Staten en in het noordoosten van Brazilië) en de boerderij met gezinsarbeid als twee uitersten, dan is er ook een tussenvorm denkbaar, namelijk als de overheid door maatregelen weet te voorkomen dat kleine boeren en landarbeiders grond kunnen krijgen, maar van de andere kant geen beperkingen oplegt aan hun vrijheid om te migreren. Deze situatie heeft zich onder andere voorgedaan in Australië, waar de concurrentie om arbeidskrachten voor de *sheep and cattle barons* geen onoverkomelijk probleem vormde, mede vanwege de relatief arbeidsextensieve bedrijfsvoering (Mikesell 1968: 161-162 en Gulley 1959: 84). Alhoewel Mikesell en Gulley hierop niet verder ingaan, is het in dit verband interessant dat zij met betrekking tot Australië's *big man's frontier* wijzen op de belangen van Brits kapitaal en op de rol van de banken bij die frontier. Volgens Katzman (1977b : 287-289) kunnen daarnaast imperfecties in de geld- en kapitaalmarkt, met name in de hypotheekmarkt van belang zijn, daar zij ertoe leiden dat minder draagkrachtigen geen hypotheek kunnen krijgen, waardoor zij aangewezen zijn op eigen besparingen. Deze situatie, gecombineerd met een chronische inflatie, leidt ertoe dat minder draagkrachtigen nauwelijks grond kunnen kopen en dat de rijken hun geld juist in grond beleggen. Katzman toonde aan dat in Brazilië van een dergelijke situatie sprake is. Maatregelen van de overheid om de mogelijkheid tot grondaankoop door kleine boeren en landarbeiders te beperken of om hun vrijheid om te migreren in te perken, zullen in zo'n geval niet nodig zijn om het grootgrondbezit te handhaven.

2.3.3 De these van Ricardo

In zijn *Marcha para Oeste* heeft Ricardo een Braziliaanse variant van een frontierthese beschreven. De oorspronkelijke uitgave van het boek dateert van 1940. Ricardo schetst daarin een beeld, een mythe, van de *Bandeirantes* (Vaandeldraggers), die - vertrekkend uit São Paulo - de binnenlanden van Brazilië ontdekt en opengelegd hebben. De *bandeiras* waren op militaire wijze georganiseerde expedities van in merendeel arme *Paulistas*, die in de 17de eeuw en vooral in de 18de eeuw, opereerden en zich daarbij

vaak onafhankelijk van de Portugese koloniale overheid opstelden. Onder andere hadden de *bandeirantes* zich tot doel gesteld om een verbinding over land met het Amazonegebied te vinden, hetgeen ook lukte. Voorts gingen zij op jacht naar slaven, om die in de kustprovincie te verkopen, zochten en vonden zij goud en andere mineralen en verkenden zij nieuwe gebieden in het binnenland. Gedurende hun tochten voorzagen zij in hun levensonderhoud door middel van veeteelt en akkerbouw op beperkte schaal. Door hun activiteiten vormden zij spoedig een bedreiging voor het Portugese koloniale bewind en hebben zij aanzienlijk bijgedragen aan de totstandkoming van de onafhankelijkheid van Brazilië (Konetzke 1965: 89, 171, 270, 304 en Morse 1965: 1-215).

Deze *bandeirantes* nu, worden door Ricardo verheerlijkt als grondvesters van het nieuwe Brazilië, als smeders van de eenwording, als zij die het land opengelegd, geoccupeerd en bevolkt hebben en die het bovendien zijn democratische inslag en zijn politieke instellingen gegeven hebben (Ricardo, geciteerd in Keller 1975: 669). Deze verheerlijking door de dichter, historicus, journalist en essayist Ricardo past in de mode van nationalistische stromingen die in de jaren twintig vorm kregen.

Ricardo geeft met zijn studie ongetwijfeld een nieuwe kijk op het verschijnsel van de *bandeirantes*. Velen na hem heeft dit geïnspireerd, waaronder Morse (1965), die een verzameling essays over dit onderwerp gebundeld heeft. Deze auteur wijst er op (p. 5 e.v.) dat de Braziliaanse geschiedschrijving over het tijdperk van de *bandeirantes* in het algemeen beperkt blijft tot een overzicht van het - in economisch opzicht ongetwijfeld het meest belangwekkende - verschijnsel van de suikerplantages en de goudwinning (resp. in de 17de en 18de eeuw) en dat er slechts zijdelings gerefereerd wordt aan de *bandeirantes* en hun slavenjacht en dat zij daarmee als 'schandelijk' afgedaan worden.

Pas aan het einde van de 19de eeuw is er in Brazilië zelf meer belangstelling voor de *bandeirantes* gekomen, maar buiten Brazilië veranderde in dat opzicht weinig. Kenmerkend is in dit verband de beschrijving van de Duitse historicus Konetzke (1965: 89, 171, 207, 304) die de *bandeirantes* slechts zeer terloops noemt, en dan nog alleen maar met betrekking tot hun

activiteiten als slavenjagers en -handelaren en met betrekking tot de goudvondst van 1693 in Minas Gerais. Opvallend is ook de geringe aandacht van Hennessy (1978) voor de *bandeirantes* bij zijn beschrijving van de diverse typen frontiers van Brazilië (pp. 58-137); wellicht is dit verklaarbaar door het feit dat deze auteur zich vooral met Spaans Amerika bezig houdt. Toch is dit naar mijn mening nog geen reden om, zoals Hennessy doet, het bestaan van een frontiermythe in het gehele Zuidamerikaanse continent te ontkennen. Hennessy zelf stelt weliswaar op pag. 159; "the bandeirante continues to be a folk heroe", maar hij trekt hier verder geen conclusies uit.¹⁸ De *bandeirantes* mogen in Brazilië danwel niet, zoals de pioniers van de Verenigde Staten, aanleiding geweest zijn voor een verregaande vercommercialisering in de filmindustrie of in de driestuiverromans (Hennessy 1978: 158) en de pioniers van de Verenigde Staten mogen dan in aantal die van Zuid-Amerika vele malen overtroffen hebben (id. 17), toch kan er mijns inziens ten aanzien van de *bandeirantes* wel degelijk van een frontiermythe gesproken worden.

Mijns inziens lijkt Ricardo in het scheppen van een frontiermythe erg verwant aan Turner te zijn (zie Ricardo 1942 in Morse 1965: 204-205 en ook 191). Zoals in vrijwel alle nationalistische mythes, geeft ook Ricardo een nogal positief beeld van zijn onderwerp de *bandeirantes*.¹⁹ Dit

---

¹⁸ Loy en Scott (1981) stellen dat men met betrekking tot Latijns Amerika beter kan spreken van het naast elkaar bestaan van verschillende frontiermythen, die in diverse etnische samenlevingen en streken geworteld zijn (p. 255). Zij wijzen er verder op dat deze mythen in essentie negatief van aard zijn, omdat er een beeld wordt opgeroepen van een mens die het in het algemeen tegen de natuur moet afleggen (p. 256).

¹⁹ Zie ter vergelijking Clodomir Vianna Moog, *Bandeirantes e Pioneros, Paralelo entre duas Culturas*, Porto Alegre, ed. Globo, 1954, of de Engelstalige editie, New York

beeld moet echter mede in het licht gezien worden van de beweging voor onafhankelijkheid van Portugal en van zijn vertegenwoordiging in de kustprovincies van Brazilië, alsmede van de emancipatie van de jonge natie daarna. Dit verklaart ook hoe men de, aan de *bandeirantes* toegedachte, democratische inslag moet interpreteren: namelijk als een reactie op enerzijds de monarchie en de feodale maatschappelijke structuur van Portugal en anderzijds de suikeraristocratie, met haar plantages in het noordoosten van Brazilië en de adellijke afgezanten van de Portugese kroon in de kustprovincies.

Velho, die vooral de verschillen tussen de these van Ricardo en die van Turner benadrukt, interpreteert Ricardo echter anders. Hij stelt dat in de visie van Ricardo de frontierervaring van de *bandeirantes* geleid heeft tot de ontwikkeling van het Braziliaanse *autoritarismo* (1976: 146). Deze term is niet van Ricardo, maar van Velho zelf. Hij doelt daarmee op een autoritair politiek systeem waarin een repressief gezag over de factor arbeid uitgeoefend en instandgehouden wordt (id.: 39-40). Velho komt hiertoe op grond van de autoritaire organisatiestructuur van de *bandeiras*, naar Romeins militair model en gebaseerd op een 'hiërarchische democratie' (id.: 144), hetgeen inhield dat de blanken en mestiezen het beleid en het bevel voerden en dat de Indianen en negers respectieve uitvoerende taken hadden (Ricardo 1942 in Morse 1965: 197-198). Deze autoritaire structuur van de *bandeira* zou een reactie zijn op de 'natuurlijke' tendenzen tot anarchie en *comunismo* van de 'wilden'.²⁰ Velho plaatst hiermee Ricardo diametraal tegenover Turner, volgens welke de frontier niet tot vergrote repressie van de arbeidskrachten zou leiden, maar juist tot een grotere vrijheid. In dat geval zou Ricardo's these een voorloper van die van Domar zijn, op welke laatste Velho zijn theorie van de ontwikkeling van het *capitalismo autoritário* in Brazilië baseert.²¹

1966.

²⁰ Velho 1976: 145. Met *comunismo* wordt hier bedoeld op het traditioneel ontbreken van privé-eigendom bij de Indianen.

²¹ Velho (1976: 43) plaatst zijn autoritair kapitalisme tegenover het (burgerlijk) kapitalisme op grond van de sterke, dominante politieke macht van de overheid of de

Het centrale punt in Velho's redenering is of aan een frontiers de politieke macht tussen de bevolkingsgroepen ongelijk verdeeld is of niet. Met andere woorden, of er sprake is van een 'open', danwel van een 'gesloten' frontiers. Als namelijk in een pioniersgebied (met 'vrije grond') een dominante klasse een zodanige politieke macht heeft dat zij de arbeidskrachten kan immobiliseren, dan zal deze situatie niet tot vergrote vrijheid, maar juist tot vergrote repressie leiden (Velho 1976: 43). Turners voorspelling dat in een pioniersgebied (met 'vrije grond') juist het gezins-/familiebedrijf met kleingrondbezit tot ontwikkeling zal komen, is alleen houdbaar, als er op politiek gebied meer evenwichtige machtsverhoudingen zijn.²² Welke situatie deed zich nu in Brazilië ten tijde van de *bandeirantes* voor? Ricardo zelf schetst de organisatiestructuur van de *bandeira* als volgt:

"Economically, we find hierarchy on a basis of individual effort, categorization according to land ownership, a spirit of initiative enriched by cooperation, proportional distribution of prisoners during the so-called Indian-hunting cycle, community prospecting during the gold-washing cycle, and a certain individualist dispersion around the discoveries compensated by extreme social concentration.

There occurs not merely the individualism that creates wealth and heroes. There is also social solidarity, much broader than that of the family and caused by the unitary economic objective, by the increment of associative spirit which the *entradas* kindle, by the collective awareness to

---

heersende klasse.

²² Velho plaatst hier Marx op een lijn met Turner, daar volgens Marx de beschikbaarheid van 'vrije grond' leidt tot onafhankelijke producenten en bovendien tot op zekere hoogte de concentratie van kapitaal en produktie op basis van bundeling van arbeidskrachten onmogelijk maakt. Zie Velho (1976: 36-37) en Marx (Capital Vol.I, chap. XXXIII van de Engelse editie, XXV van de niet-Engelse ed.). Marx zelf wordt hier verder niet behandeld, daar hij slechts zijdelings en niet expliciet over pioniersgebieden geschreven heeft.

external danger, and by the suffering which equalizes all men in the heart of the sertão" (Ricardo 1942 in Morse 1965: 197-198).

Evenals Turner²³ vindt ook Ricardo met betrekking tot Brazilië dat kleingrondbezit en kleine boerenbedrijven de overheersende agrarische structuur van de door de *bandeirantes* geoccupeerde gebieden vormen. Als hij deze gebieden vergelijkt met die van de 'suikeraristocratie', die verbonden is met Europees kapitalisme²⁴ en met de regio's van de grote veeteelbedrijven in Brazilië, zegt hij:

"if the latter is feudal the former precludes small holdings and thins out the population; both work against democracy. While the *bandeira* is born in a democratic setting, its mobility is explained only by small holdings and small farming" (id.: 198).

Dit kleingrondbezit, in gebruik voor polycultuur (id.: 195), alsmede de kleine gemeenschappelijke kuddes, maakten enerzijds een betrekkelijk snelle bevolkingsaanwas en een toereikende voedselvoorziening mogelijk (ook voor de armsten) en voorkwamen anderzijds het ontstaan van machtige boeren en grote landheren (id.: 199). In de geschetste organisatiestructuur van de samenleving van de *bandeirantes* kan, ondanks de sterk hiërarchische opbouw, niet van een toegenomen repressie van de arbeidskrachten gesproken worden, zeker niet als men haar vergelijkt met de suikerplantages in het noordoosten van Brazilië, waar de bewoners van São Paulo oorspronkelijk vandaan kwamen. In tegenstelling tot de opvatting van Velho, moet Ricardo derhalve dichter bij Turner dan bij Domar geplaatst worden, alhoewel er tussen de thesen van Ricardo en Turner duidelijke verschillen blijven. Een belangrijk verschil is bijvoorbeeld dat Ricardo de sociale groep of extra-familiaire eenheid primair stelt, terwijl bij Turner het individu of de gezinseenheid centraal staat. Het is in dit

---

²³ en Marx, zie de vorige voetnoot.

²⁴ In hoeverre de suikerplantages als kapitalistisch of als feodaal stelsel beschouwd moeten worden is niet duidelijk. Zie hierover m.n. Slicher van Bath (1978: 118-140).

verband wellicht verhelderend om er op te wijzen dat Ricardo zich vaak moeilijk laat interpreteren, omdat hij bij nader onderzoek steeds een tweezijdig beeld van de *bandeirantes* geeft, ook al is het zo dat hij steeds positieve bewoordingen gebruikt. Zo is de leider van de *bandeira* enerzijds:

"Not domineering, as many think. He is the protector, the creator of strong autocratic government;" (ibid.)

en anderzijds vervanger van de feodale heer (id.: 197) waarbij hij de functies uitoefent van:

"the governor invested with all powers; the executive chief who issues all orders; the legislator who decrees the law of the *sertão* the judge who settles the quarrels and complaints arising among members of the troop and who thus provides all the formalities of civil life. He is not merely the troop commander, the *generalissimo*: he is the public power itself, the dictator, the Chief of State" (id.: 203).

Evenzo is enerzijds iedereen die aan de *bandeira* deelneemt gelijk; er is een duidelijk gevoel van sociale solidariteit dat veel verder reikt dan de eigen familie (id.: 196-198); de *bandeira* is 'anti-privative' en 'anti-dissociative' (id.: 203). Anderzijds kent iedere *bandeirante* zijn plaats en taak in de hiërarchische organisatie (id.:197). Voorts is het zo dat de *bandeira* politiek gezien ook een rudimentaire vorm van democratie is,

"highlighted by its electoral process for choosing local officials. The will of the people prevailed" (id.: 196).

Zij is een "living experiment in self-government" (id.: 199); als het ware een miniatuurstaat, waarin de groep, de extra-familiaire eenheid de hoeksteen vormt, en niet het individu (id.: 202-203). Deze organisatievorm geeft "enough space for our joy of living in freedom, in primary social groups", maar voorziet ook in "the need for public power" (id.:202), teneinde individuele aspiraties te kunnen intomen.

Een mogelijke verklaring voor deze schijnbare tegenstellingen ligt in de hoge mobiliteit van de samenleving die de *bandeira* vormde, alsmede in de afwezigheid van enige andere vorm van autoriteit, wet of bestuur in de binnenlanden, zodat de *bandeira* wel genoodzaakt was om verschillende functies te vervullen. In de woorden van Ricardo:

"All the acts of civil life are performed. Wills are drawn up, criminals are punished, commercial transactions and acquisition of property are effected. Masses, celebrations, dances, games are held. Even powerful dramas are put on. One finds everything from the individual creating wealth and heroic beauty to the State, in embryo and alive" (id.: 202).

Elke *bandeira* gaf op deze problemen eigen antwoorden met eigen vormen:

"Within each grouping there is a typical and original society" (id.: 202).

2.3.4 Conclusies

Samenvattend kan gesteld worden dat de drie in het voorgaande besproken frontierthesen niet tot een eenduidige conclusie leiden over de aard van de frontiereffecten, aangezien zij verschillende aspecten belichten en zich baseren op de situatie in verschillende gebieden, met elk een geheel eigen geschiedenis en waar de pioniersfase zich in verschillende perioden voorgedaan heeft. Toch zijn er naast verschillen ook bepaalde overeenkomsten tussen Turner, Domar en Ricardo.

Zowel Turner als Ricardo zien de pioniersfrontier van een bepaalde streek en van een bepaalde periode in de geschiedenis van hun land als de bakermat voor het ontstaan van een democratisch staatsbestel. Los van de vraag in hoeverre in beide gevallen van democratie gesproken kan worden, komt het mij voor dat het betreffende staatsbestel alleen maar tot stand gekomen kan zijn door een wisselwerking tussen die specifieke

pioniersfrontier en de reeds langer bewoonde gebieden - lees: ex-pioniersgebieden. De vraag waar de eerste kiem voor het uiteindelijke staatsbestel gelegd is, is in het kader van deze studie minder interessant.

Vooraf uit de these van Domar is duidelijk geworden dat een pioniersfrontier niet vanzelf een relatieve bevrijding uit de bestaande sociaal-economische en politieke verhoudingen teweeg zal brengen, maar dat juist het omgekeerde het geval kan zijn en de repressie van de arbeidskrachten zelfs kan toenemen. In welke gevallen het een, danwel het ander zich zal voordoen, valt niet altijd evengoed te voorspellen. Mijn inziens spelen vele factoren hier een rol. Een ervan is bijvoorbeeld de algemene verwachting dat het bestaan aan de frontier makkelijker te verbeteren is dan in het oude woongebied. Dit zal invloed hebben op de mate waarin de frontier arbeidskrachten aantrekt. Dit is echter niet meer dan een factor naast andere factoren zoals economische conjunctuurbewegingen, oorlogshandelingen, bodemvondsten etc. Enerzijds ontstaan hierdoor golfbewegingen van migranten naar de frontiers, anderzijds kan er ook een selectie van migranten, of in ieder geval van hun activiteiten, optreden. Als dit zich op relatief grote schaal voordoet, zal de omvangrijke afvloeiing van arbeidskrachten uit het 'oude' gebied niet ongemerkt gaan en hoe dan ook repercussies hebben. Weliswaar kan in het algemeen verwacht worden dat pionierssituaties min of meer een reproductie zijn van de maatschappelijke verhoudingen in het uitgangsgebied en dat er een zekere continuïteit van de in die samenleving bestaande sociaal-economische en politieke verhoudingen zal optreden. De (politieke) dominantie van bepaalde maatschappelijke groepen zal daarbij veelal bepalend zijn. Echter, onder invloed van verschillende factoren kunnen juist in de pionierssituatie, bijvoorbeeld als gevolg van een selectief migratieproces, andere maatschappelijke verhoudingen prevaleren, waardoor er dusdanige veranderingen optreden, dat er binnen een land, dat verschillende pioniersfasen en -gebieden kent, enigszins van elkaar afwijkende samenlevingsvormen zullen kunnen voorkomen. Brazilië is hiervan een duidelijk voorbeeld. Daar bestonden eertijds onder andere de plantage-economie in de kuststreek van het Noordoosten, de grote veeteeltbedrijven in de vallei van de São Francisco en de min of meer nomadische samenleving van de *bandeirantes* in de regio São Paulo naast elkaar.

2.4 DE FRONTIER EN DE (HER)INRICHTING VAN DE RUIMTE

Hoewel Turner als de 'pionier van de pioniersstudies' in de Angelsaksische literatuur beschouwd kan worden, zijn er na hem frontierstudies verschenen die weinig of geen relatie vertonen met zijn visie, die nauw aan het environmentalisme verwant is. De belangrijkste exponenten van die nieuwe frontierstudies zijn die van Bowman (1931) en Lattimore (1951 en 1962).

In hun bespreking van de frontierproblematiek is, behalve voor fysisch geografische factoren, ook plaats voor culturele en sociaal-economische aspecten. Daarbij pogen zij tevens diverse situaties te vergelijken: Lattimore met name de Mongoolse en de Chinese frontiers en Bowman zeven frontiergebieden in verschillende delen van de wereld, waaronder Latijns Amerika. Hun doel is om de descriptieve kennis, welke hoofdzakelijk uit reisverhalen afkomstig is, te generaliseren tot meer algemene inzichten over pioniers-frontiers. Bowman spreekt in dit verband van "a new 'science of settlement'" (1931: VI en 10). De studies van Bowman en Lattimore zijn noch environmentalistisch te noemen, noch cultuurgeografisch. Zij leggen daarentegen de nadruk op het belang van economische relaties tussen gebieden.

Een andere stroming, die zich tot op zekere hoogte afzet tegen het environmentalisme, is die van de cultuur-geografen, van wie met name Whittlesey (1929) en Sauer (1963) van belang zijn. Hoewel hun studies over veranderingen in het landschap als gevolg van menselijke occupatie, zich slechts zijdelings met frontiers bezig houden, vertonen zij er toch raakvlakken mee, die een korte bespreking in deze paragraaf rechtvaardigen.

2.4.1 De benadering van Bowman en Lattimore

Met een "new 'science of settlement'" beoogde Bowman een praktisch gerichte wetenschap te ontwikkelen, zonder daarbij voort te bouwen op de bestaande opvattingen van environmentalisten of fysisch deterministen (Gulley 1959: 85 en 89). Dit geldt ook voor Lattimore, die in China opgeleid is, daar veel gereisd heeft en door Bowman tot wetenschappelijk werk geïnspireerd werd. Bowman probeerde na te gaan welke ideeën (in de ruimste zin van het woord) de pioniers bewogen hebben om naar de frontier te trekken en probeerde de diverse 'environments' die hij aantrof te beschrijven (1931: VI). Hij lette vooral op het experimentele karakter van frontiersamenlevingen die - binnen hun eigen culturele verworvenheden - steeds in een onbekende streek op zoek zijn naar de meest geschikte combinatie van gewassen, aangepast aan bodem en klimaat en aldus proberen een aanvaardbare levensstandaard te bereiken (id.: V).

Generalisatie van zijn bevindingen leidde tot het inzicht dat de pionier een fundamenteel belang heeft bij een goede transportmogelijkheid, aangezien deze een effectieve limiet stelt aan de mogelijkheid van de pionier-boer of pionier-mijnwerker om voor een markt te produceren (id.: 64). Waar die limiet zich in de ruimte bevindt zal, zo blijkt uit de beschrijving van de diverse gebieden, overal verschillend zijn. De limiet kan in de tijd verschuiven en is afhankelijk van de schaal waarop geproduceerd wordt, de toestand van de wegen, de beschikbare transportmiddelen, de transport- en de loonkosten, alsmede de marktwaaarde van het betreffende produkt (ibid.). Spoorlijnen zijn, aldus Bowman, in deze zeer belangrijk. Met betrekking tot Zuid-Amerika concludeert Bowman in dit verband:

"One of the most extraordinary features of South American life is the persistence of frontier conditions through the centuries since the Conquest. In spite of its phenomenal material prosperity it is still a continent of pioneer fringes." (id.: 305).

En met betrekking tot Brazilië, dat in verhouding tot zijn oppervlakte al heel weinig spoorlijnen heeft, voert Bowman als verdere handicaps voor het openleggen ervan aan: het gebrek aan goede waterwegen vanuit het relatief dicht bewoonde Noordoosten het binnenland in, het dichte tropische regenwoud in het Amazonegebied en de langdurige weerstand van de Indianen (id.: 306-307). Als een waarschijnlijk toekomstig pioniersgebied noemt hij de grasvlaktes van Mato Grosso, vanwege hun geschiktheid voor veeteelt en hun ligging ten opzichte van de reeds langer bewoonde gebieden van Brazilië (id.: 329).

Evenals Bowman beklemtoont ook Lattimore het belang van een mogelijkheid om bulkgoederen te transporteren. De economische integratie van pioniersfrontiers is volgens hem in hoge mate afhankelijk van de mogelijkheid om met name voedsel winstgevend naar de 'oude' gebieden te kunnen vervoeren (1962: 48).

In China was vooral de regionale marktplaats van belang. Lattimore stelt dat, in het geval dat het voor de Chinese pioniers voordeliger was om voor de Mongoolse markt te produceren, de greep van de Chinese samenleving op hen verzwakte en dat zij, met name ten tijde van politieke instabiliteit in China, gemakkelijk onder politieke invloed van de Mongolen kwamen. De aanleg van de spoorlijn uit China heeft deze noordelijke Chinese frontiers dan ook een sterke stimulans gegeven, aangezien de dichtstbijzijnde markt nu niet meer de regionale hoofdplaats was, maar in eerste instantie het meest nabije station (1962: 418 en 1951: 18).

Meer nog dan Bowman legt Lattimore voortdurend de nadruk op het belang van handel en vervoer van produkten van de frontier, of dat nu luxe goederen voor karavaanhandel of bulkgoederen voor schepen betreft. Daarbij wijst hij niet alleen op de economische betekenis, maar ook op de functie die deze handel kan hebben bij het versterken van de politieke stabiliteit (1962: 482-483 en 1951: 483). In het oude China was deze functie soms zelfs de belangrijkste reden voor grensoverschrijdende handel in luxe goederen. Op die manier zocht men bondgenoten in de strijd tegen invallen van 'barbaren'.

Voor frontiergebieden is politieke en militaire stabiliteit natuurlijk van direct belang.²⁵ Aldus kan er een

---

²⁵ Lattimore (1962: 480) wijst voor het pre-industriële

onderscheid gemaakt worden tussen *frontiers of inclusion* en *frontiers of exclusion*. Bij het laatste type is wel het gebied veroverd en politiek en administratief ingelijfd, maar wordt de oorspronkelijke bevolking niet economisch geïntegreerd, doch meestal verjaagd. Dit gebeurde bijvoorbeeld aan de noordelijke frontiers van China, waar de Chinezen en de Mongolen herhaaldelijk terrein op elkaar wonnen en elkaar daarbij verdreven. Lukte dit niet, dan stakte de frontier ter plaatse.

Bij een *frontier of inclusion* wordt niet alleen het gebied, maar ook de oorspronkelijke bevolking economisch geïntegreerd. Dit gebeurde bijvoorbeeld aan de zuidelijke frontiers van China. De militaire en administratieve inlijving gaat dan steeds vooraf aan de economische integratie (1962: 480-488). Of het mogelijk is een andere samenleving 'op te nemen' acht Lattimore vooral afhankelijk van de culturele overeenkomsten en verschillen. Enerzijds gaat het hierbij om de mate waarin die andere samenleving qua sociaal-economische organisatie aangepast kan of wil worden aan de 'pionierende' samenleving en anderzijds om de algemene ideeën van de pionierende samenleving met betrekking tot het in bezit nemen van land, meer concreet in hoeverre zij de rechten van de oorspronkelijke bewoners wil respecteren.

Alhoewel Bowman en Lattimore dat zelf niet zo duidelijk aangeven, laten hun studies zich interpreteren als frontierstudies waarin de ruimtelijke (her-)inrichting centraal staat en waarin steeds gelet wordt op de relaties tussen plaatsen en gebieden en op de betekenis van deze relaties voor die plaatsen of gebieden. Het belang dat zij hechten aan zaken als handel, spoorlijnen, scheepvaartroutes e.d. wordt dan duidelijk. Deze auteurs pogen vooral na te gaan wat het effect is van veranderingen in de relaties tussen twee samenlevingen op de ruimtelijke constellatie van die samenlevingen, met name als deze veranderingen tot gevolg hebben dat frontierzones gaan verschuiven.

---

tijdperk op het verschil in reikwijdte tussen "1. unification by military action, 2. centralisation under uniform civil administration, 3. economic integration.", waarbij de omvang van het gebied dat als geïncorporeerd beschouwd kan worden respectievelijk kleiner wordt. Zie ook paragraaf 4.1.

2.4.2 De cultuurgeografische benadering

In tegenstelling tot het environmentalisme of het fysisch determinisme, waarin het milieu bepalend is voor het handelen van de mens, is volgens de cultuurgeografie de diffusie van cultuurkenmerken bepalend voor de inrichting van de omgeving. De studies van Sauer, die de school van de cultuurgeografie gevormd heeft, richten zich dan ook op de verspreiding van complexen van cultuurkenmerken en hebben als basis de diffusietheorie. Deze is vooral door Hägerstrand geëxpliciteerd als een theorie volgens welke mensen eerder geneigd zijn nieuwe cultuurelementen aan te nemen, naarmate zij meer in contact komen met anderen die deze elementen reeds bezitten.²⁶ Sauer gaat het hierbij om de beschrijving van het culturele veranderingsproces dat het ontstaan van het landschap in een bepaald gebied verklaart. De cultuurgeografen maken in hun studies van het landschap veelal dwarsdoorsneden in de tijd. De opeenvolging van diverse vormen van menselijke occupatie of cultuurpatronen is hierbij een belangrijk verklaringskader. Whittlesey (1926) sprak in dit verband van *sequent occupance*²⁷ en Sauer van *cultural succession*, waarmee periodes bedoeld worden die afwisselend relatief statisch of dynamisch van aard zijn en waarin de bewoners van een gebied minder, respectievelijk meer ingrijpende veranderingen in hun leefwijze doormaken.²⁸

Sequent occupance studies houden zich niet in de eerste plaats met pioniersbewegingen bezig, maar met de veranderingen van het landschap in het algemeen, dus ook met die welke pas optreden nadat de pioniersfrontier al lang gepasseerd is. Veranderingen als gevolg van pioniers-

---

²⁶ Zie onder andere Chapman 1979: 139).

²⁷ Deze term moet niet verward worden met de *sequent occupance* van Turner, omdat deze daarbij een 'predestined order' veronderstelde, hetgeen bij de cultuurgeografen niet het geval is (Gulley 1959: 89).

²⁸ Zie onder andere Broek (1969: 55, 59).

bewegingen of van de introductie van nieuwe bestaansmiddelen - zoals die welke gebaseerd zijn op nieuwe agrarische technieken - worden in de studies wel behandeld, maar alleen voor zover die het landschap in het onderzochte gebied gewijzigd hebben (Gulley ibid.). Het fenomeen dat ook de pionier door zijn occupatie-activiteiten het landschap (vaak) vergaand kan veranderen is een belangwekkende (en actuele) conclusie, waar echter weinig aandacht aan besteed werd.

Opgemerkt moet worden dat deze landschapsstudies vooral ruraal van aard waren en dat de transformaties tot een stedelijke omgeving veelal buiten beschouwing bleven.

Tenslotte is er nog een enigzins afwijkende benadering, waarbij tevens economische aspecten aandacht krijgen. Recentelijk is gepoogd om onderzoek te doen naar de veranderingen die zich aan een pioniersfrontier voltrekken, op basis van een combinatie van de uitgangspunten van de *cultural ecology school* en die van de on-gelijkheid-benadering. Deze school probeert tot algemene inzichten te komen betreffende de manier waarop de mens zijn omgeving benut, door *cross-cultural* vergelijking van specifieke studies. Hierbij wordt de relatie tussen de eigen cultuur van de mens (met name zijn mogelijkheden om tot exploitatie van zijn omgeving over te gaan) en zijn omgeving (in fysieke zin en in de zin van buurvölker) centraal gesteld (Thompson 1977: 297). Dergelijke 'aanpassings'-studies worden om praktische redenen echter meestal beperkt tot 'eenvoudige' samenlevingen met weinig contacten met de 'westerse' wereld.

Een voorbeeld leverde Godfrey (1979), die enerzijds poogde de frontier te plaatsen in het brede kader van economische integratie in het wereldsysteem en de daarmee samenhangende uitbuitingsrelaties en anderzijds in het lokale kader van culturele en ecologische veranderingen. Met betrekking tot het door hem onderzochte deel van een frontier in het Braziliaanse Amazonegebied constateert hij, behalve het bestaan van uitbuitingsrelaties tussen het front en de wereldeconomie, het verlies van lokale autonomie, gepaard gaande met sociale, economische en ecologische instabiliteit.²⁹ Op welke wijze die samenhang precies bestaat

---

²⁹ id.: 204-257. Willems (1977), die onderzoek deed naar sociale verhoudingen in nieuwe squatterwijken van grote steden, wijst erop dat sociale instabiliteit in een gebied

en waarom zij zich op deze manier manifesteert wordt echter niet duidelijk.

2.5 STEDELIJKE ONTWIKKELINGEN AAN DE FRONTIER

Het zijn Amerikaanse historici en historisch-geografen geweest die in de jaren vijftig en vooral in de jaren zestig³⁰ de aandacht vestigden op de urbane aspecten van het Amerikaanse pioniersfront. Het hoofddoel van deze auteurs was het beschrijven van het ontstaan van steden in de pioniersgebieden in de Verenigde Staten, hetgeen in vele gevallen al voor de komst van de agrarische pioniersfrontier geschiedde. Aangezien deze groep vrijwel de enige is geweest die iets over steden in frontiergebieden geschreven heeft, zullen hun bevindingen hier vrij uitgebreid weergegeven worden, ondanks het feit dat zij alleen op de Noord-Amerikaanse situatie betrekking hebben. In hoofdzaak worden de volgende schrijvers besproken: Bridenbaugh (1938), die de ontstaansgeschiedenis van vijf grote steden aan de oostkust vergelijkt in de periode van 1625 tot 1742; Wade (1959), die in "The Urban Frontier" het ontstaan van steden in het transmontane westen van de Verenigde Staten van 1790 tot 1830 analyseert en tenslotte Smith (1967) die zich richt op het ontstaan van mijnwerkersplaatsjes in de Rocky Mountains vanaf circa 1859 (het begin van de goudkoorts in die streek) tot circa 1890 (waarna in dit gebied nog maar weinig goudvondsten gedaan werden).

Ter verklaring van het ontstaan van die eerste steden noemen deze auteurs een veelheid van sociaal-economische en politieke omstandigheden. Fysische gegevenheden van het landschap achten zij alleen relevant voor de precieze lokatie van de stad.

---

waar recente migranten uit verschillende streken wonen tijdelijk een normale zaak is, maar dat zich daarna een nieuwe, stabielere samenleving ontwikkelt.

³⁰ Bridenbaugh's studie "Cities in the Wilderness" verscheen echter al in 1938 en werd in 1955 herdrukt, tesamen met een vervolgstudie, "Cities in Revolt".

Bridenbaugh, die zoals gezegd de eerste koloniale ontwikkelingsfase van vijf grote steden aan de oostkust vergelijkt, behandelt systematisch vier onderwerpen: *physical aspects, economic development, urban problems en social life*. Hij is daarbij op zoek naar "the development of colonial urban society, not only in relation to the colonies as a whole but also in a world setting" (1955a: preface p.2). Daarbij stelt hij dat deze steden ontstaan zijn tegelijk met de eerste bewoning op Amerikaanse bodem en dat

"surviving evidence justifies the temerity of my conclusion that a full-fledged urban society existed well before the close of our first century of history" (id.: preface p.1)

Voorts stelt Bridenbaugh dat deze steden, hoewel ze nooit meer dan tien procent van de bevolking van de kolonies bevatten, een veel belangrijkere invloed hadden op het ontstaan van de Amerikaanse maatschappij dan eerder aangenomen werd en dat in deze steden een samenleving tot ontwikkeling kwam die verschilde van die in de rurale gebieden of aan de frontier (id.: 481). Hiermee is zijn standpunt tegengesteld aan dat van Turner. Dat kernbegrippen als 'frontier democracy' en 'individualism' ook voor de koloniale periode geldingskracht hebben, wordt door Bridenbaugh verworpen (id.: 481 en preface p.2). Hierbij dient opgemerkt te worden dat zijn studie handelt over de periode 1625-1742, lang voordat er van enige trek van betekenis naar het Westen sprake was.³¹ Men kan zich afvragen in hoeverre het ontstaan van deze eerste steden op zich niet als een 'frontier' beschouwd kan worden, al dan niet verbonden met het omliggende rurale gebied, oftewel met de nabije agrarische frontier van die tijd.

Bridenbaugh zelf plaatst de onderzochte steden niet in dit licht, maar richt zich vooral op hun economische ontwikkeling onder invloed van de internationale, dat wil zeggen koloniale betrekkingen. Het overzeese handelsverkeer is daarbij een belangrijke bepalende factor. Het is dan ook niet toevallig dat deze koloniale handelssteden zeehavens waren. Zij bepaalden voor een groot deel het economisch, sociaal en politiek klimaat van de

---

³¹ De grote trek naar het Westen van *ranchers* en *farmers* vond ruim een eeuw later plaats.

Tidewater streek, inclusief de emancipatie daarvan ten opzichte van de koloniale moederlanden. Het is ook dit bolwerk waar Turner zich tegen afzette in zijn poging om de emancipatie van het westen van de Verenigde Staten te bevorderen.

Wade, die het ontstaan van de eerste steden in het westen van de Verenigde Staten beschrijft, is het al evenmin met Turner eens:

"The rural West has had many historians. Its growth, influence and importance are well known. Yet is it not always understood that from almost the very beginning there was also an urban West. In fact, Pittsburg, Saint Louis, Cincinnati, Louisville and Lexington were laid out and settlement begun before the surrounding area had fallen to the plow." (Wade 1959: foreword).

Terwijl Billington (1949: 8) van mening is dat de *town frontier*³² volgde na de door Turner genoemde frontiers van *hunters, trappers and fur traders, ranchers and miners*, stelt Wade daarentegen:

"The towns were the spearheads of the frontier. Planted far in advance of the line of settlement, they held the West for the approaching population"

en

"the establishment of towns preceded the breaking of soil in the transmontane West." (1959: 1).

Hiermee doelt hij met name op de bovengenoemde vijf steden, die als handelssteden en bevoorradingsposten voor de *fur trade* en/of als vooruitgeschoven legerposten gesticht

---

³² Billington (1949) vestigt in de inleiding van zijn omvangrijke studie uitgebreid de aandacht op het verschijnsel, maar in de studie zelf is er weinig over terug te vinden, reden waarom hier niet expliciet bij hem stilgestaan wordt.

werden. Zij waren lang voor de komst van de mijnbouwers, veetelers en boeren ontstaan en ook voor de overwinning op de Indianen in het omliggende gebied. Naast stedelijke activiteiten als handel en dergelijke, werden in of in de onmiddellijke omgeving van deze plaatsen agrarische activiteiten uitgeoefend, om zonodig soms zelfs gedurende lange tijd in eigen onderhoud te kunnen voorzien. Immers, daar deze plaatsen soms duizend kilometer of meer van de 'bewoonde' wereld lagen, konden zij maandenlang geïsoleerd zijn door strenge winters of door Indianenoorlogen. Gezien de lange aanvoerlijnen was zelfvoorziening overigens economisch ook beter verantwoord. Het tussenliggende gebied is pas veel later bewoond geraakt, namelijk na de 'pacificatie' van de Indianen. Dat leidde op zich weer tot nieuwe stedengroei in het Westen, maar deze eerste steden zijn de belangrijkste gebleven.

"By 1800 the urban pattern of the West had been established. Environment and circumstances had chosen some cities and discarded others. Many new towns would rise later, but every major metropolis in the transmontane region, with the exception of Chicago, Milwaukee, and Indianapolis, had its beginning in the eighteenth century." (1959: 35).

Volgens Wade, die behalve aan de bovengenoemde vijf steden ook aandacht besteedt aan enkele kleinere concurrerende bevolkingscentra in het Westen, waren niet al deze vroege nederzettingen succesvol. Vele raakten na een korte periode van opkomst duidelijk in verval en sommige werden zelfs geheel verlaten, zodat er slechts een *ghost town* overbleef (1959: 30). Het verschijnsel *ghost town* doet zich volgens hem dus niet alleen voor in verlaten mijnbouwgebieden, al heeft het daarvan zijn bekendheid gekregen. Evenals Bridenbaugh behandelt ook Wade, zij het wellicht minder systematisch, de fysieke en economische groei van de steden in samenhang met de politieke, sociale en culturele ontwikkelingen. Daarbij wijst hij op het belang van goede aan- en afvoerlijnen, zowel voor de vooruitgeschoven legerplaatsen als voor de handels- en bevoorradingsposten. Deze rol werd met name door de rivieren de Ohio en Mississippi vervuld.

Evenals Bridenbaugh komt Wade tot de conclusie dat de instituties en de leefgewoonten in de steden afweken van die op het platteland. Maar Wade verschilt van de eerstgenoemde auteur waar hij op de wederzijdse afhankelijkheid wijst:

"Indeed, each supported the other. The rural regions supplied the cities with raw materials for their mills and packinghouses, and offered an expanding market for their shops and factories. In turn, urban centers serviced the surrounding areas by providing both the neccessities and comforts of life as well as new opportunity for ambitious farm youths" (id.: 341).

Wel moet hierbij aangetekend worden dat hij hier spreekt over de situatie in het Westen tussen 1810 en 1830, toen de omliggende gebieden meer en meer bewoond raakten. Hij wijst erop dat de steden in deze periode een zeer snelle groei doormaakten (met verdrie-, -zes- en -twaalfvoudiging van de bevolking). Deze ging gepaard met een sterke diversificatie en specialisatie van de arbeid, met een toenemende scheiding tussen werk- en woonplaats en met suburbanisatie (id.: 305-309, 341).

Bij het tot ontwikkeling brengen van de nieuwe steden heeft grondspeculatie van het begin af aan meegespeeld; deze nam in de periode van zeer snelle stedengroei zelfs een zodanige vlucht dat er gesproken werd van *city making mania* (id.: 30):

"By the twenties the West was littered with ambitious towns that never grew" (id.: 33)

terwijl

"By the second decade of the nineteenth century the propaganda of the speculator had become formalised" (id.: 32).

Wade maakt duidelijk dat de eerste steden voornamelijk bewoond werden door handelaren en soldaten, aangevuld door mensen met activiteiten van meer agrarische aard, die voor de lokale markt produceerden. Ook deze laatsten woonden vaak tenminste een deel van het jaar in de urbane

centra, teneinde zich te kunnen beschermen tegen de Indianen en tegen de strenge winters; voorts maakten zij gebruik van het onderwijs en de andere voorzieningen die daar geboden werden. Al spoedig gingen ook allerlei handwerkslieden en middenstanders deel uitmaken van de stedelijke bevolking. Nadat de Indianen 'gepacificeerd' waren, werden de urbane nederzettingen de steunpunten voor volgende frontiers van *ranchers* en *farmers*. Ook zij leefden vaak gedurende de winter in de stad; in ieder geval zolang hun huis op het land nog onvoldoende bescherming bood of hun grond nog niet voor een toereikend bestaan zorgde. Ook de landarbeiders woonden er 's winters veelal. In dit verband is de beschrijving van Gates (1968: 107) van de activiteiten van de speculanten aan de frontiers interessant. Deze combineerden hun activiteiten vaak met werk voor spoorwegmaatschappijen of in de bouw van de snelgroeiende steden; in de oogsttijd werkten zij zelfs mee op het land.

Tenslotte kan opgemerkt worden dat de positie van de bedoelde urbane kernen versterkt werd door de komst van kanaalverbindingen en op een later tijdstip door die van de spoorwegen, aangezien deze het eerst naar de grote bestaande centra aangelegd werden.

Min of meer onafhankelijk van de stedelijke ontwikkelingen rond de handelscentra en legerplaatsen, die hierboven beschreven werden, ontstonden er in de tweede helft van de negentiende eeuw mijnwerkersplaatsjes in verschillende nog onbewoonde delen van de Rocky Mountains. Smith (1967) plaatst de groei van deze nederzettingen in een economische context door te vermelden dat de steden na een of meer bodemvondsten op een bepaalde plaats zeer snel opkwamen en na uitputting ervan vaak weer even snel in verval raakten. Grote aandacht krijgen in zijn beschrijving de sociale, culturele en politieke aspecten die met deze stedengroei samenhangen.

De mijnwerkersplaatsen werden midden in de wildernis, namelijk daar waar de betreffende bodemvondst gedaan was, gesticht. Dit gebeurde meestal niet door de mijnwerkers zelf, maar door de vele *prospectors* en speculanten die, vooral als er sprake was van goudvondsten, op het gebied afkwamen. Zodra de bodemvondsten veelbelovend werden, groeiden de mijnwerkerskampementen tot stadjes uit (Smith 1967: 4-8, 59-60 en 76). Hoe dat proces precies in zijn werk is gegaan, beschrijft Smith helaas niet. Naast

mijnwerkers, *prospectors* en speculanten vestigden zich er vanaf het eerste begin ook handelaren, zakenlieden, 'saloon'houders, advocaten, prostituées, gokkers en (zelfs) boeren. Door de meestal zeer lange aanvoerlijnen vanuit dichter bevolkte gebieden waren de mijnwerkerskampen vaak lange tijd geïsoleerd.³³ Dit betekende dat het basisvoedsel zo mogelijk ter plaatse verbouwd werd (id.: 245) en dat men zo veel mogelijk voorzieningen in de stadjes trachtte te verwezenlijken, hetgeen gestimuleerd werd door de overvloed aan *ready cash* bij de mijnwerkers, die zich zelf geen tijd voor zelfvoorzienende activiteiten als voedselproductie gunden (id.: 7). Deze omstandigheid, tesamen met het snelle tempo van de urbanisatie, gaf de mijnwerkersfrontier een zeker stedelijk karakter. Smith typeert dit als volgt:

"As the urban centre of an urbanized frontier, the camp reflected clearly the change in the frontier pattern. Primarily, the process was accelerated. Businessmen, tradesmen, and other typical inhabitants of established settlement appeared almost simultaneously with the miners. Closely on their heels came schools, churches, theaters, and other refinements. The self-sufficient stage of pioneering was readily bypassed, for little existed here which could be called self-sufficient. Food, clothing, equipment, and working capital came from external sources" (id.: 245).

Uit deze context wordt duidelijk waarom er grote waarde gehecht werd aan goede en goedkope transportverbindingen met de buitenwereld, al bleven deze vaak een probleem. Het isolement van de steden veroorzaakte in zo'n geval ook andere moeilijkheden, vooral in bestuurlijke zin. Voor handhaving van de veiligheid en voor de criminaliteitsbestrijding kon men geen hulp van buiten verwachten, evenmin als voor de oplossing van enkele problemen die met de snelle urbanisatie verband hielden, zoals drinkwatervoorziening, riolering en brandweer (id.:

---

³³ "The miner buried, in the mountain valleys of Idaho and Montana, was further removed in travel time from his Midwestern neighbours than they were from England" (Smith 1967: 9).

9, 93-94, 193-194, 245-246 en 249). Deze zaken werden besproken en zo mogelijk opgelost door de *miners meeting court*, die de basis vormde voor latere overheidslichamen (id.: 246). Volgens Smith was het overigens vaak moeilijk om voor de bovengenoemde voorzieningen voldoende middelen bijeen te krijgen, terwijl er soms wel geld beschikbaar gesteld werd voor de bouw van een schouwburg (id.: 247).

Na uitputting van de bodemvondsten raakten veel mijnwerkersstadjes geheel in verval, terwijl aan sommige andere een langer bestaan beschoren was, omdat zij hun economische basis enigszins hadden kunnen verbreden, bijvoorbeeld door de komst van boeren die het omliggende land bewerkten en/of door de komst van een spoorlijn en van industriële activiteiten. Maar ondanks dat Smith stelt dat de mijnwerkers "left behind a residue of economic development which withstood the decline of mining" (id.: 249), vindt hij toch dat de sociaal-culturele invloed van deze periode beperkt is:

"An urban society evolved before the rural one. It came to dominate the region for a decade or better, depending on the locality. Then with the decline of mining in the 1890s, but even before that with the increasing number of farmers in the postwar years, the pendulum started to swing toward a rural-dominated legislature and society. The urbanity of the mining frontier faded except for isolated pockets. The region became rurally oriented and not until the mid-twentieth century would it again assume such importance in politics, economy and regional activities."

De zienswijze van Smith, maar vooral ook die van Wade, impliceren een actieve leidende rol van de eerste steden bij de occupatie en de ontwikkeling van pioniersgebieden in de Verenigde Staten. Deze visie wordt ook door andere auteurs gedeeld. Volgens Mc Kelvey (1973: 13) stond deze leidende rol van de steden in tegenstelling tot die welke zij in Europa speelden, waar zij juist groeiden door toedoen van migratie vanuit het omliggende platteland.

De ontwikkelingen in de Verenigde Staten leidden tot een zeer snelle toename van de stedelijke bevolking; Pittsburgh

groeide bijvoorbeeld van 8.000 inwoners in 1815 naar 22.000 in 1830, terwijl Cincinnati in die tijd al 26.800 inwoners had.³⁴ Mc Kelvey verklaart deze *mushroom*-ontwikkeling van frontiersteden uit het vermogen om talloze regionale functies te vervullen. Voorts wijst Mikesell (1968: 159) in een kort artikel met betrekking tot Canada op de *organizing functions of the metropolis* ten aanzien van de frontiers van *fur traders, lumbering companies, miners etc.* Ook hij beschouwt het verschijnsel dat de stedengroei aan de *pioneer farmers* voorafging als typerend voor het verloop van het kolonisatieproces. Tenslotte zegt Gulley (1959: 82): "The towns even supplied the frontier with capital, communications and market facilities" en "Towns even supplied the leaders who voiced frontier grievances".

Welke functies de pionierssteden in de Verenigde Staten vervulden, wordt door Mc Kelvey (1973: 17-21) als volgt aangegeven. Het waren bevoorradingscentra voor *settlers moving West*, alsmede plaatsen met ambachtelijke bedrijven die voor lokale behoeften produceerden. In een later stadium werden het centra van industriële verwerking en export van regionale produkten. Behalve de handelsvestigingen, hadden ook de banken hun kantoren in deze centra. Voorts waren er sociaal-culturele functies, zoals kerken, scholen, uitgeverijen van dag- en weekbladen en lokale bestuursorganen. Met betrekking tot de stimulering van de occupatie en de ontwikkeling van het omliggende land en van de steden zelf, wijst Mc Kelvey op de rol van de dagbladen die "effectively performed their promotional function" en het gemeenschapsgevoel hielpen versterken. Bridenbaugh wijst niet expliciet op de stuwende rol van de steden bij de openlegging van het achterland. Wel wijst hij op de belangrijke bijdrage die de havensteden aan de oostkust geleverd hebben aan de ontwikkeling van de overzeese handel. Als gevolg van die overzeese handel, hadden deze plaatsen wel alle belang bij een goede ontsluiting van hun achterland. Voorts dienden deze steden als opvangcentra voor telkens nieuwe golven van migranten uit Europa, die in zulke grote aantallen binnenstroonden dat deze plaatsen steeds opnieuw problemen ondervonden op

---

³⁴ Hierin zijn begrepen de inwoners van de suburbs, welke zich al in die tijd manifesteerden. Wade noemt deze stedelingen *suburbanites* (1959: 305) en Mc Kelvey *subcity urbanites* (1973: 15). De bevolkingsaantallen zijn uit Wade (1959: 305) en Mc Kelvey (1973: 14 en 24).

het vlak van de watervoorziening, wegeaanleg en huizenbouw.

Samenvattend kan gesteld worden dat er in de pionierssteden van de Verenigde Staten en Canada, met name in het Westen, van een 'bijzondere' vorm van urbanisatie sprake was. De urbane centra waren hier meestal de eerste vorm van permanente occupatie; pas later - en door hun invloed - werd het omliggende platteland meer bewoond. Bij de occupatie van het platteland is later een nieuwe serie van urbane nederzettingen ontstaan, vooral toen de dichtheid van de *settlers* toenam. Er zijn duidelijke aanwijzingen dat deze ontwikkelingen samenhangen met het vervullen van regionale functies, hetgeen voor de bedoelde periode betekent dat de steden functies vervuld moeten hebben voor de nabije pioniersfrontier.

2.6 DE FRONTIER EN MIGRATIE

Een belangrijk kenmerk van een pioniersfrontier is dat er grote aantallen mensen naar toe verhuizen. Kennis van het migratiegedrag en de migratiemotieven van pioniers is voor studies van frontiergebieden derhalve zeer relevant.

Het gedrag van migranten is onder andere door Hägerstrand beschreven op basis van zijn diffusietheorie. Deze houdt in dat migranten zich vanuit een *migration field* verspreiden en dat daarbij een inverse relatie bestaat tussen de migratiefrequentie en de afstand waarover gemigreerd wordt. Het gevolg hiervan is dat er een patroon ontstaat van hoge migratiedichtheid in (de nabijheid van) het centrumgebied, terwijl het aantal migranten afneemt naarmate de afstand tot het *migration field* of uitgangsgebied groter wordt (Hägerstrand en Odeving 1957). Na toepassing van deze theorie op een pioniersfrontier vond Hudson (1977) met betrekking tot de Verenigde Staten, dat die inverse relatie tussen migratiefrequentie en afstand niet opgaat, omdat de meeste pioniers aan de frontier niet uit nabijgelegen regio's afkomstig waren. Bovendien migreerden de pioniers niet alleen vaak, maar ook over lange afstanden. In vele gevallen trokken zij, alvorens zich ergens voor langere tijd te vestigen, enige tijd heen en weer tussen de frontier en

het achterliggende gebied en niet van nieuwe nederzettingen aan de frontiers naar nog nieuwere nederzettingen aan de opschuivende frontiers. Vanwege dit heen en weer verhuizen bleken *pioneer migration fields* moeilijk vast te stellen te zijn (id.: 20).³⁵

Wanneer de pioniersgebieden in een nationale context geplaatst worden, dan blijkt dat in ieder geval de Braziliaanse pioniersfronten slechts een beperkt deel van alle (binnenlandse) migranten ontvangen, al is het wel zo dat de bevolking van de pioniersgebieden vrijwel geheel uit migranten bestaat. Illustratief is in dit verband de bevinding van Yoder en Fuguitt (1979: 83) dat, terwijl de totale bevolking van Brazilië tussen 1960 en 1970 met 23,5 miljoen toenam, de toename in de (door hen onderscheiden) pioniersgebieden slechts 2,4 miljoen, of 10% daarvan, bedroeg.³⁶ Uit deze cijfers blijkt tevens dat het effect van de migratie naar pioniersgebieden op de verlichting van de bevolkingsdruk in de al langer geoccupeerde gebieden maar gering is, temeer daar zij een veel grotere oppervlakte van Brazilië tot de frontiers(s) rekenen (id.: 79). Lefferts (1977: 48) acht dit effect zelfs nog geringer dan men op basis van bevolkingscijfers zou denken, omdat de pioniers aan de frontiers (met name in de tweede generatie) een zeer hoog geboortencijfer hebben.³⁷ Dit hoge geboortencijfer zou een verklaring kunnen zijn voor de bevindingen van Hudson (1977: 20) dat er een interval van 25 tot 50 jaar is in lokale *pioneer migration fields* aan de frontiers. Immers, doordat de bevolkingsdruk aan de frontiers zelf toeneemt, brengt dat

---

³⁵ Bij de koffiefrentiers in Brazilië trok men wellicht juist wel met de opschuivende frontiers mee, omdat James (1975: 499-500) meldt dat men in het 'oude' koffiegebied een groot gebrek aan arbeidskrachten had als gevolg van de openlegging van nieuwe (koffie)gebieden.

³⁶ Dit wordt uitgebreider besproken in paragraaf 3.2.

³⁷ Volgens Lefferts (ibid.) ligt de verklaring hiervoor niet in factoren als herkomst of werkgelegenheid voor mannen, vrouwen en kinderen, noch in economische omstandigheden of in selectieve migratie. Dit hoge geboortencijfer is derhalve als specifiek voor een frontiersamenleving te beschouwen en houdt slechts ten dele verband met de relatief jeugdige leeftijd van de pioniersbevolking.

met name de tweede en derde generatie ertoe om naar nieuwe frontiers te trekken.

Uit het (beknopte) overzicht dat Hudson geeft van migratiestudies met betrekking tot pioniersgebieden komen een aantal interessante bevindingen naar voren. Een van de belangrijkste is dat met betrekking tot de algemene stelling dat mensen naarmate zij ergens langer wonen minder geneigd zijn te verhuizen, ook het omgekeerde geldt, namelijk dat mensen naarmate ze ergens korter wonen eerder opnieuw verhuizen. Morrisson (1971) heeft hieraan de term *chronic movers* verbonden. Hudson wijst er expliciet op dat pioniersgebieden die een hoge bevolkingsgroei door immigratie hebben, ook een hoge bevolkingsturnover hebben, met andere woorden, ook een hoge vertrek migratie kennen. Bij het opschuiven van de frontier zou voorts de *turnover* in het achterliggende frontiergebied afnemen, evenals de bevolkingsomvang. Dit verschijnsel wordt wel kenmerkend genoemd voor een *hollow frontier*,³⁸ maar heeft volgens Hudson een meer algemene geldigheid. Wat de oorzaken van het verschijnsel zijn, blijft echter onduidelijk. Motieven zoals 'fortuinzoeken' worden wel genoemd, maar verklaren de hoge uitmigratie in onvoldoende mate, vooral omdat de pioniers (zo bleek uit Hudson's onderzoek in de Verenigde Staten) vaak geruime tijd tussen de frontier en de langer geoccupeerde gebieden heen en weer verhuizen en niet binnen het frontiergebied.

Over de wijze waarop de migratie plaatsvindt is een discussie gaande. Gilbert en Sollis (1979) geven een overzicht van het meningsverschil over de vraag of de migratie stapsgewijs, rechtstreeks of als *filling-in process* plaatsvindt. Martine (1979a) voegt hier een hypothese over het op grote schaal voorkomen van remigratie aan toe. De genoemde begrippen zijn echter ontwikkeld in verband met patronen van ruraal-urbane en interurbane migratie en het is niet ondenkbaar dat de migratie naar pioniersgebieden van het 'gewone' patroon afwijkt. Met betrekking tot Brazilië zijn hier aanwijzingen voor te vinden in de onderzoeken van Martine (1979a), D. Sawyer (1980), Aragón (1978) en Mougeot (1980b en 1982).

---

³⁸ Zie hierover paragraaf 2 van dit hoofdstuk.

2.7 FRONTIERS EN SOCIAAL-ECONOMISCHE ONGELIJKHEID

In de vorige paragrafen is nog geen expliciete aandacht besteed aan de economische motieven die aan het openleggen van een nieuw gebied ten grondslag liggen, noch aan de gevolgen voor de frontier zelf van het gelieerd zijn aan, c.q. het geïntegreerd raken in een wijder economisch verband. Hoewel doorgaans minstens stilzwijgend aangenomen wordt dat een frontier een positieve bijdrage zal leveren aan zowel de ontwikkeling van de bestaansmogelijkheden van de pioniers zelf als die van het hele land, blijkt dit lang niet altijd het geval te zijn en zijn met name de veranderingen voor de pioniers niet steeds positief te noemen.

Verschillende auteurs stellen dat er tussen centrumgebied en frontier(s) sprake is van een situatie van ongelijkheid die ten voordele van het centrum werkt. De frontier wordt dan gezien als de periferie of als een uitbreiding daarvan, als een gebied dat door het centrum (van een land of van de wereld) uitgebuit wordt en daardoor gedoemd is relatief arm en onderontwikkeld te worden.

De theoretische basis voor deze visie bestaat uit de *dependencia modellen* waarvan die van Frank en Wallerstein de bekendste zijn. Zij gaan ervan uit dat het centrum van een land zich verrijkt door surplus aan zijn periferie te onttrekken. Deze onttrekking maakt de periferie steeds armer in vergelijking met het centrum. De relatie centrum-periferie kan geprojecteerd worden op een land, maar ook op het wereldsysteem (i.e. de *world systems approach*). In het laatste geval vindt de surplusonttrekking plaats door onder andere de ongelijke ruilvoet tussen arme en rijke landen. Zo de aanhangers van deze theorie al een remedie hiervoor mogelijk achten (behalve een revolutie), bevelen zij de arme landen aan om importsubstitutie toe te passen alsmede betere handelsvoorwaarden te bedingen, teneinde een verslechtering van hun positie tegen te gaan.

Met betrekking tot de frontier kan eenzelfde redenering worden gevolgd. De frontier wordt in dat geval gezien als een gebied waarvan de economie bepaald wordt door (c.q.

afhankelijk is van) ontwikkeling en uitbreiding van de economie van een ander gebied, waaraan de frontiers gelieerd is. Concreet betekent dit dat de frontier eenzijdig op export georiënteerd is met behulp van kapitaalsinvesteringen uit het centrum en aldus een surplus overdraagt aan dat centrum (Van Naerssen 1979: 122). Vogeler (1976: 63) noemt dit de interne afhankelijkheid van een frontier binnen een land. Friedmann (1966: 76-87) spreekt ten aanzien van de openlegging van een mijnbouwgebied in Venezuela van een *resource frontier*. Een andere benaming is die van 'intern kolonialisme', maar gezien de polemiek die er over bestaat zal ik deze term niet gebruiken (Godfrey 1979: 15-17, 20 en 199). Vogeler toont het bestaan van een dergelijke uitbuitingsrelatie aan voor een frontier in tropisch Mexico en stelt in zijn conclusie dat deze relatie alleen doorbroken kan worden door *self imposed poverty* in de vorm van zelfvoorziening (vgl. importsubstitutie) en/of door handel met gelijke ruil (vgl. betere handelsvoorwaarden). Vogeler gaat echter niet in op de consequenties hiervan voor pionierssteden. Deze auteur merkt verder op dat er, behalve van een interne afhankelijkheid van de frontier van de nationale markt, ook sprake is van een afhankelijkheid van de laatste ten opzichte van de internationale 'markt' met betrekking tot innovaties, investeringen en besluitvorming (1976: 63). Voor de frontier is de belangrijkste gevolgtrekking uit de visie van Vogeler dat, als gelijke ruilhandel met het centrum niet gerealiseerd kan worden, de uitbuitingsrelatie alleen tegengegaan kan worden door vergaande economische heroriëntatie. Dit impliceert dat de pioniers op algehele zelfvoorziening moeten overschakelen, zodat er geen sprake meer kan zijn van economische integratie van het pioniersgebied in een groter geheel.³⁹

Friedmann (1966: 76-87) stelt met betrekking tot een nieuw opgelegde mijnstreek dat hoewel de *resource frontier* in economisch, cultureel en politiek opzicht van een of enkele *core regions* afhankelijk is, deze frontier - als gevolg van de afgelegen ligging ten opzichte van die kernregio(s) - toch primair op een (mijn)stad gericht is. Hij verwacht daarbij dat deze stad de mijnstreek tot

---

³⁹ Naar de terminologie van Lattimore (1962: 480-488) is er in dat geval nog slechts sprake van een *frontier of exclusion*; volgens mijn omschrijving (zie paragraaf 2.2) wordt deze situatie niet meer als een frontier beschouwd.

ontwikkeling zal brengen, hetgeen echter in het geval van Ciudad Guyana, waarop zijn studie betrekking heeft, niet bewaarheid werd.

De vragen naar het ontstaan van ongelijke ruilhandel en - meer in het algemeen - van centrum-periferie relaties zijn, op de keper beschouwd, vragen naar een van de oorzaken van onderontwikkeling. Hierover is een uitgebreide polemiek ontstaan, welke veel verder reikt dan het thema van de frontiergebieden. Het zou te ver voeren daar in dit bestek op in te gaan; verwezen wordt naar de discussie tussen Brenner (1977) en Fine (1978) en naar het overzicht dat Crush (1980) biedt met betrekking tot frontiers. De richting waarin de discussie zich volgens Crush ontwikkelt, is dat de wezenlijke oorzaak van ongelijkheid niet ligt in een bepaalde vorm van arbeidsorganisatie, proletarisatie of in economische integratie met ongelijke ruilhandel, maar dat zij gezocht moet worden in de klasseverhoudingen en de *profit opportunities* zoals die bestonden voordat de economische integratie op gang kwam (1980: 350). Om dit te onderzoeken stelt Crush voor om historisch-geografische analyses van beperkte regio's te maken, waarin met name de klasseverhoudingen zoals die historisch gegroeid zijn, centraal staan.

In Amazônia moet dan gedacht worden aan de verzameleconomie, in het bijzonder de rubberwinning.⁴⁰ De stedenvorming die hiermee samenhang betrof met name de commerciële centra aan de Amazone en daarnaast een zeer beperkt aantal meer stroomopwaarts aan zijrivieren van de Amazone gelegen plaatsen, die de verzamelpunten waren (zijn) voor verderaf gelegen gebieden, zoals bijvoorbeeld Rio Branco, Cruzeiro do Sul en Tefé. Wat de hier bestaande klasseverhoudingen betreft, werd gewezen op enerzijds de zeer arme en uitgebuite rubbertappers⁴¹ en anderzijds op de in de genoemde steden wonende handelaren en tussenhandelaren, die op hun beurt weer uitgebuit werden door een (internationale) elite, die voor een belangrijk deel na de *rubberboom* uit het gebied verdwenen is. Zoals uit hoofdstuk 4 zal blijken, concentreren de pionierssteden van heden ten dage zich in het geheel niet in voornoemde gebieden. Daar waar de huidige pioniersgebieden en

---

⁴⁰ Zie ook paragraaf 1.2.

⁴¹ Ferrarini 1979, m.n. H. IV pp 42-75.

voornoemde regio's samenvallen, zoals in Rondônia en Acre, mijden de pioniers de oudere steden. Het is dus niet waarschijnlijk dat de oude klasseverhoudingen, zoals die ontstaan zijn ten tijde van de belangrijkste *profit opportunity* (de *rubberboom*) hun stempel zullen drukken op de aard van de nieuwe economische relaties tussen de pionierssteden en het centrumgebied van Brazilië.⁴²

Velho (1976), die met betrekking tot de these van Ricardo al aan de orde is geweest, gaat dieper in op de relatie tussen de ongelijke verhouding tussen frontiers en economische centra enerzijds en de repressie van de arbeid anderzijds. Hij maakt een historische analyse van diverse landen en gebieden die omvangrijke frontiers hebben of gehad hebben, te weten Brazilië, de Verenigde Staten, de USSR en (Centraal- en Oost-) Azië. Met betrekking tot Brazilië schrijft hij het ontstaan van ongelijke verhoudingen tussen de frontier en het centrum van het land toe aan het *capitalismo autoritário* (id.: 143). Daarmee bedoelt hij een repressief kapitalistisch systeem, dat een sterke dominantie kent van een politieke autoriteit welke een stelsel van repressie van de arbeid in stand houdt (id.: 43). Het *capitalismo autoritário* is de opvolger van het *autoritarismo*, zonder dat er een revolutionaire overgang heeft plaatsgevonden. Het *autoritarismo* bestaat volgens hem als een politieke macht de 'horigheid' en daarmee de repressie van de arbeid, in stand houdt (id.: 39-40); hij noemt

---

⁴² Foweraker (1981) en Schmink (1981) zien de verzameleconomie als de eerste fase van een frontiercyclus. Uit hun beschrijving wordt niet duidelijk in hoeverre de tweede en derde fase (de laatste) van die cyclus, die respectievelijk het vestigen en consolideren van een markteconomie ten aanzien van zowel grond als arbeid vertegenwoordigen, ook ruimtelijk met de eerste fase moet samenvallen. Uit de beschrijving van Moran van de kolonisatie langs de Transamazônica komt echter naar voren dat ook in situaties waarin die fasen ruimtelijk samenvallen, de in de streek al langer wonende bevolking (waarmee hij vooral op de *caboclos* doelt en niet op de Indianen) lang niet altijd bij de nieuwe kolonisatie betrokken wordt, zij het dat deze 'autochtonen' wel een belangrijke bron van informatie (kunnen) zijn voor de pioniers m.b.t. aanpassing aan de lokale omstandigheden (Moran 1981: 90-96).

daarbij Oost-Europa als voorbeeld. Een essentiële voorwaarde is dat de ruimtelijke mobiliteit van de arbeiders beperkt wordt.⁴³ De these van Ricardo vat Velho op als een beschrijving van de bakermat van een autoritair staatsbestel. Volgens Velho leidt de frontier tot vergrote repressie van de arbeid en tot ongelijke regionale verhoudingen, maar de historische basis die hij hanteert lijkt niet overtuigend. Ook wordt uit zijn betoog niet duidelijk waarom het ene gebied binnen een land zich tot centrum ontwikkelt en het andere periferie wordt.

Hoewel Velho Amazônia niet als voorbeeld neemt, heeft zich daar in de rubberperiode een soortgelijke situatie voorgedaan, waarin de mobiliteit van de arbeid (met name van de pioniers) beperkt werd. Het *aviamentos*systeem beperkte immers in hoge mate de ruimtelijke mobiliteit van de rubbertappers/verzamelaars, hetgeen samenhang met de grote schaarste aan arbeidskrachten voor dit werk en hoge winsten op hun arbeid mogelijk maakte.⁴⁴ Het *aviamentos*systeem is echter in de nieuwe frontiers niet zo gebruikelijk en, zoals uit het hoofdstuk over de bevolkingsontwikkelingen naar voren kwam, is voor de huidige frontiergebieden een hoge ruimtelijke mobiliteit juist kenmerkend.

Ook Becker (1980) beschrijft de expansie van de agrarische frontier in Brazilië in termen van afhankelijkheidsrelaties, waarbij zij tevens ingaat op de hoge ruimtelijke mobiliteit van de pioniers. Zij stelt dat surplusonttrekking mogelijk wordt gemaakt door de proletarisatie van boeren, aangezien steeds meer boeren als loonarbeider in de agribusiness emplooi vinden.⁴⁵ Het effect hiervan is dat zij in ruimtelijke zin (horizontaal) mobieler worden, terwijl er als gevolg van het verlies van eigendomsrechten over de grond in sociale zin (verticaal) van een afnemende mobiliteit sprake is (id.: 176). Deze gedachtengang wijst in dezelfde richting als de these van Domar, volgens welke de frontier tot vergrote repressie van de arbeiders leidt, zij het in dit geval van geheel andere aard. Wereld namelijk bij het door Domar genoemde *serfdom*

---

⁴³ Dit is de Domarthese, zie paragraaf 2.3.2.

⁴⁴ Santos 1980 H6, pp 155-176.

⁴⁵ Becker 1978: 111-122 en Becker en Machado 1980.

de ruimtelijke mobiliteit van de arbeider beperkt, volgens Becker wordt deze vergroot. In Brazilië lijkt dan ook de hoge migratiefrequentie niet 'gekozen' te zijn, maar in meer of mindere mate 'afgedwongen' door de sociaal-economische omstandigheden: uit de nood geboren, in een poging tot overleven.⁴⁶ Een tweede verschilpunt is dat in Domar's these een sterke politieke macht een voorwaarde voor de repressie van de arbeid is, terwijl volgens Becker de economische omstandigheden dwingender zijn. Gedoeld wordt op het op grote schaal voortbestaan van conflicten over eigendomsrechten ten aanzien van de grond. Pioniers die naar de frontiers trekken om er landbouw en/of veeteelt te bedrijven, om aldus een bestaan op te bouwen, worden steeds vaker van hun grond verdreven door grote ondernemingen en speculanten. Voor een uitgebreide beschrijving van de problematiek met betrekking tot het Amazonegebied wordt verwezen naar Ianni en Poelhekke.⁴⁷ Het gevolg is dat deze boeren zich uiteindelijk blijvend als los arbeider moeten verhuren, hoewel hun kansen op werk in de agrarische sector teruglopen, als gevolg van de afnemende behoefte aan arbeidskrachten op de meeste grote bedrijven, zodra deze de eerste opbouwfase doorlopen hebben. Behalve dat dit proces een beperking van de sociale mobiliteit van de pioniers inhoudt, betekent het tevens dat de pioniers steeds vaker en over grotere afstanden moeten verhuizen om werk te kunnen vinden.⁴⁸

Een neveneffect hiervan is dat een toenemend deel van deze geproletariseerde pioniers in nabijgelegen dorpen en plaatsen moet gaan wonen (en deze daardoor tot pionierssteden doet uitgroeien) op zoek naar of in

---

⁴⁶ Zie vooral Aragón (1978) en Martine (1979).

⁴⁷ Ianni 1979a en 1979b en Poelhekke 1984 H7.

⁴⁸ Foweraker (idem) en Schmink (idem) interpreteren dit proces als de uitkomst van de tweede en derde fase van de frontiercyclus, welke gekenmerkt wordt door het ontstaan en het consolideren van een markt in grond en arbeid. Dit proces gaat volgens hen o.a. gepaard met concentratie van grondeigendom, verdrijving van kleine boeren, het ontstaan van vele landlozen en met concentratie van investeringen. Dit beeld is in overeenstemming met de beschrijving van het proces van de proletarisatie van de boeren aan de frontier.

afwachting van werk en bovendien ook vaak ten tijde van werk (op het platteland) in de stad verblijft⁴⁹ en niet langer op het platteland zelf. Verschillende uitkomsten uit hoofdstuk 4 over het verloop van het urbanisatieproces aan de frontiers van Amazônia kunnen hiermee verklaard worden. Het spreekt immers voor zich dat de oudere plaatsen door de pioniers gemedan worden. De kansen op werk in de agrarische sector zijn er geringer, omdat rond deze oudere plaatsen de grond meestal al onder particulieren verdeeld is en er op korte afstand minder ontginningsactiviteiten te verwachten zijn.

Tevens verklaart dit waarom de tendens om in de pionierssteden te gaan wonen groter wordt, naarmate de frontier in een gebied al van oudere datum is, namelijk omdat de ontginningsfase dan ten einde loopt en daarmee ook de kans op werk (en wonen) op het platteland afneemt, met als gevolg een trek van het omliggende platteland naar de (pioniers) stad (of naar nieuwe frontiers). Schmink (1981) wijst voorts nog op een zeer recente ontwikkeling aan een frontier in Amazônia, namelijk de tendens om de frontier als het ware 'af te sluiten' voor arme pioniers die voor eigen gebruik grond willen ontginnen en bewonen. Door reeds vóór de aanleg van nieuwe (toevoer)wegen de grond te verdelen onder grootgrondbezitters en deze ook af te palen, nemen de kansen voor arme pioniers op een *posse* af. Zij spreekt van een *gesloten frontier*, hoewel deze term in dit verband een andere betekenis heeft dan bij Lattimore

---

⁴⁹ Cadernos CEAS 65, 1980 pp 26-32. Hierin wordt becijferd dat er in Brazilië in 1980 reeds ca. 6 miljoen rondtrekkende paupers (*trabalhadores volantes*) zijn, welke zich voor een belangrijk deel (niet nader gepreciseerd) richten op pioniersfrontiers. Het gaat hierbij om een aantal onderscheiden typen arbeidsrelaties waarin soms wel, soms niet in de stad gewoond wordt. Genoemd worden met name: seizoenarbeiders, *itinerantes* (geronseld voor tijdelijk werk op verderafgelegen *fazendas*), *boias frias* (ook wel *paus de arara* of *clandestinos* geheten die o.b.v. een zwart dagloon op *fazendas* werken, maar er niet wonen) en tenslotte *parceiros* (die voor een deel van het jaar op *fazendas* bijverdienen). De *hengistas*, die op contractbasis een of twee seizoenen rijst verbouwen op (door hen) ontboste percelen, kunnen hier ook toe gerekend worden (Becker en Machado 1980).

en Velho. Schmink doelt namelijk niet op een beperking van de vrijheid om naar het agrarisch kolonisatiefront te migreren, maar op de geringe mogelijkheid om er nieuwe landbouwgronden te occuperen, met name voor de minder vermogende pioniers. Deze ontwikkeling zal, zo signaleert Schmink, eveneens een verhoogde tendens tot urbanisatie tot gevolg hebben, zodat verwacht moet worden dat de groei van pionierssteden zich de komende tijd zal voortzetten.

2.8 CONCLUSIES

In de inleiding van dit hoofdstuk werd gesteld dat de studie van pioniersfrontiers een betrekkelijk onontgonnen terrein vormt. Tot een nauwkeurige, uitgekristalliseerde en algemeen aanvaarde definitie van het begrip is het dan ook nog niet gekomen. Wel is duidelijk geworden dat het begrip *frontier* duidt op een ruimtelijk proces, waarbij een samenleving een (voor haar) nieuw gebied occupeert. Dit occupatieproces gaat gepaard met economische integratie van, migratiebewegingen naar en cultuuroverdracht naar het frontiergebied.

Aan het bedoelde occupatieproces worden vaak allerlei positieve of negatieve gevolgen toegeschreven. Turner en Ricardo verheerlijkten de frontier zelfs als bakermat voor de volksaard en voor het staatsbestel in hun land. De frontier zou volgens hen tot vergrote vrijheid in het algemeen en van pioniers in het bijzonder hebben geleid. Domar laat echter zien dat de openlegging van pioniersgebieden voor het volk ook wel eens minder positieve resultaten kan hebben, met name als de politieke macht van grootgrondbezitters aangewend wordt om de repressie van de arbeiders in het algemeen en die van de (arme) pioniers in het bijzonder te vergroten. Op grond van deze thesen blijkt niet altijd even goed wanneer het een danwel het ander zich zal voordoen.

Om meer zicht op het occupatieproces aan een kolonisatiefront te krijgen zijn een aantal aspecten die in de literatuur naar voren komen besproken. Het openen van pioniersgebieden betekent concreet het (her)inrichten van de ruimte: enerzijds van de sociaal-economische ruimte en

anderzijds van de fysieke ruimte. Auteurs als Lattimore en Bowman wezen steeds op het belang van veranderingen in sociaal-economische relaties tussen gebieden in het algemeen en op de bijzondere relevantie daarvan voor frontiergebieden. Grote waarde hechten zij aan handel en aan spoorlijnen, scheepvaartverbindingen en dergelijke. Auteurs als Whittlesey en Sauer, die met name veranderingen in het landschap als gevolg van menselijke occupatie bestudeerden, wezen vooral op het belang van cultuuroverdracht of de verbreiding van cultuurkenmerken en/of van nieuwe technieken voor het ontstaan van nieuwe occupatiefasen in een gebied; de pioniersfase is er één van. De genoemde schrijvers zien echter de frontier steeds als een voornamelijk agrarisch verschijnsel en hebben weinig of geen aandacht voor de urbane aspecten ervan.

Een recentere en enigszins afwijkende benadering in deze traditie is die waarin de frontier enerzijds geplaatst wordt in het mondiale kader van de economische integratie in het wereldsysteem en de daaruit voortvloeiende afhankelijkheidsrelaties en anderzijds in het kader van de culturele en ecologische veranderingen op het lokale niveau. Daarbij wordt gewezen op het verlies van lokale autonomie, gepaard gaande met grote instabiliteit in economisch, sociaal en politiek opzicht, welke niet alleen op het platteland, maar ook in de stedelijke context manifest is.

Dat urbane ontwikkelingen zich vaak al voordoen vanaf het eerste begin van nieuwe bewoning in een pioniersgebied, is een inzicht dat vooral ontwikkeld is door Amerikaanse historici, toen zij het ontstaan van steden aan het Noord-Amerikaanse pioniersfront beschreven. Een van de belangrijkste conclusies die uit hun studies naar voren komt, is dat pionierssteden een actieve, leidende rol speelden bij de occupatie en ontwikkeling van het omliggende (pioniers)gebied. Deze actieve, leidende rol werd verklaard uit het vermogen van deze steden om vele regionale functies te vervullen. Genoemd worden bijvoorbeeld de *organizing functions of the metropolis*, *urban business interests*, het voorzien in de behoefte aan *capital*, *communications and market facilities*, hun functie als bevoorradingscentrum en in een later stadium als centrum van industriële verwerking en export van regionale produkten, van bank- en handelsfaciliteiten, van sociale en culturele voorzieningen en van bestuur. Het uitgeven van lokale en regionale (dag)bladen speelde volgens Hudson een bijzondere rol op het vlak van de *town promotion*. Hoe die

regionale functies een actieve invloed uitoefenden op de occupatie en ontwikkeling van de nabije agrarische kolonisatiefrontier verdient verder onderzoek.

Een nog niet genoemde, maar niet onbelangrijke functie, is die van het opnemen van migranten. Uit verschillende studies op dit terrein komt naar voren dat veel migranten *chronic movers* zijn, alvorens zich ergens voor langere tijd te vestigen. De uit migranten opgebouwde pioniersbevolking wordt derhalve gekenmerkt door een hoge *turnover*: naast een grote vestiging is er ook sprake van een omvangrijk vertrek. Onduidelijk zijn echter het patroon van een dergelijk migratieproces en de motieven die daarbij een rol spelen.

Tenslotte wordt in de literatuur gewezen op de economische achtergronden van het openleggen van frontiergebieden en op de gevolgen voor de frontier zelf van het geïntegreerd raken in een wijder economisch verband. Lange tijd is gedacht dat die economische integratie tot ontwikkeling en welvaart van de frontiers zou leiden en werd het mislukken daarvan geweten aan allerlei misstanden, zoals corruptie, slecht bestuur en beleid. Een tegengestelde visie is die welke uitgaat van het bestaan van ongelijke relaties tussen het frontiergebied en het centrumgebied waaraan het gelieerd is. De frontier wordt dan gezien als een periferie, die in vergelijking met het centrum steeds armer wordt als gevolg van surplusonttrekking door dat centrum. De, vooral in de aanvangsfase, nogal grote economische, sociale en politieke instabiliteit van de frontiersamenleving wordt ook wel hiermee in verband gebracht.

Zo de auteurs al een remedie tegen de steeds scherper wordende tegenstellingen tussen het economisch kerngebied en de frontiers mogelijk achten, wordt deze gezocht in het niet-deelnemen aan enige ruilhandel met het kerngebied. Afgezien van de feitelijke realiseerbaarheid hiervan in de Braziliaanse context, zou men, volgens de in deze studie gehanteerde definitie van een frontier, bij het uitblijven van enige economische en culturele integratie, niet langer van een *frontier* mogen spreken.

Hoe en wanneer een dergelijke uitbuitingsrelatie ontstaat wordt niet duidelijk aangegeven. De discussie hierover wijst in de richting van historisch gegroeide klasseverhoudingen, waarin bepaalde *profit opportunities* een rol zouden kunnen spelen, maar ook dan kan het ontstaan van die uitbuitingsrelaties voor de cruciale periode van expansie

van het centrumgebied (ten koste van de periferie) niet altijd bevredigend verklaard worden.

Een andere verklaringsgrond voor het ontstaan van die uitbuitingsrelatie tussen het kerngebied en de frontiers, wordt gezocht in de relatieve vrijheid van de (arme) pioniers om naar het kolonisatiefront te migreren en er grond in bezit te nemen. Inzake het Amazonegebied is het evident dat het *aviamentos*systeem indertijd de vrijheid van de arbeiders inperkte, waarbij met name hun ruimtelijke mobiliteit verlaagd werd. Heden ten dage ziet men echter juist dat een hoge ruimtelijke mobiliteit voor de frontiers kenmerkend is. De discussie heeft zich nu verlegd in die zin, dat men stelt dat het gaat om de beperking van de sociale mobiliteit van de pioniers, waarbij het voortschrijdende proces van proletarisatie van kleine boeren het centrale thema is. De vrijheid om naar de kolonisatiegebieden te trekken is er wel, maar in feite krijgen de arme pioniers in steeds mindere mate een kans om er landbouwgronden in bezit te nemen. Met andere woorden, de toegang tot de ruimte wordt steeds sterker ingeperkt. De frontier die in Brazilië *de jure* open is, blijkt *de facto* in aanzienlijke mate gesloten te zijn.

De hoge en nog steeds toenemende ruimtelijke mobiliteit wordt verklaard uit de slechte economische omstandigheden voor grote groepen mensen in het gehele land. Men verhuist telkens weer in een poging om te overleven. De meesten 'kiezen' daarbij voor een leven in de grote metropolen van Brazilië, anderen vestigen hun hoop op de frontiers. Van de laatsten (waarbij het absoluut gezien toch om grote aantallen gaat) komt een zeer groot deel niet op het platteland maar in de pionierssteden terecht.

Met betrekking tot de studie van pioniersfrontiers is het sociaal-economisch functioneren van pionierssteden binnen het geheel van een agrarische kolonisatiefront zeer relevant, omdat deze steden door het vervullen van regionale functies wellicht een actieve, leidende rol spelen in het proces van occupatie en (onder)ontwikkeling van de nabije agrarische frontier.

BEVOLKINGSONTWIKKELINGEN IN AMAZÔNIA LEGAL, EEN IDENTIFICATIE VAN DE FRONTIERS

3.1 INLEIDING

In Amazônia Legal zijn mede als gevolg van verschillende activiteiten van de overheid en van particuliere investeerders, grote gebieden die tot voor kort ontoegankelijk waren opengelegd ten behoeve van economische activiteiten. In de literatuur wordt Amazônia Legal derhalve als een frontiergebied (*fronteira de recursos*)⁵⁰ aangeduid. Het lijkt echter niet aannemelijk dat Amazônia Legal reeds als geheel een frontiergebied genoemd kan worden. Waarschijnlijker is dat er sprake is van enkele onderscheiden frontiergebieden.

In het vorige hoofdstuk is op het fenomeen frontier in theoretische zin ingegaan. Een van de conclusies was dat het begrip 'frontier' duidt op een ruimtelijk proces, waarbij een samenleving een (voor haar) nieuw gebied occupeert en dat dit occupatieproces gepaard gaat met economische integratie van, migratiebewegingen en cultuuroverdracht naar het frontiergebied. Hieruit blijkt dat migratiebewegingen een belangrijke indicator zijn voor het identificeren van de regio's die meer of minder uitgesproken frontiergebieden zijn. In dit hoofdstuk zal een poging gedaan worden om door middel van een selectie op meerdere variabelen tot een identificatie en een typologie van frontiergebieden te komen.

In verband met het ontbreken van goede migratiestatistieken is in het navolgende uitgegaan van eenvoudige bevolkingsgegevens, zoals die in de volkstellingen verzameld worden. Deze gegevens bezitten een grotere betrouwbaarheid dan de migratieschattingen. Zij zijn onder andere op het niveau van deelstaat, homogene

---

⁵⁰ Zie b.v. Becker 1974: 12.

microregio en gemeente beschikbaar. Daar de integratie-activiteiten van overheid en particulieren vooral van na 1960 dateren, is dat jaar als uitgangspunt genomen voor de analyse van de bevolkingsontwikkelingen in Amazônia Legal. De analyse loopt door tot 1970 en 1980.

Globaal is dit hoofdstuk als volgt opgezet. Eerst wordt aandacht besteed aan de nationale context waarbinnen de bevolkingsontwikkelingen van Amazônia Legal zich hebben voltrokken. Hoe verhoudt de bevolking van Amazônia Legal zich ten opzichte van die van heel Brazilië? Hoe verhouden de respectieve bevolkingstoename zich?

Vervolgens staat het regionale kader centraal. In dit deel worden eerst de bevolkingsontwikkelingen in Amazônia Legal op het niveau van de deelstaten bekeken. Daarna worden de verschillen tussen de diverse microregio's van Amazônia Legal geanalyseerd en wordt getracht de frontiergebieden in Amazônia Legal te identificeren en tot een typologie van die gebieden te komen. Tot slot wordt een verklaring gegeven van de lokatie van de frontiers.

3.2 DE NATIONALE CONTEXT VAN DE BEVOLKINGSONTWIKKELINGEN IN AMAZÔNIA LEGAL

Amazônia Legal wordt in demografisch opzicht veelal als een vacuüm⁵¹ beschreven, omdat er in verhouding tot de enorme oppervlakte die het beslaat zo weinig mensen wonen. Amazônia Legal⁵² omvat circa 59% van de oppervlakte van

---

⁵¹ Zie bijvoorbeeld Katzman 77a: 68.

⁵² Amazônia Legal is geen statistische, maar een plannings-eenheid. Om het daaruit voortvloeiende probleem van de beschikbaarheid van statistische gegevens op te vangen werden de volgende statistische eenheden tot Amazônia Legal gerekend. De deelstaten Acre, Amazonas, Mato Grosso, Pará, Rondônia, de territoria Roraima en Amapá en delen van de deelstaten Maranhão en Goiás. Amazônia Legal wordt in laatstgenoemde deelstaten respectievelijk door een lengte- en een breedtegraad begrensd, welke dwars door enkele statistische eenheden lopen. Om zo

Brazilië, maar had in 1960 slechts 7,3% van de bevolking. In 1970 en 1980 is dat laatste percentage opgelopen tot respectievelijk 7,6 en 9,2%. Ondanks deze toename blijft het toch een uiterst dun bevolkt gebied met een dichtheid van 2,2 p/km² in 1980. Het gaat daarbij om een totale oppervlakte van 4,98 miljoen km² en 11,2 miljoen mensen (1980).

De bevolkingstoename is op zich gezien niet onaanzienlijk, want in 1970 woonden er 7,1 miljoen mensen en in 1960 nog maar 5,2 mln. In percentages uitgedrukt betekent dit een toename van 38,6% in de periode 1960-1970 en van 56,6% tussen 1970 en 1980. De bevolking van Brazilië als geheel nam in die jaren respectievelijk met 33,1% en 28,2% toe. Vastgesteld kan dus worden dat Amazônia Legal geen achtergebleven, stagnerende regio is, maar een attractiegebied. Binnen de nationale context, dus ten opzichte van andere attractiegebieden, zoals de grote metropolen, kan Amazônia Legal echter niet als een sterk attractiegebied gekarakteriseerd worden.

Yoder en Fuguitt (1979), die een zeer ruime definitie van frontiergebieden hanteren,⁵³ becijferen dat, terwijl de

---

goed mogelijk aan te sluiten bij de begrenzing van de planningsregio Amazônia Legal, zijn de microregio's genomen die geheel erbinnen vallen, plus de gemeenten die voor tenminste 25% erbinnen gelegen zijn. Goiás ten noorden van de 13e breedtegraad omvat aldus de microregio's 345 tot en met 349 minus de gemeente Monte Alegre de Goiás en plus de gemeente Araguaçu. Tot Maranhão ten westen van de 44e lengtegraad zijn de volgende gebieden gerekend: de microregio's 29, 30, 31, 34, 35, 38, 39, 40, 42 en 43 plus de gemeenten Axixa, Cantanhede, Coroatá, Codó, Colinas, Fortuna, Itapecuru Mirim, Mirador, Nova Iorque, Pastos Bons, Pirapemas, Pres. Juscelino, Pres. Vargas, Santa Rita en Sucupira do Norte. De in dit hoofdstuk vermelde cijfers zijn, tenzij anders vermeld, steeds ontleend aan de volkstellingen van het *Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística* (IBGE). Zie ook tabel 3.4.

⁵³ Zij verstaan onder frontiergebieden alle microregio's die een bevolkingsdichtheid van minder dan 4 p/km² en een bevolkingstoename hebben. Dit betekent dat niet alleen heel Amazônia Legal daaronder valt (met uitzondering van de microregio van Belém en een microregio in het

totale bevolking van Brazilië tussen 1960 en 1970 met 23,5 miljoen toenam, de toename in de door hen onderscheiden pioniersgebieden slechts 2,4 miljoen, of 10% daarvan bedroeg. De groei in de metropolitane regio São Paulo alleen al was 2,3 miljoen; die van de negen grootste metropolitane regio's van Brazilië tesamen, te weten São Paulo, Rio de Janeiro, Recife, Belo Horizonte, Porto Alegre, Salvador, Fortaleza, Curitiba en Belém bedroeg in dezelfde periode 7,7 miljoen ofwel 33% van de totale bevolkingstoename van Brazilië.

Ter vergelijking: de toename van Amazônia Legal bedroeg in dezelfde periode 1,99 miljoen of bijna 8,3% van de nationale groei, welke 23,5 miljoen was. In de periode 1970-1980 bedroeg de aanwas van Amazônia Legal 4,04 miljoen of 14,9% van de nationale toename, welke in deze periode 26,6 miljoen bedroeg.

De enige twee grote steden in het gebied zijn Belém en Manaus, die in 1980 respectievelijk 934.000 en 635.000 inwoners hadden. Tesamen was dit circa 14% van de totale bevolking van Amazônia Legal. In 1960 was dit aandeel circa 11%. Duidelijk is dat de migratie naar het Amazonegebied niet uitsluitend op deze twee steden gericht is, maar vooral ook op de rurale gebieden.

Wat de groei van de plattelandsbevolking betreft spant Amazônia Legal ten opzichte van andere delen van Brazilië zelfs de kroon. Voor de Região Norte, welke in haar geheel binnen Amazônia Legal valt en tevens het grootste deel ervan beslaat,⁵⁴ berekende het IBGE een jaarlijkse toename in de periode 1970-1980 van 3,7%, terwijl in de andere regio's (met uitzondering van het Noordoosten waar de rurale bevolking met 0,5% per jaar toeneemt) de plattelandsbevolking afneemt; in het Zuiden zelfs met 2,5% per jaar.⁵⁵

Globaal gesproken kunnen de volgende achterliggende oorzaken voor de aantrekkingskracht die Amazônia Legal op

---

uiterste westen van Amazonas, welke bevolking verliest), maar ook nog grote delen van de aangrenzende deelstaten.

⁵⁴ Te weten Amazonas, Pará, Rondônia, Roraima en Amapá.

⁵⁵ IBGE, Census 1980.

migranten heeft genoemd worden.⁵⁶

Aanzet tot de openlegging van Amazônia Legal vormde de aanleg van de wegen tussen Belém en Brasília, tussen Cuiabá, Porto Velho en Rio Branco, tussen Cuiabá en Santarém en van de Transamazônica-weg. Deze aanleg maakte deel uit van de integratiepolitiek van de Braziliaanse overheid. In dat kader heeft zij voorts moeite gedaan om de investeringen in deze wegen produktief te maken, door een gunstig investeringsklimaat te scheppen voor particuliere ondernemers via uitgebreide belastingfaciliteiten. Daarnaast heeft de Braziliaanse regering plannen opgesteld (en ook gedeeltelijk uitgevoerd) om grote groepen mensen (m.n. uit het Noordoosten) als kleine akkerbouwers te vestigen in bepaalde delen van het Amazonegebied, met name in Rondônia en langs de Transamazônica. In het kader daarvan is in Brazilië veel reclame gemaakt voor vestiging in het Amazonegebied en zijn veel, vaak te hoge, verwachtingen bij de bevolking gewekt. Daar komt bij dat Brazilië een wet kent die *posseiros* recht op eigendom van de door hen bewoonde en bewerkte grond toekent, mits zij er langer dan 1 jaar en 1 dag op wonen en werken en mits het staatsgrond betreft, hetgeen in Amazônia Legal, in tegenstelling tot andere delen van Brazilië, vaak het geval is.

Naast de bovengenoemde, spelen ook nog andere factoren een rol. Gedacht moet worden aan de verdrijving van mensen uit de landbouw in andere delen van Brazilië, zoals het Noordoosten, als gevolg van het uitblijven van een landhervorming en het vóórkomen van droogteperiodes, en het Zuiden, als gevolg van processen van schaalvergroting en mechanisatie en in bepaalde gevallen ook van inundatie van omvangrijke gebieden door de aanleg van stuwweren. Deze verdrijving uit de landbouw elders heeft een trek van zowel meer als minder bemiddelde boeren en landarbeiders naar het Amazonegebied, waar ruime mogelijkheden voor spontane kolonisatie lagen, doen ontstaan. Het Amazonegebied moet in dit opzicht echter concurreren met andere attractiegebieden in Brazilië. Ondanks al deze factoren, die hun effect, bedoeld of onbedoeld, op de migratie niet gemist hebben, kan ook een aantal redenen genoemd worden waarom de trek naar het Amazonegebied nu ook weer niet zó groot geworden is. Ten eerste is er, zowel bij ondernemingen als bij migranten, in het algemeen een

---

⁵⁶ Zie hiervoor Kleinpenning (1975) en Mahar (1979).

grote onbekendheid met het Amazonegebied, dat bovendien een totaal ander klimaat heeft dan de overige delen van Brazilië. Behalve als *fronteira de recursos* wordt Amazônia Legal zodoende ook wel als 'groene hel' omschreven. Ten tweede blijken vele met behulp van de *incentivos fiscais* gedane investeringen weinig tot zeer weinig arbeidsintensief te zijn en dus nauwelijks werkgelegenheid op te leveren. Ten derde hebben de door de overheid begeleide akkerbouwprojecten niet aan de verwachtingen voldaan en zijn de aantallen te vestigen gezinnen bij lange na niet gehaald. Verschillende problemen zijn hiervan de oorzaak. Onder meer kunnen genoemd worden het slechte management door de betrokken overheidsorganen, de slechte voorbereiding van de migranten en het gebrek aan voorzieningen in de geplande plattelandstadjes en -dorpen. Ten vierde zijn bepaalde kolonisatiegebieden te ver van de afzetmarkten gelegen, zodat er nauwelijks voor die markten geproduceerd kan worden. Ten vijfde is de uitgifte van gronden door de staat aan kopers en *posseiros* en van particulieren aan derden in een felle strijd om de grond en om legale eigendomspapieren ontaard. Ook op dit punt blijken de verwachtingen - namelijk die van goedkope of gratis grond - voor velen te hoog te zijn geweest, hetgeen de migratie niet sterk stimuleert.

3.3 FRONTIERS BINNEN AMAZÔNIA LEGAL

In deze paragraaf wordt de aandacht op de bevolkingsbewegingen binnen Amazônia Legal gericht. Daartoe wordt eerst de situatie per deelstaat bekeken en daarna per 'homogene microregio'.

Voordat daartoe overgegaan wordt, eerst een korte toelichting bij de statistische indelingen die gebruikt worden. Gesproken werd van deelstaten, maar hiertoe worden ook een aantal territoria gerekend. Deze hebben een andere juridische en bestuurlijke status in de federatie van Brazilië, hetgeen voor het navolgende echter niet van belang is, zodat statistisch gezien territoria en deelstaten gelijkgesteld kunnen worden. De indeling in homogene microregio's (MRH) is een regionale indeling van het IBGE, die ontworpen is voor analytische doeleinden. Op dit niveau

heeft het IBGE onder andere migratieschattingen gepubliceerd, welke niet op het niveau van de gemeenten (*municípios*) beschikbaar zijn. De microregio's zijn samengesteld uit een aantal aansluitende *municípios* met overeenkomstige economische activiteiten.⁵⁷ Het grote voordeel van het gebruik van homogene microregio's is dat deze klein genoeg zijn om met betrekking tot het dun bevolkte Amazônia Legal een redelijke mate van detail te geven, maar toch weer niet zo klein zijn dat het overzicht snel verloren gaat. Bovendien kan de indeling van microregio's op een hanteerbaar kaartje van Amazônia Legal afgebeeld worden, hetgeen de inzichtelijkheid van de analyse bevordert.

3.3.1 *Het deelstaatsniveau*

Bij de analyse van de bevolkingsontwikkelingen op het niveau van deelstaten is aandacht geschonken aan het onderstaande.

1. de absolute en de relatieve bevolking in 1960, 1970 en 1980;
2. de bevolkingstoename in de periode 1960-1970 en in de periode 1970-1980 en
3. de bevolkingsdichtheden in de jaren 1960, 1970 en 1980

- ad. 1. Uit tabel 3.1. blijkt dat er een toenemende bewoning is in het gehele gebied. West-Maranhão gaat ondanks een enorme toename van het aantal bewoners relatief in bevolking achteruit. Tot 1970 had dit gebied het grootste aandeel in de totale bevolking van Amazônia Legal, in 1980 was Pará op de eerste plaats gekomen. Voorts blijken Mato Grosso en Rondônia geleidelijk aan een steeds groter aandeel op te eisen, ten koste van West-Maranhão, Amazonas en na 1970 ook ten koste van Noord-Goiás. De overige deelstaten of territoria behouden hun aandeel of gaan relatief gezien iets in bevolkingsaantal achteruit.

---

⁵⁷ Vergelijk de indeling van Nederland in economisch-geografische gebieden.

TABEL 3.1. Absolute en relatieve bevolking van Amazônia Legal, per deelstaat of territorium in 1960, 1970 en 1980

Deelstaat of territorium	Bevolkingsomvang					
	absolute 1960	aantallen 1970	1980	procenten		
				1960	1970	1980
Rondônia	71 000	117 000	503 000	1,4	1,6	4,5
Acre	160 000	218 000	307 000	3,1	3,1	2,8
Amazonas	721 000	961 000	1 449 000	13,9	13,5	13,0
Roraima	29 000	42 000	82 000	0,6	0,6	0,7
Pará	1 551 000	2 197 000	3 507 000	29,9	30,8	31,5
Amapá	69 000	116 000	180 000	1,3	1,6	1,6
Mato Grosso	331 000	613 000	1 170 000	6,3	8,6	10,5
N-Goiás	344 000	544 000	775 000	6,6	7,6	7,0
W-Maranhão	1 880 000	2 337 000	3 211 000	36,3	32,7	28,7
A.L.*	5 156 000	7 144 000	11 185 000	100%	100%	100%

* = Amazônia Legal

Bij de berekening van de procenten is uitgegaan van niet-afgeronde getallen.

Bron: IBGE, Censo Demográfico 1960, 1970 en 1980.

- ad. 2. Om een beter inzicht te krijgen in de bevolkingstoename binnen Amazônia Legal zijn deze vergeleken met de gemiddelde bevolkingstoename van Brazilië als geheel en met die van Amazônia Legal als geheel (zie tabel 3.2). Er ontstaat dan een indeling in:

- a. deelstaten die minder in bevolking toenemen dan Brazilië als geheel, hetgeen een relatieve achteruitgang betekent. Voorbeelden zijn Rondônia, Amazonas en West-Maranhão in de periode 1960-1970 (in het daaropvolgende decennium komt dit verschijnsel in Amazônia Legal niet meer voor).
- b. deelstaten die qua bevolking meer dan het Braziliaanse gemiddelde toenemen, maar die onder of gelijk aan het regionale gemiddelde blijven, zoals Acre in 1960-1970. In de periode 1970-1980 behoren Amapá, Amazonas, Noord-Goiás en West-Maranhão ook tot deze categorie.

- c. deelstaten waar de bevolking in sterke mate toeneemt, namelijk meer dan het regiogemiddelde. Dit betreft in de periode 1960-1970 Amapá, Noord-Goiás, Mato Grosso en Pará en in 1970-1980 Mato Grosso, Pará, Roraima en Rondônia. Het laatstgenoemde gebied laat zelfs een bijzonder hoge bevolkingstoename zien, namelijk meer dan 300%, hetgeen des te opvallender is, omdat Rondônia in de eerste decade zelfs onder het Braziliaanse gemiddelde lag.

TABEL 3.2. Absolute en procentuele bevolkingstoename in Amazônia Legal in de perioden 1960-1970 en 1970-1980, per deelstaat of territorium

Deelstaat of territorium	Bevolkingstoename			
	1960-1970		1970-1980	
	abs.aant.	%	abs.aant.	%
Rondônia	46 000	64,8	386 000	331,4
Acre	58 000	36,1	89 000	40,8
Amazonas	240 000	33,2	488 000	50,8
Roraima	12 000	41,2	40 000	97,0
Pará	646 000	41,7	1 310 000	59,6
Amapá	48 000	69,1	64 000	54,6
Mato Grosso	282 000	85,4	557 000	90,9
Noord-Goiás	200 000	58,0	231 000	42,5
West-Maranhão	457 000	24,3	875 000	34,6
Amazônia Legal	1 988 000	38,6	4 040 000	56,6
Brazilië	23 516 000	33,1	26 642 000	28,2

Bij de berekening van de procentuele aanwas is uitgegaan van niet-afgeronde getallen.

Bron: IBGE, Censo Demográfico 1960, 1970 en 1980.

Uit tabel 3.2. blijkt voorts dat in beide decennia absoluut gezien de toename van de bevolking het sterkst was in Pará en het laagst in Roraima. West-Maranhão had evenals Pará een omvangrijke absolute bevolkingstoename, maar deze was in de hele periode relatief gezien de helft van die in Pará.

- ad.3. De bevolkingsdichtheden, zoals vermeld in tabel 3.3., voegen weinig informatie toe aan het voorgaande. Zoals te verwachten is op basis van de bevolkingsgroei, nemen de dichtheden in de gehele regio duidelijk toe.

Behalve West-Maranhão komt desondanks geen van de andere deelstaten ook maar enigszins in de buurt van de gemiddelde dichtheid van Brazilië, welke in 1960 8,4 p/km² en in 1980 14,3 p/km² was. Met betrekking tot de regionaal gemiddelde dichtheid geldt dat steeds dezelfde staten erboven uitkomen of eronder blijven, zodat er geen verschuivingen te zien zijn. De enige uitzondering hierop is Rondônia waar door de enorme bevolkingstoename en de relatief beperkte oppervlakte de dichtheid in tien jaar kon verviervoudigen. Opvallend is dat de bevolkingsdichtheid van West-Maranhão reeds in 1960 zoveel hoger lag dan in de andere regio's. Het is een gebied dat reeds langer geoccupeerd is en dat aansluit bij het relatief dichtbevolkte Noordoosten.

TABEL 3.3. Bevolkingsdichtheid van Amazônia Legal per deelstaat of territorium en van Brazilië als geheel in 1960, 1970 en 1980

Deelstaat of territorium	Bevolkingsdichtheid (p/km ²)		
	1960	1970	1980
Rondônia	0,29	0,48	2,07
Acre	1,05	1,43	2,01
Amazonas	0,46	0,62	0,93
Roraima	0,13	0,18	0,36
Pará	1,26	1,79	2,86
Amapá	0,50	0,84	1,29
Mato Grosso	0,41	0,70	1,33
Noord-Goiás	0,20	1,89	2,69
West-Maranhão	7,19	8,94	12,28
Amazônia Legal	1,04	1,43	2,24
Brazilië	8,39	11,18	14,33

Bij de berekeningen is uitgegaan van niet-afgeronde getallen
Bron: IBGE, Censo Demográfico 1960, 1970 en 1980.

Resumerend kan het volgende geconcludeerd worden.

1. Duidelijk blijkt dat de bevolkingstoename in Amazônia Legal in de periode 1970-1980 geïntensiveerd is ten opzichte van de voorafgaande decade en dat deze toename zich concentreert in het zuiden en oosten van Amazônia Legal. Juist aan de zuid- en oostrand van het Amazonegebied zullen dus frontiers aangetroffen kunnen worden. Op dit analyseniveau kunnen ze echter nog niet nauwkeurig worden geïdentificeerd en gelokaliseerd.
2. De bevolkingstoename van Amazônia Legal komt met name ten goede aan Pará en West-Maranhão, welke deelstaten toch al een relatief omvangrijke bevolking hadden, hetgeen ook in de dichtheden tot uiting komt.
3. De meest spectaculaire toename (dat wil zeggen de meest snelle) werd gerealiseerd in Rondônia en wel vooral na 1970. Absoluut gezien werd deze, behalve door Pará en West-Maranhão, alleen nog overtroffen door Mato Grosso, een deelstaat die veel groter is dan Rondônia en in 1960 en 1970 ook dichter bevolkt was.
4. Noord-Goiás heeft, voorzover het binnen Amazônia Legal ligt, een betrekkelijk constante absolute toename van haar bevolking gehad, hetgeen overeenkomt met een dalende relatieve bevolkingstoename en een afnemend aandeel in de totale bevolking van Amazônia Legal. De dichtheid blijft er echter ongeveer even hoog als in Pará.
5. Een echte achteruitgang in de bevolkingsaantallen kon nergens gesignaleerd worden. In West-Maranhão gaat het aandeel achteruit, evenals dat van Acre, terwijl dat van Roraima en Amapá gelijk blijft. Beide laatstgenoemde territoria hebben een kleine relatieve toename van de bevolking gehad, hoewel in absolute zin de groei kleiner is dan die van Acre. Opvallend is wel dat Roraima het vooral na 1970 'zo goed doet' en meer dan gemiddeld groeit, ondanks de wel erg perifere ligging.

Over de achtergronden van al deze ontwikkelingen kan op dit analyseniveau slechts globaal iets gezegd worden. Zoals in paragraaf 2 betoogd werd, vormde de aanleg van een aantal wegen de aanzet tot de openlegging van het Amazonegebied. We zien nu dat de deelstaten waar de wegen tussen Belém en Brasília, die tussen Cuiabá en Porto Velho en die tussen Cuiabá en Santarém doorheen lopen meer bevolking hebben aangetrokken dan de andere staten.

Opvallend is dat Noord-Goiás het meest groeide in de periode 1960-1970, hetgeen in verband is te brengen met het in 1960 gereedkomen van de verbinding Belém-Brasília, welke voor het grootste deel door Noord-Goiás loopt. De weg Cuiabá-Porto Velho-Rio Branco kwam pas later gereed, waardoor de sterke bevolkingstoename van Rondônia later optreedt. Veel migranten bleven kennelijk in Rondônia, want Acre gaf in dezelfde periode geen belangrijke stijging van de bevolkingstoeloop te zien.

Het in de tweede decade (1970-1980) gereed komen van zowel de Transamazônica als de Cuiabá-Santarém maakt dat geen onderscheid gemaakt kan worden ten aanzien van de invloed van elk van deze wegen op de bevolkingsgroei van de deelstaat Pará. Zoals gesteld gaf Pará absoluut gezien wel een grote bevolkingstoename te zien, maar was die ten opzichte van de eigen reeds aanwezige bevolking niet extreem hoog te noemen. Bovendien was Pará eerder al door de Belém-Brasília ontsloten en is er daarnaast de invloed van de rivier de Amazone als belangrijke transportader. Een en ander doet het vermoeden rijzen dat de Transamazônica in mindere mate bevolking heeft aangetrokken dan de wegen Belém-Brasília of de Cuiabá-Porto Velho, ondanks de geleide akkerbouwprojecten van de Braziliaanse overheid. Het gereedkomen van de weg Cuiabá-Santarém weerspiegelt zich evenmin duidelijk in de bevolkingscijfers, hetgeen kan liggen aan de gedeelde positie met andere wegen, zowel in Pará als in Mato Grosso. Onverklaard blijft op dit gebied de sterke groei van de bevolking in Amapá in de eerste decade en die van Roraima in de tweede decade. Deze toenames zijn in absolute zin echter nogal klein, zodat daar hier niet verder op ingegaan zal worden. In het onderstaande volgt een meer gedetailleerde analyse.

3.3.2 Het niveau van de homogene microregio's

Met het oog op de mogelijkheid om de frontiers in Amazônia Legal nader te kunnen lokaliseren, volgt nu een analyse van de bevolkingsontwikkelingen op het niveau van

---

⁵⁸ De analyse is beperkt tot gehele microregio's die binnen Amazônia Legal gelegen zijn. Om geen verwarring te

homogene microregio's.⁵⁹ (Zie tabel 3.4 en figuur 3.1.)⁵⁹

Hiervoor is, evenals bij de analyse op het niveau van deelstaten, aan het volgende aandacht geschonken:

1. de absolute en de relatieve bevolking in 1960, 1970 en 1980 (zie figuur 3.2. en 3.3.)
2. de bevolkingstoename in de periode 1960-1970 en in de periode 1970-1980 (zie respectievelijk figuur 3.4. en 3.5.) en
3. de bevolkingsdichtheden in de jaren 1960, 1970 en 1980 (zie respectievelijk figuur 3.6., 3.7. en 3.8.).

De genoemde aspecten leveren ieder verschillende informatie over de bevolkingsontwikkelingen en leiden tot verschillende (sets van) criteria, welke samengevat voor een identificatie van frontiergebieden in Amazônia Legal gebruikt kunnen worden. Dit betekent dat behalve de lokatie en het verloop van de frontiers ook een typologie van frontiers in Amazônia Legal gegeven kan worden.

- ad. 1. De absolute bevolkingscijfers geven informatie over de omvang van de bevolkingsontwikkelingen. De relatieve bevolking, ofwel het aandeel van elke microregio in de totale bevolking van Amazônia Legal, geeft inzicht in de verschuivingen in de verhoudingen van de diverse regio's ten opzichte van elkaar en ten opzichte van het totaal, hetgeen een indicatie is voor de attractie van een gebied. Dit leidt, conform de inzichten over frontiers, tot het volgende uitgangspunt:

potentiële frontiers zijn die gebieden die een groter wordend aandeel in de totale bevolking krijgen, hoewel dat aandeel niet direkt omvangrijk hoeft te zijn. De omvang zegt echter wel iets over de 'sterkte' van een frontier.

---

krijgen van twee analyseniveaus, namelijk dat van gemeenten en dat van de (uit een aantal gemeenten samengestelde) microregio's, zijn de losse gemeenten die in Noord-Goiás en West-Maranhão ook tot Amazônia Legal gerekend werden, hier buiten beschouwing gelaten. In de cijfers die betrekking hebben op Amazônia Legal als eenheid (de totalen) zijn deze gemeenten uiteraard wel meegeteld.

⁵⁹ De bevolkingsgegevens per homogene microregio staan vermeld in Appendix A, tabellen 1, 2 en 3.

TABEL 3.4.: Homogene microregio's van Amazônia Legal
(zie figuur 3.1)

Rondônia (RO)

001 Rondônia

Acre (AC)

002 Alto Juruá

003 Alto Purus

Amazonas (AM)

004 Alto Solimões

005 Juruá

006 Purus

007 Madeira

008 Rio Negro

009 Solimões-Japura

010 Médio Amazonas

Roraima (RR)

011 Roraima

Pará (PA)

012 Médio Amazonas Paraense

013 Tapajós

014 Baixo Amazonas

015 Xingú

016 Furos

017 Campos de Marajó

018 Baixo Tocantins

019 Marabá

020 Araguaia Paraense

021 Tome Açú

022 Guajarina

023 Salgado

024 Bragantina

025 Belém

026 Viseu

(zie vervolg)

(vervolg tabel 3.4)

AMAPÁ (AP)

027 Macapá

028 Amapá e Oiapoque

WEST-MARANHÃO (MA)

029 Gurupí

030 Baixada Ocidental Maranhense

031 São Luís

032 Baixada Oriental Maranhense

(alleen de gemeenten Axixa en Presidente Juscelino)

034 Pindaré

035 Mearim

036 Itapecuru

(alleen de gemeenten Cantanhede, Codo, Coroata,
Itapecuru Mirim, Pirapenas en Santa Rita)

037 Alto Munim

(alleen de gemeenten Presidente Vargas)

038 Imperatriz

039 Alto Mearim e Grajaú

040 Médio Mearim

041 Alto Itapecuru

(alleen de gemeenten Colinas en Fortuna)

042 Chapadas do Sul Maranhense

043 Baixo Balsas

044 Pastos Bons

(alleen de gemeenten Mirador, Nova Yorque,
Pastos Bons en Sucupira do Norte)

MATO GROSSO (MT)

332 Norte Matogrossense

333 Alto Guaporé-Jauru

334 Alto Paraguai

335 Baixada Cuiabana

336 Rondonópolis

337 Garças

NOORD-GOIÁS (GO)

345 Extremo Norte Goiano

346 Baixo Araguaia Goiano

347 Tocantina de Pedro Afonso

348 Médio Tocantins-Araguaia

(zie vervolg)

(vervolg tabel 3.4)

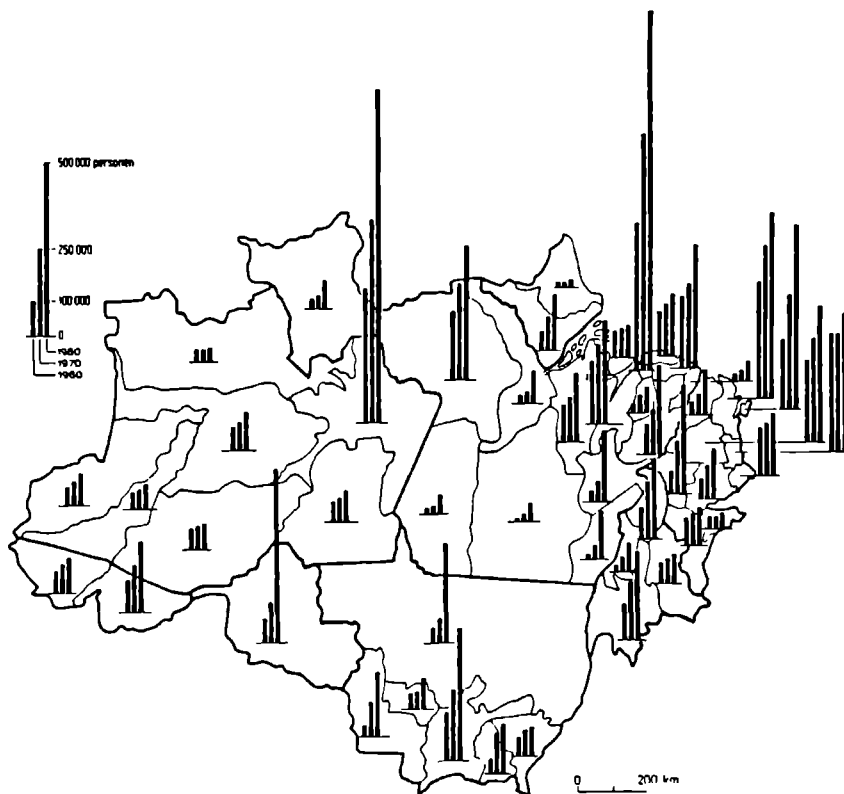
349 Serra Geral de Goiás (m.u.v. de gemeente
Monte Alegre de Goiás)

350 Alto Tocantins (alleen de gemeente Araguaçu)

bron: IBGE/DEGEO/SM 1969.

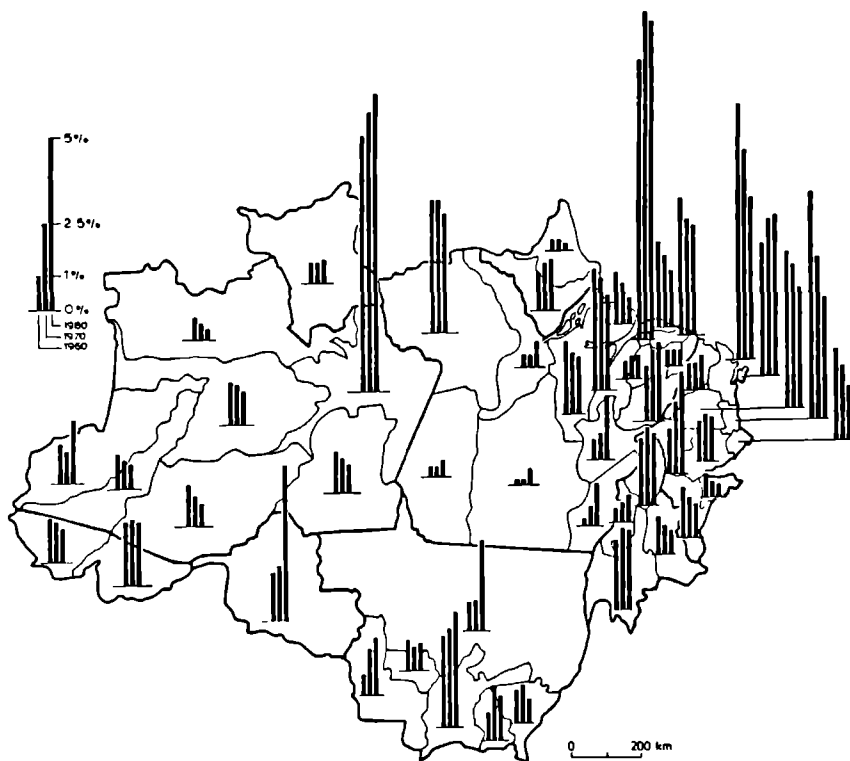

Figuur 3.1: Indeling van Amazônia Legal in homogene microregio's

Figuur 3.2: Amazônia Legal: absolute bevolkingssomvang per homogene microregio in 1960, 1970 en 1980

Figuur 3.3: Amazônia Legal: aandeel van de homogene microregio's in de totale bevolking in 1960, 1970 en 1980

Daarnaast dienen frontiers een geringe uitgangspopulatie te hebben, want anders is het gebied immers al (langer) bewoond.

Konkreet is het bovenstaande, uitgaande van de plaatselijke verhoudingen, als volgt geoperationaliseerd.

Absolute bevolking per microregio in 1960:

groot:	meer dan 200 000 personen
gemiddeld:	meer dan 100 000 personen
klein:	minder dan 100 000 personen
zeer klein:	minder dan 50 000 personen.

Netto toename van het aandeel van de bevolking van een microregio in de totale bevolking van Amazônia Legal in de periode 1960-1970-1980:

verandering van het aandeel

sterke toename:	meer dan +1,0%
zwakke toename:	+0,2% à +1,0%
stilstand:	-0,1% à +0,1%
zwakke afname:	-1,0% à -0,2%
sterke afname:	minder dan -1,0%.

Combinatie van deze twee principes maakt de volgende indeling van homogene microregio's mogelijk.

- **STERKE FRONTIERS** (sterke toename van het aandeel, kleine of zeer kleine uitgangspopulatie): microregio's RO 1; PA 19, 20; MA 38; MT 332 en 333.

De microregio's die grotere steden omvatten zoals Manaus, Belém, en in mindere mate Cuiabá en São Luís zijn weliswaar duidelijk groeiende, maar hadden in 1960 te grote uitgangspopulaties om als frontiers aangemerkt te kunnen worden. Dit betreft respectievelijk de microregio's AM 10, PA 25, MT 335 en MA 31.

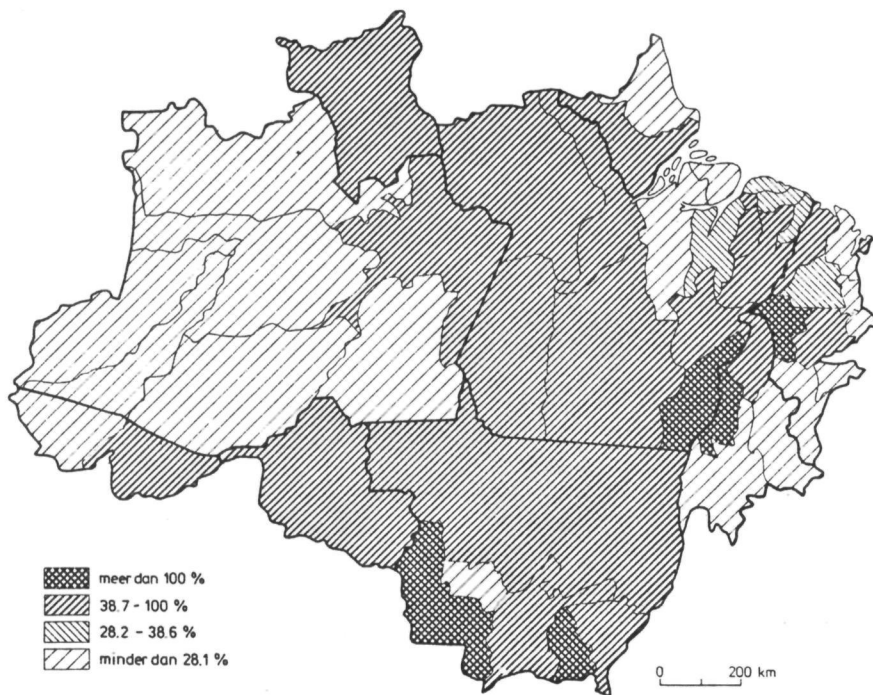
- **ZWAKKE FRONTIERS** (zwakke toename van het aandeel, kleine of zeer kleine uitgangspopulatie): microregio's PA 13, 14, 15, 21, 22; AP 27; MA 29; MT 334 en GO 346.

Hiervan hebben PA 13, 14, 15 en MA 29 hun grootste toename na 1970, terwijl de overige regio's die juist in de eerste decade beleefden.

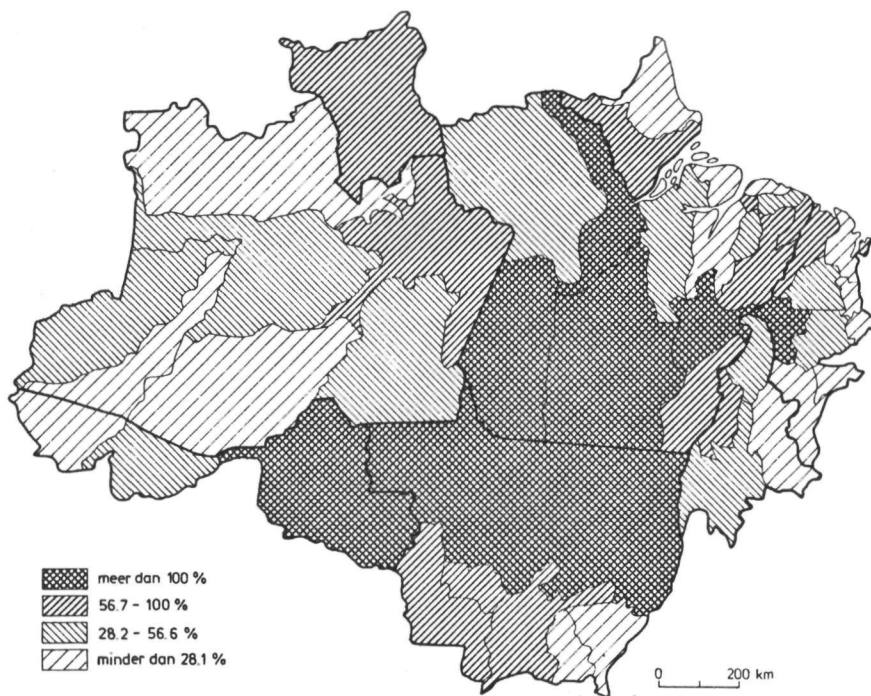
- VOORMALIGE FRONTIERS: de regio's MA 39, MT 336, 337 en GO 345 hebben eerst een toenemend en later een afnemend aandeel in de totale bevolking, gecombineerd met een kleine of zeer kleine uitgangspopulatie. De regio GO 348, die in 1960 al 101.000 inwoners telde, moet gezien haar groeipatroon ook tot deze categorie gerekend worden.
- STILSTAND-gebieden (geen of zeer zwakke verandering in het aandeel, alle populaties toegestaan, maar in feite komen alleen kleine of zeer kleine populaties voor): microregio's AC 3; RR 11; PA 26 en AP 28.
- gebieden met een relatief ZWAKKE ACHTERUITGANG (zwakke afname van het aandeel; alle populaties toegestaan). Dit zijn de microregio's AC 2; AM 4 t/m 9; PA 12, 16, 17, 18, 23, 24; MA 34, 40, 42, 43 en GO 347.
- gebieden met een relatief STERKE ACHTERUITGANG (sterke afname van het aandeel en een grote of gemiddelde uitgangspopulatie). Dit zijn de microregio's MA 30 en 35.

- ad. 2. De toename van de bevolking, ten opzichte van die in 1960 en in 1970, van elke microregio geeft informatie over de *snelheid van het groeiproces*. Als er rekening gehouden wordt met de natuurlijke bevolkingsaanwas in de onderzochte periode en met de gemiddelde toename van de bevolking in heel Amazônia Legal (in dezelfde periode), dan kan onderscheid gemaakt worden tussen regio's die bijzonder veel mensen aantrekken (meer dan gemiddeld), regio's die wel migranten ontvangen maar minder dan Amazônia Legal gemiddeld ontvangt, regio's die weinig of geen migranten aantrekken omdat hun toename ongeveer gelijk is aan de natuurlijke bevolkingsaanwas en regio's die nóg minder groeien ofwel expulsiegebieden zijn. Aldus hebben we een 'attractiemaat', die de relatieve snelheid van het groeiproces meet. Dit is de basis van het tweede uitgangspunt:

potentiële frontiers zijn die gebieden die hoog scoren met betrekking tot genoemde attractiemaat.

Figuur 3.4: Amazônia Legal: relatieve bevolkingstoename per homogene microregio tussen 1960 en 1970

Figuur 3.5: Amazônia Legal: relatieve bevolkingstoename per homogene microregio tussen 1970 en 1980

Konkreet is deze attractiemaat als volgt geoperationaliseerd. Er zijn twee drempels geconstrueerd, namelijk een ten aanzien van de natuurlijke bevolkingsaanwas en een ten aanzien van de gemiddelde toename van de bevolking van Amazônia Legal. Tenslotte is er nog een drempel gemaakt om de zeer snel groeiende regio's te onderscheiden van de overige. Wat dit laatste betreft, is gesteld dat een toename van 100% en meer een redelijke grens vormt. De gemiddelde bevolkingstoename van Amazônia Legal bedraagt voor de periode 1970-1980 56,6%. Voor de periode 1960-1970 is dit percentage 38,6%.

Wat betreft de natuurlijke bevolkingsaanwas moet ik met een schatting volstaan, omdat voor Brazilië daaromtrent geen data bestaan, anders dan gebaseerd op schattingen. Studies over geboorten- en sterftcijfers in Brazilië wijzen op het voorkomen van grote verschillen in de hoogte van deze cijfers per landstreek.⁶⁰ Om dit probleem op te lossen ben ik uitgegaan van een hoge en een lage schatting welke regionaal gezien als redelijk beschouwd kan worden.⁶¹ Als hoge schatting beschouwen we een natuurlijke bevolkingsgroei van 3% per jaar (34,4% in tien jaar) en als lage schatting een toename van 2,2% per jaar (28% in tien jaar). De gemiddelde bevolkingstoename van Brazilië als geheel was in de periode 1970-1980 28,2% en in de periode 1960-1970 33,1%.⁶²

Het resultaat van de indeling van alle onderzochte microregio's volgens de attractiemaat is weergegeven op figuur 3.4 en 3.5.

---

⁶⁰ Gedoeld wordt op de statistische indeling van Brazilië in *grandes regiões*, ofwel 5 regio's bestaande uit een aantal deelstaten en/of territoria. De região Norte beslaat het grootste deel van Amazônia Legal; alleen Mato Grosso, het noordelijk deel van Goiás en het westelijk deel van Maranhão vallen erbuiten.

⁶¹ Zie bijvoorbeeld UNICEF/IBGE (1979), IDESP (1978), Carvalho (1979), Schmink (1980) en Costa M.A. (1977).

⁶² Deze ogenschijnlijke overeenkomst kan verklaard worden door het hoger liggen van zowel het geboorten- als het sterftcijfer van Amazônia Legal.

Worden de scores (A tot en met D: zie de legenda van figuur 3.4. en 3.5.) op de attractiemaat van beide onderzochte perioden samengevoegd, dan ontstaat het volgende beeld van potentiële frontiers en andere gebieden.

- **STERKE FRONTIERS:** zeer sterke attractie (A) in 1970-1980, gecombineerd met evenveel of minder attractie (A/B) in 1960-1970 en een grote absolute toename (meer dan 100.000 p.). Dit betreft de microregio's RO 1, PA 19, 20 en MT 332.
- **ZWAKKE FRONTIERS:** (zeer) sterke attractie (A/B) in 1970-1980, gecombineerd met (zeer) sterke attractie (A/B) in 1960-1970; of een zeer sterke attractie (A) in 1970-1980, gecombineerd met een zeer zwakke attractie (D) in 1960-1970. Voor de eerstgenoemde groep geldt uiteraard dat het betreffende gebied niet reeds als 'sterke frontier' genoemd mag zijn en voor beide geldt dat de absolute toename tenminste 30.000 personen dient te omvatten over de periode 1960-1980. Dit betreft de microregio's AM 10; RR 11; PA 13, 14, 15, 22, 26; AP 27*; MA 29, 31; MT 333*, 334, 335 en GO 346*. (* = hebben het hoogtepunt in de bevolkingstoename in de periode 1960-1970, maar die toename blijft ook na 1970 nog aanzienlijk).
- **VOORMALIGE FRONTIERS:** afname van de attractie: lage attractie (C/D) in 1970-1980 en (zeer) sterke attractie (A/B) in 1960-1970, en een absolute bevolkingstoename van 20.000 tot 200.000 p. in de periode 1960-1980. Dit betreft de microregio's AC 3; PA 12, 21, 24, 25; MA 39; MT 336, 337; GO 345 en 348.
- **STILSTAND-gebieden:** lage attractie (C; dit is lager dan het gemiddelde van Amazônia Legal) in 1970-1980, gecombineerd met een (zeer) lage attractie (C/D) in 1960-1970 en met een absolute toename van de bevolking van tenminste 20.000 personen in de periode 1960-1980. Dit betreft de regio's AM 4, 7, 9; PA 16, 18 en MA 34.
- **gebieden met een relatieve ACHTERUITGANG, ofwel EXPULSIEGEBIEDEN:** zeer lage attractie (D) in beide decaden (1960-1980).⁶³ Dit betreft de microregio's AC 2;

---

⁶³ N.B. absolute achteruitgang over beide decaden komt

- ad. 3. De analyse van de bevolkingsdichtheid geeft tenslotte informatie over welke gebieden in 1960 een zeer lage dichtheid als uitgangssituatie hadden. De gebieden die zo'n lage dichtheid niet bezaten, zijn kennelijk al langer geoccupeerd, zodat hier geen sprake kan zijn van recente frontieractiviteit. Een probleem hierbij is dat kleine gebieden met een geconcentreerde bewoning een hogere dichtheid zullen vertonen dan regio's die naast een dergelijke geconcentreerde bewoning ook nog een groot onontgonnen gebied omvatten. Aan de andere kant zullen grotere regio's er langer over doen - dat wil zeggen een veel grotere absolute toename moeten hebben - om hogere dichtheden te bereiken. Hier is dus enige voorzichtigheid geboden. In verband hiermee is bij de verdere bepaling van de frontiers uitgegaan van het volgende:

potentiële frontiers hebben een zeer lage
aanvangsdichtheid, zeker als het grote regio's
betreft, anders is een lage dichtheid ook
toelaatbaar.

Hoge dichtheden worden hierdoor uitgeselecteerd. Met name steden, die zeer snel groeien worden op basis van dit laatste criterium (hun hoge dichtheden) niet meer als frontiergebied beschouwd.

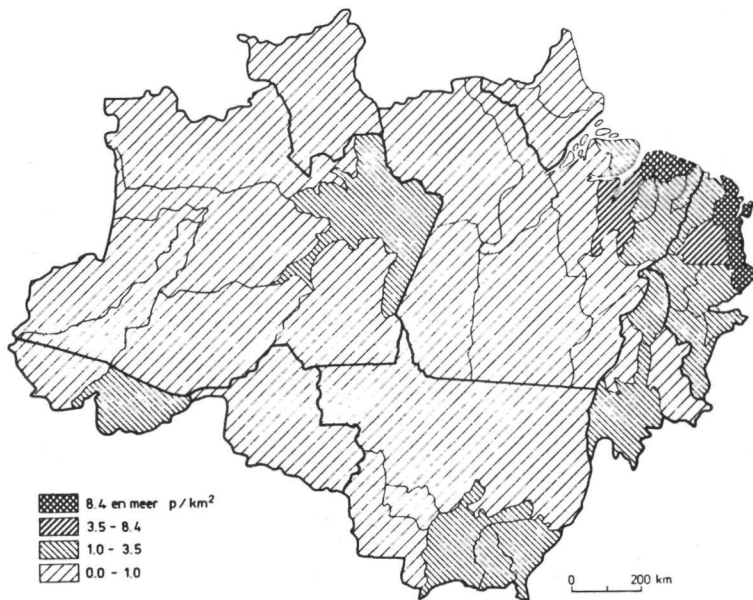
Bij de operationalisering van dit criterium is enerzijds uitgegaan van de gemiddelde bevolkingsdichtheid van Amazônia Legal, welke in 1960 1,04 p/km² bedroeg, in 1970 1,43 en in 1980 2,24, en anderzijds van de gemiddelde bevolkingsdichtheid van Brazilië als geheel, welke in 1960 8,39 p/km² bedroeg, in 1970 11,18 en in 1980 14,33. Dit doet een indeling van microregio's ontstaan analoog aan die van criterium 2 (de attractiemaat).

Omdat bij hantering van de genoemde drempelwaarden bleek dat er onevenredig veel microregio's zijn, waarvan de hoogte van de bevolkingsdichtheid tussen die van Amazônia Legal en die van Brazilië in ligt, is deze groep opgesplitst. Als scheidende waarde is daarvoor 3,5 p/km² gekozen; dit is de waarde waarbij in 1980 circa de helft van deze

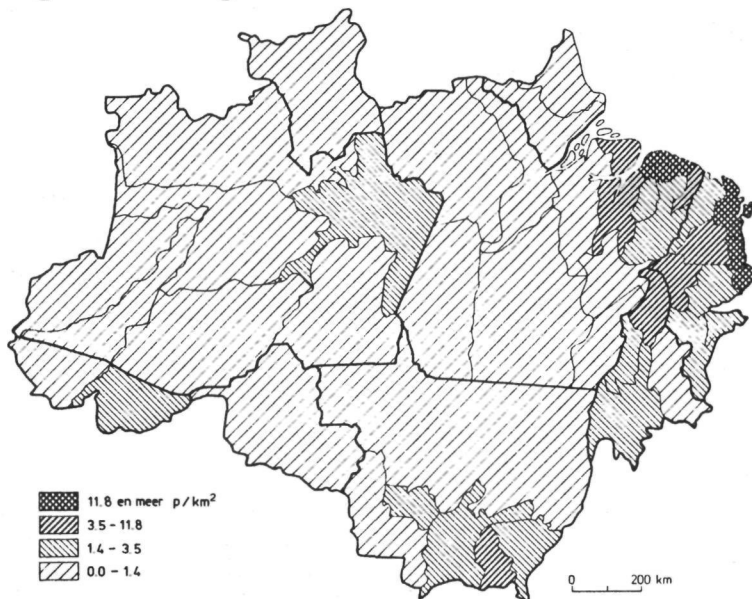
---

niet voor.

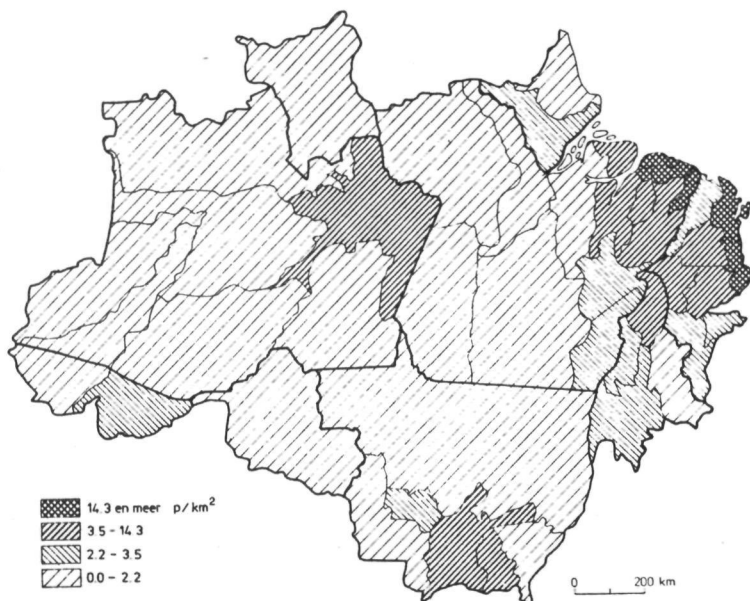

**Figuur 3.6: Amazônia Legal: bevolkingsdichtheid per
homogene microregio in 1960**

**Figuur 3.7: Amazônia Legal: bevolkingsdichtheid per
homogene microregio in 1970**

Figuur 3.8: Amazônia Legal: bevolkingsdichtheid per homogene microregio in 1980

categorie onder c.q. boven deze waarde ligt.⁶⁴

Wat betreft de oppervlakte van de regio's worden als 'grote' regio's beschouwd die welke een oppervlakte van meer dan 100.000 km² hebben. Dat zijn: MT 332, 333; PA 12 tot en met 16; RR 11; alle microregio's van Amazonas en RO 1. De overige regio's werden als 'klein' beschouwd. Het resultaat van de indeling van de microregio's naar bevolkingsdichtheden is weergegeven op figuur 3.6., 3.7. en 3.8.

Op basis van de bevolkingsdichtheden kunnen de homogene microregio's als volgt ingedeeld worden.

- **STERKE FRONTIERS:** relatieve toename van de dichtheid, gecombineerd met een zeer lage uitgangsdichtheid (D in 1960 en C in 1970 of 1980). Bij zeer grote regio's is een geringere toename ook toelaatbaar. Dit zijn de microregio's RO 1; PA 19, 20;

⁶⁴ Omdat de lage dichtheden in deze analyse van groter belang zijn dan de hogere dichtheden, is niet verder gepoogd dit cijfer voor 1960 en 1970 precies aan te passen.

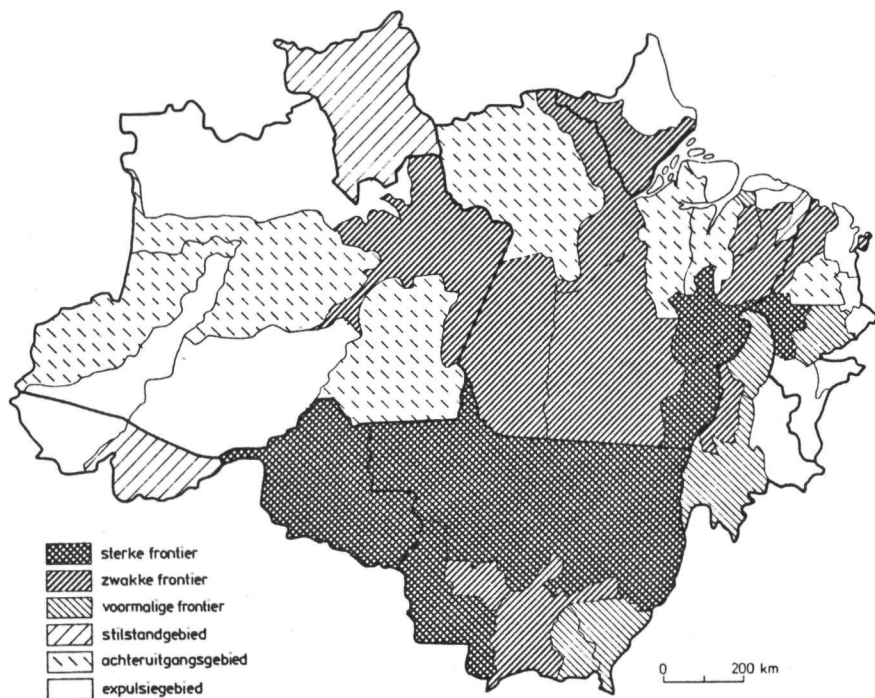
- ZWAKKE FRONTIERS: relatieve toename van de dichtheid, gecombineerd met een meer dan gemiddelde uitgangsdichtheid (C in 1960 en B in 1970 of 1980). Dit betreft de microregio's AM 10; PA 17, 21, 22, 26; MA 29, 38, 39; MT 335, 336 en GO 345.
- VOORMALIGE FRONTIERS: tussen 1960 en 1970 een relatieve toename van de dichtheid, gevolgd door een relatieve afname ervan tussen 1970 en 1980 (C in 1960 en 1970 en D in 1960). Dit doet zich alleen voor in de microregio MT 337.
- gebieden met een relatieve STILSTAND of ACHTERUITGANG in hun bevolkingsdichtheid.

Hiervan hebben de volgende gebieden blijvend een zeer lage dichtheid (D in de gehele periode): AC 2; AM 4 tot en met 9; RR 11; PA 12 tot en met 16; AP 28; MT 332 en GO 347.

Blijvend een hogere dichtheid dan Amazônia Legal, maar toch geen relatief hoge bevolkingsdichtheid (C in de gehele periode) hebben de regio's AC 3; MA 42, 43 en GO 348.

Blijvend een voor het Amazonegebied relatief hoge of zeer hoge bevolkingsdichtheid (A/B in de gehele periode) geven de volgende regio's te zien: PA 18, 23, 24, 25; MA 30, 31, 34, 35 en 40. De hoogste waarden worden bereikt door de microregio waarin de stad Belém (PA 25) en die waarin de stad São Luis (MA 31) gelegen is. De microregio's van de steden Manaus (MA 10) en Cuiabá (MT 335) geven veel lagere bevolkingsdichtheden te zien, omdat de oppervlakte van deze microregio's relatief vele malen groter is dan die van de eerst genoemde steden.

Nu de drie criteria afzonderlijk geanalyseerd zijn, is het mogelijk om door selectie op meerdere variabelen de resultaten samen te voegen en daaruit enkele uiteindelijke conclusies te trekken omtrent het frontierkarakter van de onderzochte regio's. Deze conclusies betreffen de lokatie van frontiers in Amazônia Legal en voor zover dat mogelijk is, een typologie van deze gebieden (zie figuur 3.9):

**Figuur 3.9: Amazônia Legal: Pioniersfronten per
homogene microregio**

- **STERKE FRONTIERS:** worden gekenmerkt door een sterke toename in het aandeel van de totale bevolking van Amazônia Legal, gecombineerd met een kleine of zeer kleine populatie en bevolkingsdichtheid in 1960 en met een zeer sterke relatieve en absolute bevolkingstoename, vooral in de periode 1970-1980.

Dit betreft de homogene microregio's RO 1; PA 19, 20; MA 38; MT 332 en 333.

Indien de sterkste groei zich tussen 1960 en 1970 voordeed, dient de groei in de volgende decade relatief hoog tot zeer hoog te blijven en dient de absolute toename na 1970 groter te zijn dan die in de voorgaande tien jaar. Deze situatie doet zich voor in de regio's MA 38 en MT 333. Het hoogtepunt van de frontiers is hier al geweest, maar het kolonisatiefront is er kennelijk nog niet gepasseerd en weggetrokken.

Deze categorie van regio's beslaat een aaneengesloten gebied dat Rondônia, westelijk en noordelijk Mato Grosso, Zuidoost Pará en de uiterste westpunt van Maranhão omvat.

- **ZWAKKE FRONTIERS:** kunnen getypeerd worden door een zwakke toename van het aandeel in de totale bevolking van Amazônia Legal, gecombineerd met een kleine of zeer kleine populatie in 1960 en met een (zeer) sterke relatieve toename van de bevolking in de bewuste regio. De absolute bevolkingstoename mag niet zeer gering zijn, maar hoeft niet uitgesproken omvangrijk te zijn, zeker niet als het een kleine regio betreft. De dichtheid dient toe te nemen, maar die toename behoeft bij de grotere regio's niet spectaculair te zijn.

Als zwakke frontiers kunnen nu de volgende gebieden aangemerkt worden: AM 10; PA 13, 14, 15, 21, 22; AP 27; MA 29, 31; MT 334, 335 en GO 346.

De gebieden PA 21; AP 27; MA 31 en GO 346 maakten in de periode 1960-1970 relatief hun sterkste groei door; in absolute zin vermeerderde hun inwonertal evenwel sterker in de daaropvolgende decade.

Deze regio's sluiten aan op het aaneengesloten gebied van de sterke frontiers en vergroten daarmee het frontiergebied. Het gebied van de zwakke frontiers strekt zich uit van het noorden en westen van Pará tot in de deelstaat Amazonas en tot in Zuid-Amapá; Noordoost-Pará, midden Maranhão en een deel van Goiás, dat grenst aan PA

20 horen er ook toe. Aan de zuidflank zijn twee aansluitende regio's in Mato Grosso als zodanig getypeerd.

- **VOORMALIGE FRONTIERS:** deze gebieden worden gekenmerkt door een toename van het aandeel in de totale bevolking van Amazônia Legal tussen 1960 en 1970, gevolgd door een afname van dat aandeel, gecombineerd met een duidelijke daling in de relatieve bevolkingstoename na 1970 (ten opzicht van de periode 1960-1970) en wel zodanig dat dit cijfer na 1970 onder het gemiddelde van Amazônia Legal ligt. Een toename van de bevolkingsdichtheid is toegestaan, evenals een boven gemiddelde dichtheid in 1960.

Het gaat om de microregio's PA 25; MA 39; MT 336, 337; GO 345 en 348. De regio PA 25, die de stad Belém omvat, dient hier evenwel als grensgeval opgevat te worden, omdat de daling in de relatieve bevolkingstoename die na 1970 optreedt, niet spectaculair is, temeer daar dit cijfer voor de periode 1970-1980 maar net onder het gemiddelde van Amazônia Legal ligt.

De hieronder vallende regio's sluiten aan de oostelijke zijde bij het voorgaande gebied aan; alleen PA 25 grenst aan de noordkant aan het voorgaande gebied.

- Gebieden met een relatieve **STILSTAND** zijn de regio's die geen of slechts een zwakke verandering te zien geven van hun aandeel in de totale bevolking van Amazônia Legal, gecombineerd met een kleine of zeer kleine bevolkingsomvang in 1960 en met geen of slechts een zeer geringe stijging in de relatieve bevolkingstoename en met weinig verandering in de bevolkingsdichtheid.

Deze categorie omvat de microregio's AC 3; RR 11 en PA 26.

Deze gebieden liggen verspreid.

- Regio's waarvan de bevolkingsgroei relatief afneemt, worden **ACHTERUITGANGSGEBIEDEN** genoemd. Zij worden gekenmerkt door een afname van het aandeel in de totale bevolking van Amazônia Legal, alsmede door een relatieve bevolkingsgroei die geringer is dan die van Amazônia gemiddeld, maar groter is dan de natuurlijke bevolkingsaanwas. De dichtheid zal in deze gebieden niet sterk toenemen en relatief zelfs afnemen.

Dit betreft de homogene microregio's AM 4, 7, 9; PA 12, 16, 18 en MA 34.

Deze gebieden liggen verspreid in het uiterste westen en noorden van het Amazonegebied.

- EXPULSIEGEBIEDEN zijn die regio's waar de bevolking relatief sterker afneemt dan in de voorgaande categorie: de relatieve bevolkingsgroei is er geringer dan de natuurlijke aanwas, vooral in de periode na 1970. Voorts worden zij gekenmerkt door een afname van het aandeel in de totale bevolking van Amazônia Legal.

Als expulsiegebieden worden de microregio's AC 2; AM 5, 6, 8; PA 17, 23; AP 28; MA 30, 35, 40, 42, 43 en GO 347 getypeerd.

Deze gebieden liggen verspreid in het uiterste westen, noorden en oosten van het Amazonegebied.

Met betrekking tot de achteruitgang en de stilstand van gebieden moet steeds in gedachten gehouden worden dat dit geen absolute achteruitgang of stagnatie is, maar dat het slechts gaat om een achterstand ten opzichte van het gemiddelde van Amazônia Legal. Alleen van de laatste categorie microregio's die minder groeien dan de natuurlijke aanwas, kan verwacht worden dat zij geen migranten aantrekken, c.q. meer emigranten leveren dan er immigranten binnenkomen.

3.3.3 Verklaring van de lokatie van de frontiers

Hoe valt het nu te verklaren dat van alle microregio's van Amazônia Legal, er een aantal op grond van hun attractiviteit voor migranten als frontiergebieden beschouwd kunnen worden?

In paragraaf 2 werden de voornaamste algemene verklaringsgronden voor de migratie naar het Amazonegebied aangevoerd en werden deze gerelateerd aan de algemene integratiepolitiek van de overheid, die verschillende deelaspecten heeft. Eerder in deze paragraaf werd bij de verklaring van de migratie op deelstaatsniveau vooral de aanleg van penetratiewegen in de analyse

betrokken. Voor een verklaring op het lagere aggregatieniveau van de homogene microregio's is het echter noodzakelijk om te bezien waar, dat wil zeggen in welke regio's, de ontwikkelingsmaatregelen van de overheid vooral geconcentreerd zijn.

Immers, het is vooral de activiteit van de overheid geweest die de economische en daarmee ook de demografische occupatie van bepaalde delen van Amazônia mogelijk heeft gemaakt, zij het dat zij in bepaalde regio's vaak aangesloten heeft bij reeds bestaande activiteiten van particuliere zijde.⁶⁵

Bij een verdere verklaring zal ik mij vooral bezighouden met de regio's die in het bovenstaande als respectievelijk sterke, zwakke en voormalige frontiers werden aangemerkt; de overige regio's werden namelijk niet of nauwelijks in de integratiepolitiek betrokken, hetgeen hun zwakke groei verklaart.

De invloed van een aantal nieuw aangelegde penetratiewegen blijkt zeer groot te zijn. In dit kader moet met name de weg van Brasília naar Belém genoemd worden. Deze weg loopt door de voormalige frontiers in Goiás. Deze gebieden kenden hun grootste groei in de periode 1960-1970, dat wil zeggen nadat de weg in onverharde vorm gereed was gekomen.⁶⁶ Op de vraag waarom een drietal gebieden aan de Belém-Brasília een frontierkarakter heeft, zal nog teruggekomen worden.

De achteruitgang van diverse gebieden die ten oosten van dit voormalige en van het huidige pioniersfront liggen, is verklaarbaar door de zuigkracht van deze frontier.⁶⁷ Hetzelfde kan gezegd worden met betrekking tot de

---

⁶⁵ Zie voor een kort overzicht Kleinpenning 1977 (TESG 69, 1/2) en 1978 (TESG 68, 5).

⁶⁶ Martine 1980: 14. De microregio's langs deze weg (m.u.v. die waarin Belém en Goiânia liggen) hebben in de periode 1960-1970 een bevolkingstoename van 472.000 personen gehad (59%), hetgeen naar schatting van het IBGE overeenkomt met een netto migratie van 174.000 personen. In de periode 1970-1980 is de toename 652.000 personen of 51%, hetgeen bij gelijke natuurlijke bevolkingsaanwas overeenkomt met een netto migratie van 179.000 personen (eigen schatting).

⁶⁷ Aragón 1978: 22.

gebieden rond Belém, althans voorzover deze gebieden niet zelf aan genoemde weg liggen. Het gaat hier bovendien om reeds langer bewoonde en voor het Amazonegebied relatief dichtbevolkte streken, welke qua occupatiestructuur meer aansluiten op het eveneens relatief dichtbevolkte en van oudsher migranten leverende noordoosten van Brazilië, dan bij het eigenlijke Amazonegebied.

Behalve de weg Belém-Brasília, hebben ook de aanleg en de verbetering van de weg Cuiabá-Porto Velho (door het westen van Mato Grosso en door Rondônia), de aanleg van de weg Cuiabá-Santarém en die van enkele penetratieroutes ten oosten en ten westen van deze weg (waardoor het noorden van Mato Grosso ontsloten werd),⁶⁸ een aanzienlijke invloed op het ontstaan van een nieuwe, sterke, frontier gehad.

Andere wegen hebben echter minder het effect van frontievorming, zoals bijvoorbeeld de Transamazônica, de weg Manaus-Porto Velho, de verbinding Manaus-Boa Vista en de gedeeltelijk aangelegde Perimetral Norte. Dit wijst erop dat wegeaanleg misschien wel een noodzakelijke, doch zeker geen voldoende voorwaarde is voor het ontstaan van een frontier. Er moeten ook rendabele economische activiteiten in de door de weg ontsloten gebieden mogelijk zijn. De afstand tot het economisch kerngebied in het zuidoosten van Brazilië (voor de afzet van het aan de frontier geproduceerde en voor de aanvoer van industrieproducten) is daarbij een belangrijke factor. Dit verklaart waarom de microregio's die door de Transamazônica doorsneden worden slechts zeer ten dele als een sterke frontier aangemerkt kunnen worden. Zowel binnen de sterke als de zwakke frontiergebieden langs deze weg bevinden zich geleide akkerbouwkolonisatiegebieden.

Daarin zijn echter slechts in zeer beperkte mate kolonisten gevestigd.⁶⁹ De totale migratie naar deze

---

⁶⁸ Zie b.v. Rivière d'Arc 1977 (op p. 80-81 staat een overzichtskaart van deze wegen) en Rivière d'Arc en Apesteguy 1977 (kaartje op p. 127).

⁶⁹ Zie Kleinpenning 1975: 119 of Kohlhepp 1976b: 192. Uit genoemde studies blijkt dat het INCRA in 1973 nog geen 4.000 kolonistengezinnen langs de Transamazônica gevestigd had in de regio's van Itaituba, Altamira en Marabá (microregio's PA 13, 15 en 19), hetgeen ca. 9% is van de totale netto bevolkingstoename in deze gebieden

gebieden is veel groter, maar deze heeft zich vooral op Marabá gericht (microregio PA 19), waarschijnlijk mede omdat deze stad, naast vanouds een verzamelcentrum van paranoten en rubber te zijn, in de invloedssfeer van de weg Belém-Brasília ligt, iets wat met bijvoorbeeld Altamira veel minder het geval is. Daarnaast zal het geplande en omvangrijke Carajás-project (een zeer grote ijzermijn) en de bouw van de stuwdam in de Tocantins voor een waterkrachtcentrale bij Tucuruí in dezelfde regio, verdere migratie naar deze streek hebben gestimuleerd.

Voor al de weg tussen Belém en Brasília maakt het mogelijk om agrarische produkten winstgevend naar Belém en naar andere delen van Brazilië te vervoeren, zeker nu de weg verhard is en het hele jaar door berijdbaar is, hetgeen van de Transamazônica niet gezegd kan worden. Naar gebieden langs de laatstgenoemde weg zijn vooral de 'geleide' akkerbouwkolonisten gedirigeerd. Zij vormen echter een minderheid ten opzichte van de 'spontane' kolonisten.

Behalve langs de Transamazônica zijn er ook geleide akkerbouwprojecten gerealiseerd in Rondônia. Het betreft een aantal projecten langs de weg naar Cuiabá, die momenteel verhard wordt. Zoals al eerder is gesteld, heeft deze weg veel meer dan de Transamazônica, migranten aangetrokken. Naar mijn mening heeft dit vooral te maken met de relatief gemakkelijke verbinding die deze weg biedt met de meer ontwikkelde en geoccupeerde delen van Brazilië en daarmee met de belangrijkste afzetmarkten voor agrarische produkten, hetgeen vestiging in deze streek economisch aantrekkelijker maakt. De geleide akkerbouwprojecten hebben deze migratie zo mogelijk nog versterkt.⁷⁰ Opvallend is dat de meeste migranten die langs de weg van Cuiabá naar Porto Velho naar het noordwesten trekken niet verder komen dan Rondônia. De weg loopt namelijk door naar Rio Branco en Cruzeiro do Sul in Acre. Ook voor de wegen van Porto Velho naar Manaus en van

---

tussen 1970 en 1980.

⁷⁰ Zie Martine, 1980: 32, Interior 1977, no.19, en Valverde, 1979. In Rondônia had het INCRA in 1976 ca. 28.000 gezinnen gevestigd in geleide projecten. Dit is ca. 30% van de totale netto toename in Rondônia in 1970-1980 als we 5 personen per gezin rekenen (van die 28.000 gezinnen had overigens nog niet de helft zijn bezit formeel in eigendom).

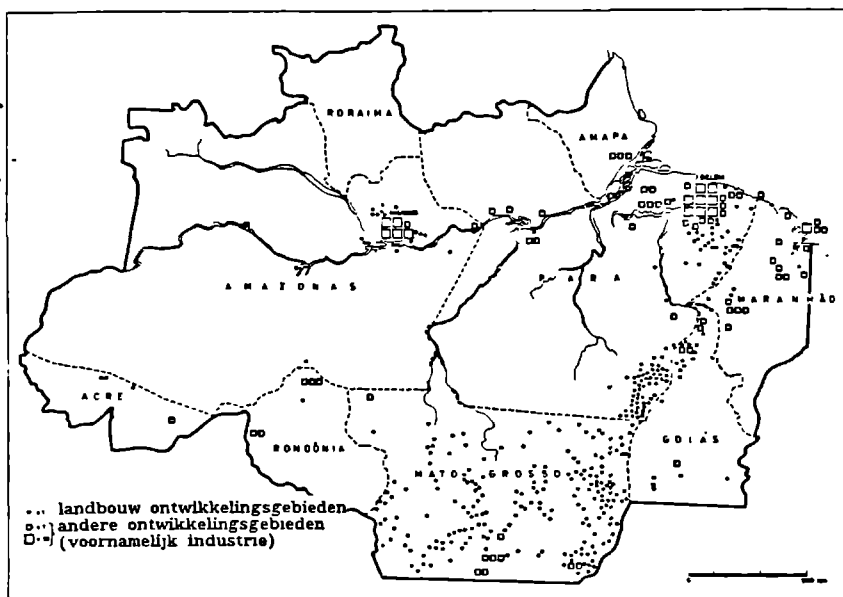
Manaus naar Boa Vista alsmede de Perimetral Norte geldt dat deze slechts een zwakke relatie met het economisch centrum van Brazilië mogelijk maken en dat de erlangs gelegen gebieden voor vele migranten gewoonweg 'te ver weg' liggen. Hooguit kan men zeggen dat de bereikbaarheid van de vrijhandelszone Manaus er mee gediend wordt, hetgeen de (wél omvangrijke) migratie naar deze stad mede zal hebben gestimuleerd. De migratie naar Manaus lijkt, vooral na het vestigen van de vrijhandelszone aldaar, in zekere zin concurrerend te zijn voor die naar Belém, zodat Manaus deze stad langzamerhand in inwonertal gaat overtreffen. Het zwakke frontierkarakter van de omvangrijke microregio AM 10 heeft vooral te maken met de migratie naar Manaus.

Naast de wegeaanleg zijn er nog andere zaken die mede een verklaring voor de frontiermigratie geven. Eerder werd reeds gewezen op het investeringsklimaat dat de overheid heeft geschapen voor ondernemingen die in het Amazonegebied willen beginnen. Afgezien van de industriële sector, waarvan de investeringen grotendeels in Belém en Manaus terecht gekomen zijn, heeft de politiek van *incentivos fiscais* (belastingkorting ten behoeve van investeringen in *Amazônia Legal*) vooral de vestiging van grootschalige veeteeltbedrijven bevorderd.⁷¹ Deze veeteeltbedrijven nu blijken overwegend gelegen te zijn in die delen van het Amazonegebied welke grotendeels samenvallen met de door mij onderscheiden frontierregio's (vergelijk figuur 3.9. en 3.10.). De overeenkomst is zeer frappant, maar ook verklaarbaar. Immers, ook de veeteeltbedrijven zijn overwegend gevestigd door ondernemers uit meer zuidelijke delen van Brazilië en de economische relaties die deze veeteelt onderhoudt zijn vooral 'zuidwaarts' gericht. Ook de meeste kleine boeren en landarbeiders die naar het Amazonegebied migreren komen uit zuidelijke of oostelijke richting. Zij proberen zich vaak te vestigen op of nabij de veeteeltbedrijven, aangezien deze laatste er ook toe bijdragen dat er vanaf de hoofdwegen secundaire wegen aangelegd worden, die diep in het onontgonnen oerwoud doordringen.

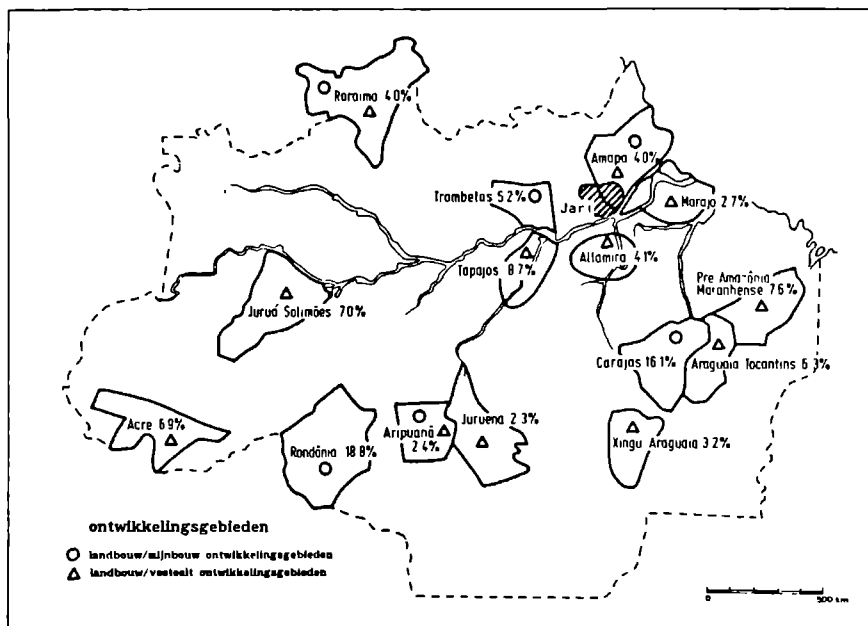
Voorts hebben de veeteeltbedrijven bij de ontginning van het bos grote aantallen landarbeiders in tijdelijke dienst nodig, die weliswaar vaak buiten het Amazonegebied

---

⁷¹ Kleinpenning 1977 en 1978. Figuur 3.10. is uit de publikatie van 1977.

Figuur 3.10: SUDAM-projecten in Amazônia Legal

Figuur 3.11: POLAMAZONIA (met de verdeling van de investeringen over elke groepspool) en het JARI-project

gerecruteerd worden, maar na afloop van hun werk toch in het gebied blijven op zoek naar nieuw werk. In latere hoofdstukken zal hier nog uitgebreid op teruggekomen worden. Volledigheidshalve wordt er op gewezen dat de veeteeltbedrijven die met behulp van belastingvoordelen gevestigd zijn, niet de enige zijn, maar dat er ook andere veetelers in het Amazonegebied opereren.⁷² De gebieden waar dat gebeurt zijn echter wel grotendeels dezelfde als die van de eerste groep, met als belangrijke uitzondering, binnen de gezamenlijke frontiergebieden, het westen van Goiás. Laatstgenoemde regio is al langer een belangrijk veeteeltgebied en is als zodanig van oudere datum dan de veeteeltgebieden in Pará en Mato Grosso. Dit maakt het begrijpelijk waarom dit deel van Goiás het karakter vertoont van een voormalige frontier.

Hoewel de overheid het financieel aantrekkelijke investeringsklimaat geschapen heeft, is de veeteelt een particuliere activiteit. Hetzelfde geldt voor het zeer grootschalige *multi-purpose* Jari-project, dat tot voor kort eigendom van de Noordamerikaan Daniel Ludwig was. Het omvat een gebied van meer dan 1,5 miljoen ha langs de Jari rivier op de grens van Pará en Amapá (in de microregio's PA 14 en AP 27) en het betreft een papierpulpfabriek, een cellulosefabriek, een hydro- en een thermische elektrische centrale, productie van hout en porceleinaarde, verschillende cultures als rijst en suikerriet, veeteelt (inclusief pluimveeteelt) en een houtzagerij.⁷³ Daarnaast neemt Jari deel aan het project 'Trombetas' van POLAMAZÔNIA om bauxiet en aluminium te winnen (zie figuur 3.11.).

Hoewel het project slechts enkele tienduizenden arbeiders direkt werk verschaft, heeft het toch een belangrijke invloed op het karakter van de microregio's waarbinnen het gelegen is, mede als gevolg van de informele werkgelegenheid die er ontstaan is.⁷⁴

---

⁷² Zie Kohlhepp 1978a en Poelhekke 1984.

⁷³ Garrido Filha 1980 en Sautchuk e.a. 1979: 110.

⁷⁴ Garrido Filha 1980: 31-33. Volgens eigen opgave van Jari zijn er ca. 30.000 direkt betrokkenen bij het project, volgens Garrido Filha moet dit cijfer, nog afgezien van de informele werkgelegenheid, veel hoger zijn.

Een wat recentere activiteit van de overheid waarvan de gevolgen nog niet erg duidelijk zijn, maar die naar mijn mening toch mede een verklaring vormt voor de frontiers, is het in 1974 gelanceerde *Programa de Polos Agropecuários e Agrominerais da Amazônia Legal* (POLAMAZÔNIA).⁷⁵ Uit het fonds voor dit programma worden met name infrastructurele werken ten behoeve van economische groei en ontwikkeling in het Amazonegebied gerealiseerd.⁷⁶ POLAMAZÔNIA omvat niet het gehele Amazonegebied. De investeringen worden geconcentreerd in 15 geselecteerde polos (figuur 3.11.), waar de perspectieven om vooral de primaire sector tot ontplooiing te brengen bijzonder gunstig geacht worden. De polos zijn daarom onderverdeeld in polos agrominerais (landbouw/mijnbouw), polos agropecuários (akkerbouw/veeteelt) en gemengde polos.⁷⁷ Uit een vergelijking van de ligging van de polos en van de frontiers (sterke, zwakke en voormalige) blijkt dat 10 ervan binnen een homogene microregio met frontierkarakter gelegen zijn (zie figuur 3.9. en 3.11.). Welk deel van het totale budget van POLAMAZÔNIA voor de diverse polos gereserveerd is, staat op figuur 3.11. aangegeven.

Ook in het geval van de investeringen van POLAMAZÔNIA lijkt er een duidelijke relatie te bestaan met de frontiergebieden, zij het dat door gebrek aan gegevens omtrent de feitelijke realisering van de geplande investeringen de verklaring van deze relatie tamelijk hypothetisch moet blijven. Enerzijds is het zo dat POLAMAZÔNIA aansluit bij wat er in een gebied reeds gaande is, mits de ontplooiingskansen in economisch opzicht als gunstig beschouwd worden; dit verklaart voor een deel het samenvallen van polos met gebieden die voor de veeteeltuitbreiding van belang zijn. Anderzijds is het zo dat het programma ook initiërend en stimulerend werkt. Dat laatste geldt vooral voor de grootschalige mijnbouwprojecten, die een vrij omvangrijke, al dan niet tijdelijke werkgelegenheid bieden. Zij veroorzaken een migratieproces naar de betreffende gebieden, dat qua omvang een veelvoud is van het werkelijk voorziene aantal

---

⁷⁵ Ingesteld per Decreto Nr. 74.607 van 25 september 1974, Ministério do Interior.

⁷⁶ SUDAM 1976a: p. 93 e.v.

⁷⁷ Ministério do Interior, POLAMAZÔNIA 1976.

arbeiders met hun gezinnen,⁷⁸ of zullen dat in de nabije toekomst nog doen. Er zijn tekenen waar te nemen dat de overheid met dit proces rekening gaat houden. Zo is in het geplande Carajás-ijzererts winningproject ook een nieuwe stad gepland die vooral bedoeld is om de 'spontane' migratie naar het project op te vangen.⁷⁹

Tenslotte geeft het bestaan van een aantal meer perifeer gelegen *polos* met beperkte investeringen een verklaring voor het feit dat de bevolkingstoename van de regio's waarin zij zich bevinden bescheiden is gebleven. Soms is er zelfs alleen sprake van natuurlijke bevolkingsaanwas. Gedoeld wordt op de microregio's AM 9, RR 11, AC 2 en 3, PA 12 en PA 16.

Samenvattend kan gesteld worden, dat voor de verklaring van het feit dat bepaalde homogene microregio's in het Amazonegebied als frontiers te beschouwen zijn, gelet moet worden op de verschillende economische activiteiten die er plaats vinden. De wegeaanleg gecombineerd met nabijheid tot afzetmarkten, de uitbreiding van de veeteelt en de opkomst van mijnbouw blijken vooral van belang te zijn. Zij veroorzaken een grotere migrantenstroom dan de werkgelegenheid die deze activiteiten bieden kan rechtvaardigen. De oorzaak hiervan ligt in het feit dat door deze openlegging de spontane kolonisatie van kleine boeren in de betreffende regio's mede gestimuleerd wordt.

---

⁷⁸ Kleinpenning 1975: 53 en 59. De SUDAM verwachtte in 1973 in de door haar goedgekeurde industrieprojecten 35.500 arbeidsplaatsen en bijna 15.000 in de door haar geaccepteerde veeteeltprojecten.

⁷⁹ De Standaard (Brussel) 19 november 1981.

URBANISATIE IN AMAZÔNIA LEGAL, EEN IDENTIFICATIE VAN DE PIONIERSTEDEN

4.1 INLEIDING

Mede dankzij verschillende activiteiten van overheid en particuliere investeerders zijn vele oude koloniale stadjes in het Amazonegebied beter bereikbaar geworden, met als gevolg dat deze plaatsjes in een aantal gevallen een opmerkelijke bevolkingstoename doorgemaakt hebben of nog gaan doormaken. Daarnaast zijn er nieuwe stadjes gesticht, waarbij al dan niet van een bestaand dorp als aanzetpunt gebruik gemaakt werd. Niet alle oude nederzettingen zijn echter tot pionierssteden uitgegroeid of hebben de potentie dit in de toekomst te doen. In dit hoofdstuk wordt nagegaan welke plaatsen als zodanig aangemerkt kunnen worden. Daarbij wordt nagegaan of de als pionierssteden geïdentificeerde plaatsen ook in de eerder beschreven pioniersgebieden liggen en of deze pioniersgebieden ook door een of meer van die pionierssteden verzorgd worden. De reden voor deze analyse is dat, op grond van de in hoofdstuk 2 besproken literatuur over pioniersgebieden in het algemeen, verwacht moet worden dat het openleggen van nieuwe gebieden vaak al vanaf het eerste begin met stedenvorming gepaard gaat.

Centraal daarbij staat de vraag in welke mate de migranten, die naar een pioniersgebied trekken, in lokale (pioniers)steden terechtkomen en in welke mate op het platteland zelf.

Evenals de beschrijving van de bevolkingsontwikkelingen, moet ook deze analyse gebaseerd worden op slechts eenvoudige bevolkingsgegevens, omdat goede migratiestatistieken ontbreken. Er werd gebruik gemaakt van de absolute bevolkingsaantallen per *distrito*, onderverdeeld naar urbane en rurale bevolking, zoals opgenomen in de volkstellingen van 1960, 1970 en 1980. De analyse heeft dus betrekking op dezelfde jaren als die van de bevolkingsontwikkelingen in Amazônia. Evenals die analyse wordt ook de onderhavige uitgevoerd op het niveau van deelstaat en homogene microregio. Werden in het

voorgaande hoofdstuk de totale bevolkingsaantallen per onderscheiden regio gebruikt, nu gaat het echter alleen om de urbane bevolking. Als teleenheid fungeren nu niet de *município* (gemeente) en de homogene microregio in hun geheel, maar alleen die districten (onderdelen van *municípios*), welke hetzij in 1970 een urbane bevolking hadden van 5.000 of meer, dan wel in 1980 een urbane bevolking van tenminste 10.000 zielen telden. Voor de vergelijkbaarheid zijn deze urbane kernen op kaartjes ingetekend in de homogene microregio's van Amazônia Legal.

Gekozen is voor het werken met de kleinste teleenheid, de districten, omdat deze een onderverdeling van gemeenten naar soorten woongebieden oplevert, te weten steden, dorpen, gehuchten en omliggend platteland. Dit is belangrijk omdat vele gemeenten meerdere plaatsen omvatten, die soms honderd of meer kilometer uiteen liggen en dus als aparte plaatsen beschouwd moeten worden. Daarbij is er van uitgegaan dat er bij het ontstaan van nieuwe bevolkingsconcentraties ook een nieuw district of aparte *município* gecreëerd is.⁸⁰

Dit hoofdstuk is als volgt opgezet. Eerst wordt de urbanisatie in Amazônia Legal geplaatst in de context van de stedengroei van Brazilië als geheel. Daarbij komt tevens de ontstaansgeschiedenis van de steden in het Amazonegebied ter verklaring van de, voor een ruraal gebied, nogal hoge urbanisatiegraad van Amazônia naar voren. Vervolgens wordt in paragraaf 3 de stedengroei binnen Amazônia Legal geanalyseerd op regionaal niveau en daarna op lokaal niveau. Voor dat laatste niveau wordt in paragraaf 4 een typologie van steden naar groeitempo en bevolkingsaantal gegeven. Op basis van deze typologie zullen de pionierssteden geïdentificeerd worden.

---

⁸⁰ In het algemeen is dat het geval; er kunnen echter ten tijde van de volkstelling een aantal aanvragen voor het creëren van een nieuw district of *município* gelopen hebben. Deze uitzonderingsgevallen zullen de analyse niet sterk beïnvloeden, omdat deze zich beperkt tot de wat grotere bevolkingsconcentraties van tenminste 5.000 personen in 1970 of 10.000 in 1980. Desalniettemin blijft voorzichtigheid bij de interpretatie van de analyse-uitkomsten geboden.

Daarna komt in paragraaf 5 de vraag aan de orde in hoeverre de pionierssteden in de eerder als zodanig aangemerkte pioniersgebieden liggen, c.q. de vraag of de openlegging van pioniersgebieden met stdevorming gepaard gaat. Daarbij wordt ook aandacht besteed aan de vraag in welke mate de migranten, welke naar die pioniersgebieden trekken, in de steden dan wel op het platteland zelf terecht komen.

Tenslotte worden in paragraaf 6 de conclusies uit de voorgaande paragrafen in een wat algemener kader geplaatst en wordt nagegaan welke rol pionierssteden spelen in het integratieproces van Amazônia.

4.2 DE NATIONALE CONTEXT EN DE GESCHIEDENIS VAN DE URBANISATIE IN AMAZÔNIA LEGAL

De urbanisatiegraad van Brazilië kan algemeen als hoog beschouwd worden. Van de 121 miljoen mensen in 1980 woonden er 82 miljoen of 68% in urbane gebieden. Hierbij moet echter wel aangetekend worden dat volgens de tellingen van het IBGE een geconcentreerde bewoning al snel 'urbaan' genoemd wordt. Het IBGE onderscheidt in zijn volkstellingen *ciudades* (steden), die hoofdplaatsen van een *município* (gemeente) zijn, *vilas* (plaatsen) die zetels van de kleinere *distritos* zijn en tenslotte *areas urbanas isoladas*, hetgeen plaatsen zijn zonder een eigen district. Deze laatste categorie nederzettingen komt in Amazônia Legal niet voor. Als rurale bevolking worden alleen die personen beschouwd die buiten de bebouwde kom van voornoemde plaatsen wonen. Het kan daarbij gaan om verspreid wonende rurale bevolking en om personen die op terreinen van buiten de bebouwde kom liggende fabrieken of bedrijven wonen.⁸¹

Hoewel het Amazonegebied van Brazilië ongetwijfeld als een overwegend ruraal gebied beschouwd moet worden, wordt het niet door een zeer laag percentage urbane bevolking gekenmerkt. Amazônia Legal had een urbanisatiegraad van 46% en de regio Noord, welke geheel binnen Amazônia Legal valt (alleen Mato Grosso, Noord-

---

⁸¹ IBGE, Sinopse preliminar do censo demográfico, IX, 1980, vol.1, p VIII.

Goiás en West-Maranhão vallen erbuiten), bereikte in dat jaar zelfs de 52%. Binnen Brazilië moeten deze percentages toch als betrekkelijk laag beschouwd worden; alleen het Noordoosten had een geringere urbane bevolking, namelijk 50%. De andere macroregio's hebben een stedelijke bevolking variërend van 62% in het Zuiden tot 82% in het Zuidoosten. In alle regio's neemt het percentage urbane bevolking toe. In absolute cijfers uitgedrukt is de stedelijke bevolking van Amazônia Legal toegenomen van 1,6 miljoen of 32% in 1960 tot 5,1 miljoen of 46% in 1980. Die van Brazilië als geheel nam toe van 32 miljoen of 45% in 1960 tot 82 miljoen of 68% in 1980. De toename van de urbane bevolking van Amazônia Legal bedraagt 58% in het tijdvak 1960-1970 en 97% tussen 1970 en 1980.⁸² De rurale bevolking daarentegen neemt in de meeste macroregio's van dit gebied niet alleen in relatieve zin af, maar sinds het decade 1970-1980 ook in absoluut opzicht. In Amazônia Legal als geheel is de toename van de bevolking van de steden vele malen groter dan die van het platteland.

Hoe valt het nu te verklaren dat Amazônia Legal, dat in het vorige hoofdstuk als demografisch vacuüm - als immens groot en leeg gebied - beschreven werd, toch zo'n hoge urbanisatiegraad heeft? Om hiervoor een verklaring te vinden moet teruggegaan worden naar de occupatiegeschiedenis van Amazônia.⁸³ De oudste stedelijke nederzettingen in dit gebied zijn niet, zoals elders in Latijns Amerika wel voorkomt, die van de oorspronkelijke bewoners, maar die welke in de koloniale tijd (in de 17e en 18e eeuw) door de Portugezen gesticht zijn. De Indianen in het Amazonegebied woonden namelijk niet bijeen in stedelijke nederzettingen maar zeer verspreid. De eerste meer stedelijke nederzettingen zijn missieposten en forten geweest. De missieposten zijn echter na het wegtrekken van de Jezuïeten grotendeels verdwenen.⁸⁴ De forten waren vooral geconcentreerd langs de Amazonerivier. Manaus en

---

⁸² Zie Appendix A, tabel 4.

⁸³ Het onderstaande is voornamelijk gebaseerd op Deffontaines 1938 en Dias 1972.

⁸⁴ Een beperkt aantal is overgebleven. Dias noemt met name Bragança, Monte Alegre, en Alenquer. Conceição do Araguaia is echter ook een voorbeeld.

Óbidos zijn hier voorbeelden van.⁸⁵

Daarnaast zijn er vooral, met de komst van de stoomschepen (in 1853) langs de bevaarbare rivieren zeer vele handels- en bunkerplaatsen, de zogenaamde *portos da lenha* ontstaan.⁸⁶ De stoomschepen moesten namelijk ongeveer elke 30 kilometer brandstof (hout) inslaan. De verhandeling van rubber, paranoten en andere oerwoudprodukten was essentieel voor deze scheepvaart en heeft bovendien de bevolking in deze gebieden drastisch doen toenemen.⁸⁷ Na de introductie van de motorschepen verdwenen de meeste van deze plaatsen en bleven alleen de grotere bestaan,⁸⁸ dus met name die plaatsen welke tevens een belangrijke handelspost waren⁸⁹ en die welke gelegen

---

⁸⁵ Volgens Dias met name daar waar terra firme en rivier samenkomen, daar waar Indianen woonden en natuurlijk op strategische punten zoals de samenvloeiing van bevaarbare rivieren. Als voorbeelden noemt zij: Belém, Macapá, Óbidos, Barcelos, Moura, Barra do Garças, Tabatinga en Príncipe da Beira (in Guaporé) (1972: 14).

⁸⁶ Deffontaines (1938: 348), Santos (1980: 75-76) en Dias (1972: 13 e.v.). Dit betrof volgens Dias aanvankelijk vooral de Rio Branco, Rio Negro en Rio Madeira; in de tijd van de rubber vooral de Rio Purus, de Tefé, Juruá, Javari en Solimões. Later stonden vooral de Rio Jari, Ibaboca, (médio) Tocantins, Tapajós en Xingú in de belangstelling. Santos geeft een wat andere volgorde; volgens hem werden de valleien van de Xingú en Tapajós eerder in de rubberproduktie opgenomen dan die van de Rio Purus en Madeira.

⁸⁷ Santos (1980: 75-76). Met name na 1850 neemt het aantal rubbertappers toe, nl. van ca 5.000 in 1850 naar ruim 31.000 in 1870. De bevolking van Amazonas bereikte in dezelfde periode een omvang van 20.000 inwoners en die van het oude 'Capitânia de São José do Rio Negro' 55.000.

⁸⁸ Deffontaines 1938: 384. Alleen op vaarroutes waar te weinig intensief verkeer was om het gebruik van motorschepen en de aanvoer van brandstof daarvoor rendabel te maken, waren de kleine *portos da lenha* een langer bestaan beschoren.

waren bij moeilijk bevaarbare stukken zoals stroomversnellingen.⁹⁰

Voorts zijn er nog de zogenaamde zondagssteden (*vilas de domingo*). Dit zijn steden die ontstaan zijn uit de behoefte van de bevolking om 's zondags samen te komen, bij voorkeur op een plek met een mooie omgeving. Deze steden vervulden dus geen economische functie; de kerk nam in deze plaatsen steeds de centrale plaats in.⁹¹ Dit type centra kwam vooral voor in de veeteeltgebieden van de Sertão in het Noordoosten, waar de bevolking verspreid over *fazendas* woonde en zodoende doorgaans geen contact met mensen op andere *fazendas* had. Behalve in het veeteeltgebied van Roraima⁹² zijn deze *vilas de domingo* in de rest van het Amazonegebied, waar traditioneel geen veeteelt is, nauwelijks ontstaan. Interessant is dat pionierssteden in de nieuw opengelegde veeteeltgebieden in Amazônia wel een economische betekenis hebben en dus niet alleen maar *vilas de domingo* zijn.

---

⁸⁹ Itacoatiara moet hier als een belangrijk centrum genoemd worden en voorts Santarém, Borba, Cametá, Monte Alegre en Rio Branco. Deze plaatsen liggen op punten waar rivieren samenvloeien of op de eerstvolgende plek stroomafwaarts waar *terra firme* en rivier samenkomen (Dias 1972: 14-15).

⁹⁰ De vele plaatsnamen met *cachoeira* herinneren hieraan (Deffontaines 1938: 384).

⁹¹ Deffontaines 1938: 389-390.

⁹² Deffontaines noemt als voorbeeld van zo'n *vila de domingo* Belo Horizonte in Minas Gerais. Boa Vista in Roraima, dat een traditioneel veeteeltgebied is, zou wel eens eenzelfde oorsprong kunnen hebben, te meer daar de rivier daarvandaan naar Manaus niet permanent bevaarbaar is en er geen belangrijke verzamelactiviteit van oerwoudprodukten in dit gebied plaatsvond. Het vee werd slechts eenmaal per jaar over de rivier (bij hoog water) naar de markt in Manaus gebracht; voor het overige is dit een vrijwel geïsoleerd gebied, althans tot voor kort, toen er nog geen wegverbinding met Manaus bestond. Zie hierover bij voorbeeld Rivièrre 1972 (The forgotten ranchers of North Brasil).

Afgezien van de niet in steden wonende Indianen, concentreerde de schaarse bevolking in Amazônia zich vrijwel geheel langs de bevaarbare rivieren. Dias typeert het gebied in dit verband als een *espaço fluvial*, in tegenstelling tot andere gebieden in Brazilië, waar landwegen van oudsher de voornaamste verbindingen vormen.⁹³ Deffontaines merkt verder op dat de vele kleine bunkerplaatsen langs deze rivieren, die vooral met houtkappers bevolkt waren, weer snel verdwenen, zodra ze hun functie verloren en dat de bevolking zich verder concentreerde in de grotere plaatsen, vooral in die welke commerciële centra waren. Ook Dias bevestigt dit, als zij wijst op het belang van plaatsen die op of bij kruispunten van vaarroutes liggen.

Deze concentratie van bewoning in een beperkt aantal centra, welke gepaard gaat met een zeer verspreide bewoning in het tussenliggende gebied, is het resultaat van de belangrijkste economische activiteit, die het Amazonegebied lange tijd kenmerkte en de wijze waarop die georganiseerd was. Deze activiteit was het verzamelen van oerwoudprodukten, naast het op beperkte schaal bedrijven van zelfvoorzienende *shifting cultivation*. Zoals gesteld leidde deze activiteit enerzijds tot een geconcentreerde bewoning in een beperkt aantal commerciële centra, voornamelijk op of bij kruispunten van vaarroutes waarlangs de verzamelde produkten uit het gebied geëxporteerd werden. Anderzijds was het verzamelen van de produkten uit het oerwoud zo georganiseerd dat de verzamelaars zelf zeer verspreid langs rivieren in het oerwoud woonden. In verband met de geringe beschikbaarheid van verzamelaars en de lage dichtheid van de vindplaatsen van de gewenste produkten (hoofdzakelijk rubber), hadden de verzamelaars ieder een ruimtelijk nogal omvangrijk gebied als werkterrein.⁹⁴

---

⁹³ Dias 1972: 13. Zie ook Deffontaines (1938), die het ontstaan van steden in andere delen van Brazilië (langs muilezelpaden en paden waarlangs koeien gedreven werden) beschrijft.

⁹⁴ Santos 1980: 83. Gemiddeld ca 200 ha voor rubberbomen; de rubberbomen hebben een dichtheid van gemiddeld ca 1,5 p/ha.

Het systeem van *aviamento* zorgde er verder voor dat deze verzamelaars zeer arm waren, niet zelf hun produkten in de handelscentra konden verhandelen en evenmin verder van hun werkterrein in dorpen bijeen konden wonen. Zij woonden daardoor zeer geïsoleerd en hebben vrijwel geen kleine dorpen gesticht.⁹⁵

Geconcludeerd kan worden dat een hoge mate van urbanisatie traditioneel is in dit gebied sinds de koloniale tijd (zij het dat er tijdelijk een grotere spreiding van kernen was in het tijdperk van de stoomschepen). Het vrijwel ontbreken van een uitgebreid netwerk van dorpen en met name van kleine plaatsen is eveneens typerend voor dit gebied, een situatie die tot op heden bestaat. In de volgende paragraaf kom ik hierop terug.

4.3 URBANE ONTWIKKELINGEN IN AMAZÔNIA LEGAL IN DE PERIODE 1960-1980

In deze paragraaf staan de urbane ontwikkelingen tussen 1960 en 1980 in de deelstaten en territoria van Amazônia Legal centraal. Korthedshalve zal steeds van deelstaten gesproken worden, hoewel er verschillen in de juridische en bestuurlijke status van deelstaten en territoria zijn. Statistisch gezien is er echter geen onderscheid.

Zoals in de vorige paragraaf geconcludeerd werd, wordt het Amazonegebied gekenmerkt door een relatief hoge urbanisatiegraad en door het ontbreken van een uitgebreid netwerk van kleine dorpen en plaatsen verspreid over het gebied. Dit beeld zal in het onderstaande genuanceerd worden.

De urbanisatiegraad neemt in Amazônia Legal in de onderzochte periode, in alle deelstaten toe, met uitzondering van Rondônia, waar het percentage urbane bevolking afnam van 52 in 1970 naar 48 in 1980.⁹⁶ Desondanks kon - door een enorme totale bevolkingstoename in die periode - de

---

⁹⁵ Zie bij voorbeeld Ferrarini 1979, pp 42-75 en Santos 1980 pp 155-176.

⁹⁶ Zie bijlage A, tabel 4.

TABEL 4.1. Toename van de urbane bevolking van Amazônia Legal per deelstaat in absolute aantallen en in procenten, in de perioden 1960-1970 en 1970 en 1980.

deelstaat (of territorium)	1960-1970		1970-1980	
	%	absolute aantallen	%	absolute aantallen
Rondônia	96	30 000	295	179 000
Acre	78	27 000	124	75 000
Amazonas	71	170 000	112	460 000
Roraima	41	5 000	177	32 000
Pará	65	407 000	64	665 000
Amapá	80	28 000	67	43 000
Mato Grosso	97	118 000	181	434 000
Noord-Goiás	125	76 000	128	175 000
West-Maranhão	20	95 000	78	449 000
Amazônia Legal	58	955 000	96	2 511 000
Brazilië	63	20 474 000	55	29 109 000

Bij de berekeningen van de percentages is uitgegaan van niet-afgeronde getallen.

Bronnen: IBGE, Censo Demográfico 1960, 1970 en 1980.

urbane bevolking van Rondônia toenemen met bijna 180.000 personen of 295%.⁹⁷ Dit is tevens het hoogste groeipercentage dat in dit tijdvak in Amazônia gerealiseerd werd. Gemiddeld lag dat percentage voor Amazônia Legal als geheel op 97 in de periode 1970-1980 en op 58 in 1960-1970. Boven het gemiddelde lagen in het tijdvak 1970-1980 behalve Rondônia ook Acre, Amazonas, Roraima, Mato Grosso en het noordelijk deel van Goiás. Alleen Pará, Amapá en West-Maranhão hadden een lager toenamepercentage. In de periode 1960-1970 hadden alleen Roraima en vooral West-Maranhão een lager percentage. In absolute cijfers echter groeide de urbane bevolking in beide perioden juist het meest in Pará, namelijk met respectievelijk circa 407.000 en

⁹⁷ Zie tabel 4.1.

665.000 personen. West-Maranhão, dat tot 1970 relatief gezien een nogal lage urbanisatiegraad had, is na 1970 sterk geurbaniseerd.

TABEL 4.2. Percentage van de totale bevolking per deelstaat van Amazônia Legal dat woonachtig is in de hoofdplaatsgemeente.

hoofdplaats-	j a a r					
gemeente *	1872	1920	1950	1960	1970	1980
Boa Vista (RR)	-	-	95	89	89	85
Macapá (AP)	-	-	55	68	75	78
Manaus (AM)	51	21	27	24	33	44
Rio Branco (AC)	-	22	25	30	39	39
Pôrto Velho (RO)	-	-	74	72	76	28**
Belém (PA)	22	24	23	26	29	27
Cuiabá (MT)	60	14**	5	8	13	19
Sao Luís (MA)	9	6	8	6	9	11

* = Goiás Norte (ten noorden van de 13de breedtegraad) heeft geen hoofdplaats.

** = De sterke daling is mede het gevolg van een wijziging van de gemeentegrenzen.

Bron: IBGE, Sinopse Preliminar do Censo Demográfico, IX Recenseamento Geral do Brasil, tabel 4, 1980.

Wat echter als een belangrijk punt uit de vorige paragraaf reeds naar voren is gekomen, is de mate van concentratie van de bevolking in een of enkele steden. Illustratief in dit verband is de bevolkingsconcentratie in de *municípios* van de hoofdplaatsen van Roraima, Amapá en tot voor kort ook van Rondônia.⁹⁸ In de grote deelstaten

⁹⁸ Kleinpenning (1973: 134-135) wees al eerder op dit fenomeen. In zekere zin moet ook Acre tot deze groep gerekend worden, daar de steden Rio Branco en Cruzeiro do Sul 'hoofdplaatsen' zijn van een eigen 'stroomgebied'. Samen omvatten zij 71% van de totale bevolking van Acre in 1970 (zie tabel 4.2.). Daarna is

Amazonas en Pará is van een dergelijke concentratie van bevolking in de *municípios* van de hoofdplaatsen nooit sprake geweest, al is ook hier de samenbundeling van bevolking toch vrij aanzienlijk. In West-Maranhão is die samenbundeling veel geringer.

De verklaring voor de geringe concentratie in Pará en Amazonas moet men vooral zoeken in het feit dat langs de Amazone, tussen de beide tegenwoordige hoofdplaatsen Manaus en Belém in, al in een vroeg stadium heel wat middelgrote steden zijn ontstaan, zoals Itacoatiara, Borba, Óbidos, Alenquer, Santarém, Monte Alegre en Cametá, een ontwikkeling die nogal voor de hand ligt, aangezien de Amazone de belangrijkste verkeersader van het gebied is. Vrijwel alle middelgrote steden van Amazonas en voor een groot deel ook die van Pará blijken daardoor aan de Amazone geconcentreerd te zijn.

In Pará bevindt zich bovendien de Zona Bragantina, dat in tegenstelling tot de rest van Pará een oud kolonisatiegebied is,⁹⁹ dat al vroeg zó dicht bewoond werd dat de stedenvorming er bevorderd werd. Evenals de Zona Bragantina, heeft ook het zuidelijk deel van de huidige deelstaat Mato Grosso een, van de rest van Amazônia, afwijkend nederzettingsspatroon. Het zuiden van laatstgenoemde deelstaat heeft namelijk geen tropisch regenwoud maar is een gebied van *cerrados* (park savanne) waar traditioneel veeteelt en goudzoekerij de voornaamste economische activiteiten vormden. Van oudsher zijn landwegen in dit gebied belangrijker dan vaarroutes. Ten aanzien van West-Maranhão geldt eveneens dat dit gebied niet tot het stroomgebied van de Amazone behoort en dat landwegen er van oudsher belangrijker zijn dan vaarwegen. Mede als gevolg hiervan is er in deze streek, die een overgangsgebied is tussen de droge *cerrado* van het Noordoosten en het vochtige tropische regenwoud van het Amazonebekken, een afwijkend occupatiepatroon ontstaan. Het gebied is namelijk al geruime tijd een front van kleinschalige, spontane kolonisatie vanuit het Noordoosten, waarbij akkerbouw de belangrijkste activiteit was. Van een verzameleconomie, zoals elders, was hier geen sprake. Als

---

hier, als gevolg van de recente kolonisatie in deze streek, een grotere spreiding ingetreden. Dit laatste geldt eveneens voor Rondônia.

⁹⁹ Sawyer 1979a: 773-812.

gevolg hiervan bestaat in deze streek sinds lang een relatief meer gespreide occupatievorm.

Voorzichtig¹⁰⁰ kan geconcludeerd worden dat er een verband bestaat tussen enerzijds de mate van concentratie van de bevolking in een of enkele steden en anderzijds de dominerende economische activiteiten van de bevolking. Een aanwijzing daarvoor vinden we in Rondônia, waar recent sprake is van omvangrijke kolonisatie-activiteiten. Hierdoor ondergaat de economie van het gebied een ingrijpende verandering, welke gepaard blijkt te gaan met een opmerkelijke tendens van deconcentratie van de urbane bevolking. De hoofdplaats verliest aan betekenis en andere (nieuwe) steden verspreid over het gebied komen op. De nieuwe steden liggen niet aan de rivier maar aan een weg. Genoemde ontwikkeling gaat samen met een toename van de rurale bevolking ten opzichte van de urbane bevolking.¹⁰¹ De situatie in West-Maranhão, dat reeds langer geleden gekoloniseerd werd, vormt hierop geen uitzondering.

---

¹⁰⁰ Voorzichtigheid is hier geboden in verband met de betrouwbaarheid van het materiaal waarop dit argument gebaseerd is. De gegevens van voor 1872 zijn schaars en het is niet denkbeeldig dat in de oude volkstellingen de urbane bevolking van de hoofdplaatsgemeenten iets oververtegenwoordigd is ten opzichte van verderaf gelegen gebieden.

¹⁰¹ Dat wil echter niet zeggen dat de autochtone stedelingen naar het platteland verhuizen, maar wel dat de recente immigranten er het oude nederzettingspatroon niet voortzetten: zij vestigen zich bij voorkeur op het platteland of in nieuwe (plattelands-)steden en niet in de reeds langer bestaande steden.

4.4 EEN IDENTIFICATIE VAN DE PIONIERSTEDEN IN AMAZÔNIA LEGAL

In deze paragraaf komen de stedelijke ontwikkelingen in het Amazonegebied aan de orde, in die zin dat de groei van de individuele steden met elkaar vergeleken wordt.

In het onderstaande zal ik trachten tot een typologie van steden te komen, gebaseerd op de analyse van bevolkingsaantallen van individuele steden in Amazônia Legal over de periode 1960-1980. Daarbij zal duidelijk worden welke steden als pionierssteden te beschouwen zijn. De typologie is enerzijds gebaseerd op de toename van de urbane bevolking in de onderscheiden plaatsen en anderzijds op de absolute bevolkingsomvang ervan.¹⁰² De snelst groeiende steden in de periode 1960-1970 en 1970-1980 zijn de plaatsen die een bevolkingsgroei van meer dan 150, resp. 300% vertonen. De minder snel groeiende steden hadden een toename van meer dan 100% in 1970-1980 of meer dan 60% in de voorgaande decade. Beide categorieën steden zijn onderscheiden, omdat zij een toename haalden die boven het, ten opzichte van de andere regio's van Brazilië nogal hoge, gemiddelde van Amazônia Legal ligt.¹⁰³ Onder dat gemiddelde liggen de overige categorieën, te weten:

1. de steden met een groei van minder dan 30%, hetgeen minder is dan de natuurlijke bevolkingsaanwas of daaraan ongeveer gelijk is en
2. de steden met een toename van 30 à 60% in de periode 1960-1970 en 30 à 100% tussen 1970 en 1980, hetgeen in de onderscheiden tijdvakken minder is dan de gemiddelde groei van de urbane bevolking van Amazônia Legal als geheel.

Van de eerste categorie steden mag verwacht worden dat zij (per saldo) migranten uitstoten en van de tweede categorie dat hun groei ten opzichte van die van andere

---

¹⁰² Davidovich (1978) maakt een soortgelijke typologie, maar zij komt, omdat ze een andere doelstelling had, tot een iets afwijkende indeling.

¹⁰³ De gemiddelde groei van de urbane bevolking van Brazilië was 63% in 1960-1970 en 55% in 1970-1980. Voor Amazônia Legal bedroegen de percentages respectievelijk 56% en 96%. De toenamepercentages hebben betrekking op het voorgaande jaar als basis (100%).

plaatsen in Amazônia achterblijft. Zie voor de weergave van deze categorieën figuur 4.1. en 4.2. en voor de data de tabellen 4, 5 en 6 van appendix A. De verklaring van de letters van de figuren 4.1 tot en met 4.6 is te vinden in tabel 5 (en 6) van bijlage A. In deze tabellen staan de volledige plaatsnamen vermeld.

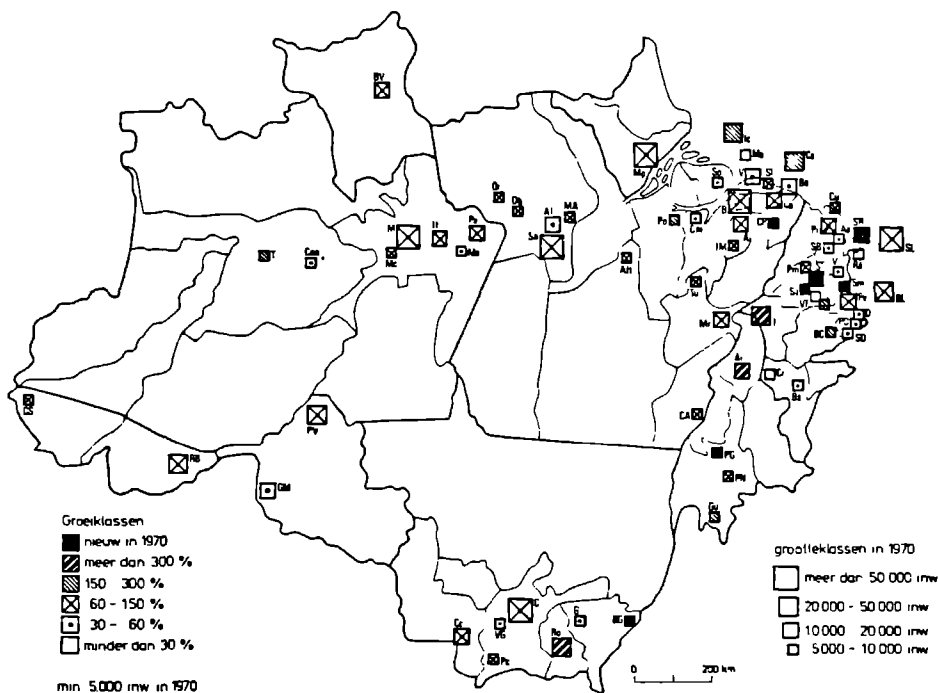
Omdat pionierssteden vooral de nieuw(st)e en meest groeiende steden zijn, kunnen de volgende categorieën nederzettingen als pionierssteden aangemerkt worden (zie figuur 4.4, welke samengesteld is uit figuur 4.3):

1. Nederzettingen die in 1980 voor het eerst in de volkstelling voorkwamen en in dat jaar tenminste 10.000 inwoners hadden.
2. Urbane kernen die in het tijdvak 1970-1980 een bevolkingsgroei van meer dan 300% of van tenminste 150% hadden. Dit zijn respectievelijk 'sterke' en 'zwakke' pionierssteden. Deze plaatsen mogen in 1960 ten hoogste 10.000 inwoners gehad hebben, zodat de oude (grotere) steden van het gebied niet als pioniersstad aangemerkt worden, ook niet als deze sinds circa 1960 of 1970 een snelle groei doormaken. Deze kernen zijn weergegeven op figuur 4.5.
3. Analooq aan de in het vorige hoofdstuk onderscheiden categorie 'voormalige frontier', bestaan er centra die in de periode 1960-1970 een aanzienlijke groei beleefden, namelijk van tenminste 150% - of in minder extreme gevallen van tenminste 60% - en in de daarop volgende decade deze groei zagen afnemen of stagneren. Tussen 1970 en 1980 gaat het dan om een groei van respectievelijk ten hoogste 150% - of van maximaal 100% in de minder uitzonderlijke gevallen. Deze steden omvatten in 1980 tenminste 10.000 inwoners of 5.000 in 1970.

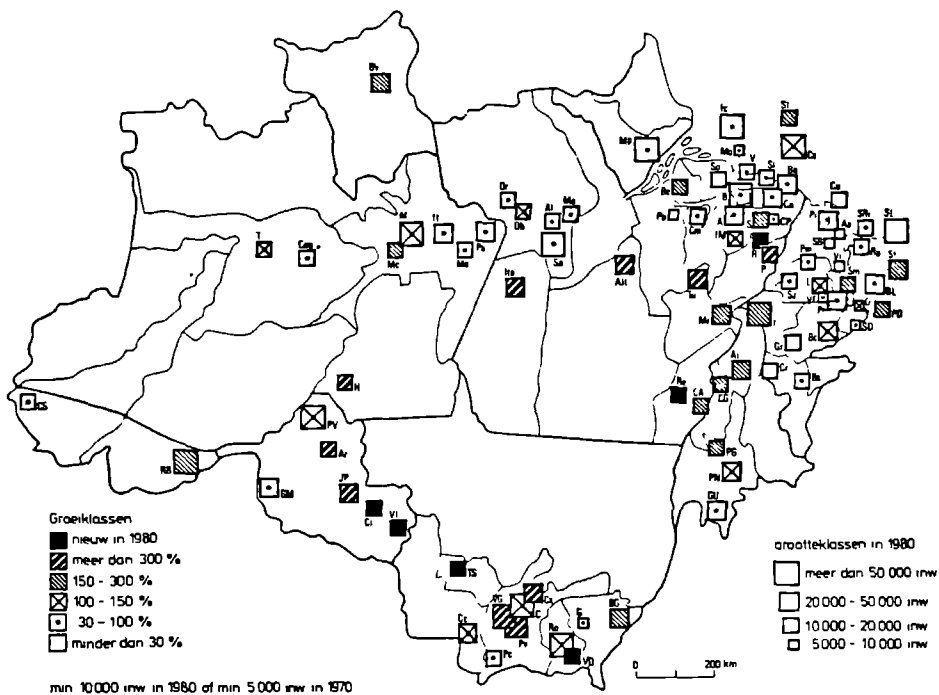
Tenslotte is er nog een categorie steden die weliswaar een aanzienlijke bevolkingsgroei hadden, maar waarvan de groei toch ver achterblijft bij die van de 'pionierssteden'.

Bestudering van de figuren 4.1. tot en met 4.4 levert de volgende conclusies op:

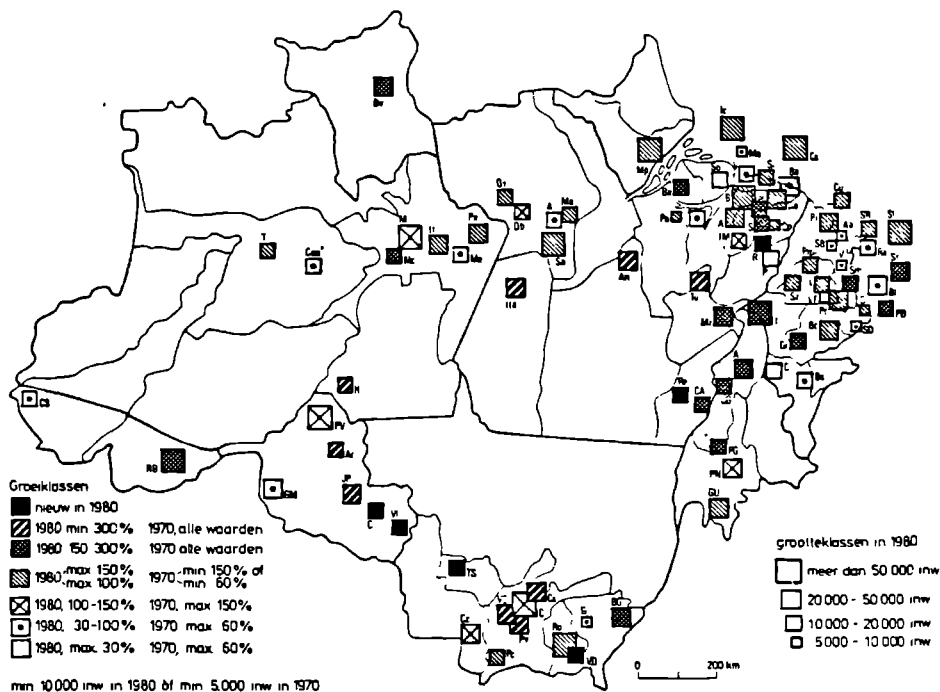
1. De als pionierssteden beschouwde centra concentreren zich langs de weg Rondonópolis-Cuiabá-Porto Velho-Rio Branco, langs de weg Belém-Brasília en in mindere mate ook langs de Transamazônica.
2. De sterkere pionierssteden liggen vooral langs de eerste en de laatstgenoemde weg. De zwakkere pionierssteden

Figuur 4.1: Steden in Amazônia Legal naar grootteklassen in 1970 en naar groeitempo tussen 1960 en 1970 (Zie tabel 5 of 6 van bijlage A voor de verklaring van de letters)

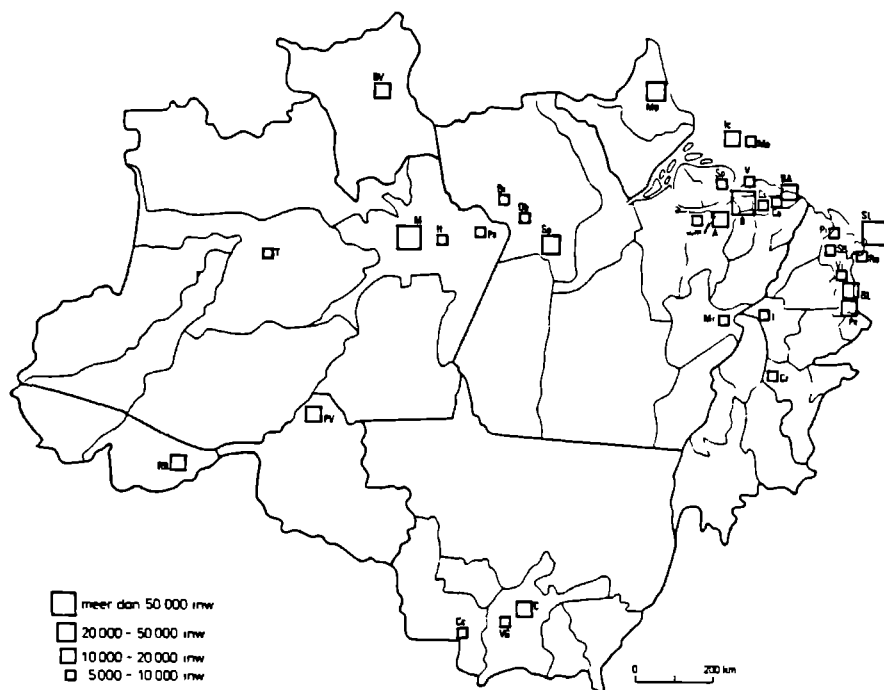
Figuur 4.2: Steden in Amazônia Legal naar grootteklassen in 1980 en naar groeitempo tussen 1970 en 1980

Figuur 4.3: Steden in Amazônia Legal naar grootteklassen in 1980 en naar groeitempo tussen 1960 en 1980

**Figuur 4.5: Steden in Amazônia Legal in 1960,
naar grootteklassen**

concentreren zich meer langs de verbinding Belém-Brasília. Daarnaast zijn er nog een drietal meer oostelijk in West-Maranhão te vinden, een in Zuidoost Mato Grosso en een in Amazonas.

3. 'Voormalige pionierssteden' bevinden zich vooral in de oudere kolonisatiegebieden, zoals die van West-Maranhão en de Zona Bragantina. Voorts omvat deze categorie enige urbane nederzettingen langs de Amazonerivier. De pionierssteden in de gebieden, die na 1960 als een van de eerste zijn opengelegd, zoals die in zuidelijk Goiás en aangrenzende gebieden in Noord-Goiás en Mato Grosso, blijken eveneens een sterke afname in hun bevolkingsgroei door te maken.
4. Globaal gesproken behoren niet tot de frontiersteden: de meeste steden in de Zona Bragantina in Noordoost Pará (voorzover ze niet aan de Belém-Brasília liggen) en een groot deel van de steden in West-Maranhão. Globaal betreft dit dus de reeds langer geleden gekoloniseerde gebieden. Evenmin behoren diverse (oude) steden langs de Amazonerivier tot de frontiersteden.
5. Opvallend is voorts dat de trek naar de grote en de grootste steden relatief afneemt, hoewel deze trek in absolute zin toch nog zeer aanzienlijk is. De hardst groeiende centra zijn de middelgrote of de kleine nieuwe steden die aan bepaalde, nieuwe wegen liggen die in het kader van de nationale integratiepolitiek aangelegd zijn. Vooral in dergelijke gebieden geven de pioniers kennelijk de voorkeur aan de nieuwe en kleine plaatsen boven de oude en wat grotere centra. In het algemeen neemt de bevolkingsgroei van de plaatsen die 50.000 of meer inwoners bereiken af.
6. De groei van de urbane bevolking is na 1970 in heel Amazônia relatief omvangrijker dan in de tien voorafgaande jaren. Dit feit wordt weerspiegeld in de relatief minder intensieve groei van de oudere pionierssteden aan de weg Belém-Brasília ten opzichte van de groei van de jongere centra aan de weg van Cuiabá naar Acre. De vorming van pionierssteden langs de Transamazônica-weg kan echter lang niet wedijveren met de ontwikkeling langs de beide eerder genoemde wegen.

4.5 URBANE VERSUS RURALE PIONIERS EN HET STICHTEN VAN PIONIERSSTADJES

In deze paragraaf komen een tweetal vragen aan de orde. Ten eerste in hoeverre liggen de pionierssteden in de pioniersgebieden zoals die in hoofdstuk 3 zijn afgebakend, c.q. in hoeverre gaat de openlegging van pioniersgebieden met stedenvorming gepaard. Daarbij wordt ook het stichtingsproces zelf aangestipt. Ten tweede in welke mate komen de pioniers die naar deze gebieden trekken in de steden danwel op het eigenlijke platteland terecht.

Uit vergelijking van figuur 4.4. waarop de pionierssteden ingetekend zijn en figuur 3.9. waarop de pioniersgebieden staan blijkt het volgende. De meeste pionierssteden liggen inderdaad in pioniersgebieden en de meeste pioniersgebieden sluiten inderdaad een pioniersstad in zich. Er is slechts één 'zwak' frontiergebied dat geen pioniersstad heeft en er is een beperkt aantal pionierssteden dat niet in een frontier ligt. Met betrekking tot deze laatste plaatsen, zes in totaal, geldt dat er twee aan de monding van de Amazonerivier zijn gelegen en een aan de kust van de Zona Bragantina. Deze steden groeien als gevolg van lokale havenactiviteiten. De overige drie zijn verspreid in West-Maranhão gelegen. Van de 'voormalige' pionierssteden liggen er negen buiten pioniersgebieden. Een is een garnizoensstad in Amazonas (Tefé) en een ligt aan de Amazonerivier in dezelfde microregio als het snelgroeiende Santarém, waarvan het waarschijnlijk veel concurrentie ondervindt. Twee zijn al wat grotere plaatsen in de Zona Bragantina. Eerder in dit hoofdstuk werd al betoogd dat de meeste plaatsen naarmate zij 50.000 of meer inwoners bereiken, hun groeitempo langzamerhand geringer wordt. Deze twee plaatsen (Capanema en Castanhal) vormen hierop geen uitzondering. De overige vier centra liggen verspreid in West-Maranhão, in gebieden die al wat langer geleden gekoloniseerd werden.

Het pioniersgebied zonder pionierssteden was minder eenvoudig te verklaren. Daarom werden opnieuw de data¹⁰⁴

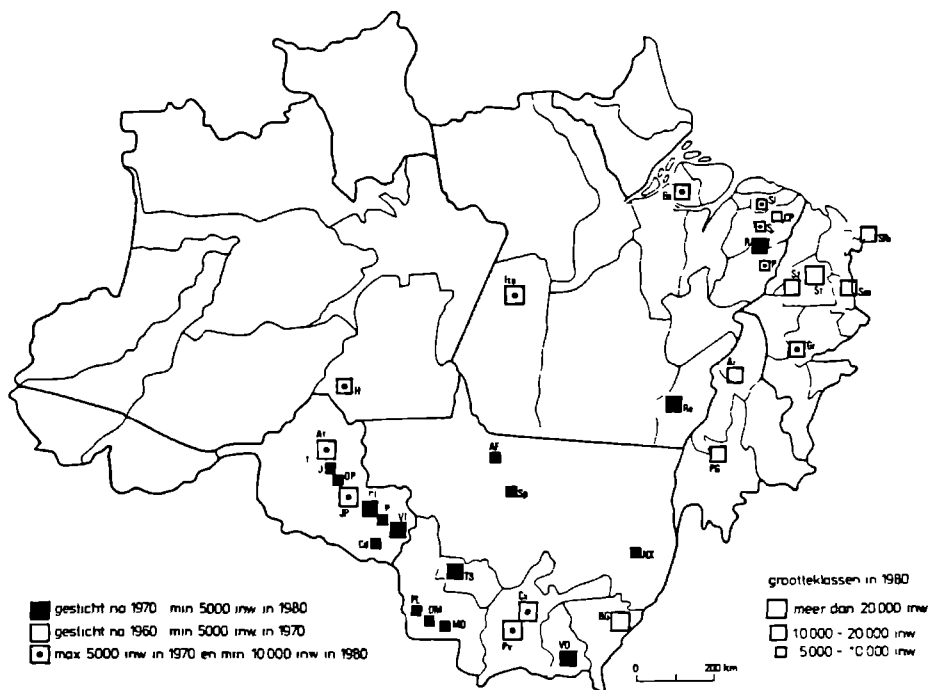
---

¹⁰⁴ Zie bijlage A, tabel 5 en 6.

bekeken op zoek naar jonge en in 1980 nog geen 10.000 inwoners tellende pionierssteden. Het resultaat hiervan is op figuur 4.6. weergegeven. Het blijkt nu dat er inderdaad jonge pioniersstadjes gevonden kunnen worden die pas in 1980 voor het eerst in de volkstelling te vinden waren en toen nog geen 10.000 inwoners, maar wel tenminste 5.000 inwoners hadden. Deze plaatsen liggen vooral langs de weg van Cuiabá naar Porto Velho en verder in juist die microregio's van Mato Grosso die wel als (sterke) frontier aangemerkt werden, maar waar geen pionierssteden gevonden werden. Deze constatering betekent dat de ontwikkeling van kleine plattelandstadjes langs de weg Cuiabá-Porto Velho nog sterker is dan eerder aangenomen kon worden en dat deze ontwikkeling ook in Mato Grosso op gang komt. Zij valt evenwel niet waar te nemen in het pioniersgebied in het noorden van West-Maranhão waar eerder geen pioniersstad gevonden werd. Dit gebied werd geklassificeerd als een zwakke frontier. Op figuur 4.6. zijn behalve de voornoemde kleinere jonge pioniersstadjes, ook de overige, minder kleine jonge pionierssteden ingetekend, namelijk die welke in 1970 of 1980 voor het eerst in de volkstelling voorkwamen. Deze voldoen alle aan het criterium dat zij in 1970 tenminste 5.000 inwoners of in 1980 tenminste 10.000 inwoners moesten hebben. Daarnaast zijn op figuur 4.6. die plaatsen apart aangegeven die in 1960 al wel in de volkstelling voorkwamen, maar die in 1970 nog geen 5.000 inwoners hadden en in 1980 er toch al meer dan 10.000 telden. Deze laatste stadjes komen vooral voor langs de Transamazônica, in het noordelijk deel van de Belém-Brasília en verspreid in West-Maranhão. Dit wijst erop dat de pioniers hier, in tegenstelling tot elders, juist wel terecht zijn gekomen in de bestaande nederzettingen, zij het dat zij daarbij de grotere plaatsen gemeden hebben. Met betrekking tot de Transamazônica kan wellicht een deelverklaring gevonden worden in het feit dat onder meer als gevolg van de relatief grote afstand van de hierlangs gelegen pioniersgebieden tot de grote afzetmarkten in het Zuidoosten (en dus de relatief zwakkere mate van economische integratie bij dat gebied) hier relatief weinig pioniers heengetrokken zijn. Vestiging in de bestaande kernen was voor de pioniers noodzakelijk om tenminste van een minimum aan voorzieningen verzekerd te zijn.¹⁰⁵

---

¹⁰⁵ Overheidsinvloed heeft hier mogelijk eveneens het

**Figuur 4.6: 'Nieuwe' steden in Amazônia Legal,
naar grootteklassen in 1980 en
naar groeitempo tussen 1960 en 1980**

Voor het noordelijk deel van de weg Belém-Brasília moet de oorzaak waarschijnlijk gezocht worden in de relatief hoge bevolkingsdichtheid van dit gebied, die van voor de komst van deze weg dateert, en die al vroeg de vorming van niet alleen enkele grotere maar ook van kleinere steden bevorderde, zodat er weinig aanleiding was om nieuwe steden te stichten. De pioniers hebben hier de grotere centra kunnen mijden zonder nieuwe te stichten. Hetzelfde gaat op voor westelijk Maranhão.

Hoe de verhouding ligt tussen de pioniers die in de stadjes terecht komen en die welke op het platteland zelf gaan wonen is een vraag die nu aan de orde komt.

Voor de beantwoording van deze vraag heb ik mij beperkt tot de pioniersgebieden en ben ik nagegaan welk deel van de bevolking in pionierssteden woont en welk deel in andere steden in hetzelfde gebied woont. De berekeningen wijzen uit dat in de als 'sterke frontiers' geïdentificeerde gebieden de meeste pioniers op het platteland terechtkomen en dat zich slechts 1/5 tot 1/3 van de bevolking in de pioniersstadjes vestigt. In de als 'zwakke frontiers' aangemerkte gebieden loopt dit aandeel op van 1/4 tot 1/3; langs de Transamazônica komt zelfs de helft van de bevolking in een pioniersstadje terecht en in West-Maranhão 40 tot 45%. In de 'voormalige' frontiers is de urbane ontwikkeling in het algemeen sterker dan in voornoemde gebieden en is de stedenvorming soms zelfs zo sterk dat er van een rurale exodus gesproken moet worden.

In het algemeen trekken de jonge pionierssteden meer migranten aan dan de oudere of grotere steden. Alleen Rondonópolis in Mato Grosso trekt meer mensen dan de nabije, nieuwere pionierssteden. Dit wijst erop dat de agrarische frontiers hier inderdaad voorbij is, temeer daar ook de rurale bevolking hier sterk terugloopt. In het veel dichter bevolkte West-Maranhão is deze ontwikkeling minder manifest.

Als algemene conclusie voor de frontiers in Amazônia geldt dat de sterke frontiers vanaf het begin met stedenvorming en -groei gepaard gaan. Daarbij hebben met name de kleine tot middelgrote jonge pioniersplaatsen de voorkeur bij de pioniers, terwijl de grotere plaatsen

---

ontstaan van pioniersstadjes belemmerd. Daar staat echter tegenover dat de door de overheid geplande pioniersstadjes vrijwel alle 'mislukt' zijn.

gemeden worden. De groei van de rurale bevolking overtreft echter in deze gebieden die van de stedelijke bevolking. In de voormalige frontiers neemt de stedenvorming verder toe, soms zelfs zo dat van een rurale exodus gesproken kan worden. Daar de bevolking in deze gebieden als geheel niet meer zo snel in omvang toeneemt, ligt ook het groeitempo van de steden in deze gebieden in het algemeen lager dan voorheen en blijft het achter bij dat van de pioniersgebieden die als sterke frontier geklassificeerd werden. In de zwakke frontiers is het ontstaan van pionierssteden niet altijd manifest, hoewel deze gebieden in het algemeen een wat hoger percentage urbane bevolking (en dus een lager percentage rurale bevolking) hebben dan de sterke frontiers.

4.6 CONCLUSIES: DE RELATIE TUSSEN HET URBANISATIEPROCES IN HET AMAZONEGEBIED EN DE KOLONISATIEFRONTEN

Samengevat zijn de gevolgtrekkingen uit de voorgaande paragrafen de volgende:

1. Een hoge urbanisatiegraad is in Amazônia Legal traditioneel sinds de koloniale tijd. Typerend is daarbij de sterke concentratie van de bevolking in een beperkt aantal grote steden (meest hoofdplaatsen) en het vrijwel ontbreken van een uitgebreid netwerk van middelgrote en kleine plaatsen. Alleen het relatief veel dichter bevolkte West-Maranhão en Noordoost-Pará vormen een uitzondering hierop.
2. Dit type nederzettingspatroon van het Amazonegebied hangt samen met de dominerende economische activiteiten van de bevolking en dat daar waar zich ingrijpende wijzigingen in die activiteiten (zoals door de overgang van de verzameleconomie naar grootscheepse agrarische kolonisatie) voordoen, deze gepaard gaan met een opmerkelijke tendens tot deconcentratie van de urbane bevolking. Met name in geval van agrarische kolonisatie verliezen de oude (hoofd)plaatsen aan betekenis, terwijl andere, nieuwe steden verspreid over het gebied opkomen. Dit gaat bovendien samen met een toename van de rurale bevolking ten opzichte van de urbane

bevolking. Met andere woorden de hiërarchie van steden wijzigt zich sterk.

Een verklaring voor dit patroon moet men zoeken in het feit dat veel migranten naar het front trekken in de hoop er een stukje landbouwgrond te kunnen occuperen. De kans hierop is rond de oude centra in het algemeen kleiner, omdat de grond er al verdeeld is. Ook voor hen die een stedelijk beroep ambiëren is de kans van slagen in een jonge pioniersplaats groter, omdat er minder concurrentie verwacht kan worden.

3. Bovenvermelde ontwikkeling van pionierssteden doet zich in de jaren zestig vooral voor in de nieuw opengelegde gebieden langs de verbinding tussen Belém en Brasília en in de jaren zeventig (in nog sterkere mate) vooral langs de verbinding tussen Acre en Cuiabá. De ontwikkeling van pionierssteden langs de Transamazônica kan die aan de beide eerstgenoemde wegen lang niet evenaren, omdat de afstand van deze streek tot de grote afzetmarkten van Brazilië aanmerkelijk groter is dan die van de andere twee kolonisatiegebieden.
4. In de microregio's die eerder als sterke frontiers gekenschetst werden, is de vorming van pionierssteden vanaf het begin van de komst van de frontier manifest. Er zijn met name kleine tot middelgrote pionierssteden ontstaan, terwijl de migranten de grotere, reeds langer bestaande steden, voorzover die in kolonisatiegebieden aanwezig zijn, mijden. Dit migratiepatroon heeft dezelfde achtergrond als onder punt 2 genoemd is. De groei van de rurale bevolking overtreft in deze gebieden de groei van de urbane bevolking. Het lukt er kennelijk betrekkelijk veel migranten om hetzij een eigen stukje landbouwgrond in bezit te krijgen, danwel om als landarbeider werk te vinden in de openlegging van andermans bedrijf.

In de microregio's die eerder als zwakke frontiers gekenschetst werden (en waar absoluut gezien dus veel minder migranten heentrokken dan naar de sterke frontiers) is de vorming van pionierssteden veel minder duidelijk: de urbane ontwikkeling voltrekt zich veelal in bestaande steden, waarbij echter ook hier de grotere plaatsen door de migranten gemeden worden. Deze gebieden hebben in het algemeen een hoger percentage urbane bevolking dan in de sterke frontiers gebruikelijk is. Doordat deze regio's in absolute zin veel minder kolonisten trekken en met name het platteland er minder

mensen emplooi biedt, is het draagvlak voor het ontstaan van pionierssteden er veel geringer. Door de uitgroei van de bestaande kernen kan in het algemeen de stroom van migranten voldoende opgevangen worden.

5. In de microregio's die eerder als voormalige frontiers gekenschetst werden valt op dat de pionierssteden er verder in omvang toenemen, terwijl er daarnaast vaak van een rurale exodus gesproken kan worden. Het groeitempo van de steden ligt er echter lager dan in de sterke frontiers.

Als eenmaal de fase van de openlegging, waarin relatief veel meer arbeidskrachten gebruikt worden dan daarna, voorbij is, wordt de spoeling voor de werkzoekenden dunner. Zij zoeken vaak eerst een baantje in de nabijgelegen pioniersplaats, waar de werkgelegenheid aanvankelijk ook inderdaad nog toeneemt als gevolg van het hoge geboortecijfer en de bevolkingstoeloop uit de omliggende rurale gebieden. Velen en vooral hen, die er niet in geslaagd zijn een eigen stukje grond te verwerven, zien zich spoedig genoodzaakt opnieuw te migreren.

DE OCCUPATIEGESCHIEDENIS VAN ZUIDOOST PARÁ EN HET ONTSTAAN VAN PIONIERSSTADJES IN DIE STREEK

5.1 INLEIDING

De rol die pionierssteden in sociaal en economisch opzicht vervullen voor het nabijgelegen pioniersfront stond centraal in mijn onderzoek. Hiertoe werd een aantal pionierssteden in de recente veeteeltfrontier in Zuidoost Pará onderzocht. Dit gebied ligt in de invloedssfeer van de weg tussen Belém, aan de monding van de de Amazone en de Tocantins, en de nieuwe hoofdstad Brasília, vanwaaruit verdere verbindingen met diverse regio's, waaronder het economisch centrum São Paulo, mogelijk zijn. Deze weg werd dwars door het oerwoud aangelegd. Voordien bestond er geen verbinding; (men kon vanuit het Amazonegebied alleen via een enorme omweg over zee het economisch hart van Brazilië bereiken). De Belém-Brasília, zoals de weg in het kort genoemd wordt, kwam in 1960 in onverharde vorm gereed en was in 1970 geasfalteerd. Met het aanleggen ervan heeft zich in de directe omgeving een ware invasie van migranten voorgedaan. De frontieractiviteiten zijn inmiddels echter al voor het grootste deel, zoals blijkt uit de bevolkingsontwikkelingen en de urbanisatie in het gebied, over hun hoogtepunt heen. Het openen van veeteeltgebieden niet ver daarvandaan en de aanleg van verbindingswegen tussen deze veeteeltgebieden en de Belém-Brasília hebben kort geleden een nieuwe frontier doen ontstaan. Ook dit leidde tot een omvangrijke invasie van pioniers en tot een opmerkelijke stedenvorming.¹⁰⁶ Dit betekent dat er geheel nieuwe stadjes ontstaan zijn, maar ook dat oude, min of meer slapende nederzettingen, zoals bijvoorbeeld missieposten of handels- en bunkerplaatsen,¹⁰⁷ door de nieuwe golf van migranten overspoeld werden en *boom*

---

¹⁰⁶ Zie de hoofdstukken 3 en 4.

¹⁰⁷ Deze worden lokaal *portos da lenha* genoemd (Deffontaines 1938 en Dias 1972). Zie ook paragraaf 4.2.

town-vormen aangenomen hebben.

Het ontstaan van geheel nieuwe stadjes is een verschijnsel dat zich ook in de al vroeger geoccupeerde veeteeltgebieden in Brazilië heeft voorgedaan. Deffontaines¹⁰⁸ beschreef hoe de stichting eertijds in zijn werk ging. Een *fazendeiro* (veeboer) schonk een stukje van zijn grond aan de kerk. De kerk werd daarmee eigenaar van dit patrimonium, waarna zij zorgde voor een kerkgebouw en er diensten ging houden. De priester had verder als taak een gemeenschap op te bouwen. Als dat lukte werd het patrimonium, voor degenen die de aanpalende grond bezaten, spoedig een lucratieve zaak: behalve de kerk verrezen er andere gebouwen en spoedig kon de *fazendeiro* aanpalende grond als bouwgrond verkopen. Een patrimonium kon door één persoon, maar ook wel door meerdere *fazendeiros* aan de kerk geschonken worden. De nieuwe plaats kreeg veelal de naam van de heilige aan wie de schenking of het kerkgebouw toegewijd was.

De praktijk van de patrimonia dateert al uit vroeger eeuwen en is tot in deze eeuw blijven bestaan, al dragen de plaatsen nu meestal geen heilignamen meer. Ook speelt de kerk niet meer zo'n direkte rol in het proces van gemeenschapsvorming. De patrimonia worden tegenwoordig voor weinig geld verkocht aan een projectontwikkelaar, of de *fazendeiro* neemt de gemeenschapsvorming zelf ter hand. Er zijn volgens Deffontaines *fazendeiros* die zich hierop specialiseren. Men spreekt dan van een *povoador* of van een *plantador de cidades*¹⁰⁹. Tenslotte zijn er behalve *fazendeiros* ook grote ontwikkelingsmaatschappijen die zich hierop toeleggen, zoals die welke indertijd in noordelijk Paraná werkzaam was en die welke tegenwoordig in het Amazonegebied actief zijn. Zij nemen de vorming van stadjes al vanaf het begin in hun kolonisatieplannen op.¹¹⁰ De overheid maakt in haar geleide kolonisatieprojecten

---

¹⁰⁸ Deffontaines 1938: 390-395.

¹⁰⁹ id.: 390-394.

¹¹⁰ Deffontaines (1938: 394-395), Schmink (1981), Margolis (1973). Zowel Deffontaines als Schmink maken melding van pogingen om speculanten in urbane (bouw)grond buiten de deur te houden.

hierop geen uitzondering.¹¹¹

In de volgende paragraaf zal een algemeen beeld van de occupatiegeschiedenis van Zuidoost Pará geschetst worden, waarbij de sociaal-economische context waarin de occupatie plaatsvond centraal staat. In paragraaf 3 zal ik meer in detail beschrijven hoe de ontstaansgeschiedenis van de in het onderzoek betrokken stadjes geweest is. In de volgende hoofdstukken wordt ingegaan op de tegenwoordige situatie van de pioniersstadjes en in het bijzonder op de rol die zij vervullen voor de nabijgelegen veeteeltfrontier.

5.2 DE OCCUPATIE IN ZUIDOOST PARÁ

De eerste nederzettingen in het zuidoosten van de deelstaat Pará dateren niet van eind vorige eeuw, toen Conceição do Araguaia gesticht werd, maar zijn ouder. Behalve enkele niet-permanente dorpjes van de Kayapó en Karajá Indianen, waren er enkele nederzettingen van blanken/*caboclos*. Iets zuidelijker dan waar het tegenwoordige Conceição do Araguaia gelegen is, lag Sant'Ana da Barreira. Volgens de Franse ontdekkingsreiziger Henri Coudreau woonden er eind vorige eeuw 111 families, die zich voornamelijk met veeteelt op de *várzeas* langs de Araguaia in leven hielden.¹¹² In de omgeving waren in die tijd nog enkele plaatsjes, waaronder een missiepost. Deze lagen echter aan de overzijde van de Araguaia in Goiás. Bij de stichting van Conceição do Araguaia ging een deel van de bevolking van Sant'Ana da Barreira, dat tegenwoordig Santana do Araguaia heet,¹¹³ in het hoger gelegen Conceição wonen, omdat Sant'Ana regelmatig door overstromingen getroffen werd. Toen in 1897 de Franse dominicaner pater Gil Vilanova, in Conceição de eerste mis opdroeg, had de plaats al circa 500 inwoners, voornamelijk Indianen en *caboclos*. Vijf jaar later was de missiepost

---

¹¹¹ Zie bijvoorbeeld INCRA (1973).

¹¹² Ianni (1979b: 11-12).

¹¹³ De plaats heeft vermoedelijk ook de naam Santa Maria da Barreira gehad.

uitgegroeid tot 2.000 zielen.¹¹⁴

Vrijwel gelijktijdig met de stichting van de missiepost, begon het gebied van Zuidoost Pará langs de Araguaia (maar ook langs de andere rivieren zoals de Xingú) ingeschakeld te worden in de rubberwinning. Dit viel samen met het hoogtepunt van de rubberexport van Pará, welke in 1899 bereikt werd. Deze periode van *monoextrativismo* duurde voor het zuidoosten van Pará tot 1912, het begin van de rubbercrisis.¹¹⁵ De rubber werd in Zuidoost Pará voornamelijk gewonnen van de *castilloa elastica* (dit is het zogenaamde *caucho* rubber), waarbij Conceição do Araguaia een belangrijk centrum was. Het produkt was van mindere kwaliteit dan dat van de *hevea brasiliensis*. Het tappen van de latex van de *cauchobomen* betekende dat de boom gekapt moest worden, zodat de tappers noodzakelijkerwijs een nomadisch bestaan leidden.¹¹⁶ Dit was niet het geval bij het winnen van latex uit de *heveabomen*, waarbij een langdurige exploitatie mogelijk is. De tappers van dit type rubber, de *seringueiros*, die ook in Conceição do Araguaia werkzaam waren, hadden vaste woonplaatsen, zij het dat de *heveabomen* dikwijls zó ver uit elkaar stonden dat de tappers niet bijeen, maar over een groot gebied verspreid woonden. De *castilloabomen* stonden soms dichtbijeen en kwamen elders wat meer verspreid voor. Dit leidde ertoe dat er vele kleine dorpen van *caucheiros* ontstonden. Ianni noemt er een achttal in Zuidoost Pará.¹¹⁷ Behalve *caucheiros* woonden daar enkele landbouwers en veetelers, evenals de mensen die voor de bevoorrading van de tappers en voor het vervoer van de rubber zorgden. Indianen werden veelvuldig bij deze arbeid ingeschakeld, vaak tegen veel te lage lonen.¹¹⁸

---

¹¹⁴ id.:15.

¹¹⁵ id.:231.

¹¹⁶ id.:35-36.

¹¹⁷ id.: 32.

¹¹⁸ id.: 30 en Ferrarini 1979: 42-75. Mede hierdoor, maar vooral ook door vermenging met niet-Indianen liep hun aantal sterk achteruit. Precieze aantallen zijn echter niet beschikbaar. In ieder geval zijn de Kayapó en

De eigendom van de grond en de zeggenschap over de rubberbomen was in die tijd niet officieel (legaal) geregeld, deels omdat dit op lokaal niveau onmogelijk was (id.:40), maar vooral omdat men dit niet nodig achtte. Via de bevoorrading van de rubbertappers kon immers in de meest letterlijke zin over hun leven beschikt worden, terwijl de afvoer van rubber (die deels met lastdieren en verder uitsluitend over de rivieren moest geschieden) eveneens mogelijkheden tot controle bood. Door het zogenaamde *aviamentos* systeem konden uitgebreide gebieden van een rivier door een enkele persoon of een exportmaatschappij beheerst worden. Het systeem van *aviamento* was - als gesteld in hoofdstuk 1 - een vorm van contractproductie, zodanig georganiseerd, dat de rubberverzamelaars altijd bij de handelaren in het krijt stonden, temeer daar zij ook voor de voorziening van levensmiddelen en van andere benodigdheden van die handelaren afhankelijk waren. Het gevolg van dit systeem was dat de tappers zeer arm bleven en niet de mogelijkheid hadden om hun produkt in de grotere handelscentra zelf te verkopen.¹¹⁹ Desalniettemin, leidde het systeem vaak tot gewapende conflicten tussen de handelaren en de rubbertappers, vooral toen de spoeling dunner werd en het minder makkelijk werd om zich als nieuwe rubbertapper in het gebied te vestigen.¹²⁰

De demografische ontwikkeling in het gebied hangt nauw samen met de economische mogelijkheden van de streek in de diverse perioden. Tijdens de rubberboom nam het aantal bewoners zeer sterk toe.¹²¹ De toevloed van migranten kwam vooral uit het noordoosten van Brazilië, maar ook uit andere gebieden en zelfs uit het buitenland. In 1908 werd de *Comarca (município)* Conceição do Araguaia gevormd, met Conceição als hoofdplaats en de officiële status van *vila*.¹²² Twee jaar later kreeg het de status van

---

Karajá Indianen rond 1950 als stammen in dit gebied verdwenen. Ianni citeert uit kerkelijke bron dat er in 1950 nog 20 Indianen waren, die zich met het maken van keramiek en sieraden bezig hielden.

¹¹⁹ Ferrarini 1979: 42-75 en Santos (1980: 155-176).

¹²⁰ Ianni 1979b: 41.

¹²¹ Zie tabel 5.1.

cidade. De stad had toen al 6.000 inwoners, terwijl de gehele *comarca* er 15.000 had. Het voordeel van het stadsrecht was dat de plaats een rechter en een federale politiemacht van 80 man kreeg.¹²³ De dominicaner missionarissen bleven ook niet achter om de kerkelijke bestuursmacht aan te passen en verhieven de in 1901 ingestelde *freguesia* (parochie) in 1911 tot *Prelatura Nullius Sanctissimae Conceptionis de Araguaia* (missie-bisdom).¹²⁴

Na de dramatische crisis in de rubberexport beleefde Conceição do Araguaia een constante achteruitgang. Het inwonertal liep terug en de overgebleven bevolking legde zich toe op zelfvoorzienende akkerbouw, veeteelt, visserij en extractie van vruchten uit het oerwoud, waaronder paranoten en later ook babaçú.¹²⁵ Het is vooral de handel in paranoten geweest die ervoor zorgde dat het inwonertal in de streek niet nóg sneller afnam. Zo had de *município* in 1920 altijd nog ongeveer 11.000 inwoners.¹²⁶

In 1930 werd de *município* opgeheven en kwam het gebied onder rechtstreeks bestuur van de deelstaat te staan. Vijf jaar later werd de *município* opnieuw ingesteld en kreeg zij een omvang van 41.427 km².¹²⁷ Geleidelijk nam de bevolking

---

¹²² Lei estadual paraense no. 1.091 van 3 november 1908.

¹²³ Ianni 1979b: 32.

¹²⁴ Het bisdom besloeg het gehele gebied tussen de rivieren Xingú en Araguaia, dat voorheen tot de jurisdictie van de bisschop van Belém behoord had. Conceição do Araguaia was de enige missiepost in deze streek.

¹²⁵ Ianni 1979b: 61, 82-85.

¹²⁶ In deze tijd werd Conceição do Araguaia voorbij gestreefd door het stroomafwaarts aan de Araguaia gelegen Marabá, dat het centrum van de paranoten werd. Deze stad, die in de rubbertijd kleiner was dan Conceição do Araguaia, had in 1935 in de oogsttijd 3.000 inwoners, waarvan er 1.500 permanente inwoners waren. (Mougeot 1980a: 70). Dit aantal groeide tot 2.900 in 1940 en 4.500 in 1950 (Dias 1977: 438), terwijl de bevolking van de stad Conceição do Araguaia terugliep tot circa 1.000 in 1940 (Dias 1977: 438).

¹²⁷ Decreto estadual no. 6 van 4 november 1930, respectie-

in aantal steeds verder af tot minder dan 5.000 zielen in 1940; zij bleef in die orde van grootte tot circa 1960, ondanks de korte opleving in de rubberwinning tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Tussen 1920 en 1940 ging de akkerbouwproductie achteruit, maar namen de veeteelt en het aantal agrarische bedrijven toe. Na 1940 daalde ook de produktie in de veeteeltsector en aanvankelijk ook het aantal agrarische bedrijven, maar de produktie in de akkerbouw steeg en diversifieerde zich. Naast de gebruikelijke produkten, zoals rietsuiker, maniok, mais en rijst, werden in beperkte hoeveelheden ook bonen, tabak, sinaasappels en bananen voortgebracht. Verder nam de extractie van oerwoudprodukten toe, waarbij behalve *cauchorubber*, *babaçú* en huiden vooral ook paranoten belangrijk werden.¹²⁸ De eigendom van de grond was in de meeste gevallen noch voor de grote *fazendas*, (die een minderheid vormden), noch voor de kleinere *sítios* officieel geregeld. De rurale bevolking groeide in de periode 1940-1960 nauwelijks. In 1960 werkte zo'n 80% van de beroepsbevolking in de agrarische sector.¹²⁹

Bij een gemeentelijke herindeling werd in 1961 Santana do Araguaia (te weten de oude districten Santa Maria das Barreiras en Santa Teresa do Morro de Areia, die in 1938 samengevoegd waren) afgescheiden van de *município* Conceição do Araguaia. Santana werd de hoofdplaats van de nieuwe *município*, welke een oppervlakte van 21.284 km² kreeg. De nieuwe *município* Conceição do Araguaia kreeg bij de herindeling een oppervlakte van 28.572 km².¹³⁰ De aanleg van de nieuwe weg tussen Belém en Brasília, dwars door het oerwoud, waar voorheen nooit een verbinding geweest was, maakte deel uit van grootse overheidsplannen in de jaren vijftig. Behalve deze weg, die in onverharde vorm in 1960 gereed kwam, werden er diverse kleinere verbindingswegen aangelegd. Ook Conceição do Araguaia kreeg een aansluiting op de Belém-Brasília en daarmee niet

---

velijk Lei estadual no. 8 van 31 oktober 1935.

¹²⁸ Ianni 1979b: 105.

¹²⁹ Zie ook tabel 5.1.

¹³⁰ Lei estadual no. 2.460 van 29 december 1961; Ianni 1979b: 79 en 98; IBGE Censo Demográfico 1980.

alleen een verbinding met Belém, waarmee het traditioneel relaties onderhield, maar ook met het economisch hart van Brazilië, São Paulo. Deze door de deelstaat Pará aangelegde weg, de PA 070, ontsloot het grootste deel van de *município* Conceição do Araguaia en verbond zowel de stad Conceição do Araguaia en het circa 500 km stroomafwaarts gelegen Marabá met de Belém-Brasília, als beide steden onderling.¹³¹ Enkele jaren eerder, in 1958, waren echter al de eerste landmeters in opdracht van een groot veeteelbedrijf in de *município* verschenen, waarmee een nieuwe periode ingeluid werd.¹³²

Enkele jaren later werd de *Superintendência do Desenvolvimento da Amazônia* (SUDAM) opgericht.¹³³ Deze organisatie is in het leven geroepen in het kader van het beleid van de federale overheid om de openlegging en ontwikkeling van het Amazonegebied te stimuleren. De SUDAM heeft als voornaamste taken om in de planningsregio Amazônia Legal onderzoek te doen, plannen te entameren, het beleid van de diverse deelstaten en territoria te coördineren en particuliere investeringen te stimuleren. Met name in het laatste veld heeft de SUDAM een opmerkelijk succes geboekt, doordat de bedrijven die projecten ter goedkeuring bij de SUDAM indienen, gebruik kunnen maken van aanzienlijke belastingfaciliteiten, de zogeheten *incentivos fiscais*. In de periode 1966-1982 heeft de SUDAM 631 projecten goedgekeurd: te weten 361 veeteelt- en 270 overige projecten (waar onder industriële).¹³⁴ Van de SUDAM-projecten in Pará was een groot deel in het zuidoosten van deze deelstaat geconcentreerd, omdat dit gebied vrijwel geheel uit *terras devolutas*¹³⁵ bestond en het tevens bekend was om zijn vruchtbare gronden. Vrijwel

---

¹³¹ De verbinding Conceição do Araguaia-Marabá (de PA 070) kwam in 1969 gereed en de weg Conceição do Araguaia-Guará (in Goiás aan de Belém-Brasília) in 1971 (Mougeot 1980: 74).

¹³² Mougeot 1980: 72-73.

¹³³ Lei no. 5.173 van 27 oktober 1966.

¹³⁴ Poelhekke 1984 paragraaf 4.3 en tabel 4.1.

¹³⁵ Woeste gronden die eigendom van de staat zijn.

zonder uitzondering waren dit veeteeltprojecten.¹³⁶ In 1975 ging het om een aantal van 33 in de *município* Conceição do Araguaia en 20 in de *município* Santana.¹³⁷ Volgens het onderzoek van Poelhekke waren er medio 1982 32 SUDAM-projecten in Conceição do Araguaia en 21 in Santana do Araguaia gerealiseerd. De opening van deze *fazendas* was voor de streek daarom zo belangrijk omdat het overwegend om grote tot zeer grote bedrijven ging, die voor de verdere openlegging van het gebied gezorgd hebben. Met name door de aanleg van vele secundaire en tertiaire wegen hebben zij de instroom van vele andere veetelers vergemakkelijkt. De SUDAM-bedrijven beslaan in Conceição do Araguaia ruim 400.000 ha (bijna 20% van het totale bedrijfsareaal in die gemeente) en circa 527.000 ha (of bijna 40% van het totale bedrijfsareaal) in Santana do Araguaia. Samen beslaan de 53 *fazendas* bijna 1/5 van de totale oppervlakte van beide *municípios*.¹³⁸

De rundveestapel nam in beide gemeenten in de periode 1970-1980 toe van 44.000 tot 579.000 stuks en het einde van deze ontwikkeling is nog niet in zicht.¹³⁹ Het totale aantal agrarische bedrijven is zeer sterk gegroeid. Waren er in 1960 een kleine 1.000 bedrijven, in 1970 zijn er ruim 3.000 (teweten 2.242 in Conceição do Araguaia en nog eens 933 in Santana do Araguaia).¹⁴⁰ In 1980 bestaan er al ruim 10.000, waarvan er bijna 3.000 rundvee bezitten.¹⁴¹ De extensieve veeteelt is voornamelijk gericht op vleesproductie. Rondom de grotere plaatsen neemt daarnaast de melkproductie aanzienlijk toe. Werd in 1966 nog slechts circa 22.000 liter melk geproduceerd, in 1970 is dat gestegen tot 60.000 en in

---

¹³⁶ Kleinpenning 1975: 59 en Ianni 1979b: 113.

¹³⁷ Ianni 1979b:127.

¹³⁸ Poelhekke 1984 paragraaf 5.3.

¹³⁹ Poelhekke 1984: paragraaf 3.4.2.

¹⁴⁰ IBGE, Censo Agropcuário do Pará, 1970.

¹⁴¹ Poelhekke 1984 paragraaf 5.3. Van de totale 3,46 miljoen ha agrarisch bedrijfsareaal is slechts 0,1 miljoen ha voor akkerbouw in cultuur gebracht, verdeeld over 9 585 bedrijven. De veebedrijven gebruiken dus relatief de meeste grond.

1973 tot ruim 1.700.000 liter. De melkproductie is gebonden aan de lokale afzetmarkt, want deze ontwikkeling in de zuivelsector heeft (nog) niet geleid tot het oprichten van een melkfabriek. Wel was er in 1982 een groot slacht-/vrieshuis in aanbouw te Campo Alegre in de *município* Santana do Araguaia.

Uit de cijfers van de agrarische produktie die Ianni (1979b) geeft voor 1960 en 1970 en uit die van het IDESP voor 1966-1973, blijkt dat de toename zich niet alleen in de veeteeltsector maar ook in de akkerbouw voordeed. Met name de produktie van rijst, maïs en bananen steeg enorm, terwijl het verzamelen van paranoten en babaçu ook sterk toenam. Verder werden er op beperkte schaal sinaasappels, koffie, avocado's en papaya's geproduceerd.¹⁴² Bovendien meldt een andere onderzoeker, vooral voor de periode na 1970, een snelle opkomst van de houtzagerijen die vrijwel uitsluitend mahonie (circa 1% van de totale houtvoorraad) verwerken.¹⁴³ De gezaagde mahonie wordt vooral afgezet op de nationale markt (met name São Paulo) en voor het overige op de internationale markt (via de houthaven van Belém), hetgeen door de opening van de Belém-Brasília mogelijk geworden is. Voorheen werd er alleen hout voor de lokale markt (voornamelijk brandhout) geproduceerd. Volgens opgave van het IDESP waren er in 1970 3 houtzagerijen en in 1974 27. Volgens de SUCAM-telling¹⁴⁴ waren er in 1981 alleen al buiten de bevolkingscentra 18 van dergelijke bedrijven en 20 in 1982.

Met name de veeteeltbedrijven en de houtzagerijen zijn gebruik gaan maken van de vele goedkope arbeidskrachten die na de opening van de nieuwe wegen het gebied binnen zijn gestroomd. De meeste migranten waren meer of minder berooide landarbeiders en boeren uit het noordoosten van Brazilië, die op zoek waren naar een stuk grond en die vaak eerst hun geluk beproefd hadden aan het pioniersfront dat in de jaren zestig langs de Belém-Brasília geopend was.¹⁴⁵ Velen legden een claim op een stukje grond (*posse*)

---

¹⁴² Ianni 1979b: 105 en IDESP 1977b: 108-170.

¹⁴³ Godfrey 1979: 58.

¹⁴⁴ *Superintendência de Campanhas de Saúde Pública*. Dit is de malariabestrijdingsdienst van het Ministerie van Volksgezondheid.

TABEL 5.1. Demografische ontwikkeling van het stadje en van de gemeente Conceição do Araguaia

jaar	absolute bevolkingsaantallen	
	in de hoofdplaats	in de gemeente
1897	500	-
1902	2.000	-
1910	6 000	15 000
1920	-	11 000
1940	1 000	4 700
1950	1 300	6 300
1960	2 300	11 500
1970	5 400	39 500
1970*	5 400	29 800
1980	18 600	143 000
1980*	18 600	129 400
1981	20 700	-
1982	20 800	-

* = exclusief de in 1961 afgescheiden gemeente Santana do Araguaia

Bronnen: Ianni 1979b, IBGE Censo Demográfico 1960, 1970 en 1980, SUCAM 1981/2 en 1982/2 en Dias/IBGE 1977, p 438.

en raakten daarbij in conflict met de grote veetelers. De conflicten tussen de *fazendeiros* en *posseiros* laaiden in Zuidoost Pará in de jaren zeventig hoog op, zelfs zo hoog dat de streek bekend kwam te staan als een van de meest conflictrijke en gewelddadige streken van Brazilië.¹⁴⁶ Het feit dat traditioneel in dit gebied vrijwel niemand - *fazendeiros*, *posseiros* en zij die al langer in het gebied grond in gebruik hadden - een eigendomstitel had, wreekt zich nu. Blijkens een onderzoek van het IBGE waren er in 1970 in de gemeente Conceição do Araguaia 2.136 agrarische

¹⁴⁵ Godfrey 1979: 58.

¹⁴⁶ Zie voor een uitvoerig verslag hierover Ianni 1979b en Poelhekke 1984: H.7.

bedrijven zonder geldige eigendomsbewijzen en waren er slechts 100 in bezit van de vereiste papieren.¹⁴⁷ Volgens opgave van het INCRA was deze situatie twee jaar later niet veel verbeterd. In 1972 telde deze instantie 1.342 bedrijven zonder en 140 bedrijven met grondtitels. Opvallend is dat de bedrijven die wel goede eigendomsbewijzen hebben juist de grote *fazendas* zijn: samen bezaten zij in 1972 circa 1.000.000 ha, terwijl de categorie bedrijven zonder eigendomsbewijzen samen slechts ongeveer 700.000 ha besloegen.¹⁴⁸

Ondanks de vaak zeer gewelddadige conflicten blijft de bevolking van de gemeenten Conceição en Santana do Araguaia in versneld tempo toenemen. Had het gebied rond 1960 weer ongeveer evenveel inwoners als in 1920, namelijk 11.500 (1960), in 1970 was hun aantal gestegen tot 39.500, terwijl dat er in 1980 143.000 waren. Het merendeel van hen blijkt zich in het noordelijker gelegen Conceição gevestigd te hebben. Zie tabel 5.1.

Welke betekenis hebben de bovengeschetste ontwikkelingen nu gehad voor de occupatie van het gebied en met name voor de groei van de stedelijke nederzettingen?

Als gesteld, woonde tot circa 1960 een steeds kleiner aandeel van de bevolking in de grotere kernen en een toenemend aantal op het platteland.¹⁴⁹ Op dat platteland domineerden kleine dorpjes van een of enkele families. Deze *freguesias* lagen meestal aan of dichtbij de Araguaia of een zijrivier daarvan, omdat de rivieren de enige verbinding met de buitenwereld vormden. De bevolking bestond er niet alleen van de landbouw, maar had een "*modo de vida camponês*". Zij leefde van het verzamelen van rubber, paranoten en andere oerwoudprodukten zoals pelzen en huiden en van enige akkerbouw en kleinvee voor lokale consumptie. In de zomer, de regentijd, hield zij zich bezig

---

¹⁴⁷ IBGE, Censo Agropecuário 1970.

¹⁴⁸ Ianni 1979b: 116.

¹⁴⁹ Het aandeel van de urbane bevolking nam af van circa 28% in 1940 tot circa 25% in 1960. Het overgrote deel van de stedelingen woonde in de hoofdplaats Conceição van de *município* en het resterende deel in Santana, dat toen nog tot dezelfde gemeente behoorde (IBGE, Censo Demográfico 1940 en 1960).

Woning van 'caboclos'

met huisnijverheid, zoals het maken van keramiek, het bewerken van kwarts of enige kunstnijverheid. Deze *caboclo*bevolking, die afstamt van degenen die na de *rubberboom* in het gebied waren blijven hangen, bleef ook in de jaren zestig een belangrijk component in Conceição do Araguaia.¹⁵⁰

De stedelijke bevolking die tot 1960 vrijwel uitsluitend geconcentreerd was in Conceição en Santana, blijkt in de periode 1960-1980 over een groter aantal kernen verspreid te zijn. Er kunnen qua oorsprong een tweetal typen nieuwe kernen onderscheiden worden, namelijk *povoados* en *colônias*.

De *povoados* zijn dorpen die ontstaan zijn door de vestiging van *posseiros* en *peões*, die vooral na 1960 in toenemende aantallen de *município* binnenkwamen. *Posseiros* zijn mensen die een stuk grond in bezit willen krijgen door *terra devoluta*, woeste grond van de overheid, tenminste 1

---

¹⁵⁰ Ianni 1979b: 136-137.

TABEL 5.2. Bevolkingsontwikkeling van een aantal stadjes
in de gemeenten Conceição en Santana do
Araguaia, periode 1970-1982

stadje	1970	1974	1980	1981	1982
Conceicao do A.	5 400	11 000	18 600	20 700	20 800
Gar. do Cumarú*	-	-	-	8 000	20 000
Redencao	-	8 000	13 000	17 300	19 200
Xinguara	-	-	-	13 300	16 900
Rio Maria	-	2 500	-	8 300	8 400
Sao Geraldo do A.	-	2 500	2 500	2 800	4 400
Codespar*	-	-	-	100	2 700
Campo Alegre	-	-	-	1 700	2 200
Barreira do Campo	-	-	-	1 500	800
Barreira Branca	-	-	2 100	3 300	1 000
Santana do A.	-	-	700	600	400

* = fazenda en goudzoekersplaats

Bronnen: IBGE Censo Demográfico 1970, 1980, IBGE 1974 in
Ianni 1979b: 109 en SUCAM 1981/2 en 1982/2.

jaar en 1 dag te bewonen en te bewerken en daarna aanspraak kunnen maken op een legale eigendomstitel.¹⁵¹ *Peões* zijn landarbeiders die voor *fazendeiros* ontbossingswerkzaamheden verrichten, weiden schoonmaken of ander werk uitvoeren. Zij worden meestal geronseld door een tussenpersoon, een *empreiteiro*, welke wegens de vaak kwalijke praktijken de bijnaam *o gato* (de kat) toegevoegd kreeg. Vele *posseiros* hebben eerst als *peão*, gewerkt, alvorens land voor een eigen bedrijfje te ontginnen. De *posseiros* zijn soms neergestreken bij een bestaande *sítio*, maar vaker hebben zij nieuwe kernen (*povoados*) gesticht, door met een aantal families bijeen te gaan wonen, hun grond af te palen, een deel van het oerwoud te kappen en landbouw of veeteelt op de ontgonnen grond te beginnen. Als lokatie van de *povoados* verdienen stukken onontgonnen oerwoud in de nabijheid van een rivier

¹⁵¹ Poelhekke 1984: H.7.

of een stroompje de voorkeur. Vooral als het gebied toegankelijk was gemaakt door een (zij)weg, konden de *posseiros* (tijdelijk) gebruik maken van aanvullende werkgelegenheid als *peão*. In 1977 waren er volgens Ianni¹⁵² de volgende *povoados*: Alacilândia, Pedreiras, Rio Maria, Grotão, Baixa Verde, Arraias, Cocal da Serra, Mato da Anta, Bom Jesús, Osvaldolândia, Pedra Branca en Santa Luísa. De gezamenlijke bevolking van deze dorpen werd in 1974 geschat op 4.800 personen, waarvan er 2.500 alleen al in Rio Maria woonden. In 1981 was het gezamenlijke inwonertal van deze dorpen circa 9.900 en in 1982 circa 9.800.¹⁵³ Rio Maria was in 1977 al gegroeid tot bijna 7.800 inwoners en tot circa 8.400 in 1982.¹⁵⁴ Redenção had in 1974 al circa 8.000 inwoners, in 1977 ruim 10.000 en in 1982 bijna 20.000.¹⁵⁵ Daarnaast waren er natuurlijk ook nog verspreid wonende personen. Uit de gegevens van de SUCAM, die vrijwel alle dorpen, gehuchten en alleenstaande bedrijven in haar halfjaarlijkse tellingen opneemt, blijkt dat het aantal dorpen de laatste jaren sterk toegenomen is. In 1981 en in 1982 zijn er respectievelijk 44 en 52 plaatsen met meer dan 250 inwoners, waarvan er in beide jaren 19 meer dan 500 inwoners telden. In 1981 zijn er 7 plaatsen die meer dan 1.000 inwoners herbergen en in 1982 zijn dat er 10. Naar de gemeente Santana do Araguaia, waar in verhouding meer grote *fazendas* liggen dan in Conceição do Araguaia en die pas enige jaren later door wegen ontsloten werd, zijn relatief minder *posseiros* getrokken. Het aantal nederzettingen is er dan ook nogal wat kleiner: in de gemeente Santana do Araguaia zijn in 1982 slechts 10 plaatsen met meer dan 250 inwoners, waarvan een viertal er meer dan 1.000 heeft. Zie tabel 5.3.

Zeer plotselinge, grote veranderingen in bevolkingsaantallen kunnen verschillende redenen hebben, zoals het optreden van grote overstromingen (velen verhuisden om die reden eerst uit Santana do Araguaia naar

---

¹⁵² Ianni 1979b: 140

¹⁵³ SUCAM 1981 en 1982.

¹⁵⁴ Godfrey 1979: 62 en SUCAM 1981 en 1982.

¹⁵⁵ Godfrey 1979: 62 en SUCAM 1981 en 1982.

TABEL 5.3. Het aantal plaatsen in de gemeenten Conceição en Santana do Araguaia met respectievelijk 250, 500 en 1.000 inwoners of meer in 1981 en 1982

gemeente	Conceição do Araguaia		Santana do Araguaia	
jaar	1981	1982	1981	1982
250 inwoners en meer	44	52	9	10
500 inwoners en meer	19	19	5	5
1000 inwoners en meer	7	10	2	4

Bronnen: SUCAM 1981/2 en 1982/2.

Barreira Branca en later naar Barreira do Campo en Campo Alegre). Ook het exploiteren van grotere vindplaatsen van mineralen veroorzaakt zeer grote fluctuaties in bevolkingsomvang, vooral als er goud gevonden wordt. Dit doet zich onder meer voor in Garimpo do Cumarú, Grota do Avião, Grota do Oswaldo, Grota Guarapará en Sapucaia. Als de mijn uitgeput raakt, verdwijnen de nederzettingen vaak geheel.¹⁵⁶ Verder kunnen industriële vestigingen ook in aanzienlijke mate migranten genereren. Campo Alegre is hier een voorbeeld van, waar een nieuw slacht-/vrieshuis in aanbouw is en tevens een particuliere kolonisatiemaatschappij activiteiten ontplooit. Andere voorbeelden zijn Rio Maria en Xinguara, waar meerdere houtindustrieën gevestigd zijn en tevens werkgelegenheid is op de naburige *fazendas*. Ook Redenção, waar de meeste houtzagerijen reeds weggetrokken zijn, heeft eenzelfde oorsprong.

Opvallend is voorts de groei van het oudere plaatsje São Geraldo do Araguaia, dat vanuit Conceição alleen over de rivier te bereiken is. Deze plaats heeft echter een wegverbinding met de Belém-Brasília via Xambioá in Goiás, aan de overkant van de Araguaia. Bovendien is de GETAT¹⁵⁷ er na het oplossen van de grondconflicten actief

¹⁵⁶ Zie bijlage A, tabel 7 en 8.

¹⁵⁷ *Grupo Executivo das Terras do Araguaia-Tocantins*.

in het uitgeven van legale grondtitels aan *posseiros* en *fazendeiros*, hetgeen op zich weer nieuwe *posseiros* aantrekt.

De *colônias* zijn dorpen in meer of minder geleide akkerbouwkolonisatieprojecten, welke in dit gebied meestal op particulier initiatief berusten. Bij uitzondering worden deze projecten begeleid, ofwel door het *Instituto Nacional de Colonização e Reforma Agrária* (INCRA),¹⁵⁸ ofwel door een particuliere kolonisatiemaatschappij. Het INCRA werd in 1970 in het leven geroepen¹⁵⁹ onder meer om de spontane occupatie van gronden te reguleren en te legaliseren.¹⁶⁰ Geleide akkerbouwkolonisatie, zoals langs de Transamazônica op vrij grote schaal uitgevoerd is, komt in Zuidoost Pará niet veel voor. Voorzover er van geleide kolonisatie gesproken kan worden, is de mate waarin de kolonisten ondersteund zijn in elk geval veel beperkter van opzet geweest.¹⁶¹ Het INCRA houdt zich in deze streek vooral bezig met het verstrekken van voorlopige en/of definitieve eigendomstitels. In dit kader is het noodzakelijk dat het INCRA vaststelt dat de kolonist zijn grond feitelijk in cultuur gebracht heeft en dat hij er een woning heeft. In de gemeente Conceição do Araguaia, waar, naast de *sitiantes* die zich al langer geleden in het gebied gevestigd hebben, recentelijk veel *posseiros* eveneens grond in cultuur gebracht hebben, heeft het INCRA aan beide categorieën eigendomstitels verstrekt. Slechts in een gebied, Floresta, heeft het INCRA actief kolonisten geworven en geselecteerd.¹⁶² Deze kolonie had in 1974 circa

---

¹⁵⁸ Behalve het INCRA zijn er ook nog ander overheidsorganen actief op dit terrein, maar voor ons onderzoeksgebied is met name het INCRA relevant.

¹⁵⁹ Lei no. 1.110 van 9 juli 1970 en Decreto no. 68.153 van 1 februari 1971.

¹⁶⁰ Artikel 97 en 102 van het Estatuto da Terra, Lei no. 4.504 van 30 november 1964.

¹⁶¹ In de projecten aan de Transamazônica kregen de kolonisten soms zelfs kant en klare huizen toegewezen. Zie hierover onder andere Kleinpenning 1975, die het Altamira-project beschreven heeft, of INCRA 1973.

800 inwoners, in 1981 672 ingezetenen en in 1982 1.089.¹⁶³ In de overige kolonies, te weten Volta Nova, Santo Antônio, Boa Sorte, Luzilândia en São Domingos, werd de bestaande situatie gelegaliseerd. Deze kolonies telden circa 1.600 mensen, in 1981 872 en in 1982 923 personen.¹⁶⁴ In geen van deze plaatsen is een particuliere kolonisatiemaatschappij actief geweest, alhoewel de stichting van de dorpen wel op particulier initiatief berust. Zo werd bijvoorbeeld 25 jaar geleden Volta Nova door iemand uit Piauí gesticht, die er de vestiging van een aantal *colonos* regelde. Deze kolonie telde in 1974 250 inwoners, in 1981 240 en in 1982 nog maar 203 personen.¹⁶⁵

Nu het algemene beeld van de occupatie van Zuidoost Pará en de sociaal-economische context ervan geschetst is, is het goed om meer in detail in te gaan op de ontstaansgeschiedenis van de plaatsen die in het veldonderzoek opgenomen zijn.

5.3 ONTSTAANSGESCHIEDENIS VAN DE ONDERZOCHE PIONIERSTADJES

Het veldonderzoek richtte zich vooral op de grotere pioniersstadjes Conceição do Araguaia en Redenção. Ter vergelijking zijn echter ook de jongere pioniersplaatsjes Rio Maria, Xinguara, Campo Alegre en het buiten het onderzoeksgebied gelegen Serra Norte, bestudeerd. De goudzoekersplaats Garimpo de Cumarú is daarentegen niet in het onderzoek opgenomen, omdat deze stad

- a. geen relaties heeft met het agrarisch kolonisatiefront,
- b. een zeer tijdelijk karakter heeft (verwacht werd dat de goudzoekerij in deze lokatie in 1983 voor particuliere mijnwerkers gesloten zou worden) en

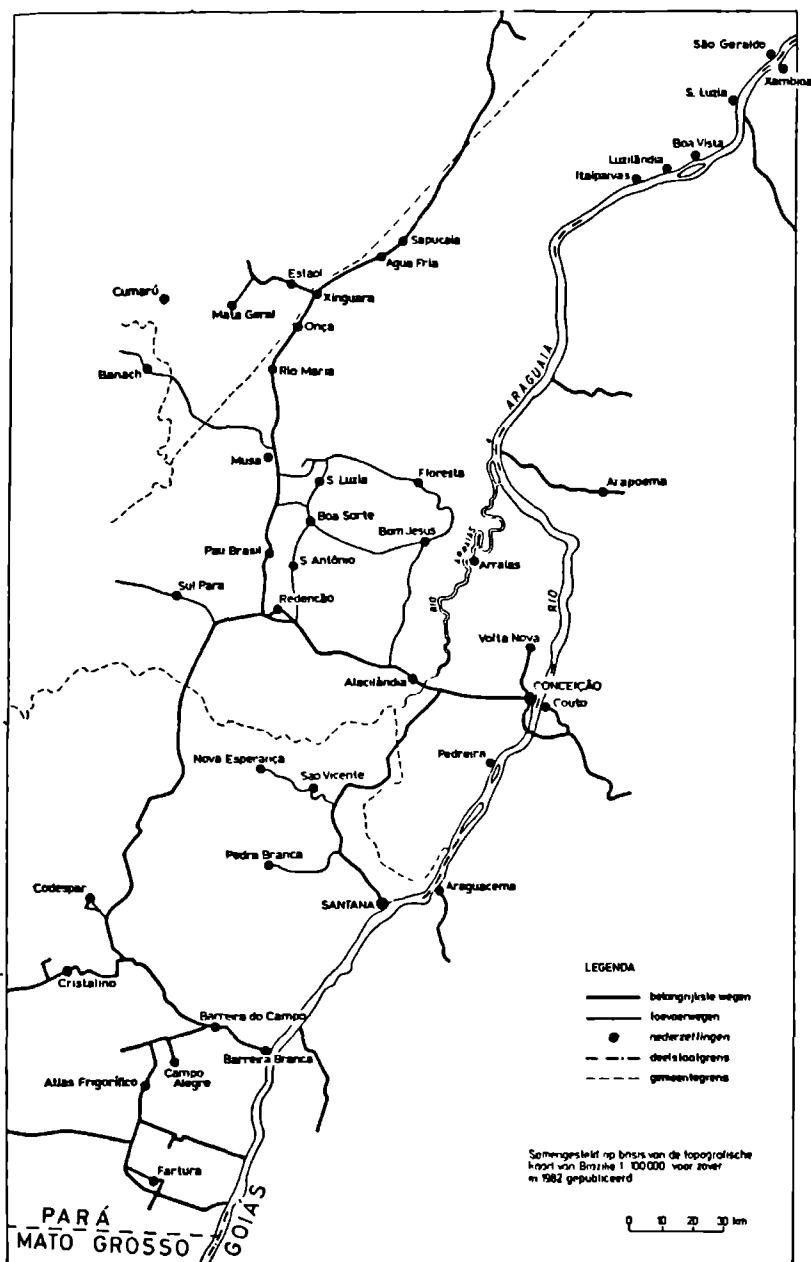
---

¹⁶² Ianni 1979b: 141 en SUCAM 1981 en 1982.

¹⁶³ SUCAM 1981 en 1982.

¹⁶⁴ Ianni 1979b: 141 en SUCAM 1981 en 1982.

¹⁶⁵ Ianni 1979b: 142-143 en SUCAM 1981 en 1982.

Figuur 5.1: Overzichtskaart van de gemeenten Conceição do Araguaia en Santana do Araguaia

- c. er geen vrouwen wonen, noch er op bezoek mogen komen (daar de plaats alleen per luchtbrug te bereiken is, is het betrekkelijk eenvoudig voor de autoriteiten om deze maatregel te handhaven).

Serra Norte, ook een mijnwerkersplaats, is in de studie betrokken om een vergelijking met Campo Alegre mogelijk te maken. Beide stadjes zijn ontstaan als gesloten *company towns*.

De geschiedenis van elk van deze nederzettingen zal beknopt weergegeven worden. De informatie is deels afkomstig uit geschreven bronnen en, vooral met betrekking tot de jongste pioniersstadjes, uit ter plaatse gevoerde gesprekken met de stichters zelf en/of andere personen die hier nauw bij betrokken zijn (geweest).

5.3.1 *Conceição do Araguaia*

De stad Conceição do Araguaia werd in 1897 als missiepost van de Franse dominicaanse orde gesticht door pater Gil Vialnova. Door deze missie-activiteiten werden met name Indianen en *caboclos* die in de streek woonden aangetrokken, zodat de plaats één jaar later al 1.000 zielen telde.¹⁶⁶

Vrijwel gelijktijdig werd de plaats een centrum van verhandeling en verschepping van de rubber die in de streek verzameld werd; tevens functioneerde zij als bevoorradingscentrum voor de rubbertappers. In 1910 ontving de nederzetting de officiële status van *cidade*. Als gevolg hiervan kreeg de stad een rechter en een politiemacht. Het inwonertal bedroeg toen circa 6.000 personen, hetgeen betekende dat 40% van de bevolking van de hele *município* in de hoofdplaats geconcentreerd was en dat 90% van de urbane bevolking er woonachtig is. De overige urbane bevolking was te vinden in het 300 km stroomopwaarts gelegen Santana do Araguaia.

In 1911 werd de missiepost centrum van een missiebisdom. Dit bisdom omvatte het gehele gebied tussen de rivieren Araguaia en Xingú. Als gevolg hiervan breidde de kerkelijke autoriteit zich uit. De missieschool, die geleid werd door de dominicanessen, bestond al sinds 1902.

---

¹⁶⁶ Ianni 1979b: 14-15.

Behalve dat de stad een kerkelijk centrum was, alsmede het middelpunt van de bedrijvigheid die met de rubberwinning verband hield, was Conceição in de rubberperiode ook een centrum van vertier. De winkels verkochten vele luxe artikelen en er werd veel geld verdiend in de bars, het nachtleven en de prostitutie. De landbouwers en veetelers pikten ook een graantje mee van de economische hausse door voor de lokale markt te produceren.¹⁶⁷ Door de sterke teruggang van de export van rubber in 1912 veranderde dit beeld echter ingrijpend.

Het inwonertal liep terug tot circa 1.000 ingezetenen in 1940. De bevolking van het omliggende platteland was eveneens voor het grootste deel weggetrokken en degenen die gebleven waren bedreven voornamelijk op zelfvoorziening gerichte akkerbouw en veeteelt. De betekenis van Conceição do Araguaia was in de periode 1920-1960 sterk met deze agrarische sector verbonden. De stad was namelijk, voorzover er nog van agrarische produktie voor de markt gesproken kon worden, het centrum van verhandeling, mede omdat van hieruit het transport over de rivier naar Belém (en andere plaatsen) geregeld werd. In 1940 telde de plaats 25 commerciële bedrijfsvestigingen, waarin 34 personen werkzaam waren.¹⁶⁸ Haar functie als administratief en bestuurlijk centrum van de *município* heeft Conceição behouden, al is die in deze periode van verval wel bedreigd geweest. In 1938 werd de gemeente gehalveerd door de vorming van een nieuwe *município* met Santana als hoofdplaats, welke bij deze gelegenheid de status van *cidade* kreeg.¹⁶⁹

Terwijl de rurale bevolking van de *município* Conceição do Araguaia na 1940 toenam van circa 72% naar circa 75% in 1960, groeide de urbane bevolking slechts in absolute zin.¹⁷⁰ Deze beperkte absolute groei van de urbane bevolking, die in deze periode van algehele stagnatie toch wel verklaring behoeft, wordt deels toegeschreven aan de natuurlijke aanwas en deels aan de migratie van

---

¹⁶⁷ Ianni 1979b: 28-29.

¹⁶⁸ Ianni 1979b: 80. Helaas wordt voor andere jaren geen opgave gedaan.

¹⁶⁹ Zie paragraaf 7.2.

¹⁷⁰ Zie tabel 5.1.

Benzinepomp en garagebedrijf aan de Araguaia bij een van beide aanlegplaatsen van Conceição

mineralenzoekers (*garimpeiros*), waarvan de gezinnen zich meestal in de steden vestigen. Ook was het zo dat er enkele aan de agrarische sector gelieerde industrieën in Conceição do Araguaia opkwamen.¹⁷¹ Ianni noemt een aantal van dergelijke bedrijfjes, zoals die welke maniokmeel, maïsmeel, suiker en gedestilleerde drank fabriceren. Verder noemt hij werkplaatsen die boten maken of repareren, een rijstpellerij, een koffiebranderij, tegel- en steenbakkerijen, zadelmakerijen, meubelmakerijen en *oficinas artesanais* (huisnijverheid van voornamelijk indiaanse oorsprong).¹⁷² De export van de produkten die voor de niet-lokale markt bestemd waren, was vrijwel geheel aangewezen op vervoer over de rivieren Araguaia en Tocantins naar Belém, hetgeen ruim 1.000 km varen is en waarbij diverse stroomversnellingen gepasseerd moeten worden.

---

¹⁷¹ Mougéot 1980: 72.

¹⁷² Ianni 1979b: 85.

In 1942 landde het eerste vliegtuig van de *Força Aérea Brasileira* in Conceição. Dit betekende een enorme verbetering in het contact met de buitenwereld, maar leidde vanzelfsprekend niet tot luchttransport van zware of volumineuze artikelen. De FAB, die sindsdien Conceição regelmatig aandeed, vervoerde met name post, medicamenten en zieken of gewonden die naar een ziekenhuis moesten.

Sinds het eind van de jaren zestig en het begin jaren zeventig, als er betere wegverbindingen komen, zijn de ontwikkelingen elkaar snel opgevolgd.

In 1969 kreeg de stad een wegverbinding met Marabá, de PA 070, en in 1971 kwam de weg naar Guaraí in Goiás aan de weg Belém-Brasília gereed.¹⁷³ In 1980 kreeg Conceição do Araguaia zelfs een goede betonnen brug over de Araguaia en werd een begin gemaakt met de asfaltering van de weg tussen Conceição en Colinas (een stad die iets noordelijker aan de Belém-Brasília is gelegen dan Guaraí).

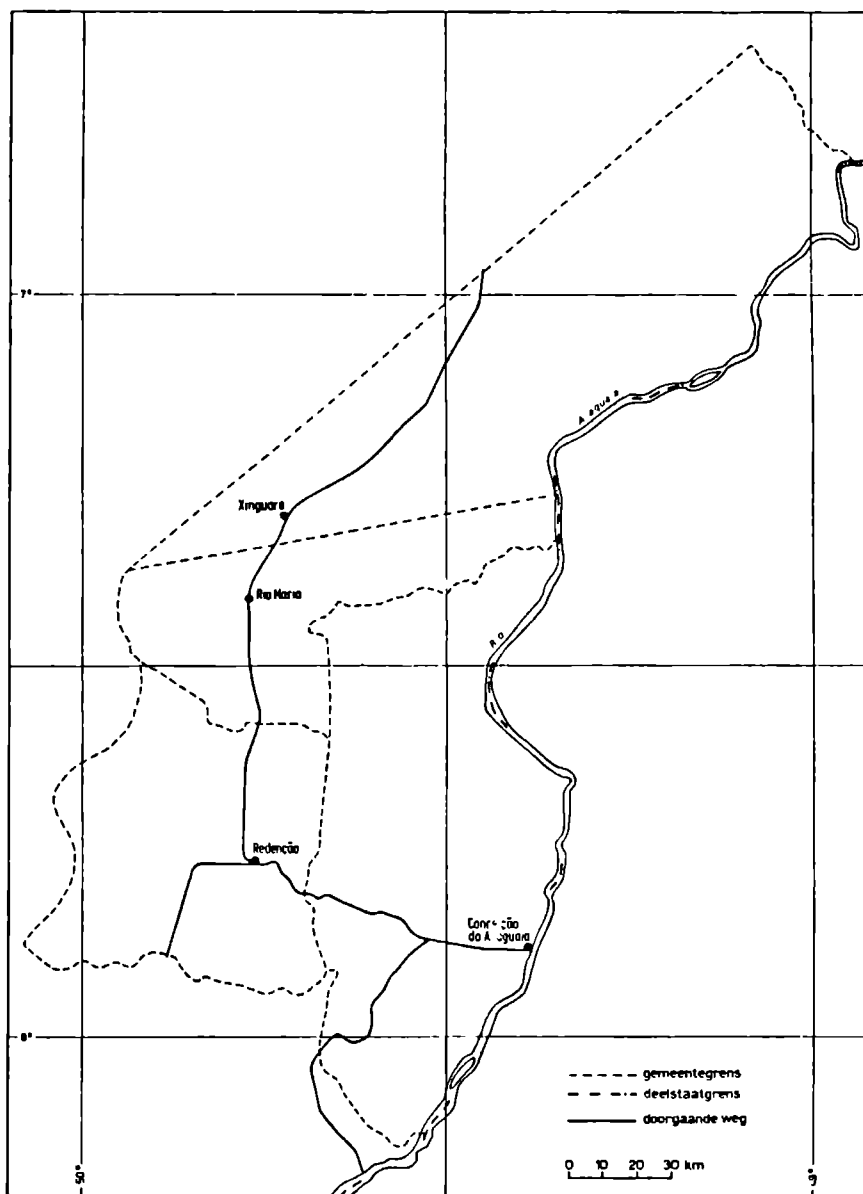
Toen de FAB regelmatig op Conceição do Araguaia vloog, was er een vliegveld met een onverharde landingsbaan. Sinds de snelle bevolkingstoename zijn toestellen van de VOTEC, een binnenlandse luchtvaartmaatschappij, Conceição do Araguaia gaan aandoen. Er kwam toen een lijndienst tussen Belém en Brasília, met tussenlandingen onder andere in Marabá en enkele steden aan de weg Belém-Brasília, zoals Araguaína en Imperatriz. In 1982 heeft de federale overheid een nieuw vliegveld aangelegd met een geasfalteerde landingsbaan, geschikt voor straalvliegtuigen.¹⁷⁴ Ook de busverbindingen zijn in deze jaren enorm verbeterd. Het pioniersfront was geopend. Een grote toevloed van migranten volgde.

Een van de gevolgen hiervan was een gemeentelijke herindeling, die in 1982 haar beslag kreeg. De plaatsen Redenção, Xinguara en Rio Maria werden zelfstandige *municípios* (zie fig.5.2 par.8.3).

---

¹⁷³ Mougeot 1980: 74.

¹⁷⁴ De aanleg van dit vliegveld gebeurde in het kader van het ontwikkelingsproject voor de *polo* Carajás van het grote POLAMAZONIA-programma (CEDEPLAR 1979b, anexos: 185).

Figuur 5.2: De gemeentelijke herindeling van Conceição do Araguaia

5.3.2 Redenção

Redenção ligt circa 100 km ten westen van Conceição do Araguaia, op de plaats waar vroeger kudde vee op natuurlijke weiden vetgemest werden, voordat ze over land naar de Xingúrivier gedreven werden voor verder transport. Deze plaats werd volgens Godfrey (1979: 63) in die tijd "*a Solta*" (dit is een weide waar vee vetgemest wordt) of ook wel "*Boca da Mata*" genoemd en werd verlaten nadat de weg naar de Xingú gesloten werd, als gevolg van de instelling van het Kayapó reservaat (eind jaren vijftig). In de jaren zestig werden er diverse grote veeteeltbedrijven in het gebied geopend en werd er een landingsbaan voor

Redenção, een van de uiteinden van de vroegere landingsbaan. Rechts een veewagen.

vliegtuigen aangelegd. Sr. Assunção, een van de naburige fazendeiros, vestigde er in 1968 een goederendepôt, waarna spoedig enkele winkeltjes volgden. De plaats werd bekend als "*Escritório*" (kantoor). De grond rond de landingsstrip behoorde aan de fazenda "*Vila Redenção*", waarvan Luís

Vargas de eigenaar was. Vargas, die algemeen als stichter van Redenção beschouwd wordt, begon in 1969 zijn *fazenda* van 4.800 ha in percelen van 30 x 50 meter aan de groeiende bevolking te verkopen. Vargas kan gezien worden als een *povoador* of een *plantador de cidade*, temeer omdat hij - naar zijn zeggen - van begin af aan de bedoeling had een stad te stichten en eigenlijk niet in een *fazenda* geïnteresseerd was.

Welke beleidslijnen heeft Vargas nu gevolgd om van Redenção een stad te maken? In een interview verklaarde hij dat

"Het belangrijkste dat een stichter van een stad moet doen is overal hulp bieden, overal waar iets niet lukt de obstakels uit de weg ruimen. En ervoor zorgen dat de mensen van de plaats gaan houden, zodat je ze vasthoudt. Elke pioniersstad begint met "vier P's": *Padre* (priester), *Putá* (hoer), *Peão* (landarbeider) en *Polícia* (politie)."

Tegelijk met het uitgeven van zijn grond heeft Vargas een plan met betrekking tot de ruimtelijke ordening gemaakt, waaraan zichtbaar de hand gehouden is. Voorts heeft hij een school en een vaccinatiebureau van de grond gekregen, een arts aangetrokken en is hij een steenbakkerij begonnen. Verder heeft hij van het bospad, waarlangs het drie dagen rijden te paard naar Conceição do Araguaia was, een weg gemaakt, waarover de afstand in een dag per auto afgelegd kan worden. Ook heeft hij de electriciteitsvoorziening ter hand genomen, zij het gebrekkig.¹⁷⁵ Met betrekking tot de watervoorziening is men nog steeds afhankelijk van eigen putten of van het riviertje dat door de stad loopt. In 1969 kwam de wegverbinding tussen Conceição en Marabá tot stand. Vargas heeft ervoor gezorgd dat deze langs Redenção kwam te lopen.¹⁷⁶ Dit maakte vervoer met

---

¹⁷⁵ In het algemeen heeft de overheid in Brazilië een monopolie op de water- en electriciteitsvoorziening, zodat de situatie in Redenção formeel als illegaal aangemerkt zou kunnen worden. Deze situatie doet zich echter in vele jonge pioniersstadjes voor, zolang de betreffende overheidsdiensten geen activiteiten ontplooiën om deze basisvoorzieningen te regelen.

vrachtwagens en bussen mogelijk, hetgeen belangrijke nieuwe impulsen aan de plaats gegeven heeft. Gezien het grote aantal privé vliegtuigen en luchttaxi's bleef het luchtverkeer echter belangrijk, ook na de opening van de weg.

Ianni meldt dat anno 1975 Redenção, dat een jaar eerder al 8.000 inwoners telde, nog geen enkele overheidsdienst had.¹⁷⁷ Hierin is langzamerhand verandering gekomen, sinds in 1976 voorbereidingen getroffen werden om van Redenção een zelfstandige *município* te maken, hetgeen in 1982 geëffectueerd werd (in 1976 werd het reeds een *distrito* met een eigen *sub-prefeitura*). Een deel van de stedelijke grond moet volgens wet daarbij in gemeenteeigendom overgaan.

Hiermee raak ik aan een ander motief dat een belangrijke rol heeft gespeeld in de overwegingen van de eigenaar van de grond waarop Redenção verzezen is, om een stad te stichten. Tot nog toe heeft de eigenaar van deze grond namelijk nog lang niet alle grond ook werkelijk verkocht. Zelf noemde Vargas zijn grondverkoop een *loteamento simbólico*, waarmee (volgens een andere informant) de volgende strategie bedoeld wordt:

"In het begin liet hij iedere aspirant koper op zijn grond beginnen met het verhaal dat betaling later wel zou komen en men eerst maar moest zien een zaak te beginnen. Als dat lukte, kon natuurlijk de prijs van de grond omhoog gaan. Op zich allemaal niet zo vreemd. Maar er ontstaat wel een probleem als iemand weg wil en zijn zaak wil verkopen. Dat kan moeilijk als hij de grond niet in eigendom heeft. Ook kan de eigenaar dan vragen wat hij wil."

Bovendien is de eigenaar door deze strategie over een veel langere periode van inkomsten uit grondverkoop verzekerd, dan wanneer hij alle grond ineens verkocht had.

---

¹⁷⁶ Veelal is er een politiek touwtrekken om het tracé van dergelijke wegen, zie bijvoorbeeld Ketteringham 1972: 97-101.

¹⁷⁷ Ianni 1979b: 108-109. Hierbij heeft hij kennelijk de aanwezigheid van een politiemacht buiten beschouwing gelaten.

Nu bij de *emancipação* van Redenção een deel van de stedelijke grond gemeente-eigendom moet worden, wordt de nieuwe gemeente uiteraard tevens grondverkoper. Als nu de nieuwe burgemeester, die gekozen wordt door de bevolking van de plaats, dezelfde persoon is als de eigenaar, wordt het moeilijk om deze wet op onpartijdige wijze te effectueren en om eventuele grondconflicten op te lossen.¹⁷⁸

Ondanks de vele en vaak gewelddadige conflicten,¹⁷⁹ groeide Redenção als centrum van veeteeltbedrijven en na 1970 ook van houtzagerijen. De laatste categorie bedrijven is immers afhankelijk van vrachtwagenvervoer, hetgeen pas na het gereed komen van de PA 070 mogelijk werd. In het kielzog van deze ontwikkelingen volgden grote aantallen migranten, voornamelijk arme landarbeiders die werk zochten op de *fazendas* en zagerijen, vaak in de hoop spoedig een eigen stukje grond te bemachtigen om er akkerbouw te bedrijven. In het omliggende gebied is dan ook een patroon van grondgebruik ontstaan dat eveneens op tal van andere plaatsen in Brazilië voorkomt, namelijk kleinschalige akkerbouw naast grootschalige veeteelt. Daarnaast vindt er in de omgeving enige dagbouw plaats, onder andere van tin, wolfram en goud. In tien jaar tijd is Redenção van een enkel winkeltje bij een landingsstrip in het oerwoud uitgegroeid tot een pioniersstad van bijna 20.000 inwoners. In 1980 woonden er circa 13.000, in 1981 ruim 17.000 en in 1982 al circa 19.000 personen.¹⁸⁰

---

¹⁷⁸ De stichter van de stad was ten tijde van het veldwerk in 1982 druk doende met zijn verkiezingscampagne, onder andere door dagenlang in zijn huis gratis medische hulp en medicijnen te verstrekken. Boze tongen beweerden dat het om afgekeurde partijen medicamenten ging. Hij werd algemeen als belangrijke kanshebber beschouwd.

De GETAT, een overheidsorgaan dat speciaal in het leven geroepen is om de hoog opgelaaide grondconflicten op te lossen in het Araguaia-Tocantins gebied en daartoe verstrekkende bevoegdheden kreeg, houdt zich vooral bezig met rurale grondconflicten, zodat van deze zijde weinig te verwachten is ten aanzien van de stedelijke grondconflicten.

¹⁷⁹ Zie hierover bijvoorbeeld Ianni 1979b of Godfrey 1979 : 65.

5.3.3 *Rio Maria*

Circa 95 km ten noorden van Redenção ligt Rio Maria, daar waar de weg naar Marabá het riviertje Maria kruist. Het plaatsje is ontstaan toen in 1973 de PA 070 het gebied openlegde en enkele *posseiros* zich bij het riviertje vestigden. Later heeft een grote houtzagerij uit Zuid-Brazilië hier in het oerwoud haar bedrijf geopend en - nadat zij eerst geprobeerd had om *posseiros* die zich er gevestigd hadden te verdrijven - schonk zij een patrimonium van 100 ha. Deze grote houtzagerij, de Madereira Araguaia (beter bekend als de Maginco), die veel werknemers nodig had, kon zodoende spoedig op een voldoende aanbod rekenen. Medio 1982 had het bedrijf circa 1.000 werknemers in dienst. Later vestigden zich meer houtzagerijen in Rio Maria en groeide de plaats snel. Officieel werd Rio Maria op 12 oktober 1973 gesticht, maar het kreeg pas in 1976 een stadsbestuurder.¹⁸¹ De eerste bestuurder was Dr. Edvair Vilela de Queiroz. Daarna volgden meer overheidsdiensten en ook particuliere instellingen, zoals een bank.

In 1978 had de plaats 7.000 inwoners en in 1982 ruim 8.000. Evenals Redenção werd Rio Maria in 1982 de officiële status van *município* verleend, zodat in november van dat jaar tegelijk met de federale en de deelstaatverkiezingen ook een burgemeester gekozen moest worden.

5.3.4 *Xinguara*

Medio 1976 is Xinguara ontstaan. Oorspronkelijk heette de plaats Colônia Agrícola Governador Aloysio Chaves, maar allengs werd het *Entroncamento do Xingú* genoemd, omdat het aan de weg naar Marabá ligt, ter hoogte van de afslag naar São Félix do Xingú, zo'n 15 km ten noorden van

---

¹⁸⁰ IBGE en SUCAM.

¹⁸¹ Godfrey 1979: 66-67.

Rio Maria. São Félix do Xingú is een klein stadje dat in de rubberperiode gesticht is als verzamel- en bevoorradingscentrum voor de rubberwinning, daar waar de Xingú en de Rio Fresco samenvloeien. De aanleg van een weg naar São Félix do Xingú, dat eerder enkel een verbinding over de slecht bevaarbare Xingú en een luchtverbinding had, betekende opnieuw de openlegging van een pioniersfront in Zuidoost Pará. De aanleg van deze weg, de PA 279, heeft echter nogal wat voeten in de aarde gehad, omdat het tracé door of langs het Xikrin Indianen Reservaat moest lopen. Pas na langdurig onderhandelen werd in 1977 overeenstemming bereikt tussen de diverse overheidsdiensten die hierover moesten beslissen. In 1975 was het werk echter al aanbesteed en in de droge tijd van 1976 was men ook al met de aanleg vanuit Xinguara begonnen.¹⁸²

De opening van dit nieuwe pioniersfront, samen met de openlegging van het gebied rond Xinguara, heeft vele migranten aangetrokken, onder meer om de volgende redenen.

1. Het feit dat vrijwel alle grond richting Xingú *terra devoluta*, dat wil zeggen woeste grond zonder eigendomstitel, was, maakte het gebied zeer aantrekkelijk voor *posseiros*, die, als ze het gedurende 1 jaar en 1 dag bewonen en bewerken, volgens het aloude recht van *posse* aanspraak kunnen maken op een legale eigendomstitel.¹⁸³ Behalve *posseiros* trok dit ook *grileiros* (landdieven), *jagunços* (huurmoordenaars) en speculanten aan. Grondconflicten konden in deze omstandigheden dan ook niet uitblijven. Acties van diverse overheidsinstellingen om de grondconflicten op te lossen en om het land uit te geven aan migranten liepen om verschillende redenen op niets uit en verergerden de situatie, mede omdat het gronduitgifteplan van de deelstaat veel nieuwe migranten aangetrokken had.¹⁸⁴

---

¹⁸² Godfrey 1979: 86-91.

¹⁸³ Dit punt is overigens niet specifiek voor Xinguara en geldt in meer of mindere mate ook voor de rest van de gemeente Conceição do Araguaia. In Santana do Araguaia ligt dit echter anders, omdat daar relatief weinig *terra devoluta* over was toen het gebied door wegen ontsloten werd.

2. Een tweede reden was dat in deze streek belangrijke hoeveelheden tinerts aangetroffen waren, wat veel *garimpeiros* (mineralenzoekers) aantrok. Volgens een schatting van de burgemeester van São Félix do Xingú waren er in 1977 circa 14.000 mijnwerkers in zijn gemeente aan het werk, verspreid over diverse plaatsen en meestal alleen bereikbaar via een landingsbaan in het oerwoud.¹⁸⁵ Deze mijnwerkers worden vermoedelijk in Redenção en Xinguara gerecruteerd en/of hebben daar hun gezinnen wonen (São Félix do Xingú, dat toen alleen nog maar over de rivier of door de lucht te bereiken was, telde in 1980 nog slechts 1.793 inwoners). Behalve naar tin werd er ook naar andere mineralen gezocht, waaronder wolfram en goud. Door *garimpeiros* uit Xinguara werd in 1977 10 km ten zuiden van de stad goud gevonden en in enkele dagen hadden zich er 300 goudzoekers geïnstalleerd. De goudzoekerij werd met behulp van het leger vrijwel meteen onderworpen aan stricte regels en toezicht van de DOCEGEO (de geologische afdeling van de Braziliaanse Staatsmijnbouw-onderneming Vale do Rio Doce), die het zoeken naar nieuwe vindplaatsen verder zelf ter hand nam. Dit kon evenwel niet voorkomen dat veel *garimpeiros* naar het gebied trokken.
3. Het bekend worden van plannen van de federale overheid om investeringen in de streek te doen was een derde factor die migranten aantrok. In het kader van POLAMAZÔNIA had de overheid niet alleen geld gereserveerd voor de aanleg van de PA 279 naar São Félix do Xingú (te weten 44 miljoen Cruzeiros), maar ook voor een aantal ontwikkelingsplannen, waaronder een plan voor stadsontwikkeling (69,3 miljoen Cruzeiros), een voor terreinafbakening (2 miljoen Cruzeiros) en een voor een onderzoek ten behoeve van een kolonisatieproject (5 miljoen Cruzeiros).¹⁸⁶ Weliswaar was niet direkt duidelijk hoe, wanneer en of deze gelden ook inderdaad besteed zouden worden, maar vanzelfsprekend proberen diverse ondernemers er als eerste bij te zijn,

---

¹⁸⁴ Zie voor een uitgebreid verslag hierover Godfrey 1979: 85-121.

¹⁸⁵ Godfrey 1979:82.

¹⁸⁶ SUDAM 1976b en Godfrey 1979: 82.

als dergelijke investeringen gedaan worden.

4. Ook het van start gaan van een grootschalig agrarisch kolonisatieproject in de nabijheid van Xinguara (met verbindingen naar de PA 070 en de PA 279) heeft vele potentiële kolonisten aangetrokken. Het kolonisatieproject is in handen van een particuliere onderneming, de Construtora Andrade Gutierrez S.A. Dit is een Braziliaans consortium op het terrein van mijnbouw, chemie, olie en zware industrie. Het Projeto Tucumã, zoals het project genoemd wordt, omvat circa 400.000 ha, verdeeld over 3.000 percelen/eigendommen. Vele kleine boeren hebben zich, in afwachting van de selectieprocedures, tijdelijk in Xinguara gevestigd.
5. Tenslotte is de streek van de Xingú rijk aan mahoniebomen van een hoogwaardige kwaliteit. Dit verklaart de komst van de vele houtzagerijen in Xinguara en ook dit heeft vele (potentiële) werknemers aangetrokken.

Al met al had Xinguara een jaar na het ontstaan al meer dan 6.000 inwoners en was de bevolking in 1982 al gegroeid tot bijna 17.000 inwoners.¹⁸⁷

In 1977-1978 werden voorbereidingen getroffen om van Xinguara een zelfstandige *município* te maken. Daartoe had de plaats in oktober 1978 een eigen *distrito* gekregen en had de prefect van Conceição do Araguaia er Sr. Policarpo Nascimento Ribeiro benoemd tot stadsbestuurder. Ribeiro moest zich voornamelijk met de uitgifte van urbane grond bezighouden. In 1978 werd daartoe een patrimonium in beheer aan het INCRA gegeven, dat voor de legalisering van de grondtitels moest zorgen.¹⁸⁸ Het INCRA had echter als voornaamste taak het legaliseren van de rurale grondtitels. In 1982 werd Xinguara een zelfstandige gemeente.¹⁸⁹

In 1977 werd *Entroncamento do Xingú* officieel per decreet door de gemeente Conceição do Araguaia, waarvan het deel uitmaakte, omgedoopt tot Xinguara. De naam is een samentrekking van Xingú en Araguaia en symboliseert de ligging van de plaats op de grens van beide gebieden.

---

¹⁸⁷ Godfrey 1979: 62 en SUCAM 1982.

¹⁸⁸ Godfrey 1979: 105-106.

¹⁸⁹ Lei estadual nr. 5.028 van 13 mei 1982.

5.3.5 Campo Alegre

Circa 200 km ten zuiden van Redenção en circa 60 km ten westen van de Araguaia, ligt Campo Alegre. In 1979 is het stadje gesticht door CETENCO, een wegenbouw- en constructiebedrijf dat eigenaar is van de grote *fazenda* Campo Alegre, waarvan Henrique Vita de bedrijfsleider was. De *fazenda* Campo Alegre omvatte 150.000 ha en ligt in de *município* Santana do Araguaia. Campo Alegre is gesticht op de *sede*, de hoofdzetel van de *fazenda*.

Behalve in veeteelt is CETENCO van begin af aan ook geïnteresseerd geweest in streekontwikkeling. Van de 150.000 ha had de CETENCO er 16.000 ingericht als kunstweiden, 16.000 bestemd voor bosreserve en 118.000 gereserveerd voor een kleinschalig kolonisatieproject. Daarnaast bestonden er sinds 1973 plannen om een slacht-/vrieshuis (*frigorífico*) te bouwen, waarvoor Vita uiteindelijk 16 grote Braziliaanse bedrijven, die belangen hebben in de veeteelt in het zuidoosten van het Amazonegebied, wist te interesseren. In 1976 werd hiertoe een project bij de SUDAM ingediend, teneinde van bepaalde belastingvoordelen (*incentivos fiscais*) gebruik te kunnen maken. Twee jaar later keurde de SUDAM het project goed, zodat in mei 1979 begonnen werd met de ontbossing van het fabrieksterrein en in juli van dat jaar met de bouw van de Frigorífico Atlas S.A.¹⁹⁰ Het kolonisatieproject werd ondergebracht bij een speciaal daarvoor in het leven geroepen kolonisatiemaatschappij, de Campo Alegre Colonizadora Ltd. In 1976 begon de Colonizadora met de uitgifte van de grond. Het betreft circa 300 percelen van gemiddeld 400 ha, welke met name voor veeteelt geschikt geacht worden. Akkerbouw is op deze, nogal geïsoleerde lokatie niet zo profijtelijk, maar veeteelt juist wel, omdat in Campo Alegre de genoemde *frigorífico* in aanbouw is. Om dit kolonisatieproject te ondersteunen werden vele primaire en secundaire wegen aangelegd (onder andere werd de weg uit Redenção aangesloten op die uit Porto Alegre in Mato Grosso), werd een verharde landingsbaan aangelegd en werd voorzien in een *núcleo urbano*. Dit laatste moet

---

¹⁹⁰ Poelhekke 1984: paragraaf 6.5.

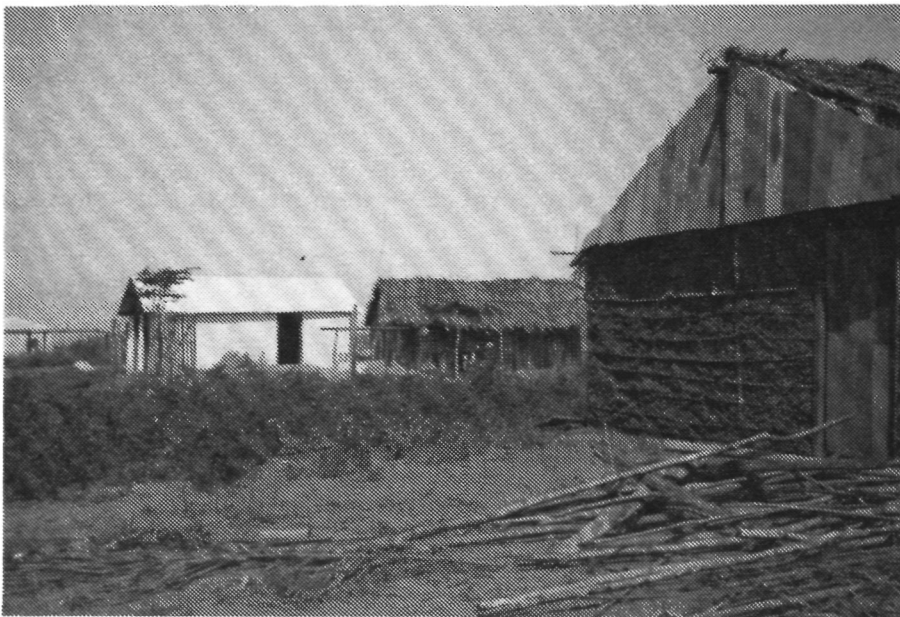
gezien worden als het zorgen voor voldoende arbeidskrachten voor de veeteelt en de *frigorífico* en voor voldoende draagvlak voor voorzieningen, zoals scholen, een ziekenhuis en winkels.

Van de 270 ha die het stadje beslaat, is de helft in beheer van de Colonizadora uitgegeven in percelen van 500 m². Deze zijn allemaal verkocht, hetgeen van de rurale percelen niet gezegd kan worden.¹⁹¹ In aanvang was Campo Alegre een gesloten *company town*, maar in 1980-1981 is de stad overgedragen aan de gemeente Santana do Araguaia, voornamelijk omdat de Colonizadora niet blijvend de exploitatielasten van de algemene infrastructurele voorzieningen wenste te dragen. Bij deze overdracht heeft de gemeente de andere helft van de urbane grond cadeau gekregen om te verkopen in percelen van 1.000 m², zodat de toekomstige eigenaren er ook iets zouden kunnen verbouwen en/of kleinvee zouden kunnen houden. De gemeente zou dan uit de opbrengst hiervan de exploitatielasten van de algemene voorzieningen kunnen betalen, hetgeen echter niet is gebeurd. Om kort te gaan, de vroegere burgemeester van Santana do Araguaia heeft de opbrengst van de verkopen in eigen zak gestoken en is verdwenen. Daarom had Santana in 1982 geen burgemeester meer en viel het gebied onder rechtstreeks bestuur van de deelstaat Pará. De eigenaren van het kolonisatieproject probeerden in deze situatie een nieuw gemeentebestuur te vormen en om de hoofdplaatsfunctie van de *município* van Santana, dat in 1982 nog slechts 400 inwoners telde, naar Campo Alegre te verplaatsen. Campo Alegre heeft formeel de status van *vila*, maar heeft nog geen eigen *distrito*. In 1980 telde de plaats al 2.000 inwoners, in augustus 1982 was het aantal naar schatting gegroeid tot circa 6.000 personen. Onder hen zijn ongeveer 2.000 gezinnen van *garimpeiros* die zo'n 100 km daarvandaan goud zoeken en daarnaast nog vele gezinnen van arbeiders van LIX, het constructiebedrijf dat, op zo'n 16 km van de plaats de *frigorífico* Atlas aan het bouwen is.

Door de bovenstaande gang van zaken biedt Campo Alegre een merkwaardige aanblik. Enerzijds is er een stadsdeel dat voor Braziliaanse begrippen, maar voor

---

¹⁹¹ Gezien de vraagprijs werd daar ook niet veel haast mee gemaakt, mogelijk uit speculatieve overwegingen, omdat als de *frigorífico* eenmaal draait de grondprijzen nog wel aanzienlijk kunnen stijgen.

Nieuwbouw op de 'gemeentegrond' in Campo Alegre; let op de waterputten

company towns niet ongebruikelijk, goed geordend en ruim opgezet is, waar de percelen water-¹⁹² en electriciteitsaansluitingen hebben en de verharde en onverharde wegen in uitstekende staat van onderhoud verkeren. Anderzijds is er een stadsdeel waar geen andere wegen zijn dan kronkelige looppaadjes, de huizen meestal schamel zijn en men voor de watervoorziening afhankelijk is van eigen of andermans waterput en voor de electriciteit van een eigen of andermans generator (hetgeen voor de armen niet weggelegd is), terwijl riolering geheel ontbreekt.

---

¹⁹² In Campo Alegre doet het bijzondere geval zich voor dat het leidingwater veilig drinkwater is, zelfs ongefilterd.

5.3.6 Serra Norte

Serra Norte, valt net buiten het eigenlijke onderzoeksgebied. Het wordt hier evenwel besproken, omdat het een geheel geplande *company town* is, hetgeen sterk contrasteert met de meer spontaan gegroeide pioniersstadjes in het onderzoeksgebied. Serra Norte is de *company town* van de *Compania Vale do Rio Doce* (CVRD). Dit is de staatsmijnbouwonderneming die de exploitatie in handen heeft van de enorme voorraden ijzererts, welke in Zuidoost Pará, juist buiten mijn onderzoeksgebied aangetroffen zijn.

Het (winkel)centrum van Serra Norte

De SUDAM heeft hier het grote Carajás-project gesitueerd, waarvan de ijzermijnen deel uitmaken. In het kader van dit project wordt onder meer een spoorlijn van São Luiz naar Serra Norte aangelegd, om de erts te kunnen vervoeren en heeft São Luiz, dat in Maranhão ligt, een diepzeehaven gekregen. Serra Norte is in 1980 gesticht, binnen de poorten van het terrein van de CVRD. In 1982 woonden er

circa 5.000 mensen. Als de ijzermijn, waarmee tot nu toe alleen nog maar proefgedraaid is, in bedrijf gaat, zullen er volgens plan in de eerste fase ongeveer 11.000 mensen wonen en later zo'n 20.000 mensen. Het hogere personeel van de CVRD is afkomstig uit de deelstaat Minas Gerais, waar de CVRD haar hoofdvestiging heeft, de overige werknemers voornamelijk uit Maranhão, Piauí en Goiás. De plaats heeft een verbindingsweg naar de PA 070, welke vanaf Serra Norte geasfalteerd is. In 1982 was men bezig om de PA 070 van hier tot Marabá eveneens te asfalteren. Juist buiten het terrein van de maatschappij werd, met hulp van de CVRD nog een stad gebouwd, welke niet zo'n gesloten karakter zal hebben als Serra Norte. Het voordeel hiervan voor de CVRD is dat zij migranten die naar het gebied trekken buiten haar poorten kan houden, desondanks toch gebruik zal kunnen maken van het arbeidsreservoir dat zich hier zal vormen en niet blijvend verantwoordelijk hoeft te zijn voor de exploitatielasten van deze stad met betrekking tot de algemene voorzieningen, zoals bestuur, toezicht, wegen, water- en electriciteitsvoorzieningen.

5.4 CONCLUSIES

Ten aanzien van de occupatie van Zuidoost Pará kan gesteld worden dat van de eerste nederzettingen en de bevolkingstoevloed uit de rubberperiode weinig overgebleven is. Slechts enkele plaatsen die aan de rivier de Araguaia liggen zijn (ondanks de sterke achteruitgang in inwonertal) blijven bestaan. Dit zijn in de gemeente Conceição do Araguaia de hoofdplaats Conceição, welke tevens de zetel van een missiebisdom is geworden, het stroomafwaarts gelegen São Geraldo do Araguaia en het verder stroomopwaarts in de aangrenzende gemeente gelegen Santana do Araguaia, de hoofdplaats van de gelijknamige gemeente. Daarnaast zijn er verspreid over het gebied enkele zeer kleine nederzettingen van overwegend zelfvoorzienende landbouwers en verzamelaars, de nazaten van hen die na het verval van de rubbereconomie in de streek gebleven zijn. Ook zij zijn echter voor hun transport aangewezen op een bevaarbare rivier, zodat ook

deze kleine gehuchten langs de rivier de Araguaia of tenminste langs een zijrivier daarvan gesitueerd zijn. In de periode 1940-1960 nam deze bevolking gestaag toe. Grote veranderingen in het nederzettingspatroon bracht dit echter niet met zich mee.

Pas vanaf de jaren zeventig, na de openlegging van het gebied door het agrarisch kolonisatiefront, kwam er een grote toevloed van migranten. Dit betekende dat het nederzettingspatroon zich sinds die tijd drastisch gewijzigd heeft.

Ten eerste groeiden bestaande stadjes en gehuchten, voorzover deze plaatsen tenminste door de aanleg van wegen uit hun isolement verlost werden, uit tot steden en dorpen. Voorbeelden hiervan zijn Conceição do Araguaia en São Geraldo do Araguaia. De andere plaatsen profiteerden geheel niet van de nieuwe ontwikkeling en zijn soms bijna geheel leeggelopen. Santana do Araguaia is hier een voorbeeld van.

Ten tweede zien we geheel nieuwe plaatsen ontstaan op lokaties waar voorheen alleen oerwoud, of op z'n gunstigst een natuurlijke weide was. Dit betreft met name de pioniersstadjes Redenção, Rio Maria, Xinguara en Campo Alegre.

Ten derde is een opmerkelijk fenomeen dat, terwijl voorheen het overgrote deel van de bevolking op een of enkele plaatsen geconcentreerd woonde, dit patroon zich drastisch gewijzigd heeft, daar men langzamerhand in een veelheid van kernen is gaan wonen. Er zijn dus enerzijds pioniersstadjes en anderzijds een veelheid van dorpen en gehuchten ontstaan, zoals zich eerder in dit gebied nog niet had voorgedaan, ook niet ten tijde van de hausse in de rubbereconomie. De ingebruikname van het gebied ten behoeve van de extensieve veeteelt, waardoor relatief veel wegen en zijwegen aangelegd werden, heeft dit nederzettingspatroon (mede) mogelijk gemaakt.

Wat betreft de nederzettingen kunnen nu onderscheiden worden:

1. pioniersstadjes, die regionaal verzorgende functies hebben en aan doorgaande wegen liggen.
2. dorpen (*povoados*) van *posseiros*. Deze zijn meestal aan een (zij)weg gelegen en in verband met de noodzakelijke watervoorziening vaak aan of bij een stroompje.
3. kleine *sítios* van de reeds langer in het gebied wonende *caboclo*bevolking. Deze gehuchten zijn meestal aan een bevaarbare rivier gelegen.

4. *colônias* van akkerbouwers. Deze nederzettingen zijn in mijn onderzoeksgebied meestal op particulier initiatief gesticht, al of niet met hulp van een overheidsinstelling voor de legalisering van grondtitels. Deze dorpen zijn soms slechts zeer gebrekkig over de weg bereikbaar.
5. mijnwerkersplaatsen, waarvan sommige een zeer snel fluctuerende bevolkingsomvang hebben, vooral als er goud gevonden wordt. Veelal zijn deze plaatsen alleen via een vliegstrook met de buitenwereld verbonden.
6. dorpjes van werknemers van grote *fazendas* en/of van grote houtzagerijen. Deze nederzettingen zijn in het algemeen wel over een (particuliere) weg bereikbaar. Ze liggen op het terrein van het betreffende bedrijf.

Opvallend bij de ontstaansgeschiedenissen van de in het onderzoek opgenomen pioniersstadjes is dat deze zo verschillend zijn, ondanks het feit dat deze plaatsen (met uitzondering van Conceição do Araguaia dat zijn oorsprong vindt als missiepost en rubbercentrum), in zo'n korte periode ontstaan zijn. Daarbij komt naar voren dat de ontwikkeling van de nederzettingen niet louter en alleen "spontaan" gegaan is, maar dat vaak de persoonlijke inspanning van een persoon of van een kleine groep mensen van doorslaggevende betekenis is geweest voor de uitgroei van juist *déze fazenda* of dit dorp in plaats van een ander, naburig gehucht. Deze persoonlijke inspanning behelst voornamelijk de zorg dat bepaalde voorzieningen in het betreffende dorp en niet elders terecht kwamen. Cruciale voorzieningen in de beginfase zijn veelal een goede landingsbaan (met een hangar en een opslagplaats), een school, een ziekenhuisje (met name voor de bestrijding van malaria, voor bevallingen en zuigelingenverzorging) en basisvoorzieningen als leidingwater en electriciteit. In een latere fase blijkt steeds weer de aanleg van een weg, desnoods met eigen middelen, uiterst cruciaal te zijn, omdat dit de beste garantie is dat deze weg te zijner tijd ook het tracé wordt van een doorgaande verbinding. Redenção, Campo Alegre en Serra Norte zijn in dit verband als voorbeelden te noemen. Daarna volgen min of meer spontaan diverse verzorgende bedrijven, zoals 'autosshops' en de reparatiewerkplaatsen van machines die in de landbouw, mijnbouw, wegeaanleg en ontbossing gebruikt worden, tesamen met meer lokaal verzorgende winkels voor de eerste levensbehoeften. Door de wegeaanleg wordt ook vervoer van hout mogelijk, zodat vervolgens ook de houtzagerijen

hun intrede kunnen doen. Tenslotte wordt de streek aantrekkelijker voor *posseiros* en *fazendeiros* om nog meer agrarische bedrijven te beginnen, waarna tal van verzorgende bedrijven die op agrarische sector gericht zijn, in het naburige pioniersstadje volgen. Dit zijn bijvoorbeeld boekhoud- en accountantskantoren, zaad- en graanhandels, rijstpellerijen, bevoorradingswinkels en zaken in de veterinaire sector. Tenslotte is het binnenhalen van een of enkele, wat grotere, industrieën van doorslaggevende betekenis voor het voortbestaan en de verdere uitgroei van een pioniersstadje. Campo Alegre is hier een goed voorbeeld van. Bepaalde regionale functies kunnen echter ook deze stuwende rol vervullen, zoals in Conceição do Araguaia, waar de vele overheidsdiensten en de bisschopszetel van vitaal belang zijn. Het hebben van bepaalde overheidsdiensten alleen is echter onvoldoende garantie voor het voortbestaan van een pioniersstad, zoals blijkt uit het bevolkingsverloop van Santana do Araguaia, dat net als Conceição, hoofdplaats van een *município* is. De lokatie van een of enkele industrieën aan een reeds bestaande weg kan soms ook de oorzaak zijn van het ontstaan van een pioniersstadje, zoals in Rio Maria en Xinguara (en natuurlijk ook Serra Norte) het geval was. Tot slot dient nog opgemerkt te worden dat de nabijheid van water - hetzij op geringe diepte aan te boren, hetzij als rivier of stroompje - steeds voor alle nederzettingen van levensbelang is. Veelvuldig voorkomende overstromingen daarentegen doen de plaatsen in *ghost towns* veranderen, zoals met Santana do Araguaia gebeurd is.

DE GEOGRAFISCHE STRUCTUUR VAN PIONIERSSTADJES AAN HET AGRARISCH KOLONISATIEFRONT IN ZUIDOOST PARÁ

6.1 INLEIDING

Nu in het vorige hoofdstuk de sociaal-economische context waarin het agrarisch kolonisatiefront in Zuidoost Pará zich ontwikkelde geschetst is en tevens de ontstaansgeschiedenis van een aantal pioniersstadjes in die streek besproken is, wordt in de volgende drie hoofdstukken de aandacht gericht op de huidige situatie in die pioniersstadjes.

In deze hoofdstukken staat het functioneren van deze urbane centra in sociaal-economisch opzicht centraal, waarbij met name de rol die zij voor het nabijgelegen pioniersfront vervullen belicht zal worden. De basis voor deze beschrijving wordt gevormd door materiaal dat tijdens veldwerk verzameld werd. Daarbij is niet alleen gelet op de diverse functies die in de onderzochte nederzettingen aangetroffen werden, maar ook op de lokatie ervan binnen die stadjes.

In dit hoofdstuk zal die onderlinge lokatie van de diverse functies en de geografische structuur die daar het gevolg van is, de aandacht krijgen. Behalve dat een stad gekenmerkt wordt door de functies die er zijn en de rol die zij voor elkaar, voor het omliggende platteland en voor andere, vaak verder weg gelegen steden vervullen, ontleend zij haar karakter ook aan de ruimtelijke neerslag van die functies en de manier waarop deze ten opzichte van elkaar gelokaliseerd zijn. Dit bepaalt de geografische structuur van een stad. De mate waarin in de verschillende stadsdelen van specialisatie en diversificatie van functies gesproken kan worden is daarbij van belang. Met andere woorden, "Hoe ziet een pioniersstad er nu in werkelijkheid uit?" is samengevat de centrale vraag in dit hoofdstuk. Hierbij zal elk van de onderzochte pioniersstadjes apart belicht worden.¹⁹³

---

¹⁹³ Zie voor de data bijlage A, tabel 9.

6.2 CONCEIÇÃO DO ARAGUAIA

Conceição do Araguaia is, zoals in het vorige hoofdstuk beschreven werd, de oudste van de onderzochte steden. Het is ontstaan als missiepost en tegelijk als centrum van rubberwinning aan het eind van de vorige eeuw. Na de terugslag in de rubberwinning in het Amazonegebied heeft Conceição do Araguaia die laatste functie verloren en daar is in het huidige stadsbeeld dan ook weinig meer van terug te vinden. Omdat vroeger echter de rivier dé verkeersader van Conceição do Araguaia was, is het centrum van de commercie oorspronkelijk ook langs de rivier gegroeid, dat wil zeggen aan de Rua Couto Magalhães, de straat die evenwijdig aan de rivier loopt, tussen de beide aanleg- en bunkerplaatsen in. Aan deze straat zijn vele kleding- en schoenwinkels gevestigd, naast diverse levensmiddelenzaken, supermarkten, horlogerieën, hotels, bars, kappers, een meubelzaak en een platenwinkel. Voorts is er een aantal ambachtelijke bedrijfjes, zoals die van schoenmakers (die ook schoenen fabriceren), een fietsenmaker, een reparateur van radio's en t.v.'s en een werkplaats voor de reparatie van machines. Behalve een gewone apotheek is er ook een dierenapotheek, welke tevens bevoorradingswinkel is voor veeteeltbedrijven. Tenslotte zijn er nog twee groothandels, een bank, het kantoor van een advocaat, een verkooppunt van auto-onderdelen en twee kerken. Ook is er het lokale luchtvaartkantoor gevestigd. Het commerciële centrum heeft zich in de loop der tijd echter meer en meer verplaatst van de rivier af naar de Avenida Norberto Lima, de Avenida J.K. en de omgeving van het Praça Municipal. In dit centrum bevinden zich ook de beide handelsbanken. Net als aan de Rua Couto Magalhães, zijn aan de Avenida Norberto Lima vele kleding- en schoenwinkels en horlogerieën/juweliers gevestigd. Levensmiddelenzaken ontbreken er echter vrijwel geheel, zij het dat er een grote groente- en fruitzaak is, die als speciaalzaak aangemerkt dient te worden. Andere speciaalzaken zijn een opticiën, een zaak die geweren en munitie verkoopt, een boekhandel, een speelgoedzaak en een *artesanato* (dit is een verkooppunt van huisnijverheid en

180

Luchtfoto van Conceição do Araguaia met de kathedraal in het midden van de foto; het rechthoekig stratenpatroon en de zandbanken in de rivier zijn duidelijk zichtbaar

kunstobjecten). Voorts zijn er een kantoorboekhandel, een aantal kappers, bars en lunchrooms, een foto- en een platenzaak, een sigarenwinkel, twee groothandels, het kantoor van een politieke partij en een oogarts. Aan de Avenida J.K. vinden we naast enkele kleding- en stoffenzaken een apotheek, enkele buurtwinkeltjes, kappers en bars, vooral kantoren van de gemeente, een federaal belastingkantoor, een bureau van een makelaar, dat van een topografisch tekenaar, een incassobureau, een accountant en een despachante.¹⁹⁴ Verder zijn er een dierenapotheek, een veearts, twee grote meubelzaken, een glashandel/lijstenmaker, een zaak in constructiemateriaal, een tapijthandel en twee bakkers (er zijn er slechts 3 in de stad). Voorts treft men er nog enkele ambachtelijke bedrijven aan, zoals een kleermaker, een schilder, een

---

¹⁹⁴ Dit is een persoon die beroepsmatig bemiddelt tussen particulieren of bedrijven en overheidsinstanties, bijvoorbeeld voor zaken als het aanvragen van een rijbewijs.

tweetal meubelmakers, en reparatie-inrichtingen voor typemachines en een voor koelinstallaties. Op de hoek met de Avenida Norberto Lima zit voorts nog een cluster van 'autosshops'. In de omgeving van het Praça Municipal, waar het stadhuis gevestigd is, zijn vele overheidsdiensten geconcentreerd, met name aan de Avenida J.K.¹⁹⁵ Daar vlakbij is ook het zakencentrum, waar de (agrarische) adviesbureaus gevestigd zijn, alsmede advocatenkantoren en een tweetal banken die veel zaken doen in de primaire sector. Deze laatste banken hebben geen andere vestigingen elders in de gemeente. Accountants- en administratiekantoren zijn meer verspreid over het centrum van de stad, evenals de diverse belastingkantoren. Niet ver van het zakencentrum zijn de markthallen en het plein waar de zondagsmarkt gehouden wordt. De 'zondagsmarkt' is een gebeuren dat in vele steden en dorpen in Brazilië ingang gevonden heeft. Het is de markt waar de lokale boeren en boerinnen hun groenten, fruit, kleinvee, eieren en kaas verkopen, terwijl er in Conceição do Araguaia ook enkele stalletjes zijn van niet-eetbare consumptie-artikelen. Binnen, in de markthallen, resideren voornamelijk lokale slagers die vlees verkopen. De meeste produkten, behalve sla en de meeste fruitsoorten, zijn door de week ook verkrijgbaar in de winkels in Conceição do Araguaia, waaraan veel boeren hun produkten verkopen. De meeste winkels zijn geconcentreerd in het commerciële centrum van de stad, met name aan de Rua Couto Magalhães, aan de Avenida Norberto Lima en in de eerste blokken van de zijstraten daarvan. Meer verspreid vindt men vele lunch- en koffiebars en kleine kruideniers, die meestal beter als kleine 'winkels van sinkel' te typeren zijn.

---

¹⁹⁵ Op dit plein, dat onder andere voor verkiezingsbijeenkomsten gebruikt wordt, is een mogelijkheid om een openbare televisie te plaatsen, waarvan vooral voor uitzendingen van voetbalwedstrijden gebruikt gemaakt wordt.

¹⁹⁶ De garagebedrijven in Brazilië zijn gewoonlijk zaken met ieder een eigen specialisatie. Zo zijn er in Conceição do Araguaia een *automecânico* (mecaniciën), een *autoelétrica* (electriciën), een *autopêças* (verkoop van autoonderdelen), een *borracharia* (autobandenreparatie) en een accuwacht.

Wat betreft de diverse soorten 'auto shops',¹⁹⁶ verschillende typen van machinehandel en -reparatie en de rijstpellerijen heeft zich een centrum ontwikkeld aan de Avenida Fernando Guilhon, waar nu ook een industrieterrein aangewezen is, waar de lokale overheid vooral die activiteiten die vrachtverkeer aantrekken probeert te concentreren, en niet zonder succes zo het zich laat aanzien. Het betreft met name garagebedrijven die op de reparatie en het onderhoud van vrachtwagens gespecialiseerd zijn, een vulcaniseerb企业 dat (auto)banden van nieuwe 'covers' voorziet, een zaadhandel, een transportbedrijf en een smederij. Ook de FIAT-dealer is er gevestigd. Hier is ook de centrale halte van het busvervoer, met ertegenover de standplaats van de vrachttaxi's (open wagentjes die door kleine paarden getrokken worden). De gewone taxi's hebben diverse standplaatsen in de centrale delen van de stad. De Avenida Fernando Guilhon ligt aan de uitvalsweg naar het nieuwe vliegveld, de weg naar Redenção/Campo Alegre en de weg over de nieuwe betonnen brug over de Araguaia (de verbinding met de Belém-Brasília).

Verder is er een kleine concentratie van 'autosshops' en handelsondernemingen in bouwmaterialen aan de Avenida Alacid Nunes, die in het verlengde ligt van de Avenida Norberto Lima en tevens aansluit op de weg naar Redenção en Campo Alegre. Daar zijn ook een aantal ambachtelijke bedrijven geconcentreerd, zoals die van meubelmakers, van een wagenmaker en van een smid. Ambachtelijke bedrijven, meestal eenmans- of familiebedrijven, vindt men verder nogal verspreid over de stad.

Hotels en goedkopere overnachtingsplaatsen (*dormitórios*) zijn er in de omgeving van het grote benzinstation aan de Avenida Fernando Guilhon, in het oude centrum aan de Rua Couto Magalhães en verder juist buiten het centrum (met name aan de Avenida J.K.), tussen beide commerciële polen in. Het beste hotel van de stad, Hotel Tarumã, ligt aan de rivier, in een kort zijstraatje van de Rua Couto Magalhães. Dit is dé ontmoetings- en onderhandelingsplaats voor ondernemers en politici uit de streek.

Vanaf de rivier gezien ligt rechts van de commerciële centra een groot terrein van de katholieke kerk, met het administratief apparaat, het seminarie,¹⁹⁷ het zusterhuis,

---

¹⁹⁷ De seminaristen volgen behalve het kerkelijke onderwijs ook het algemene middelbare onderwijs op de (particu-

de woning van de bisschop en de kathedraal.¹⁹⁸ Deze kathedraal is, vooral door zijn hoogte, een markant gebouw in de stad, aangezien de meeste gebouwen slechts een of twee bouwlagen hebben. Alleen een enkel modern bankgebouw in het zakencentrum telt drie bouwlagen. Typerend is voorts dat de kathedraal met de hoofdingang naar de rivier toe gebouwd is, en dat ook het grote kerkplein aan de rivier ligt. In de omgeving van de kathedraal zijn verder een aantal sociale instellingen gevestigd, zoals de drie ziekenhuizen van Conceição do Araguaia en de nonnenschool. De overige scholen zijn meer verspreid over de stad, terwijl de middelbare school, die als de beste bekend staat,¹⁹⁹ juist buiten de bebouwde kom ligt, naast het oude vliegveld.

Van enige havenactiviteit is niet of nauwelijks sprake. Wel is er een - enigzins vervallen - kade waar kleine rivierboten van het Amazone type (smalle, gemotoriseerde platbodems met schaduwdekken) kunnen aanleggen en is er wat verderop een kleine aanlegplaats waarvandaan vroeger een pont over de Araguaia voer. Geregelde veerdiensten zijn er niet, maar wel is er enige vrachtscheepvaart, als ook een varende winkel, die diverse dorpjes aan de rivier aandoet. Verder zijn er een paar riviertaxi's: kano's met buitenboordmotor, die op verzoek stroomop- of stroomafwaarts varen tegen betaling. Op de plaats waar vroeger de pont van Conceição do Araguaia naar Couto Magalhães aan de overzijde van de Araguaia aanlegde, is nog steeds een mogelijkheid om water en brandstof te tanken. De veerdienst is echter gestaakt sinds er een goede betonnen brug over de rivier gekomen is.

In de vakantietijd, als het water van de rivier laag staat, komen de zandbanken in de rivier gedeeltelijk boven water. Daarop ontwikkelt zich dan een heus strandleven, compleet met strandtentjes om wat te drinken en geroosterde piranha's te eten. In die tijd zijn er vele kano's en roeiboten, waarmee men zich tegen betaling kan laten

---

Here) Bradesco-school.

¹⁹⁸ Op het terrein van de kathedraal is bovendien een voor iedereen toegankelijke tapplaats voor drinkwater. Dit is de enige in de stad en er wordt druk gebruik van gemaakt.

¹⁹⁹ de Bradesco-school.

*Strandtentjes op de zandbanken in de Araguaia bij
Conceição*

overzetten naar de zandbanken, hoewel men ook erheen kan zwemmen.

Verder worden de oevers op bepaalde plaatsen druk gebruikt door wasvrouwen, die het wasgoed er zowel wassen als drogen. Het is overigens een hele toer om het zand, dat de rivier rijkelijk aanvoert, na de wasbeurt uit het wasgoed te krijgen. Vele wasvrouwen prefereren dan ook wasplaatsen in minder zanderige stroompjes, waarvan er verschillende rond Conceição do Araguaia te vinden zijn.

Als in de regentijd het water in de rivier hoog staat, kunnen vele huizen langs de oever kortere of langere tijd onder water komen te staan. Er zijn plannen om de kaden op te hogen, maar de financiële middelen om die uit te voeren lijken voorshands niet aanwezig. Men hoopt echter dat, in het kader van het plan van de nationale overheid om de Araguaia en de Tocantins over enige duizenden kilometers lengte voor moderne vrachtafvaart bevaarbaar te maken, Conceição do Araguaia zal profiteren van de voorzieningen die daarvoor nodig zijn, zoals stroomregulering en goede kaden. Door de huidige economische recessie die Brazilië doormaakt, is uitvoering van dit plan op korte

termijn minder waarschijnlijk geworden. Sinds er vele wegen in het gebied aangelegd zijn, is de rivierscheepvaart bovendien op zijn retour. Vrijwel alles wordt over de weg vervoerd: hout (gezaagd of in boomstammen), brandstof (benzine, diesel, kerosine en flessegas), vee, levensmiddelen (zowel verpakte als onverpakte, zoals groenten) en andere consumptie-artikelen. Ook de posterijen en het personenvervoer benutten de wegen. Voorzover er (vracht)vaart over de rivier is, heeft die vooral betrekking op de dorpen en gehuchten die uitsluitend over water bereikbaar zijn.

Opvallend is voorts dat er in Conceição do Araguaia op tal van plaatsen braakliggende percelen zijn. Gezien de fabelachtig snelle expansie van de bedrijvigheid en de bevolking die deze plaats de laatste tien jaar meegemaakt heeft en de daarmee samenhangende sterke uitbreiding van het bebouwde areaal, wekt deze situatie enige verwondering. Bij navraag bleek dat de open terreinen wel verkocht zijn, maar nog niet bebouwd, deels omdat de plannen nog in het voorbereidende stadium verkeren en deels vanwege speculatie. Dat laatste is een veel voorkomend en wijd verbreid fenomeen in Brazilië, omdat het land zo'n hoge inflatie kent.²⁰⁰ Het gevolg is dat iedereen die (uit een inkomen of een onderneming) geld (verdiend) heeft en dat niet direkt voor uitgaven wil aanwenden, dit veel beter in grond en andere onroerende goederen kan steken dan het op de bank te zetten, waar zelfs de maximale rente lang niet de inflatie dekt. Gecombineerd met het vrijwel afwezig zijn van sociale voorzieningen, ook voor hen die deze zouden kunnen betalen, maakt dit land - vooral percelen bouwgrond in of bij het centrum van een stad - een zeer gewild speculatie- en beleggingsobject.²⁰¹ Niet alleen in Conceição do Araguaia, maar ook in de andere pioniersplaatsen vormen braakliggende terreinen in of bij het stadscentrum een gewone aanblik.

---

²⁰⁰ Ten tijde van het veldwerk bedroeg de inflatie circa 100% per jaar.

²⁰¹ Het is zelfs niet ongebruikelijk om voor de aankoop van een tweedehands personenauto een lapje stedelijke grond als betaalmiddel te gebruiken. Dit verklaart ook waarom diverse makelaars in de onderzoeksgemeente tevens autohandelaren zijn.

Ruimtevrage overheidsdiensten en -instellingen, zoals het waterleidings- en electriciteitsbedrijf, de lokale gevangenis, het kantoor van de federale politie en de kazerne van de militairen zijn in Conceição do Araguaia verder van het centrum verwijderd gelegen. Dit geldt eveneens voor de garage en reparatie-inrichting van de regionale busonderneming.²⁰² Het telefoonkantoor en de -centrale liggen dicht bij het centrum, namelijk bij de 'zakenwijk'. Hier liggen ook het stadion en de bioscoop.

De bebouwingsdichtheid neemt in het algemeen naar de randen van de stad af. Een uitzondering hierop wordt gevormd door de *bairro pescadores*, waar de percelen kleiner zijn dan elders en waar voorzieningen als waterleiding en electriciteit (nog) ontbreken. De buurt wordt lokaal als de 'armenwijk' getypeerd. Deze wijk wordt gedeeltelijk bewoond door een groep vissers, die er de 'autochtonen' vormen en voor het grootste deel door recente migranten. In de overige delen aan de rand van de stad, waar de percelen in het algemeen wat groter zijn, wordt door de bewoners veel aan wat tuinbouw gedaan. Het houden van kleinvee, zoals kippen, eenden en kalkoenen is duidelijk niet beperkt tot de randen van de stad, maar is in de hele stad, ook in de meer centrale delen ervan, een gewoon verschijnsel.

Aan de stadsrand, op een hoger gelegen terrein met uitzicht op de Araguaia, ligt voorts de 'country club', een ontmoetingsplaats welke doorgaans in geen enkele stad in Brazilië ontbreekt.²⁰³

---

²⁰² Dit is geen (semi-)overheidsinstelling, maar een particuliere onderneming. De busremise ligt, gezien het verkeersaantrekkende karakter ervan, nogal onhandig, namelijk niet aan of vlakbij een uitvalsweg. Het is echter een van de oudere ondernemingen in de stad, die door de stadsuitbreiding langzamerhand ingebouwd is geworden.

²⁰³ Een 'country club' of *clube* is een niet commerciële club, waarvan de leden van bepaalde voorzieningen die de club in beheer heeft, zoals een zwembad en een restaurant, gebruik kunnen maken. Vooral in het weekeinde (als het dienstmeisje of de kokkin vrij heeft) wordt het restaurant van de club druk bezocht. Ook is er vaak een speeltuin, een rolschaatsbaan en een discotheek. Duidelijk is dat de *clubes* meestal een

Een willekeurige 'clube'

Buiten de bebouwde kom liggen meteen de *fazendas* en staat voorts nog een enkele houtzagerij. Aan de kant van het oude vliegveld is echter nog wat spaarzame bebouwing. Genoemd werd al de Bradesco-school, die temidden van een klein aantal luxe woonhuizen op hoger gelegen grond aan de rivier ligt. In de buurt hiervan ligt nog een gehucht van steenbakkers. Zij vervaardigen stenen en dakpannen uit de daar aanwezige putten van rivierklei, die in kleine met hout gestookte ovens gebakken worden.

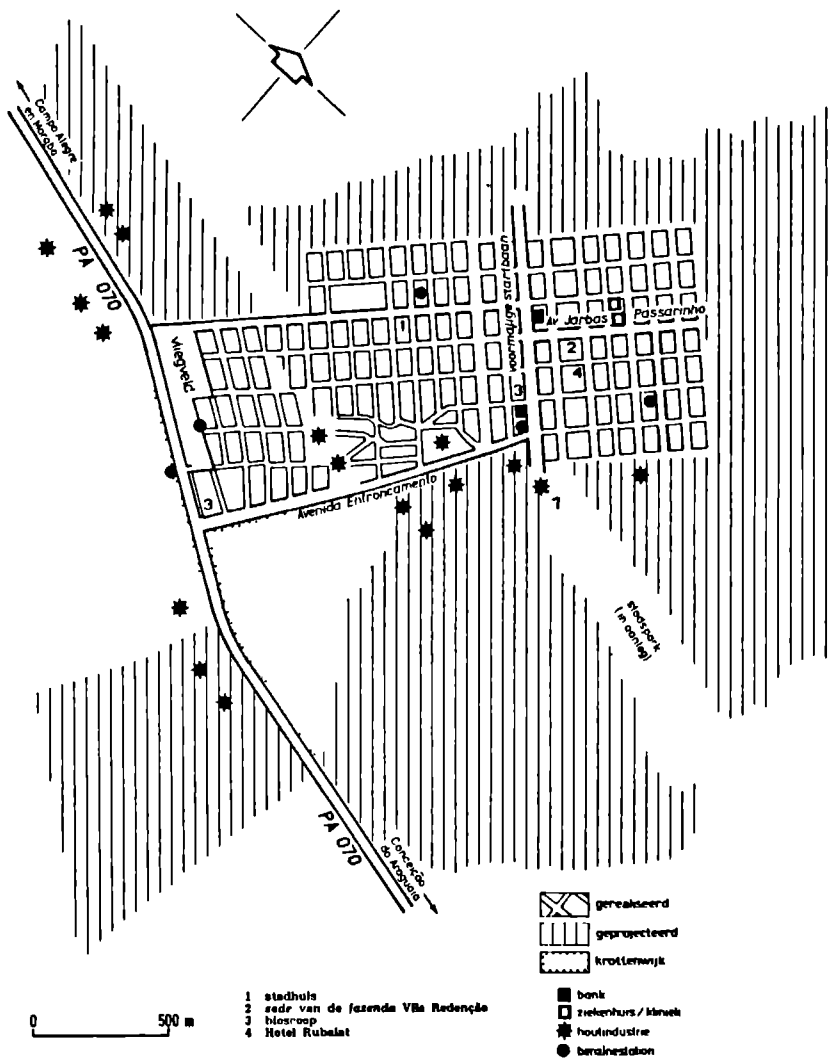
tamelijk exclusief karakter hebben.

6.3 REDENÇÃO

Redenção is niet aan een rivier, maar langs een particuliere landingsbaan van een middelgrote *fazenda* ontstaan. Deze vliegstrook is tegenwoordig als zodanig niet meer in gebruik; het is nu een brede hoofdstraat geworden met moderne gebouwen erlangs en plantsoentjes en futuristische straatverlichting in het midden. Aan deze hoofdstraat zijn een aantal, voor een pioniersstad vitale functies gelegen, zoals een grote machinehandel, een regionaal hoofdkantoor van een bank (met computercentrum), een grote benzinepomp, een aantal zaken die constructiemateriaal verkopen, een aantal auto- en machinereparatie-inrichtingen, een grote zaak die gespecialiseerd is in de bevoorrading van *fazendas* en mijnbouwondernemingen en een aantal kantoren van accountants en makelaars. Verder zijn er een tweetal bioscopen, een supermarkt en wat hotels en *dormitórios*. Aan deze, door zijn aanzienlijke breedte, nogal merkwaardige weg vindt men aan het ene uiteinde een tweetal houtzagerijen en aan het andere een rijstpellerij. De weg eindigt abrupt in het oerwoud. De verklaring hiervoor ligt in het feit dat de weg zijn oorsprong vindt in een landingsbaan, waarbij uit veiligheidsoverwegingen oorspronkelijk wel langs de baan gebouwd kon worden, maar niet aan de beide uiteinden ervan. Logischerwijs heeft verdere bebouwing plaatsgevonden aan wegen die loodrecht op de vliegstrook uitkomen. Deze straten liggen niet tegenover elkaar, waardoor er doorgaande lanen ontstaan zouden zijn, maar zodanig dat er twee haakse bochten gemaakt moeten worden. Dit stratenpatroon houdt verband met de oude situatie waarin de landingsbaan nog in gebruik was. Een vliegstrook, en zeker een onverharde, mag immers niet dwars overgestoken worden, omdat de dan gevormde wielsporen voor de opstijgende en landende vliegtuigen tot levensgevaarlijke situaties leiden.

Het stratenpatroon is nu als volgt. Aan het ene uiteinde van de oude landingsstrook, waar de houtzagerijen staan, komt de invalsweg vanaf de PA 070 (dit is de weg tussen Conceição do Araguaia en Marabá) dwars erop uit. Aan de

Redenção

Figuur 6.2: Plattegrond van Redenção

overzijde van de oude startbaan ligt het eigenlijke commerciële centrum van Redenção. De hoofdstraat hiervan is de Avenida Jarbas Passarinho, welke loodrecht op het midden van de vroegere vliegstrook uitkomt. De meeste winkels zijn aan deze verharde straat gelegen en hier vinden we ook de standplaatsen voor vracht- en voor

Avenida Jarbas Passarinho met een vrachttaxi op de voorgrond

gewone taxi's, kiosken, ijsstalletjes en schoenpoetsers. Ook een van de beide tamelijk grote ziekenhuizen van Redenção ligt aan deze winkelstraat. De meeste overige winkels zijn in de direkte omgeving van de genoemde twee straten te vinden en hetzelfde geldt voor de meeste kerken en scholen. De *sede* van de vroegere *fazenda Vila Redenção* ligt ook in deze omgeving, omsloten door hotels, restaurants en woningen. Verder vinden we hier diverse kantoren van accountants, boekhouders, advocaten en agronomen,²⁰⁴ een aantal graan- en zaadhandels en een recente vestiging van

²⁰⁴ Het aantal kantoren in deze sector is, nu er nog maar weinig nieuwe *fazendas* geopend worden en veel houtzagerijen vertrokken zijn, sterk geslonken. Winkels vormen nu de voornaamste klanten.

een bedrijf dat ten behoeve van de *fazendeiros* zaaivluchten uitvoert. Dit laatste bedrijf is sterk regionaal gericht en bestrijkt een zeer groot gebied, namelijk Zuidoost Pará, Noord Mato Grosso en Noord-Goiás. In dit stadsdeel ligt ook Hotel Rubaiat, dat fungeert als ontmoetings- en onderhandelingsplaats voor de lokale ondernemers en politici.

Aan de PA 070 bij de afslag naar Redenção (lees: naar de vroegere vliegstrook) is een centrum ontstaan van voornamelijk 'autoshops', waarvan de meeste op vrachtwagens gespecialiseerd zijn.²⁰⁵ Behalve 'autoshops', waarbij een aantal benzinepompen niet ontbreken, zijn er diverse reparatie-inrichtingen en bedrijven voor de verkoop van allerlei soorten machines die gebruikt worden in de ontbossing, de mijnbouw, de wegeaanleg of de landbouw. Daarnaast vindt men er een aantal (op de reiziger gerichte) verzorgende bedrijven, zoals eethuizen, bars, fruitstalletjes, overnachtingsplaatsen, een bioscoop, diverse apotheken/drogisterijen en enkele winkels in eerste levensbehoeften, kleding of hangmatten. Een van de koffiehuisen fungeert als de ontmoetingsplaats tussen *boias frias* (losse arbeiders) en *empreiteiros* (*gatos*). Hier worden losse arbeiders geronseld en voor kortere of langere tijd in dienst genomen, meest voor de goudzoekerij of de ontbossing. Dagelijks komen hier bussen vol mannen aan die werk zoeken in deze sectoren.²⁰⁶ Men kan zich afvragen waarom als ontmoetingsplaats niet een café in het centrum van Redenção gekozen is, zoals in zovele plaatsen in Brazilië, waar een koffiebar aan het centrale marktplein als zodanig dienst doet? De verklaring is eenvoudig: in geografisch opzicht vormt het betreffende koffiehuis de meest logische ontmoetingsplaats tussen hen die met de bus reizen (de arbeiders) en hen die per vliegtuig reizen (de zetbazen van de goudzoekerij en de ontbossingen).²⁰⁷

---

²⁰⁵ Dit centrum is te vergelijken met dat aan de Avenida Fernando Guilhon in Conceição do Araguaia.

²⁰⁶ Vrouwen worden voor deze activiteiten in het algemeen niet aangenomen. Sommige goudzoekersnederzettingen zijn zelfs officieel voor vrouwen verboden terrein.

²⁰⁷ Er wordt voornamelijk met luchttaxi's gevlogen, maar ook wel met privé vliegtuigjes.

De afslag van de PA 070 naar Redenção, de Avenida Entroncamento,²⁰⁸ komt met een haakse bocht aan het uiteinde van de oude startbaan uit, waar de houtzagerijen gelegen zijn. Aan deze weg staan een aantal houtindustrieën die niet alleen (mahonie)bomen in planken zagen, maar ook dunne platen maken voor de meubelindustrie. Verder is er nog andere nijverheid, zoals een wagenmaker, een kleine meubelfabriek, fietsenmakers, een groot verkooppunt met een reparatie-inrichting van tractoren en ander rollend materieel en een lasservice. De winkels aan deze weg zijn deels gericht op de fazendas, de bouwsector en de mijnbouw en deels op de voorziening van de plaatselijke bevolking van Redenção. Deze laatsen zijn voornamelijk winkels in eerste levensbehoeften, kleding en schoenen, een apotheek en een slager. Ook is er aan de genoemde weg een school gelegen, hetgeen tevens een verklaring geeft voor de nogal excentrische lokatie van een boekhandel in deze straat.

Opvallend aan deze weg zijn de uitgestrekte lege terreinen, die een nogal desolate aanblik bieden en het centrum van 'autosshops' aan de PA 070 visueel scheiden van de rest van Redenção. De genoemde winkels en bedrijven liggen nogal verspreid of in kleine clusters bijeen, zonder veel woonbebouwing ertussen of erachter. De oorzaak hiervan is dat hier tot voor kort veel houtzagerijen stonden (die in verband met de aanzienlijke geluidsoverlast het wonen in de directe omgeving nogal onaantrekkelijk maakten). Door het uitgeput raken van de commercieel aantrekkelijke houtvoorraad in de nabije omgeving en vanwege de opening van het pioniersfront met nieuwe houtreserves bij Rio Maria en vooral bij Xinguara, zijn veel houtzagerijen daarheen vertrokken met als gevolg dat zij in Redenção gaten achtergelaten hebben. In 1982 waren er nog circa 17 houtzagerijen in bedrijf, hetgeen echter als een aflopende zaak beschouwd dient te worden in verband met het uitputten van de lokale houtvoorraad van mahonie. Een klein aantal van deze houtzagerijen is recentelijk overgegaan op de produktie van dunne platen ten behoeve van de (lokale) meubelindustrie. Hiervoor zijn zij niet aangewezen op mahoniehout, maar kunnen zij ook andere, zogenaamde 'blanke' houtsoorten gebruiken.

Er zijn in Redenção in totaal drie grote meubelfabrieken die voor de regionale markt produceren, naast een zevental kleine, die meer op de lokale markt gericht zijn.

---

²⁰⁸ Letterlijk betekent dit de 'Splitsingsweg'.

De leeggekomen terreinen worden nu langzamerhand door andere vestigingen in gebruik genomen, zoals enkele van de genoemde winkels en bedrijven.

Op de hoek van de Avenida Entroncamento en de oude startbaan staat een grote benzinepomp, waarin tevens een accountantskantoor gevestigd is, die de boekhouding doet en de zaken waarneemt voor een aantal *fazendas* in de streek. Van hieruit wordt bovendien een niet onbelangrijk deel van het vrachtvervoer van en naar Redenção geregeld.²⁰⁹ Het staat hier dan ook altijd vol met (lege) vrachtwagens die op een nieuwe lading wachten.

Het nieuwe vliegveld, dat een verharde landingsbaan heeft, is vlak naast en evenwijdig aan de PA 070 gebouwd, direkt buiten de bebouwde kom van Redenção. Op het terrein van het vliegveld zijn luchttaxi-ondernemingen gevestigd en heeft ook de federale politie een klein gebouwtje.

In het gebied tussen de oude startbaan en het nieuwe vliegveld ligt een woonwijk, waar tot voor kort betrekkelijk weinig voorzieningen waren. Op de lege terreinen aan de rand van de bebouwde kom, die tegen het nieuwe vliegveld aan liggen, werd medio 1982 de nieuwe *prefeitura* gebouwd, heeft de federale politie zich gevestigd en is het nieuwe telefoonkantoor geopend. Voorts is er een grote loods van de overheid voor de opslag van agrarische produkten gekomen en is er naast een benzinepomp het bedrijf van een VW-dealer (met servicestation) geopend. De VW-dealer, de enige in de streek, doet echter slechte zaken sinds de nieuwprijs van auto's het laatste jaar zo sterk gestegen is.²¹⁰ De wijk telt, behalve enige winkels voor dagelijkse levensbehoeften en bars, ook een paar zaken die constructiemateriaal verkopen, een dierenapotheek, een rijstpellerij en enkele hotels en *dormitórios*. De rijstpellerijen, die voornamelijk afhankelijk zijn van de produktie van de kleinschalige akkerbouwbedrijven in de streek, liggen in Redenção nogal over de stad verspreid, evenals de meubelindustrie.

---

²⁰⁹ Dit gebeurt onder meer door gebruik te maken van dagelijks radiocontact met de moederbedrijven in São Paulo. Dit is ingesteld toen Redenção nog geen telefoonaansluiting had.

²¹⁰ De Chevrolet dealer die eerder aan de PA 070 gevestigd was, is reeds gesloten.

Het tot nu toe beschreven deel van Redenção heeft een duidelijk stratenpatroon van betrekkelijk brede straten en regelmatige rooilijnen. Straatverlichting ontbreekt op de meeste plaatsen en de middenbermen, die meestal met bomen beplant zijn, worden vrijwel overal²¹¹ gebruikt om de niet-brandbare vuilnis te dumpen.²¹² Redenção biedt hierdoor een wat rommeliger aanblik dan bijvoorbeeld Conceição do

De woning van een houtexploitant in Redenção. Dergelijke grote en luxueuze woningen kwamen in het onderzoeksgebied alleen voor in Redenção en Xinguara.

Araguaia, waar wel een vuilnisdienst werkzaam is. Stedelijke voorzieningen als electriciteit, waterleiding en vuilnisafvoer ontbreken in Redenção. Om aan water te komen is men aangewezen op waterputten. Ten behoeve van

---

²¹¹ Met uitzondering van de twee winkelstraten, de ex-startbaan en de Avenida Jarbas Passarinho.

²¹² Het is gebruikelijk dat men zijn afval in de tuin of op straat verbrandt. Wat er daarna overblijft wordt in verband met ongedierte vaak uit de tuin opgeruimd en bij gebrek aan een vuilnisdienst of een stortplaats op de middenbermen gedeponeerd.

de electriciteitsvoorziening wordt nog steeds gebruik gemaakt van de grote generator van de vroegere *fazenda*, die het centrale deel van Redenção van 7 tot 10 of 11 uur 's avonds van stroom voorziet. De capaciteit is echter ontoereikend en de betrouwbaarheid van de levering ook. De meeste bedrijven hebben dan ook eigen generatoren, hetgeen vooral 's avonds laat veel lawaai oplevert.²¹³ Water is vooral een probleem voor de allerarmsten. Zij wonen dan ook dichtbijeen langs een klein stroompje, dat in de droge tijd bijna droog komt te staan.²¹⁴

Dit stroompje loopt aan de noordzijde van Redenção, evenwijdig aan de vroegere startbaan en is tevens de begrenzing van de stad. Aan de noordkant van de stad, begint meteen het oerwoud, terwijl de zuidzijde begrensd wordt door de PA 070. Aan de overzijde van de laatstgenoemde weg is een recente, nogal ongeorganiseerde uitbreiding van woonbebouwing. De grootste krottenwijk, na die aan de rivier, ligt echter aan de noordkant van de PA 070, ten oosten van de Avenida Entroncamento. De meest recente stadsuitbreiding, vinden we aan de oostkant, voorbij de houtzagerijen die aan het uiteinde van de vroegere landingsbaan staan. Hier ligt een stuk open bosgrond met voornamelijk lage bomen, dat lokaal het "*bosque*" genoemd wordt. Dit is een stuk oerwoud, waar de bruikbare bomen uit gehaald zijn en dat speciaal verder uitgedund is, zodat een open en voor recreatie geschikt park, ontstaan is. Er is een smalle weg naar toe geopend, sinds hier in 1981 de nieuwe, particuliere²¹⁵ middelbare school gestart is. Daar vlakbij is het nieuwe postkantoor in aanbouw. Deze nogal excentrische lokatie van de school en het postkantoor, is ingegeven door de wens om de stad in deze richting uit te breiden, hetgeen overigens de grondprijzen van het tussenliggende lege gebied flink omhoog drijft. Hierdoor hoopt men het ontstaan van een nieuwe krottenwijk, c.q. de uitbreiding van de krottenwijk die ten noorden van de PA 070 ligt, in dit gebied tegen te gaan. Het postkantoor was medio 1982 echter de enige

---

²¹³ Medio 1982 waren er 452 particuliere generatoren in Redenção.

²¹⁴ Malaria, welke in de hele streek veel voorkomt, is vooral in dergelijke lokaties problematisch.

²¹⁵ De enige in de stad.

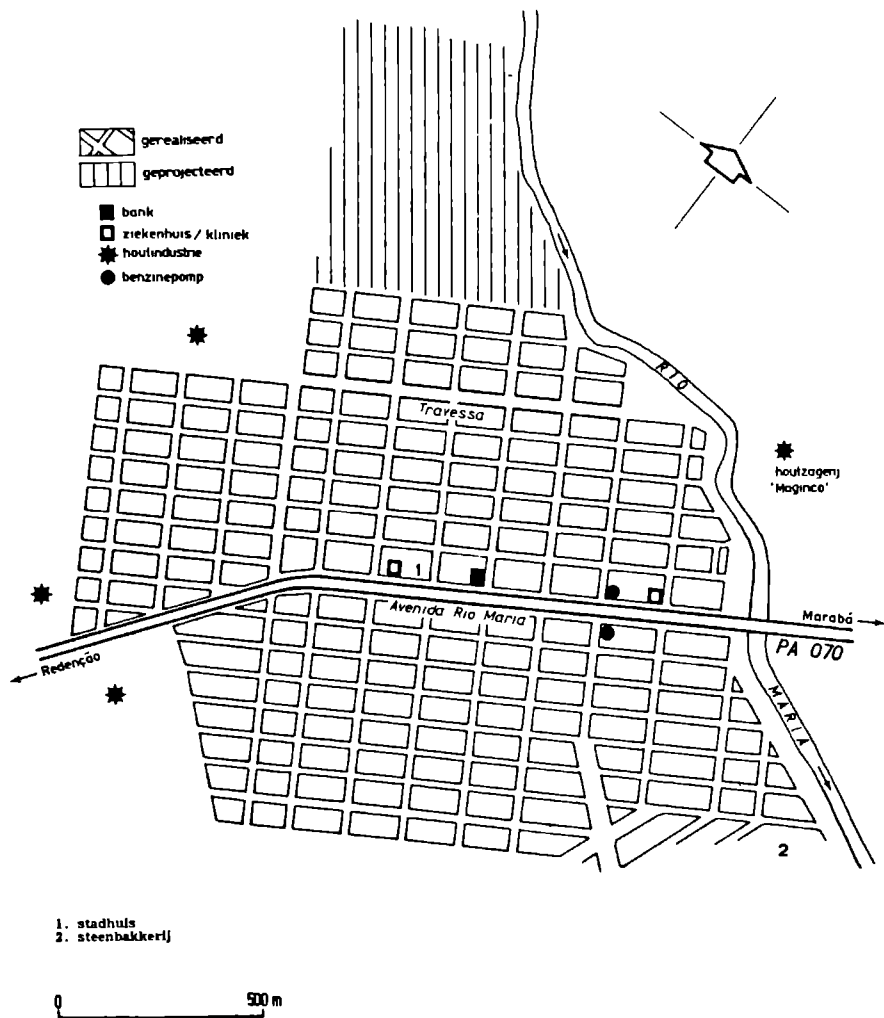
bouwactiviteit. Wel was het terrein, behoudens het park ontbost.

6.4 RIO MARIA

Rio Maria vindt zijn oorsprong in de vestiging van een grote houtzagerij aan de PA 070, ter hoogte van het riviertje Rio Maria. Deze zagerij, die veruit de grootste is in de streek, heeft bij het bedrijf een patrimonium van 100 ha gesticht en kon zodoende spoedig op voldoende arbeidsaanbod rekenen op deze tot dan toe onbewoonde plek in het oerwoud.

Het pioniersstadje ligt aan de zuidelijke oever van het riviertje Maria; de grote houtzagerij en het vliegveldje aan de andere oever. De PA 070 doorsnijdt het plaatsje geheel. Net als Redenção en Conceição do Araguaia heeft ook Rio Maria een rechthoekig stratenpatroon. Het commerciële centrum van Rio Maria ligt voornamelijk aan de PA 070, dat wil zeggen aan de ventwegen erlangs. Verder strekt het zich uit tot het eerste en tweede blok van de zijstraten van de PA 070, die aan de westelijke kant ervan liggen. Aan de parallelwegen staan verspreid een aantal voorzieningen, zoals scholen, kerken en een politiepost. Hier zijn ook diverse pensions en *dormitórios* te vinden, evenals een aantal kappers en tandartsen, een enkel kantoor van een advocaat of een despachante en een begrafenisonderneming. Rondom de plaats liggen een aantal houtzagerijen, rijstpellerijen en ook een enkele *fazenda*. Daar Rio Maria nogal wat kleiner is dan Conceição do Araguaia of Redenção, zijn de commerciële activiteiten qua lokatie minder gesegregeerd, zodat niet van diverse centra gesproken kan worden. De verschillende typen bedrijven staan in Rio Maria meer gemengd bijelkaar. Ook hier vinden we een flink aantal 'autosshops' aan de PA 070, naast een aantal verkooppunten en reparatie-inrichtingen van machines, bevoorradingswinkels voor de veeteelt- en mijnbouw-ondernemingen, een dierenapotheek, winkels in constructiemateriaal, een enkele kleermaker, hotels en *dormitórios*, naast diverse bars, eethuizen, apotheken en winkels in eerste levensbehoeften en kledingzaken.

Rio Maria

Figuur 6.3: Plattegrond van Rio Maria

In een blok bijeen staan aan de westelijke kant van de PA 070 het telefoonkantoor, de *sub-prefeitura*, een ziekenhuisje, het postkantoor en een agrarisch adviesbureau van de overheid.²¹⁶ De enige bank en het enige accountantskantoor van de stad zitten ernaast, in het volgende blok aan de PA 070. Op 'postzegelniveau' kan gezegd worden dat hier het zakencentrum van de stad gevestigd is. In de zijstraten aan de westzijde van de PA 070 zitten voornamelijk de op lokale afzet aangewezen winkels, maar daartussen vindt men ook een dierenapotheek, een discotheek, twee makelaars en diverse nijverheidsbedrijven, zoals een timmerman, een zadelmaker, een eenmans schoenfabriekje, een fietsenmaker en een reparateur van radio- en t.v.toestellen.

Aan de overkant van de PA 070 (de oostzijde) vinden we onder andere diverse meubelzaken, een bioscoop, een kantoor van een politieke partij en een van een mijnwerkersbond. Verder vinden we hier alleen nog enkele op de lokale verzorging gerichte slagers en kruideniers en natuurlijk enkele bars. Hoewel het de stad zo op het oog niet aan overnachtingsplaatsen ontbreekt, is er geen goed hotel waar ondernemers, politici en handelaren zouden willen overnachten. Hierdoor mist de stad een belangrijke centrale functie, met als gevolg dat de meeste beslissingen ten aanzien van investeringen en dergelijke niet in Rio Maria maar elders genomen worden, bijvoorbeeld in Redenção, dat wel zo'n hotel heeft dat als ontmoetingspunt en plaats van onderhandelingen fungeert voor de genoemde categorie mensen. Conceição do Araguaia heeft ook zo'n hotel, terwijl zowel Conceição do Araguaia als Redenção een *clube* hebben, waar genoemde personen elkaar bovendien nog eens meer informeel, met hun gezinnen, kunnen treffen. Een groot deel van de ondernemers en politici die in Rio Maria zaken hebben, wonen niet alleen zo mogelijk elders (met name in Conceição do Araguaia of Redenção), maar verblijven ook niet tijdelijk in de plaats. Rio Maria telt dan ook opvallend weinig goede huizen, heeft geen *clube* en geen goede middelbare school. Het grote aantal tandartsen (zes) in Rio Maria is alleen te verklaren uit de in Brazilië vrij normale situatie, dat hoger opgeleide vrouwen, ook na hun huwelijk een beroep uitoefenen, ook als hun echtgenoot voldoende inkomen verwerft. Zo bleek dat het vaak de

---

²¹⁶ De *Empresa de Assistência Técnica e Extensão Rural* (EMATER).

echtgenoten van ondernemers, politici en artsen²¹⁷ zijn die een inkomen verwerven als tandarts, in het onderwijs werkzaam zijn of een eigen zaak drijven. Daardoor kan het voorkomen dat er in een kleine stad, met een relatief arme bevolking, meer tandartsen werkzaam zijn dan er redelijkerwijs een middenklasse gezinsinkomen zouden kunnen verwerven. Ook in andere pioniersstadjes zullen we soortgelijke merkwaardige, op het eerste gezicht onverklaarbare verschijnselen tegenkomen.

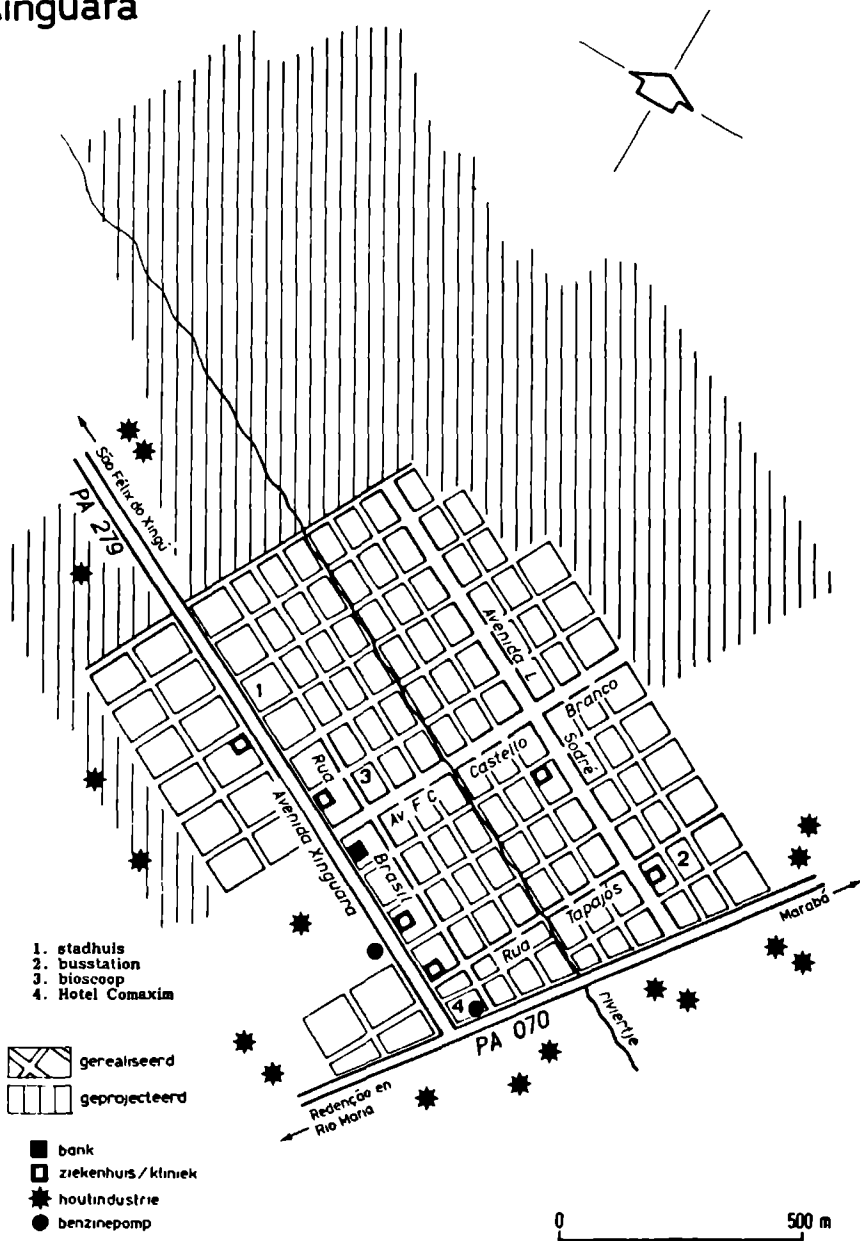
6.5 XINGUARA

Xinguara is in 1976 ontstaan op het kruispunt van de PA 070 en de in 1982 gereedgekomen PA 279. De stad Xinguara ligt voor het grootste deel in de noordwesthoek die door beide genoemde wegen gevormd wordt. Ook Xinguara heeft een rechthoekig stratenpatroon, met meest brede wegen. Doordat er echter geen goed wegdek aangebracht is (hetgeen ook bij onverharde wegen toch wel mogelijk is), lijken de wegen soms meer op vlaktes, die toevallig onbebouwd zijn gebleven en waarover een karrepad slingert. Die indruk wordt nog versterkt door het veelal ontbreken van stoepbanden en van een met bomen beplante middenberm, zoals in de bredere straten van Conceição do Araguaia en Redenção normaal is. De huizen zijn in deze jonge pioniersstad meest van (mahonie)hout. Enkele wat luxere woningen, evenals een groot aantal bedrijfsgebouwen, zijn uit steen opgetrokken en gepleisterd. Gebouwen van meer dan een verdieping komen vrijwel niet voor. Waterleiding is er niet, evenmin als een net voor publieke electriciteitsvoorziening. Electriciteit is er alleen van particuliere generatoren. Hoeveel er in de stad zijn is echter onbekend. Zeker is wel dat deze voor de meerderheid van de particulieren en voor een deel van de bedrijven te duur zijn. Voor water is men aangewezen op putten, waarvoor in Xinguara overigens niet diep geboord hoeft te worden, zodat de nabijheid van een waterbron geen

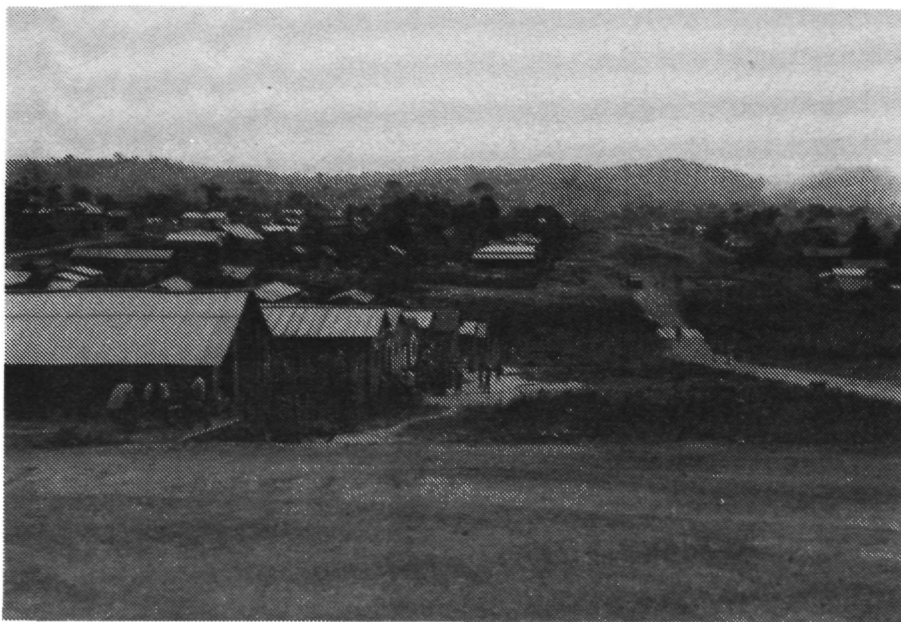
---

²¹⁷ Deze personen zijn in het algemeen tevens veeboer, terwijl de artsen in deze streek vrijwel zonder uitzondering (mede)eigenaar van het ziekenhuis zijn.

Xinguara

Figuur 6.4: Plattegrond van Xinguara

Avenida Castello Branco; de geplande brede straten zijn niet meer dan open vlaktes met karresporen om de gaten en kuilen heen

belangrijke factor is (geweest) bij de lokatiekeuze voor huisvesting.²¹⁸ In Xinguara zien we dan ook niet, zoals in Redenção en in mindere mate in Conceição do Araguaia, een concentratie van arme bevolking bij een rivier of stroompje. Opvallend in Xinguara is vooral de mate waarin riant en schamele huizen naast elkaar gebouwd zijn. In de commerciële sfeer is er echter wel van enige concentratie sprake, zij het dat er niet van een duidelijke segregatie van verschillende typen functies gesproken kan worden. De enige uitzondering hierop zijn wellicht de houtindustrieën, meest houtzagerijen, die in grote getale aan de randen van de stad staan en wel vooral aan de PA 279. Medio 1982 waren er ongeveer 70 houtzagerijen in Xinguara.

Vlak voor de PA 279 de stad binnenkomt is een algemene houtlaadplaats ingericht, waar de gevelde woudreuzen wachten op transport naar de houtzagerijen. De meeste bomen worden in stukken gezaagd ter lengte van de vrachtwagens, waar, afhankelijk van de dikte, dan 1 tot 3

---

²¹⁸ Godfrey 1979: 68.

Woudreuzen op weg naar de fineerindustrie

Een houtzagerij

stukken opgeladen kunnen worden. Soms worden de bomen niet in stukken gezaagd, maar worden er losse wielen onder de bomen bevestigd, met een losse truck ervoor. De meeste bomen gaan naar de plaatselijke houtzagerijen. Alleen de dikste woudreuzen die geen spleten of ziekte vertonen zijn geschikt om ongezaagd naar de fineerindustrie in Zuidoost Brazilië vervoerd te worden. Vanwege de hoog-gespecialiseerde machines en de zeer geschoolde werknemers die er voor de fineerindustrie nodig zijn, is het niet te verwachten dat een dergelijke industrie in Zuidoost Pará van de grond zal komen, ondanks de sterke waardeestijging die er bij de verdere verwerking van het hout optreedt en ondanks de relatief hoogwaardige kwaliteit van de mahonie in deze streek.²¹⁹ Wel is te verwachten dat spoedig na de openstelling van de weg van Xinguara naar São Félix do Xingú de eerste zagerijen verder zullen trekken in de richting van São Félix do Xingú, nog voor de lokale houtvoorraad van mahonie uitgeput zal zijn.

De opmerking die bij de beschrijving van Rio Maria gemaakt is over het ontbreken van een goed hotel en daarmee van een ontmoetingspunt voor ondernemers geldt ook voor Xinguara, zij het in mindere mate. Xinguara heeft dan wel niet een hotel dat als zodanig kan fungeren, maar het beste hotel dat de stad rijk is²²⁰ doet wel dienst als onderhandelingsplaats voor de houtkopers en voor andere handelsreizigers. Daarnaast vervult het restaurant dat ernaast gelegen is (het hotel serveert geen maaltijden) de functie van ontmoetingspunt voor de ondernemers die in Xinguara werkzaam (en woonachtig) zijn. In tegenstelling tot Rio Maria telt Xinguara wel betrekkelijk veel luxe woonhuizen en heeft het ook een goede particuliere middelbare school. De betere staan evenwel niet bijeen, maar zeer verspreid over de stad.

Het commerciële centrum van Xinguara beperkt zich hoofdzakelijk tot de Avenida Entroncamento (dit is de PA 279 in Xinguara), de eerste parallelweg ten noorden hiervan (de Rua Brasil), de zijstraten tussen beide genoemde wegen in en verder de PA 070 en de eerste parallelstraat ten westen van de PA 070. Dit is de Rua Tapajós. Aan de PA

---

²¹⁹ Ter vergelijking, 1 m³ gefineerd mahoniehout kost US Dollar 1500,- en 1 m³ gezaagd mahoniehout (1e klas voor export) kost US Dollar 400,-. (Prijzen medio 1982).

²²⁰ Hotel Comaxim.

070 bevinden zich aan de kant van de stad behalve een rijstpellerij en een aantal houtzagerijen, een bijkantoor van de GETAT²²¹ en van het IBDF²²² en verder een benzinepomp, een aantal 'autosshops', hotels, eethuizen en een slagerij. Aan de overkant liggen temidden van de houtzagerijen, een steenbakkerij, een controlepost van de belastingdienst van de deelstaat (posto fiscal estadual), een klein aantal 'autosshops', een hotel, een slaapzaal, een bar en een stalletje waar maaltijden verkocht worden. Kortom, in Xinguara is de PA 070 veel minder een centrum van 'autosshops' dan in Redenção of Rio Maria. De Avenida Entroncamento, die sinds de stad omgedoopt is van Entroncamento do Xingú in Xinguara, ook wel de Avenida Xinguara genoemd wordt, is veel meer het centrum van 'autosshops'; vooral geldt dit voor de zuidzijde van deze weg. Hier vinden we, naast een taxistandplaats en een groot benzinestation, diverse 'autosshops' (welke voor een deel op vrachtwagens gespecialiseerd zijn), eethuizen, bars en een hotel. Hier tussenin bevinden zich het kantoor van een *despachante*, een bevoorradingswinkel voor veeteelt- en mijnbouwondernemingen, een kleding- en een meubelzaak. Aan de kant van de stad hebben de regionale busmaatschappij en twee politieke partijen ieder een klein bijkantoor aan de Avenida Xinguara. Verder zijn er een vestiging van een topografisch kantoor, een klein en een groter ziekenhuis, een drukkerij en een *despachante*. Genoemde vestigingen zijn nogal gespreid over deze lange straat. Meer geconcentreerd zitten een aantal overheidsdiensten, zoals de GETAT en het INCRA,²²³ die beiden belast zijn met gronduitgifte en legalisering van eigendomstitels, de EMATER (een agrarisch adviesbureau van de overheid), het telefoon- en het postkantoor. Behalve de GETAT, die haar hoofdvestiging betrekkelijk aan de rand van de stad heeft, zitten de andere genoemde overheidsdiensten zelfs in een blok bijeen, waarin tevens het gemeentehuis voor de in 1982 gevormde *município*

---

²²¹ *Grupo Executivo das Terras do Araguaia-Tocantins*. Zie paragraaf 1.2.

²²² *Instituto Brasileiro de Desenvolvimento Florestal*. Het gaat hier om een controlepost voor de houtauto's van de federale overheid.

²²³ *Instituto Nacional de Colonização e Reforma Agrária*.

Xinguara in aanbouw is. Het hotel en restaurant dat als centrum van de houthandel fungeert, zit ook aan de Avenida Xinguara en wel betrekkelijk dicht bij de PA 070, tegenover het benzinestation (dit is tegelijkertijd achter een ander benzinestation dat aan de PA 070 gelegen is). Voor het overige is de Avenida Xinguara geheel 'verwinkeld'. We vinden er radio- en t.v.zaken, meubelwinkels, kappers, drogisterijen, apotheken, winkels in eerste levensbehoeften en huishoudelijke artikelen, kleding en schoenen. Verder vindt men er een enkele groothandel, machinehandel, bevoorradingszaak voor veeteelt- en mijnbouwondernemingen, een groot verkooppunt van auto-onderdelen en uiteraard enkele bars. Aan de rand van de stad staan verder diverse houtzagerijen en is de eerder beschreven houtlaadplaats.

Ook de eerste parallelweg ten noorden van de Avenida Xinguara, de Rua Brasil, is vrijwel geheel 'verwinkeld'. Hier vindt men de hele straat lang winkels in levensmiddelen, huishoudelijke artikelen, kleding, stoffen en schoeisel, drogisterijen en apotheken. Verder diverse hotels, dormitórios, bars, eethuizen en kappers. Ook zijn hier diverse ambachtelijke bedrijfjes, zoals een radio- en t.v.reparateur, een kleermaker, een fietsenmaker, horlogemakers en een meubelmaker/timmerman, alsmede een klein aantal 'autosshops', die vooral op personenauto's gespecialiseerd zijn. Behalve de genoemde zaken zitten verspreid aan de Rua Brasil een aantal tandartsen, een dierenapotheek, een veterinaire kliniek, een kantoor van een politieke partij, een begrafenisonderneming, een topografisch kantoor en een bioscoop. Tenslotte is er nog een zaak in constructiemateriaal en lasapparatuur, een in gereedschappen en een in motorzagen. In de eerste parallelstraat ten westen van de PA 070, de Rua Tapajós, vinden we aan het noordelijke uiteinde, bijna aan de rand van de stad, het busstation, een aantal overnachtingsplaatsen, bars en eethuizen. Er tegenover ligt een betrekkelijk groot ziekenhuis en zijn een tandarts en een apotheek gevestigd. Verder zitten in deze buurt nog een aantal fietsenmakers, een meubelmaker, een kapper en een fotograaf, temidden van winkels in levensmiddelen en kleding. Dan zet de weg zich voort in zuidelijke richting langs minder dicht bebouwde terreinen over een klein riviertje, dat in de winter vrijwel droog staat. Aan de overzijde ervan loopt de straat door tot aan de Avenida Xinguara. Dicht bij de Avenida Xinguara is de winkel die

geweren en munitie verkoopt. Dit is de enige in zijn soort in Xinguara. Er tegenover ligt een klein ziekenhuis. Verder zijn er in deze buurt alleen nog een kapper, een radio- en t.v.reparateur, een fotozaak, twee apotheken en diverse winkels in levensmiddelen, huishoudelijke artikelen, kleding en schoenen gevestigd. Op een wat meer afgelegen lokatie, dicht bij het riviertje hebben een meubelmaker/timmerman en een slager hun bedrijf gesticht.

De meeste overige bedrijven van Xinguara vinden we in de zijstraten van de Rua Brasil, met name in de blokken tussen de Avenida Xinguara en de Rua Brasil en wel vooral in de eerste vijf zijstraten, gerekend vanaf de PA 070. Behalve de genoemde vestigingen in de Rua Tapajós, zitten in de aangegeven zijstraten onder andere een aantal winkels in gereedschappen, constructiemateriaal en benodigdheden voor veeteelt- en mijnbouwondernemingen. Verder enkele 'autoshops', een aantal kantoren van accountants en een despachante, een boekhandel, een horlogerie en een kapper. Er zijn opvallend weinig zaken in de levensmiddelen- of textielbranche gevestigd. Wel is er een enkele bar of lunchroom en een *dormitório* te vinden. In de overige zijstraten van de Avenida Xinguara, die meer naar het westen liggen, vinden we naast enige verspreide buurtwinkeltjes, ook diverse scholen, kerken, enkele 'autoshops', een reparateur van motorzagen, een fietsenmaker en een fabriek van betonnen putringen.

De zes grotere en kleinere ziekenhuisjes van Xinguara staan minder verspreid over de stad dan de voorgaande beschrijving zou kunnen doen denken. Vier ervan staan namelijk aan de Avenida Xinguara, of in een zijstraat ervan (slechts 1 pand vanaf de hoek) en de overige twee staan aan de Avenida L.Sodré, die evenwijdig loopt aan de Avenida Xinguara en bij het busstation op de PA 070 uitkomt. Deze laatste ziekenhuizen liggen dus ten noorden van het riviertje dat de stad doorsnijdt.

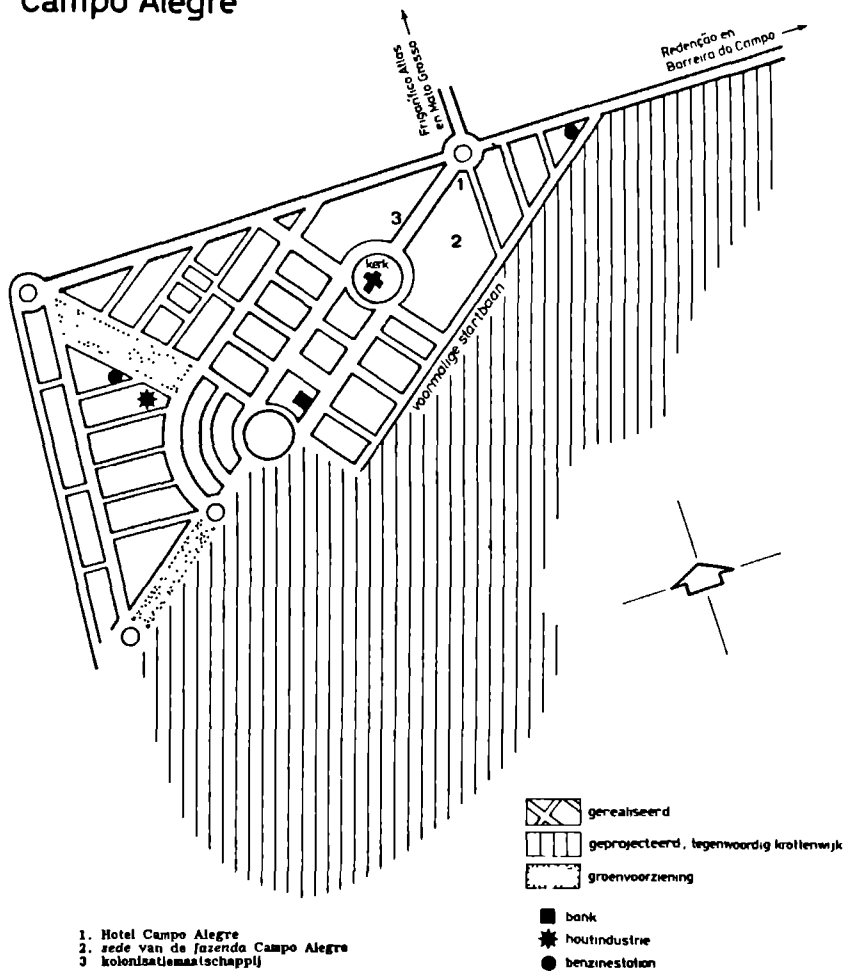
Campo Alegre is de jongste pioniersstad in het onderzoeksgebied. Het is ontstaan als *company town* voor het grote slacht-/vrieshuis dat in 1982 zijn voltooiing naderde. Bij binnenkomst van het stadje ziet men meteen links aan de hoofdstraat een groot en zeer goed hotel, dat er neergezet is voor het hogere personeel van de *frigorifico*, de kolonisatiemaatschappij en het constructiebedrijf dat het slacht-/vrieshuis bouwt en voor hun bezoekers.²²⁴ Hier is tevens het agentschap van de VOTEC, een binnenlandse luchtvaartmaatschappij, die een lijndienst op Campo Alegre onderhoudt, gevestigd. Schuin er tegenover ligt het kantoor van de kolonisatiemaatschappij, die zich zowel met de uitgifte van de stedelijke als de rurale grond in het project Campo Alegre bezighoudt. Even verderop aan de hoofdweg staat de enige school van de stad. Dit is een particuliere instelling. Er tegenover, op een pleintje in de hoofdstraat (die zich hier in tweeën splitst), staat een kerkgebouw.

Het commerciële centrum van Campo Alegre bevindt zich vooral voorbij de genoemde splitsing in de hoofdstraat en wel aan de noordzijde ervan. Hier vinden we niet alleen winkels in levensmiddelen, huishoudelijke artikelen en kleding, slaapzalen, bars en kappers, maar ook het belastingkantoor van de deelstaat, diverse 'autosshops', twee apotheken, een tandarts, een meubelzaak en een tweetal winkels die constructiemateriaal verkopen. Aan de overzijde van de hoofdweg (dit is de oude, onverharde landingsbaan) is meer woonbebouwing, waartussen een tandarts, het particuliere waterleidingbedrijf en een bankgebouw gevestigd zijn. De vroegere hangar is tegenwoordig in gebruik als veem voor landbouwprodukten. In het verlengde van de hoofdweg vindt men in westelijke richting, in een blok bijeen, een aantal ambachtelijke of kleine industriële

---

²²⁴ Dit Hotel Campo Alegre, dat een zwembad heeft, fungeert in het weekend tevens als *clube* voor de beter gesitueerden van de stad.

Campo Alegre

Figuur 6.5: Plattegrond van Campo Alegre

bedrijffjes, zoals een rijstpellerij, een meubelmakerij/timmerwerkplaats en een reparatie-inrichting voor motorzagen. In de parallelweg achter de hoofdstraat (noordzijde) liggen nog een aantal 'autosshops', een reparatiewerkplaats voor vrachtwagens en (landbouw)-machines, een houtzagerij, een verfwinkel en enkele bars.

Aan de rand van het stadje in westelijke richting staat de grote generator van de vroegere *fazenda* Campo Alegre, die de stad tot 11 uur 's avonds van stroom voorziet en vindt men een benzinepomp, annex drankengroothandel, een depôt voor butagasflessen en een verkooppunt van auto-onderdelen. Aan de andere kant van de stad, de oostzijde, staat juist buiten de bebouwde kom de andere benzinepomp.

Verder in oostelijke richting, circa 10 km buiten het plaatsje, ligt het ziekenhuis. Dit is zover uit de bebouwde kom neergezet om malaria-epidemieën te voorkomen, waarmee men vooral in de aanvangsfase te kampen heeft gehad. Het in aanbouw zijnde slacht-/vrieshuis ligt circa 16 km van de stad verwijderd. De lokale bankvestiging heeft een agentschap in de *frigorífico* dat geopend zal worden, zodra het vrieshuis in bedrijf komt. Voorts ligt ook het vliegveld buiten de stad. Er is dagelijks een lijndienst met Brasília en drie keer per week met Belém. Per bus is er iedere dag een verbinding met Conceição en een met St.Teresina in Mato Grosso.

Het deel van de stad waarvoor de gemeente grond heeft uitgegeven, ligt voornamelijk aan de zuidkant. Aanleg van wegen en van andere infrastructurele voorzieningen is hier achterwege gebleven.²²⁵ In het overige deel van de stad, waarvoor de kolonisatiemaatschappij Campo Alegre de gronduitgifte verzorgd heeft, staan voornamelijk goede stenen of houten huizen, die een schrill contrast vormen met de adobe- en pallisadehuizen met palmblad-daken in de rest van het plaatsje. De wegen van Campo Alegre, voorzover die aangelegd zijn, verkeren in uitzonderlijk goede staat van onderhoud, hetgeen zowel voor de geasfalteerde als voor de onverharde wegen geldt. De produkten van het slacht-/vrieshuis zullen te zijner tijd niet langs Conceição naar het zuiden van Brazilië vervoerd worden, maar langs een meer rechtstreekse route naar Paraíso do Norte de Goiás, vanwaar de produkten in grotere vrachtwagens overgeladen worden voor verder transport over verharde wegen. De weg naar de Araguaia is voor dit doel

---

²²⁵ Zie par. 6.3.5.

verbeterd, maar er moet nog een pont voor vrachtwagens komen.

Opgemerkt dient nog te worden welke vitale functies er in Campo Alegre ontbreken. Er is geen radio- of t.v.ontvangst, geen telefoonaansluiting, geen postbestelling en geen politiepost (ook geen particuliere bewakingsdienst). Toch is Campo Alegre niet geheel van de buitenwereld afgesloten, daar er dagelijks radiocontact is tussen het slacht-/vrieshuis en het moederbedrijf ervan in São Paulo. Langs deze weg worden (telefonische) boodschappen doorgegeven. Bovendien wordt er voor het *frigorífico*, een bodedienst met São Paulo onderhouden, waaraan tevens de post meegegeven wordt, welke dan in het hotel afgegeven en afgehaald wordt. Voorts heeft ook de VOTEC een eigen bodedienst (voor luchtpost en -vracht).

De randen van de nederzetting grenzen direkt aan de uitgestrekte weiden van de *fazenda* Campo Alegre, die op een betrekkelijk hoog punt in het landschap gelegen zijn.

6.7 SERRA NORTE

Serra Norte is gesticht als *company town* voor de CVRD, de staatsmijnbouwonderneming, die de exploitatie van de enorme ijzerertsvoorraad in het Carajásgebied ter hand genomen heeft. Serra Norte is een gesloten *company town*, waar de Braziliaanse overheid geen zeggenschap heeft over gronduitgifte, stadsuitbreiding, bestuur etc. Al deze zaken zijn de direkte verantwoordelijkheid van de CVRD, die de nederzetting geheel planmatig opgezet heeft. Zoals uit de volgende beschrijving van Serra Norte duidelijk zal worden, is het planmatige karakter ervan veel overheersender dan in Campo Alegre, welke qua oorsprong tenslotte ook een gesloten *company town* was.

Serra Norte, dat gebouwd werd op een ijzerheuvel, is geheel opgetrokken uit semi-permanente gebouwen. De reden hiervoor is dat de CVRD in de eerste planfase snel een nederzetting wilde optrekken. De ijzerheuvel, waar geen oerwoud op groeit, was zodoende een goede lokatie, omdat er niet ontbost hoefde te worden. Te zijner tijd zal deze heuvel echter afgegraven worden en in 1982 werd er reeds gewerkt aan de ontbossing van het terrein voor de

Serra Norte

eerste permanente nederzetting. De semi-permanente gebouwen zijn alle van hout opgetrokken en, voor een Braziliaanse pioniersstad, van goede kwaliteit. Deze zijn alle door de CVRD neergezet; niemand mag er zelf een huis of bedrijfsgebouw neerzetten, terwijl ook niemand grond in eigendom kan krijgen. Ook in de nieuwe lokatie, waar de eerste stenen gebouwen in 1982 verrezen, blijft deze regel gehandhaafd.

In Serra Norte is een duidelijke segregatie aangebracht tussen commerciële activiteiten, woningen van hoger personeel, die voor middenkader en die voor lager personeel.²²⁶ Opvallend hierbij is dat het lager personeel in het algemeen in *dormitórios* woont, zonder hun gezin (tenzij beide echtelieden bij de CVRD een baan hebben). Pas in een latere fase van het project, namelijk als er meer permanente huisvesting beschikbaar komt, krijgen zij eengezinshuizen. Overigens woont ook een aanzienlijk deel

---

²²⁶ Personen die niet bij de CVRD in dienst zijn of tot het gezin van de werknemers behoren kunnen niet in Serra Norte wonen en worden in het algemeen ook niet zonder meer tot het terrein van de maatschappij toegelaten.

van het hogere personeel en het middenkader zonder hun gezinnen, daar de meesten van hen uit de deelstaat Minas Gerais komen, waar de hoofdvesting van de maatschappij is.

De commerciële en zakelijke activiteiten zijn in enkele gebouwencomplexen geconcentreerd. Hier vinden we een grote supermarkt en drankengroothandel, een krantenkiosk, een wasserij, een bakkerij, een slagerij, een boekhandel, een bar, een kledingwinkel en een apotheek. Het busstation is ook hier gelegen. Voorts vindt men hier een kantoor van een bank, het telefoon- en het postkantoor, een kantoor van een luchttaxibedrijf, dat van een tweetal binnenlandse luchtvaartmaatschappijen die beide lijndiensten met Serra Norte onderhouden, een kantoor van het stadsbestuur en dat van de veiligheidsdienst. Hier tegenover is de grote opslagplaats voor bouwmaterialen; een benzinepomp staat ernaast. Even verderop staan een hotel en een tweetal eethuizen en het kantoor van de CVRD zelf. Dichter bij de woonbebouwing liggen nog twee *clubes*, een voor gehuwden en een voor vrijgezellen, hetgeen een eufemisme is voor een voor het hogere en een voor het lagere personeel. De voorzieningen van de *clubes* zijn evenwel dezelfde. Midden tussen de woonbebouwing aan de ene kant en de overige bebouwing aan de andere kant, liggen de scholen en de sportvelden. Buiten de bebouwde kom liggen de houtzagerij en de steenbakkerij. Om dezelfde reden als in Campo Alegre ligt ook in Serra Norte het ziekenhuisje zo'n 10 km van de plaats verwijderd. Het ziekenhuisje herbergt tevens een eigen malariabestrijdingsdienst. Nog verder van de stad verwijderd bevindt zich het vliegveld, dat een verharde landingsbaan heeft en voor straalvliegtuigen geschikt is. Behalve de genoemde, zijn nog de volgende voorzieningen aanwezig: satellietontvangst voor radio en t.v., waterleiding, electriciteit en een brandweer. Taxi's ontbreken in Serra Norte.

Concluderend kan gesteld worden dat de pioniersplaatsen qua geografische structuur een aantal opvallende kenmerken vertonen. Deze houden verband met hun specifieke relatie tot het nabijgelegen agrarisch kolonisatiefront, zij het dat deze kenmerken niet voor alle betrokken stadjes dezelfde zijn.

Een van de dingen die uit het onderzoek blijkt is het grote belang van de communicatiekanalen. Of dit nu, in de onderscheiden fasen van de ontwikkeling van het pioniersstadje, een rivier, een landingsterreintje of een doorgaande autoweg is, steeds blijkt dit de samenbindende factor bij uitstek te zijn voor de commerciële activiteiten, zodat er spoedig een centrum ontstaat. Welke activiteiten in dat centrum geconcentreerd zijn, hangt enerzijds af van het type frontier en de behoeften daarvan en anderzijds van het soort communicatiekanaal waarlangs het centrum zich genesteld heeft.

Bezien we de dynamiek van het opschuiven van een frontier - waarbij (eventueel met een grote tussenpoos) verschillende typen frontiers elkaar kunnen opvolgen - in samenhang met de geografische structuur van de stadjes, dan blijkt het eerste een sleutel te zijn voor het verklaren van de veranderingen in het laatste. In de niet meer zo heel jonge pioniersstadjes zien we namelijk dat er in de loop der tijd verschillende commerciële centra ontstaan zijn, verschillend qua type commercie en qua lokatie. Steeds houdt dit verband met het feit dat een bepaald soort frontier zich hoofdzakelijk van een bepaald type van transport bediend heeft. Het duidelijkst is dit te zien in Conceição do Araguaia en Redenção.

Conceição do Araguaia is in de beginjaren van haar geschiedenis een centrum geworden van de rubberfrontier en tegelijkertijd van de missiefrontier in het stroomgebied tussen de Araguaia en de Xingú. In het stadje dat aan de meest bevaarbare van beide rivieren ontstond, waren de handelsactiviteiten geconcentreerd tussen de aanleg- en bunkerplaatsen in.

Opvallend is dat, na het verval van de rubbereconomie, de kathedraal met het grote plein, niet *het* middelpunt van het sociale en economische leven is geworden. Dit plein is weliswaar nog steeds het grootste van Conceição, maar het ligt tamelijk excentrisch. De verklaring ligt hierin, dat na

de teruggang in het verzamelen van rubber het grootste deel van de bevolking weggetrokken is, waarna vrijwel alle commerciële activiteiten in verval geraakt zijn.

Onder invloed van de nieuwe (veeteelt)frontier hebben zich een aantal veranderingen in deze nederzetting voorgedaan. De riviergebonden activiteiten, die in de afgelopen periode van verval sterk achteruitgegaan waren, namen nog verder in belang af. Weliswaar kreeg het centrum langs de rivier nieuw leven als gevolg van de grote toevloed van migranten, maar met de rivier had dit niet veel meer van doen. Ervoor in de plaats kwam eerst een vliegveld en later een doorgaande weg. Het commerciële centrum verplaatste zich daardoor langzamerhand van de rivier af, in de richting van de PA 070 en het landingsterreintje. Het bestuurlijke centrum is daarbij steeds meer verbonden geraakt met het geheel nieuwe zakelijke centrum van de veeteelt. Het nieuwe gemeentehuis is dan ook vlakbij dit zakelijke centrum van voornamelijk banken en agrarische adviesbureaus neergezet.

Van het bisdom lijkt in de context van de recente frontier geen belangrijke centripetale kracht uit te gaan, hoewel de kerkelijke autoriteit na het verval van de rubberconomie lange tijd vrijwel onbetwist de machtigste positie in de nederzetting ingenomen heeft. De lokale wereldlijke autoriteit, de *município*, werd in die tijd zelfs met opheffing bedreigd. Zo kan verklaard worden dat het eerste 'vliegveld' van Conceição vlakbij de kathedraal gebouwd werd; met het naderbij komen van de veeteeltfrontier, kon de zetel van het bisdom allengs zijn centrumfunctie niet behouden. De nieuwe (doorgaande)weg door het oerwoud werd niet langs de kathedraal aangelegd, maar langs het gemeentehuis naar het commerciële centrum van de plaats. Het nieuwe vliegveld, dat een verharde landingsbaan heeft, is uit veiligheidsoverwegingen geheel buiten de stad gebouwd en is vanaf de PA 070 bereikbaar.

Wel is het bisdom centrum gebleven in sociaal opzicht. Het is een belangrijke schakel in de gemeenschapsvorming, scholing en medische zorg. Ook de nieuwe vestigingen in deze sectoren hebben zich daarbij aangesloten.

Het grote kerkplein is echter bij de jongste renovatie in 1982 omgebouwd tot een parkje, zodat nu alleen het kleinere plein bij het gemeentehuis voor grote bijeenkomsten gebruikt kan worden. De kathedraal zelf blijft natuurlijk wel voor dit doel beschikbaar. De overheid heeft via het uitvoeren van deze publieke werken effectief de Praça

Municipal tot het enige plein gemaakt dat een centrumfunctie kan vervullen.

In Redenção is een soortgelijke verschuiving van het centrum van de stad waarneembaar. Aanvankelijk zijn de commerciële activiteiten in deze plaats geconcentreerd geweest langs het landingsbaantje en aan de weg die er haaks op uitkomt. Nog steeds is dit de hoofdstraat en het grootste gebouw, dat van een regionaal hoofdkantoor van een bank, staat op de hoek van de hoofdstraat en de oude startbaan. Naast dit centrum is er, na het gereedkomen van de doorgaande weg tussen Conceição do Araguaia en Marabá (de PA 070) een tweede centrum ontstaan. Door de aanleg van deze weg werd Redenção niet alleen opgenomen in de veeteeltfrontier, waarvan het verzorgende centrum ook nu nog in de omgeving van die oude landingsstrook gelegen is, maar ook in de frontier van de houtexploitatie. Commerciële activiteiten die met dat laatste verband houden, blijken vooral langs de PA 070 gevestigd te zijn. De veeteeltfrontier heeft voorts door de mogelijkheid van wegtransport een belangrijke stimulans gekregen. De hieraan gerelateerde economische activiteiten in Redenção hebben zich hierdoor uitgebreid in het bestaande centrum en verder in de richting van de PA 070.

In de andere pioniersplaatsen hebben zich dergelijke verschuivingen nog niet zo duidelijk afgetekend, omdat zij een kortere geschiedenis hebben en er minder van onderscheiden frontiers sprake is. In Campo Alegre zullen deze veranderingen in de geografische structuur zich in de komende tijd als gevolg van de dynamiek in de frontier wel duidelijker gaan manifesteren, met name als het grote slacht-/vrieshuis in bedrijf komt en diverse commerciële activiteiten gaat aantrekken.

In het voorgaande zijn de conclusies beperkt tot de lokationele aspecten en is nog weinig ingegaan op de diverse sociaal-economische functies zelf. Deze zijn onderwerp van de volgende twee hoofdstukken.

HET SOCIAAL-ECONOMISCH FUNCTIONEREN VAN PIONIERSTADJES AAN HET AGRARISCH KOLONISATIEFRONT IN ZUIDOOST PARÁ (1)

7.1 INLEIDING

Uit het voorgaande hoofdstuk is naar voren gekomen welke sociaal-economische functies er in de onderzochte pioniersstadjes in zuidoost Pará zoal zijn. Daarbij is aandacht geschonken aan de lokatie van deze functies ten opzichte van elkaar. Hieruit bleek dat bepaalde typen functies vaak op bepaalde plaatsen geconcentreerd zijn, terwijl andere juist meer verspreid gelegen zijn. Hieruit zou een zekere mate van samenhang tussen bepaalde typen functies afgeleid kunnen worden. Onbekend is echter wat de oorzaak van een samenbundeling van functies op een bepaalde lokatie is. Mogelijke oorzaken zouden kunnen zijn

1. het gezamenlijk gebruiken van bepaalde communicatiekanalen;
2. onderlinge verbondenheid, waarbij bijvoorbeeld frequente *face to face*kontakten van belang zijn of waarbij de een toeleveringsbedrijf voor de ander is (de zgn. *economies of agglomeration*);
3. het hebben van een gezamenlijke klantenkring, waarbij diverse functies bijeen een grotere aantrekkingskracht op een bepaalde categorie klanten uitoefenen dan wanneer zij meer van elkaar verwijderde vestigingsplaatsen gekozen zouden hebben.

Bij functies die juist meer verspreid gelegen zijn, gelden andere vestigingsvoorwaarden, waarbij zij ruimtelijk minder gebonden zijn aan andere functies. Te denken valt aan zogenaamde *economies of scale*, waarbij de functie groot genoeg is om zelf voor de toelevering en voor de afzet van produkten of diensten zorg te dragen; voorts aan functies die anderszins slechts een geringe mate van nabijheid tot input- en outputbronnen nodig hebben. Dit laatste is bijvoorbeeld het geval met een gevangenis. Het gaat in deze studie echter niet om het onderscheiden van *economies of agglomeration* en *economies of scale* op zich, maar om het vaststellen van de mate waarin bepaalde functies of groepen van functies aan de frontier gebonden zijn en op welke

wijze. De ruimtelijke structuur, zoals die in het vorige hoofdstuk voor elk van de pioniersstadjes beschreven is, helpt om hierin nader inzicht te verkrijgen. Verder veldonderzoek was echter nodig om de (mate van) verbondenheid van de diverse sociaal-economische functies van de stadjes met het nabije agrarisch kolonisatiefront te analyseren. Daarom zijn in de grootste pioniersstad van het onderzoeksgebied (Conceição do Araguaia) alle sociaal-economische functies categorisch onderzocht en zijn daarna in de tweede grootste pioniersstad alleen die functies onderzocht waarvan in redelijkheid een verband met het nabije agrarische kolonisatiefront aangenomen mocht worden. In de overige pioniersstadjes zijn alleen aanvullende interviews gehouden.

Er zijn verschillende manieren waarop de verbondenheid met het pioniersfront tot uiting komt.

Ten eerste vinden er vanuit de stad vele activiteiten plaats die verband houden met de (verdere) openlegging van de frontier. Genoemd kunnen worden de aanleg van wegen, bruggen, landingsbaantjes en vliegvelden; transport van personen, hout, vee, brandstoffen en andere goederen; ambachtelijke activiteiten die dit transport mogelijk maken, zoals garagebedrijven, smederijen en wagenmakers.

Ten tweede is er een categorie bedrijven in de stad gevestigd, die gericht zijn op de verdere economische ontwikkeling van de frontier, met name op de primaire sector. Dit betreft bedrijven die ondersteunend of toeleverend zijn voor de ontbossing, de mijnbouw en de landbouw. Hiertoe worden gerekend: de kredietverlening (met name door de banken); de zakelijke dienstverlening (bijvoorbeeld door accountants, advocaten, veeartsen en opkopers) en de winkels die 'inputs' verkopen (zoals zaden, brandstoffen, machines en gereedschappen).

Ten derde zijn er bedrijven in of bij de urbane centra geconcentreerd, die de produkten van het agrarisch kolonisatiefront verwerken. Dit zijn niet alleen de hout-industrieën, maar onder meer ook rijstpellerijen, vlees-verwerkende industrieën en meubelfabriekjes.

Ten vierde is een aanzienlijk deel van de middenstand in de urbane kernen gericht op de verkoop van produkten voor de nabije frontier. Dit geldt uiteraard voor die middenstanders die op de specifieke vraag vanuit de frontier gespecialiseerd zijn, zoals de onder punt twee genoemde. Er zijn echter ook minder gespecialiseerde zaken,

welke voor een belangrijk deel van hun verkoop afhankelijk zijn van klanten, die in de frontier wonen en werken en welke daarnaast ook aan de lokale bevolking leveren. De klanten die aan het kolonisatiefront wonen, komen veelal een of twee keer per week naar 'de stad' om hun inkopen te doen. De horecasector, in de zin van bars, lunchrooms, hotels en *dormitórios*, behoort ook tot deze categorie. De hotels en andere overnachtingsplaatsen bestaan voornamelijk van handelsreizigers van groothandels uit São Paulo, Goiânia of Anápolis, van de opkopers van de slacht-/vrieshuizen en de houtopkopers uit Belém of São Paulo.

Tenslotte zijn de stedelijke nederzettingen aan een kolonisatiefront de woonplaats voor velen die hun brood verdienen aan dat front. Met name zijn er veel seizoen-arbeiders die in de stad wonen en in de ontbossing, de ontginning en het weide-onderhoud werken.

Behalve op 'direkte' wijze, zijn daarnaast tal van sociaal-economische functies op meer 'indirekte' wijze met het kolonisatiefront verbonden. Te denken valt aan de woonfunctie voor de gezinnen van arbeiders die aan het kolonisatiefront wonen en werken.

Het is wellicht minder eenvoudig aan te geven welke bedrijven niet aan het kolonisatiefront gebonden zijn, want aan geen enkel bedrijf zal het opschuiven van het front onopgemerkt voorbij gaan. Alle bedrijven en instellingen zullen in het algemeen hun zaken op de lange termijn achteruit zien gaan. In dit verband valt onder meer te denken aan diverse maatschappelijke instellingen, zoals kerken, scholen en ziekenhuizen. Zij kunnen na het opschuiven van het kolonisatiefront vaak in eerste instantie hun functie zien toenemen, terwijl de stedelijke bevolking nog toeneemt, maar die aan het (oude) front al achteruitgaat. Dit geldt eveneens voor het bestuurlijk apparaat van de gemeente, de nutsbedrijven, de belastingdiensten en andere overheidsinstellingen. Op de lange termijn echter ziet ook hun toekomst er minder rooskleurig uit.

In verband met de overzichtelijkheid wordt in dit hoofdstuk alleen ingegaan op die functies welke in het algemeen meer rechtstreeks bij de openlegging en ontwikkeling van het pioniersfront betrokken zijn, te weten die welke in de eerste drie punten genoemd zijn. De overige worden besproken in hoofdstuk 8. Met deze pragmatische

scheiding wil ik geen waardeoordeel uitspreken over het relatieve belang van de diverse functies. Immers, de functies die niet direkt als 'stuwend' aangemerkt kunnen worden, blijken veelal onmisbaar voor de verdere uitgroei van een pioniersplaats. Aangezien hoofdstuk 7 en 8 nauw met elkaar samenhangen, zijn de conclusies van beide aan het einde van hoofdstuk 8 vermeld. Zie voor een overzicht van het aantal bedrijfsvestigingen in de onderzochte pioniersstadjes bijlage A, tabel 9.

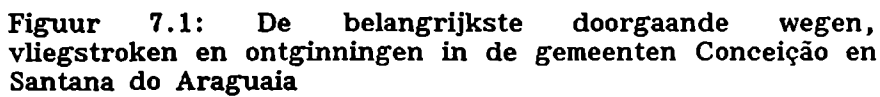
7.2 DE OPENLEGGING VAN HET PIONIERSFRONT

De pioniersstadjes zijn vanaf het moment dat zij ontstaan nauw betrokken bij de openlegging van de frontier door middel van de aanleg en het onderhoud van wegen en andere transport- en communicatievoorzieningen.

Afgezien van het werk dat op de landbouwbedrijven zelf gedaan wordt voor de openlegging ervan, is het al tijdens de ontginningswerkzaamheden noodzakelijk dat het bedrijf met de buitenwereld verbonden wordt door de aanleg van een vliegstrip en (zo mogelijk) van een weg. Kleinere bedrijven, waarvoor deze kosten te hoog zijn, vestigen zich meestal aan een bestaande weg. Er zijn in de pioniersgebieden zeer weinig openbare wegen, zodat de (grotere) bedrijven vaak zeer ver van de openbare weg af zijn gelegen. Daardoor zijn zij genoodzaakt om in eerste instantie een (onverharde) landingsstrook aan te leggen voor het vervoer van personeel en van de eerste noodzakelijke voorzieningen, zoals gereedschappen. Als de afstand van een veeteeltbedrijf tot de openbare weg erg groot is (bijvoorbeeld als die nog in aanbouw is), worden in deze eerste fase ook koeien, prikkeldraad, graszaad en machines (motorzagen en generatoren) overgevoerd. In Redenção was bijvoorbeeld een luchttaxibedrijf gevestigd, dat op dergelijk vervoer naar de nieuwste frontier, de regio van São Félix do Xingú, gespecialiseerd was. Deze onderneming vloog met een- en tweemotorige vliegtuigjes, waarmee zij 1 koe of 4 zakken cement of 150 kg zaaigoed per vlucht (circa 300 km) kon vervoeren.²²⁷ De openbare

---

²²⁷ Qua gewicht zouden er meer zakken cement of zaaigoed

weg naar São Félix do Xingú, de PA 279 werd op 1 september 1982 geopend, waarna het luchttaxibedrijf naar die plaats wilde verhuizen, om van daaruit het bedrijf voort te zetten.

Als de openbare weg eenmaal op 'redelijke' afstand van een *fazenda* passeert, is het bijna altijd profijtlijker om een eigen verbindingsweg aan te leggen, met name voor het vervoer van hout en vee. Vaak impliceert dit de aanleg van tientallen en soms zelfs van enkele honderden kilometers privé weg, waarbij vele kleinere en grotere bruggen gebouwd moeten worden, die sterk genoeg zijn om de zware hout- en veewagens te dragen.

Het aanbesteden van dit werk gebeurt meestal aan *empreiteiros*, die afhankelijk van de omvang en het tempo van het werk een groter of kleiner aantal losse arbeiders in een van de naburige pioniersstadjes inhuurt. Slechts in uitzonderingsgevallen doen grote veeteeltbedrijven dit werk in eigen beheer, maar ook dan contracteren zij arbeiders in de stadjes. Een voorbeeld hiervan is de *fazenda* Campo Alegre, waar met vaste werknemers en met groot materieel vele kilometers weg aangelegd zijn, die aanzienlijk beter van kwaliteit waren dan de openbare wegen in de regio. Het bedrijf was dan ook eigendom van een groot Braziliaans wegenbouwconcern. Het heeft zich niet beperkt tot de aanleg van privé wegen, maar ook de weg uit Redenção naar het zuiden doorgetrokken en aangesloten op de weg uit São Félix do Araguaia in Mato Grosso. Aldus loopt er nu een doorgaande weg langs de plaats Campo Alegre, hetgeen voor het functioneren van het slacht-/vrieshuis dat daar in 1982 in aanbouw was en ook voor het slagen van het kolonisatieproject dat er gepland was, van doorslaggevend belang is. Vaker echter worden de kosten van privé wegen door een aantal bijeenliggende veeteeltbedrijven gezamenlijk gedragen.

Behalve dat aanleg en onderhoud van deze onverharde wegen²²⁸ door de vele waterlopen en de zware regenval in

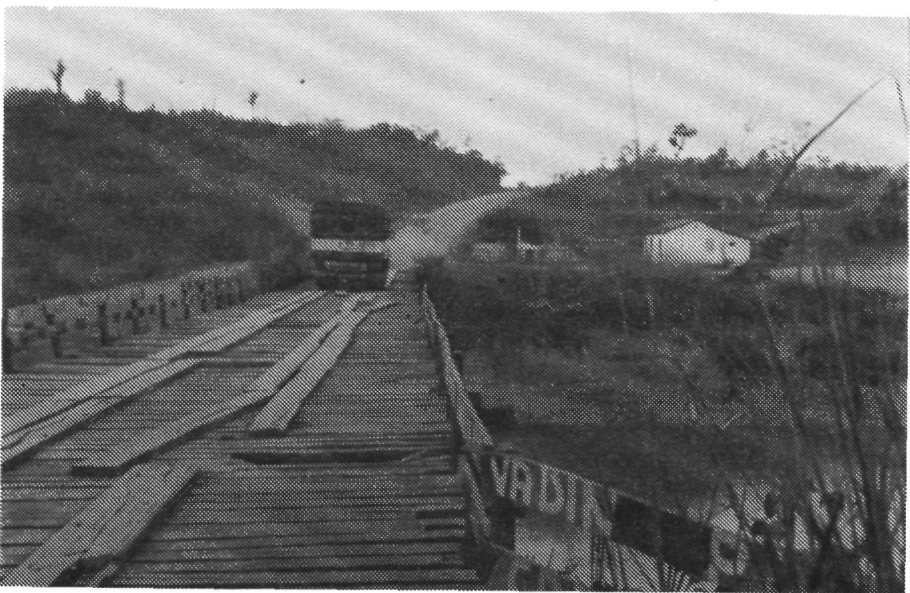
---

vervoerd kunnen worden, maar qua volume niet. De waardeestijging is in dergelijke gevallen als er geen concurrentie van wegvervoer is enorm: 1 zak cement kostte in Redenção medio 1982 1.200 Cruzeiros en in São Félix do Xingú 7.000 Cruzeiros (aan brandstof kostte een retourvlucht 11.000 Cruzeiros).

²²⁸ Vrijwel alle wegen, ook de doorgaande openbare wegen

De PA-070

De brug in de PA-070 over de Rio Arraias met een tankwagen die met hout geladen is voor de export

Luchttaxi's en privé-vliegtuigen in Redenção

de zomer (de natte tijd) vaak problematisch zijn, geven de wegen nog andere problemen. De aanleg ervan vergroot immers in aanzienlijke mate de mogelijkheden voor kleinere veetelers en *posseiros*, meest kleine akkerbouwers, om zich er te vestigen. Om een invasie tegen te gaan, geven sommige grote veetelers er de voorkeur aan om met de aanleg van zo'n verbindingsweg te wachten tot hun terrein afgebakend en hun *fazenda* duidelijk in bedrijf is. Dit betekent echter wel dat zij zolang hun hout en vee niet kunnen verkopen.

Voor de grotere *fazendas* blijft de landingsstrook ook na de aanleg van een verbindingsweg van belang, omdat het gebruik van een vliegtuig een aanzienlijke tijdswinst voor de - veelal elders wonende - *fazendeiro* oplevert, ook als deze geen eigen toestel ter beschikking heeft, maar van de diensten van een luchttaxi gebruik maakt.

De aanleg en het onderhoud van de openbare wegen waren in handen van de wegenbouwmaatschappij van de deelstaat, welke in 1982 wegens gebrek aan middelen weinig actief was, terwijl de aanleg van de PA 279 naar São Félix do Xingú door de deelstaat uitbesteed was. Daarnaast

---

zijn in deze streek onverhard.

leende de GETAT, een federale overheidsinstantie, af en toe wegenbouwmachines uit aan de gemeente om wegen aan te leggen in gebieden waar zij actief was met de uitgifte van rurale grond. Meestentijds bleven echter ook deze machines ongebruikt op het terrein van de GETAT in Conceição do Araguaia staan. Aanleg en onderhoud van wegen en bruggen waren vaak het onderwerp van politieke touwtrekkerij tussen de regerings- en de oppositiepartij en de lokale bevolking. Voordat de verkiezingen in november 1982 gehouden werden, behoorde de regering van de deelstaat Pará tot de oppositiepartij, terwijl de gemeente, net als de federale overheid, de regeringspartij steunde. Dit werd algemeen als verklaringsgrond gebruikt voor het feit dat de 'pot' om wegen te bouwen, welke van de deelstaat is, leeg was. Nederzettingen van kleine akkerbouwers, die niet, zoals de grote bedrijven, zelf wegen kunnen aanleggen, bleven hierdoor nogal eens van een verbindingsweg verstoken of raakten langdurig geïsoleerd na het doorzakken van een brug.

Het voorgaande neemt echter niet weg, dat het beleid van de federale overheid en de gemeente soms ook conflicteren. Zo had de eerstgenoemde bij Conceição do Araguaia in 1981 een verharde landingsbaan aangelegd met een uit baksteen opgetrokken reizigershal. De gemeente had echter niet, zoals gebruikelijk is, het beheer en onderhoud ervan op zich genomen. De VOTEC, die het vliegveld gebruikt voor haar binnenlandse lijndiensten, voerde daarom zeer terughoudend een minimaal beheer, samen met de frisdrank-exploitant die in de reizigershal een kiosk had. Het onderhoud was echter geheel niet geregeld. Dit betrof het enige vliegveldje in de regio met een verharde landingsbaan, waar iets grotere toestellen kunnen landen. De overige pioniersplaatsen hadden (evenals Conceição do Araguaia al eerder gedaan had), zelf onverharde landingsstroken aangelegd. Het oude landingsterrein van Conceição do Araguaia is sinds de aanleg van het nieuwe geheel buiten gebruik.

Mijnbouwnederzettingen en met name goudzoekersplaatsen worden vaak helemaal niet met de openbare weg verbonden, maar hebben alleen een landingsbaantje. Hierdoor hoopt men de invasie van *garimpeiros* in de hand te houden. Ook is het vervoer van gouderts door de lucht veiliger dan over de weg, zodat aanleg van een weg niet opportuun is. In Redenção was een luchttaxi die uitsluitend op dit vervoer

gespecialiseerd was. Deze maatschappij vloog bijvoorbeeld dagelijks heen en terug tussen de grote goudvindplaats Cumarú. Anders ligt dit bij het delven van minder hoogwaardige mineralen, waarvan de ertsen wel over de weg vervoerd worden. Deze mijnwerkerskampementen hebben vaak ook een minder tijdelijk karakter dan die van goudzoekers.

In het algemeen neemt het luchtverkeer in omvang af. Deels zal dit het gevolg zijn van de verbeterde bereikbaarheid van vele bedrijven over de weg, terwijl de sterk gestegen kosten van het luchtverkeer eveneens een oorzaak zullen zijn. Zo waren er in Redenção in 1975 ongeveer 80 privé vliegtuigjes gestationeerd, welk aantal in 1980 opgelopen was tot 140, terwijl medio 1982 nog maar 60 toestellen er hun basis hadden. In Conceição do Araguaia, dat veel minder dan Redenção temidden van grote *fazendas* ligt, waren er in dat laatste jaar nog maar 5 gestationeerd, terwijl ook de andere pionierssteden geen belangrijke regionale bases voor privé vliegtuigjes zijn. De kostenstijging doet zich vooral sinds 1980/1981 voor, als gevolg van het vrijgeven van de prijzen van machines, die eerder gebonden waren aan door het *Conselho Interministerio do Preço* (CIP) vastgestelde prijsniveau. Ter vergelijking: voor een klein vliegtuig dat in 1980 ongeveer 1 miljoen Cruzeiros kostte, diende in 1982 12 miljoen Cruzeiros betaald te worden. De zaken van de vele luchttaxibedrijven in de streek gaan echter niet achteruit, voornamelijk omdat velen die eerder met eigen toestellen vlogen, nu van deze taxi's gebruik maken. Redenção had in totaal 3 luchttaxibedrijven, waarvan er een een filiaal in Conceição do Araguaia had. In de andere stadjes waren er geen.

Behalve de bouw en het onderhoud van wegen, bruggen en vliegstroken, is voor de verdere openlegging van het pioniersfront de aanleg van moderne telecommunicatiemiddelen van belang. De aanleg van een telefoonnet is voor de *fazendas*, die in dit gebied in het algemeen nogal afgelegen en wijd verspreid gelegen zijn, uiteraard niet mogelijk. Men maakt meestal gebruik van radiotelefonie, waardoor er rechtstreeks contact met de eigenaar, het moederbedrijf of de zaakwaarnemer mogelijk is. Vrijwel altijd als de eigenaar niet op het bedrijf of in de nabijgelegen urbane kern woont, is er een bedrijfsleider aanwezig of is een zaakwaarnemer in de dichtstbijzijnde pioniersstad

verantwoordelijk voor het reilen en zeilen van het bedrijf. De hout- en vee-opkopers weten dit, evenals de vertegenwoordigers van groothandels in graszaden, herbiciden en andere landbouwbenodigdheden. Veel handel komt dan ook door tussenkomst van dergelijke zaakwaarnemers tot stand, die telefonisch met de eigenaar of het moederbedrijf en via radiotelefonie met de *fazenda* kontakt onderhouden. De zaakwaarnemers behartigen soms de belangen voor een aantal veebedrijven tegelijk. Zonodig regelen zij niet alleen de koop- en verkoopcontracten van goederen, maar ook het vervoer en in sommige gevallen verzorgen zij tevens de boekhouding. Hierop kom ik later in dit hoofdstuk nog terug. Alvorens verder op het vervoer in te gaan, eerst nog iets over de telecommunicatie.

De *TELEPARÁ*, het staats-telefoonbedrijf, volgt de pioniersontwikkelingen met een tussenpoos van een paar jaar, zodat gedurende de eerste jaren radiotelefonie het communicatiemiddel bij uitstek is. In die eerste jaren geldt dat niet alleen voor de meer of minder geïsoleerd gelegen veeteeltbedrijven en mijnbouwondernemingen, maar ook voor de urbane kernen. Medio 1982 was dit bijvoorbeeld het geval met het plaatsje Campo Alegre. Zodra de stedelijke ontwikkelingen een enigszins stabiel karakter hebben gekregen, opent de *TELEPARÁ* eerst een *posto de serviço*. Dit is een telefoonkantoor met drie telefoonlijnen zonder lokaal verkeer. Er is een boodschappenjongen gestationeerd, die de opgeroepen persoon gaat zoeken. Op een afgesproken tijdstip moet deze dan op de *posto de serviço* zijn en wordt hij nog eens gebeld. De extra kosten voor de oproeper zijn zeer gering: slechts 50 Cruzeiros. Afhankelijk van de intensiteit van het gebruik van deze dienst, wordt vervolgens een lokaal netwerk aangelegd en een groter telefoonkantoor met 28 lijnen via straalzenders geopend. Dit betekent dat vanuit elke aansluiting automatisch lokaal, interlokaal en internationaal getelefoneerd kan worden. In Conceição do Araguaia werd in 1974 een *posto de serviço* geopend en bestaat er sinds 1976 een lokaal net, met 630 abonnees in 1982. Redenção heeft sinds 1978 een service post en sinds 1981 een lokaal net (met 460 aansluitingen in 1982). De volgende plaatsen in de regio hadden in 1982 alleen een *posto de serviço*: Santana do Araguaia (sinds 1981), Xinguara en Rio Maria (beide sinds april 1982). Voor het einde van 1982 zouden Campo Alegre, Floresta, Cumarú en Tucumã ook zo'n service post krijgen, terwijl in Xinguara waarschijnlijk een lokaal telefoonnet zou worden aangelegd.

De aanleg van deze telecommunicatievoorzieningen betekent een verdere stimulans voor de consolidatie van de occupatie in deze nog zo kort bewoonde gebieden. Hierdoor is het onder meer mogelijk geworden dat een van de banken, die meerdere vestigingen in de regio heeft, de functie van regionaal hoofdkantoor heeft gekregen (hetgeen een grotere beslissingsbevoegdheid met zich mee brengt). Hiervoor was het noodzakelijk dat de bank de beschikking kon krijgen over een eigen computercentrum, met een aansluiting op de centrale computereenheid van deze instelling. Zonder goede telefoonverbindingen is dit niet mogelijk. Voorts betekent een telefoonaansluiting voor tal van bedrijven en met name voor middenstanders, een enorme verbetering in de serviceverlening. Hierdoor kunnen zij slagvaardiger hun inkoopbeleid op hun verkoop afstemmen. Zonder telefoon zijn zij namelijk geheel afhankelijk van langskomende handelsreizigers en vertegenwoordigers van groothandelaren uit Goiânia, Anápolis of São Paulo, zodat bestellingen steeds met grote vertraging doorkomen.²²⁹

De gemeente liet ten tijde van het veldwerk (in 1982) in de plaats Conceição een mast bouwen om kleurentelevisie te kunnen ontvangen. Zwart-wit ontvangst was al langere tijd mogelijk. Met de nieuwe steunzender zullen ook de andere pioniersplaatsen spoedig kleurenontvangst hebben. Met een gewone radio kunnen de nationale zenders uit Goiás ontvangen worden. Sinds de zender van het bisdom in 1981 uit de lucht genomen werd, zijn er geen regionale programma's meer mogelijk.

Nauw verbonden met de feitelijke openlegging van een pioniersgebied zijn de transport- en aanverwante technische sectoren. Enerzijds gaat het hierbij om de vervoersbedrijven (met name voor hout, consumptie-artikelen, brandstoffen en personen) en de bedrijven die dit transport met hun diensten ondersteunen (zoals garages en benzinepompen) en anderzijds om de leveranciers van de machines voor de openlegging (zoals bulldozers, graafmachines, waterpompen, generatoren en natuurlijk motorzagen).

Het kappen van woudreuzen en het vervoer van deze pas gevelde bomen gebeurt veelal in eigen beheer van de houtfirma's: zij bezitten daartoe een beperkt aantal

---

²²⁹ Radiotelefonie is namelijk voor de meeste middenstanders te duur.

houtwagens. Soms gebruikt men trucks die aan de gekapte bomen vastgemaakt worden, waarbij er afhankelijk van de lengte van de reuzen een of meer stellen wielen onder geplaatst worden. Het vervoer van gezaagd hout gebeurt meestal niet door de zagerijen in eigen beheer, maar door onafhankelijke vrachtrieters. Zij kunnen in dienst zijn van een transportfirma, maar ook geheel zelfstandig opereren. In dat laatste geval kan hun vrachtwagen eigen bezit zijn, maar dat hoeft niet. Veelal komen de vrachtrieters met een volle lading consumptie-artikelen, die voor de winkels of voor de grotere veeteelt- of mijnbouwondernemingen bestemd zijn, uit het centrum/zuiden van Brazilië en zoeken zij vervolgens een vracht voor de terugweg. Dit wordt meestal door tussenpersonen bij de grotere benzinepompen geregeld, terwijl daarnaast veel houtzagerijen bordjes langs de weg zetten als zij een of meer ladingen voor transport gereed hebben. De kosten van het vervoer en het vervoersrisico zijn steeds voor rekening van de koper van de lading. Medio 1982 kostte het vervoer van een lading gezaagd hout (bruto 20 m³) naar São Paulo zo'n 11.000,- à 12.000,- Cruzeiros per m³. Het vervoer van brandstoffen, dat veel geregelder is, gebeurt vrijwel steeds door vervoersbedrijven die eigen vrachtautocombinaties hebben rijden tussen de oliehaven Belém en hun vaste klanten. Vaak worden deze transportbedrijven opgericht door de eigenaar van een benzinepomp, die dan behalve voor de eigen, soms ook nog voor een andere pomp rijdt. Op de terugweg, als de tankwagens leeg zijn, worden zij in het algemeen (illegaal) voor transport van exporthout naar Belém gebruikt. Het hout wordt dan boven op de (ovale) tank gestapeld.

Een geheel andere vervoersbranche is het transport van vee, omdat dit in het algemeen niet over dergelijke lange afstanden gaat. Het veevervoer beperkt zich hoofdzakelijk tot het vervoer van fok- of mestvee van de ene *fazenda* naar de andere of tot dat van slachtvee naar een van de slacht-/vrieshuizen, zoals die in Araguaína, Imperatriz en in een later stadium ook in Campo Alegre. Opvallend daarbij is dat de grote slachthuizen geen eigen vervoersdiensten hebben en ook hun opkopers dit vervoer meestal niet regelen. De transportbedrijven die op veevervoer gespecialiseerd zijn (er wordt een bepaald type vrachtauto voor gebruikt), zijn hierdoor afhankelijk van hun informele kontakten met de opkopers van de *frigoríficos* en de zelfstandige veehandelaren. Ook hier spelen de grotere

benzinepompen een belangrijke rol als kontaktpunt. In 1981 was de op handen zijnde opening van het nieuwe slacht-/vrieshuis in Campo Alegre aanleiding voor een ondernemer in Conceição do Araguaia om zo'n transportbedrijf voor vee op te richten. Volgens deze was er een dermate grote concurrentie op dit terrein dat er tot nog toe geen andere veevervoerders in de streek gevestigd waren. Er was voldoende aanbod van veetransporteurs van buiten het pioniersgebied. Hierbij dient bedacht te worden dat veel veeteeltbedrijven pas enige jaren na de oprichting aan de verkoop van slachtvee toekomen, daar de eerste jaren fokken en mesten de belangrijkste activiteiten zijn. Het fok- en mestvee dat aan naburige *fazendas* verkocht is, verplaatst zich bovendien vaak lopend, als de afstand dit tenminste toelaat. Zonodig wordt er in dergelijke gevallen van speciale overnachtingsplaatsen voor kuddeën die op enkele plaatsen langs de openbare weg te vinden zijn, gebruik gemaakt. Van doorslaggevend belang hierbij is de verhouding tussen de kosten van het gewichtsverlies van de dieren en de kosten van vrachtwagenvervoer. De genoemde onderneming van veetransport had in 1982 permanent 8 wagens die elk 20 runderen kunnen vervoeren op de weg. Begin 1983, als het slachthuis in Campo Alegre in bedrijf zou komen, wilde het daar een filiaal openen en nog eens 5 veewagens aan het bedrijf toevoegen.²³⁰

Voorts was er sinds 1976 in Conceição do Araguaia een (groeïende) bodedienst gevestigd, die deel uit maakt van een nationale keten. Zij vervoerde vracht per kilo voor 40 à 150 Cruzeiros, afhankelijk van het volume. Het filiaal had in 1982 6 vrachtwagens rijden op São Paulo en Goiânia en 1 op Redenção en Xinguara. (Richting Belém reden zij dus niet, tenzij een hele vrachtauto afgehuurd werd en zowel de heen- als de terugreis betaald werden.) Uit het zuiden van Brazilië werden voornamelijk consumptie-artikelen en inboedels vervoerd, terwijl op de terugweg vooral hout of erts van tin of wolfram getransporteerd werd.

Het vervoer van landbouwprodukten, zoals gepelde rijst en maïs, gebeurde uitsluitend door vrachtrijders uit het Noordoosten, die naarmate het seizoen vordert, steeds verderweg de rijst gaan halen. In de periode oktober-januari komen zij zelfs in de streek van Conceição do

---

²³⁰ De kosten van dit vervoer bedroegen in 1982 130 Cruzeiros per km onverharde weg en 70 Cruzeiros over verharde wegen.

Araguaia rijst aankopen.

Het personenvervoer is met de verdere openlegging van de frontier enorm toegenomen. In 1975 is een regionale busmaatschappij, de Transbrasiliana, in Conceição do Araguaia met twee bussen een lijndienst gaan rijden. In 1979 had zij de garage overgenomen van een failliete busonderneming in Conceição do Araguaia, welke slechts zeer lokaal werkte en maar een paar jaar had bestaan. In 1982 had de Transbrasiliana vanuit Conceição do Araguaia 21 bussen op een groot aantal lijnen rijden en het reizigersvervoer nam nog steeds toe. (Zie ter illustratie tabel 7.1.)

TABEL 7.1.: Busdiensten vanuit Conceição do Araguaia

Bestemming	Frequentie per dag	Reisduur (droge tijd) in uren
Redencao	6	2
Rio Maria	4	4
Xinguara	3	7
Tucuma	3	10
Mata Geral*	1	3,5
Marabá**	3	15
Belém via Marabá	1	27
Guaraí	5	3,5
Araguaína		
-via Guaraí	2	7
-via Colinas	1	4
Santana do A.	1	3,5
St.Teresina (MT)	1	18
-via Campo Alegre	1	10

* = kolonie bij Cumarú

** = vanuit Marabá aansluiting naar Carajás en over de Transamazônica

Bron: Transbrasiliana, medio 1982

Het onderhoud van de bussen vergt als gevolg van de veelal slechte onverharde wegen bijna evenveel personeelsleden als het laten rijden van de bussen. Zo had in 1982 de Transbrasiliana in de standplaats Conceição do Araguaia 46 werknemers in dienst, waarvan er slechts 23 als chauffeur en 3 in de administratie werkzaam waren en de overigen in de garage werkten. In de zomer (de regentijd), is het openhouden van de lijnen dikwijls problematisch. Vaak komen de bussen dan in de modder vast te zitten of moeten zij wachten op de reparatie van een ingezakte brug. Ook zonder dergelijk oponthoud verdubbelen de rijtijden op zijn minst, terwijl op de minder druk bereden weggedeelten, zoals van Xinguara naar Marabá, de dienst gestaakt wordt. Er zijn dan immers te weinig langskomende vrachtwagens die vastgelopen bussen los kunnen trekken.

Het luchtreizigersverkeer is, afgezien van het aandeel van de luchttaxi's, beperkt tot de VOTEC, die drie keer per week uit Conceição do Araguaia een lijndienst, met een aantal tussenlandingen, heeft op Belém en Brasília. Zij vliegt met Fokker Friendships. Met de kleinere Bandeirante toestellen, die ook onverharde landingsstroken kunnen aandoen, vliegt zij bovendien een aantal keren per week uit Brasília op Campo Alegre. In 1981 had de VOTEC drie keer per week een lijndienst tussen Conceição do Araguaia - Redenção - Xinguara - São Félix do Xingú, maar wegens gebrek aan belangstelling moest de maatschappij de dienst staken. Mogelijk zal deze verbinding later weer geopend worden als de frontier São Félix do Xingú bereikt. Behalve personen vervoert de VOTEC ook kleine luchtvracht en post.

Taxidiensten zijn in de meeste grotere urbane kernen aanwezig, met uitzondering van Campo Alegre. Dit vervoer beperkt zich hoofdzakelijk tot de plaatsen zelf. Zoals overal elders in Brazilië opereren er taxibedrijven en individuele taxi's naast elkaar. De tarieven worden evenwel door de overheid regionaal vastgesteld en van tijd tot tijd bijgesteld, afhankelijk van de benzine- en alcoholprijzen. Alleen al in Conceição do Araguaia zijn circa 40 taxi's werkzaam, terwijl ook in andere stadjes de onderlinge concurrentie nogal groot is. Dit kan eveneens gesteld worden ten aanzien van de vrachttaxi's (dit zijn open wagentjes die door kleine paarden getrokken worden), hoewel het er veel minder in aantal zijn.

Voor de openlegging van het pioniersfront zijn niet alleen de infrastructurele voorzieningen en de transportondernemingen essentieel, maar ook de bedrijven die een en ander mogelijk maken.

Tot de eerste ondersteunende bedrijven die na de openlegging van de frontier volgen, behoren onder meer de benzinepompen. In Conceição do Araguaia zijn er een drietal; de oudste is er sinds 1968 gevestigd en de andere twee respectievelijk sinds 1974 en 1981. In Redenção is na afloop van de hausse in de ontbossing en het houttransport enig verloop geweest en zijn drie van de vijf huidige pompen van eigenaar gewisseld. De drie oudste pompen waren er al in 1973, terwijl de laatste in 1981 geopend werd. Daarnaast zou er eind 1982 nog een bijkomen (als filiaal van een van de andere tankstations). Ondanks het verloop, werd algemeen gezegd dat de omzet nog steeds toeneemt. Ook het aantal werknemers van de tankstations is nergens teruggelopen. Waarschijnlijk houdt het bovengemelde verloop dan ook niet zozeer verband met de afnemende omzet in brandstoffen, maar met de afnemende lucratieve mogelijkheden om in combinatie daarmee hout te exporteren via Belém en deze houtladingen goedkoop daarheen te vervoeren, namelijk bovenop de tankauto's die leeg terug rijden naar deze havenstad.²³¹ Vooral als de pomphouder behalve een eigen tank-transportbedrijf ook een houtzagerij, die eerste klas hout voor de export verwerkt, in beheer heeft, is het hout- en brandstoftransport een interessante combinatie. Het is dan ook niet verwonderlijk dat dit type ondernemer, na afloop van de hausse in de houtexport uit Redenção, zijn benzinepomp van de hand gedaan heeft om elders, dichterbij de ontbossingen, zijn zaken opnieuw te beginnen. In dit beeld past ook het feit dat het laatst gekomen tankstation in Redenção de brandstoffen uit Goiânia betreft en niet uit Belém. De kwaliteit van de uit eerstgenoemde plaats afkomstige brandstoffen is iets hoogwaardiger. Zij worden evenwel voor dezelfde prijs geleverd als die van de andere merken, maar de winstmarges voor de pomphouder zijn geringer. (Deze

---

²³¹ Voor dit doel worden tankwagens gebruikt die (overdwars) een ovale vorm hebben, zodat zij van boven betrekkelijk plat zijn. Hoewel dit officieel verboden is, omdat het ontstaan van haarscheurtjes in de tank het gevolg kan zijn, wordt het gezaagde hout bovenop de lege tank geladen.

moet het dus hebben van een relatief hogere omzet, indien hij evenveel wil verdienen als zijn collega's).

De grotere *fazendas* of mijnbouwondernemingen, die een eigen (diesel)tank en pomp hebben, zijn voor het vullen ervan afhankelijk van tankstations die eigen tankwagens hebben rijden, omdat zij de enige zijn die op bestelling willen leveren.

Als gesteld, is een tankstation een van de eerste bedrijven die na de openlegging volgen. Daarom hadden in 1982 ook de jongere en kleinere pioniersstadjes ieder al een tweetal pompstations.

Vrijwel alle pompen verkopen tenminste twee keer zoveel diesel als benzine, hetgeen betekent dat zij vooral aan het vrachtverkeer leveren en relatief veel minder aan het personenvervoer. Met name in de jongere urbane kernen is de verkoop van diesel veruit het meest belangrijk. Een enkele pomp leverde zelfs helemaal geen benzine, maar wel alcohol, hetgeen vooral gebruikt wordt door taxi's (die dit goedkopere produkt met benzine mengen) en door personenauto's van de overheid (die een hiervoor aangepaste motor hebben, zodat zij het ongemengd kunnen gebruiken). Dit tankstation staat (uiteraard) in Conceição do Araguaia, waar relatief gesproken de meeste overheidsdiensten gevestigd zijn. Overigens werd in Conceição do Araguaia in het algemeen wat meer benzine verkocht dan in de andere urbane nederzettingen, hetgeen erop wijst dat hier relatief meer personenverkeer is dan elders.

In de plaats Conceição do Araguaia leveren voorts twee van de drie tankstations tevens aan de scheepvaart, terwijl in Redenção een van de pomphouders het monopolie heeft op de levering van vliegtuigbrandstof. Hij heeft daartoe een filiaal op het landingsterrein.

Tegelijk met de eerste benzinestations volgen de 'autosshops': de automecaniciëns en -electriciëns, de autobandenreparateurs en de verkoopondernemingen van nieuwe auto-onderdelen. De garagebedrijven van mecaniciëns zijn veruit het talrijkst vertegenwoordigd: zij zijn ongeveer twee à drie keer zo groot in aantal als de overige bedrijven. Veel minder in aantal zijn de meer gespecialiseerde 'autosshops', zoals de reparatie-inrichtingen van autoveren, de 'accuwachten', de winkels voor autobanden en -accessoires en de schroothandels. Deze meer gespecialiseerde zaken volgen de frontier pas later en zijn

ook niet in alle urbane kernen aanwezig, met name niet in de kleinere plaatsen als Rio Maria en het pas kort bestaande Campo Alegre. In het algemeen zijn de 'autosshops' het sterkst vertegenwoordigd in Redenção en Xinguara, waar in verband met het relatief omvangrijke vrachtvervoer aldaar, de meeste van deze bedrijven op dieselauto's gericht zijn. Naar verhouding leggen de meeste bedrijven zich toe op de reparatie en niet zozeer op de verkoop van nieuw rollend materieel.

De geleidelijke afname van het vrachtvervoer in Conceição do Araguaia was voor één verkooppunt van onderdelen voor vrachtauto's en ander rollend materieel aanleiding om te zijner tijd naar São Félix do Xingú te verhuizen, zodra de frontier deze plaats zou bereiken. De onderneming had het personeelsbestand aanzienlijk moeten inkrimpen. Een ander bedrijf van dit type was overgeschakeld op onderdelen van personenauto's en pick-up trucks en deed daar goede zaken in. Ook in de garagebedrijven was de teruggang in het vrachtvervoer en de overschakeling op personenwagens en kleine trucks merkbaar. In Conceição do Araguaia bleek vooral de overheid een belangrijke werkverschaffer in deze sector te zijn: uit de diverse interviews kwam naar voren dat vrijwel elke garage tenminste een overheidsdienst als vaste klant had.

Opmerkelijk is voorts dat een groot en tamelijk gespecialiseerd bedrijf dat auto- en andere banden van nieuwe 'covers' voorziet en tevens gespecialiseerde rubbers maakt, zich in 1982 in Conceição do Araguaia gevestigd had, in plaats van dichterbij de ontbossingen en de recent opengelegde frontier. De reden hiervoor was dat Conceição do Araguaia waarschijnlijk spoedig via een asfaltweg met de weg tussen Belém en Brasília verbonden zou worden. Medio 1982 werd namelijk begonnen met de asfaltering van de weg van Colinas in Goiás (dat aan de Belém-Brasília ligt) naar Conceição do Araguaia. Bekend is dat men voor het rijden op een geasfalteerde weg banden met profiel nodig heeft, terwijl men op de onverharde wegen in het algemeen met gladde (afgesleten) banden rijdt.

Duidelijk blijkt uit het onderzoek dat de reparatie-inrichtingen en bedrijven voor de verkoop van onderdelen van auto's en andere machines in het algemeen de openlegging van het pioniersfront op de voet volgen. Deze typen bedrijven zijn dan ook vooral in Xinguara goed vertegenwoordigd en ontbreken ook in de (nog) kleine,

jonge pioniersstadjes niet. De firma's voor de verkoop van nieuwe auto's en ander rollend materieel daarentegen volgen het front pas later en vestigen zich bij voorkeur in een al wat meer geconsolideerde urbane nederzetting, zoals Redenção.

7.3 DE ONTWIKKELING VAN DE PRIMAIRE SECTOR

De bijdrage van de pioniersstadjes beperkt zich niet tot de feitelijke openlegging van de frontier alleen. Zij stimuleren ook de ontwikkeling van de primaire sector. Dit gebeurt op verschillende manieren, die samen te vatten zijn onder de categorieën

- a. toelevering van inputs;
- b. kredietverlening;
- c. zakelijke dienstverlening en
- d. woonplaats voor het arbeidsreservoir.

De verwerking van de agrarische produktie komt in de volgende paragraaf aan de orde.

7.3.1 Toelevering van inputs

Met betrekking tot de toelevering van inputs aan de primaire sector zijn vooral van belang de winkels die constructiematerialen en gereedschappen verkopen, de zaken die in motorzagen en/of andere machines doen, de dierenapotheken en de zogenaamde bevoorradingswinkels voor de land- en mijnbouw. Deze laatste categorie zijn 'winkels van sinkel' die naast zaken als prikkeldraad, touw, zadels, tuig, voederbakken en (kleine) gereedschappen ook meer huishoudelijke artikelen als emmers, potten, pannen, stoffen en basisvoedsel (rijst, bonen, olie, suiker en koffie) verkopen. Luxe goederen verkopen zij in het algemeen niet, maar wel vrijwel alles wat een *fazendeiro* of *garimpeiro* voor zichzelf, zijn personeel en zijn bedrijf aan wekelijks inkopen nodig heeft. Dierenapotheken concurreren op dit terrein nogal eens met de bevoorradingswinkels, zij het dat de apotheken de meer huishoudelijke artikelen vrijwel niet verkopen.

Een 'casa do fazendeiro' in Conceição do Araguaia

Van de genoemde zaken zijn die welke gereedschappen en bouwmaterialen verkopen in alle urbane nederzettingen veruit het sterkst vertegenwoordigd, terwijl motorzagen ook in elk van de in het onderzoek betrokken kernen te koop zijn. Alle overige genoemde winkels ontbraken in 1982 in Campo Alegre en in een aantal gevallen ook in Rio Maria. Kortom, alleen de winkels in constructiemateriaal en gereedschappen en de handel en reparatie van motorzagen volgen de frontier op de voet. Daarna komen de zogeheten bevoorradingswinkels en de dierenapotheken.²³² Nog later

---

²³² In de eerste fase is er om twee redenen, namelijk nog weinig behoefte aan deze zaken. Ten eerste wordt in het begin alle aandacht gericht op ontbossing, wegeaanleg en de bouw van bedrijfsgebouwen. Pas daarna worden weiden ingezaaid en omheind en wordt vee aangekocht. Aangezien men veelal na de ontbossing eerst een of twee jaar rijst of een ander gewas op de ontginningen verbouwt, zit er dus enige tijd tussen de eerste en de tweede fase. Ten tweede zijn in de aanvangsjaren van de openlegging vooral grote ondernemingen actief, welke hun behoeften veelal

komen meer gespecialiseerde detailhandels, welke hoofdzakelijk beperkt blijven tot Conceição do Araguaia en Redenção. Het betreft zaken die machines verkopen, winkels in lasapparatuur, de wapenhandel en de handelaren in granen en zaden. Vooral omdat men deze zaken niet wekelijks hoeft aan te schaffen, ontbreekt de noodzaak om dichterbij de klanten te zitten, terwijl daarnaast uit de interviews bleek dat de bedrijfsleiders om persoonlijke redenen, zoals schoolgaande kinderen, in een meer geconsolideerde urbane kern wensten te wonen.

In het algemeen hebben deze toeleverende winkels 2 tot 4 werknemers in dienst, een enkele heeft 10 personeelsleden. In 1981 haalden zij elk een omzet van 5 à 6 miljoen Cruzeiros. Bij de afzet van constructiemateriaal worden hogere omzetten bereikt, namelijk van 10 tot 40 miljoen Cruzeiros. Uitschieters zijn een handel in tractoren- en andere machines in Redenção, die over 1981 een omzet van 110 miljoen Cruzeiros bereikte, en een zaak aan de PA 070 in auto-onderdelen die 40 miljoen omzette, hetgeen in de onderzochte plaatsen, voor die branche ongewoon hoog is.

Hoewel de genoemde bedrijven vrijwel alle voor circa 80% of meer zaken doen met mensen uit de *interior*, was in 1982 met name in Conceição do Araguaia wel een verandering te bespeuren die verband houdt met het opschuiven van de pioniersfrontier, waar Conceição do Araguaia steeds verder vanaf komt te liggen. Het sterkst merkbaar was dit niet in de gespecialiseerde winkelbedrijven, maar juist in de 'winkels van sinkel': de bevoorradingszaken. Deze gingen geleidelijk aan over op het opbouwen van een uitgebreidere lokale klantenkring en schakelden daarom over op artikelen die lokaal een grotere aftrek vinden. Zo ging een deel van deze zaken meer en meer constructiemateriaal erbij verkopen, terwijl een ander deel langzaam overschakelde op luxueuzere levensmiddelen en/of textiel.

Een dergelijke verandering was ook merkbaar in de machinebranche in Conceição do Araguaia, waar langzamerhand steeds vaker machines voor de lokale nijverheid verkocht werden. Constructiematerialen en gereedschappen daarentegen werden altijd al veel aan de lokale bevolking geleverd.

---

rechtstreeks uit São Paulo laten komen. De kleinere bedrijven volgen in het algemeen wat later en zij zijn het die lokaal hun inkopen doen of een veearts raadplegen.

Geen verandering of terugloop van de cliëntèle uit de *interiôr* was te bespeuren in de speciaalzaken, zoals de wapenhandel en de dierenapotheken. Hun omzet groeide nog steeds, waarschijnlijk omdat zij sterker gebonden zijn aan de (uitbreiding) van de agrarische sector en minder aan de fase van de feitelijke openlegging.

7.3.2 Kredietverlening

Een van de voornaamste functies die een pioniersstad voor het nabije agrarische kolonisatiefront kan vervullen is die van de kredietverlening.²³³

Er zijn verschillende manieren waarop financiële middelen die in het kolonisatiefront geïnvesteerd worden, verkregen kunnen worden. De belangrijkste zijn het aanwenden van eigen kapitaal, van bedrijfs- of familiekapitaal; het opnemen van een lening van een bank of geldschietter en tenslotte het gebruik maken van bepaalde belastingvoordelen, zoals de *incentivos fiscais* van de FINAM via de SUDAM.

Vrijwel alle ondernemers in de agrarische sector²³⁴ maken voor tenminste een deel van de investeringen gebruik van eigen middelen. Alleen de zeer kleine agrarische bedrijven worden soms vrijwel zonder beginkapitaal gesticht; men occupeert dan een stuk grond (zonder het aan te kopen) en investeert voor de ontginning ervan zeer veel eigen arbeid. Daarnaast verricht men arbeid voor andere agrarische bedrijven en steekt men het verdiende geld geleidelijk aan in het eigen bedrijfje.

Minder kleine bedrijven dienen in het algemeen over een beginkapitaal te beschikken. Veelal is dit afkomstig uit de verkoop van een *fazenda* die de eigenaar (of zijn vader) in een ander deel van Brazilië bezat. Door de zeer grote verschillen in grondprijs is het mogelijk in het

---

²³³ Delen van het onderzoek ten behoeve van deze paragraaf werden in samenwerking met Poelhekke verricht.

²³⁴ Daar het onderzoek vooral gericht is op het agrarisch kolonisatiefront, zijn de activiteiten van de mijnbouw-ondernemingen en de kleinschalige mineralenzoekers veelal buiten beschouwing gelaten.

Amazonegebied met de opbrengst van de verkoop van grond in bijvoorbeeld São Paulo of Minas Gerais een veelvoud van de oorspronkelijke bedrijfsoppervlakte te kopen. Veel nieuwe veetelers in het Amazonegebied behoren tot deze middengroep. Zij hebben in het algemeen niet alleen voldoende kapitaal om het bedrijfsareaal te kopen, maar ook om een groot deel van de gebouwen en andere bedrijfsbenodigdheden, zoals werktuigen en vee te bekostigen. Voor aanvullende financiering zijn zij aangewezen op krediet van de banken in de streek.

De grote tot zeer grote *fazendas* zijn in de meeste gevallen het eigendom van een belangrijke onderneming of van een rijke familie uit het zuidoosten of zuiden van Brazilië. De investeringen voor deze grootschalige bedrijven worden meestal gefinancierd uit het eigen vermogen en uit de verdiensten die elders verkregen zijn. Daarnaast maken zij veel gebruik van belastingvoordelen in de vorm van een korting op de vennootschapsbelasting (de *incentivos fiscais*), die aangewend moet worden voor produktieve investeringen in *Amazônia Legal*.

Evenals de agrarische bedrijven maken ook de meeste ondernemers in de handel en de nijverheid (die voor een belangrijk deel zaken doen met en soms zelfs geheel afhankelijk zijn van de bedrijven in de agrarische sector) van de diensten van banken gebruik.

Ook hier is soms (met name bij de zeer kleine bedrijven) sprake van een zeer geleidelijke opbouw. Meestal zal echter een klein aanvangskapitaal noodzakelijk zijn om gereedschap of (winkel)voorraad te kunnen aanschaffen en om een bedrijfsruimte te kunnen bouwen of kopen. Slechts enkele zelfstandige beroepen vereisen vrijwel geen beginkapitaal, zoals dat van wasvrouw, prostituée, waterdrager of ambulante bananenverkoper.

De minder kleine bedrijven en winkels dienen altijd over een aanvangskapitaal te beschikken. Vaak is dit afkomstig uit familiekapitaal of uit verkoop van een bedrijf of onroerend goed elders in Brazilië, waarmee in het algemeen in het Amazonegebied een groter bedrijf gesticht kan worden dan in de plaats van herkomst. De lagere grondprijzen en de minder scherpe concurrentieverhoudingen in het pioniersgebied spelen daarbij een rol. Meestal hebben deze ondernemers voldoende kapitaal om hun onderneming te starten en zijn zij voor de bedrijfsvoering slechts voor een deel afhankelijk van bankkredieten.

De (zeer) grote bedrijven zijn in het onderzoeksgebied in het algemeen eigendom van een grote Braziliaanse of buitenlandse onderneming. In een enkel geval gaat het om een combinatie van verschillende ondernemingen die tesamen een nieuwe bedrijfsvestiging in het Amazonegebied gesticht hebben. De investeringsgelden komen meestal uit de verdiensten en/of het eigen vermogen van het moederbedrijf of van de combinatie van ondernemingen. Evenals de grotere *fazendas* maakt ook deze categorie gebruik van de *incentivos fiscais* van de FINAM. Meestal gaat het hierbij om de verwerking van agrarische produkten (die aan het pioniersfront voortgebracht worden) en soms om vestigingen die een lokatie aan het pioniersfront gekozen hebben, omdat ze gebruik kunnen maken van het goedkope arbeidsreservoir dat er ontstaan is.

De banken van Conceição do Araguaia hebben een belangrijke functie bij de verstrekking van krediet aan de agrarische bedrijven: 70% van de respondenten uit het onderzoek van Poelhekke verklaarde bankkrediet te gebruiken en slechts enkelen hiervan betrokken dat van banken buiten de regio.²³⁵

In mijn onderzoeksgebied wordt het landbouwkrediet vooral verstrekt door de *Banco do Brasil* (een staatsbank), de *Banco da Amazônia* (BASA, 51% overheids-, 49% particuliere bank) en in mindere mate door de *Banco Brasileiro de Descontos* (Bradesco, 100% particuliere bank) en de *Banco do Estado do Pará* (51% eigendom van de deelstaat, 49% particulier). De *Caixa Economica Federal* verleent in het geheel geen landbouwkrediet. Deze bank is in het onderzoeksgebied vooral betrokken bij de inkoop van ruw goud, waarop zij sinds 1981 het staatsmonopolie heeft. Zij heeft daartoe een *posto de serviço* in Redenção en sinds 1982 ook een in Cumarú geopend. In Conceição do Araguaia was het filiaal van de CEF in 1982 gesloten in verband met een reorganisatie, maar het zou spoedig heropend worden om zich met het verlenen van commercieel krediet en de financiering van de huizenbouw bezig te houden. Andere banken en instellingen die voorheen ruw goud inkochten, hebben deze activiteit gestaakt.

Krediet ten behoeve van de handel en de nijverheid wordt vooral verstrekt door de BASA en de Bradesco; in beperkte mate houdt ook de Banco do Brasil zich hiermee

---

²³⁵ Poelhekke 1984 paragraaf 6.3.

bezig. De activiteiten van de Banco do Estado do Pará zijn op dit terrein vrijwel nihil.

Ten behoeve van de landbouw, handel en industrie zijn er verschillende kredietvormen met rentepercentages die lager zijn dan het inflatieniveau en derhalve een vorm van overheidssubsidie betekenen. Er is evenwel een maximum per regio per jaar vastgesteld.

Bij een inflatie van circa 100% per jaar ten tijde van mijn onderzoek waren voor de primaire sector de belangrijkste kredietvormen en rentepercentages als volgt:

- *Custeio da lavoura*: financiering van de akkerbouwcyclus (zadenaankoop, bewerking van het land, loonkosten); rente 35% p.j.; aflossing na de oogst; de oogst dient als onderpand. Het renteverlies van de bank²³⁶ wordt door de federale overheid vergoed (programma PROAGRO), maar is per streek aan een bepaald plafond per jaar gebonden.
- *Custeio da pecuária*: financiering van de veeteeltcyclus (kosten van het fokken en vetmesten, incl. arbeidskosten); looptijd 2-3 jaar; rente 35% p.j.; aflossing na verkoop van het slachtvee; verder dezelfde voorwaarden als boven.
- Algemeen investeringskrediet voor akkerbouw en veeteelt (ontbossing, weideaanleg, wegen, gebouwen, vee, arbeidskrachten enz.); looptijd 3-5 jaar; rente 35% p.j..
- Speciaal investeringskrediet voor Amazônia Legal en het noordoosten van Brazilië voor akkerbouw en veeteelt (PROTERRA). Voor dezelfde kosten als bovengenoemd, echter rente 12% p.j.; looptijd 12 jaar, waarvan de eerste zes zonder afbetaling. Beschikbaar bedrag voor de regio Conceição do Araguaia (uitstaand) 1.000 miljoen Cruzeiros (f.15 miljoen).
- Tenslotte kan nog het programma PROASE genoemd worden, een soort 'leenboekje' voor heel kleine boeren, min of meer bedoeld om hen te laten wennen aan het contact met een bank.
- Voor de houtindustrie bestaat er een speciaal industriekrediet in de vorm van een *reserva monetária*. In de regio stond medio 1982 hiervoor 75 miljoen Cruzeiros (f. 1,1 miljoen) uit, waarvan 37 miljoen Cruzeiros (f. 0,5 miljoen) aan overheidsgelden.

---

²³⁶ Het verschil tussen de marktrente en de rente van de *Custeio da Lavoura*.

Ten behoeve van de industrie en handel hebben de banken verschillende vormen van kredietverlening. Te weten:

- het algemeen commercieel krediet. Dit heeft een looptijd van 12 maanden(waarvan de eerste 7 zonder aflossing) en een rentepercentage van 5,3% per maand. Dit percentage is lager dan de inflatie, maar het krediet wordt voor een deel gefinancierd met geld van de overheid (20 miljoen Cruzeiros of f. 0,3 miljoen) en voor het grootste deel met het geld dat bij de lokale banken gedeponeerd staat op rekening courant en waarover geen rente uitgekeerd wordt. In totaal betreft dit 200 miljoen Cruzeiros (f. 3 miljoen).
- een kortlopend krediet met een looptijd van 3 tot 5 maanden en een rente van 60 à 70% per jaar.
- een langlopend krediet met een looptijd van 1 jaar en een rente van 38% per jaar. Dit is een door de staat gesubsidieerde kredietvorm voor hele kleine bedrijven. Hiervoor is slechts 30 miljoen Cruzeiro (f. 0,4 miljoen) beschikbaar.

Van de totale kredietverstrekking van de banken in Conceição do Araguaia²³⁷ komt 70% van de Banco do Brasil. In totaal (inclusief handelskrediet en andere niet-agrarische bestemmingen) stond er medio 1982 2.800 miljoen Crs uit, waarvan 1.450 miljoen (52%) voor de veeteelt, 850 miljoen (30%) voor de akkerbouw en 500 miljoen (18%) voor handel en industrie.²³⁸ Opvallend is daarbij dat de kredieten de lokale besparingen verre overschrijden. Wettelijk zijn de banken verplicht om 80% van de lokale inleg ook in de regio zelf te investeren. In de streek van Conceição do Araguaia echter beleggen zij soms wel 1000% of meer.

De oudste bank in de regio is de Banco do Estado do Pará, die sinds 1967 in Conceição do Araguaia gevestigd is. Deze bank, die vooral zaken doet in de landbouw, had tot

---

²³⁷ Het rayon van deze banken omvat ongeveer de beide gemeenten Conceição do Araguaia en Santana do Araguaia, met uitzondering van de Bradesco, die in alle in het onderzoek betrokken pioniersstadjes een vestiging geopend heeft.

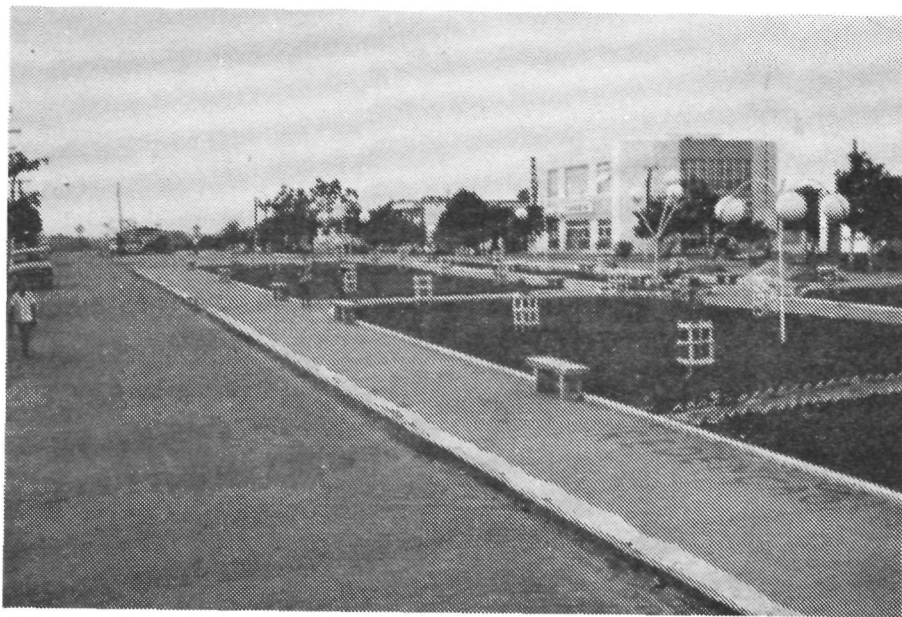
²³⁸ Recente berichten uit Brazilië melden dat als gevolg van de financiële en economische crisis de 'gesubsidieerde' kredietverstrekking aan de landbouw in het hele land aanzienlijk ingeperkt is. Nadere gegevens hierover zijn mij niet bekend.

1974 een monopoliepositie in de streek. Voordat het commerciële centrum zich meer en meer naar de Avenida Norberto Lima verplaatste en er in de omgeving van het Praça Municipal een zakencentrum was ontstaan, was deze bank op een vrij centrale lokatie gevestigd, namelijk aan het rivierfront en (tot 1980) tegenover het busstation. Nu ligt de bank minder centraal dan voorheen. Ook haar marktaandeel is flink geslonken, zij beheerde in 1982 minder dan 1% van alle investeringen die via de banken in Conceição do Araguaia gedaan worden.

De BASA heeft in 1974 haar intrede in Conceição do Araguaia gedaan, waarna in 1976 de Banco do Brasil volgde. Deze beide banken hebben hun activiteiten sindsdien sterk uitgebreid, waarbij de laatste zich vrijwel uitsluitend op de agrarische sector richt. Ook voor de BASA is dat het voornaamste werkterrein. In samenhang hiermee hebben zij hun aantal werknemers verdubbeld sinds de opening van hun filiaal. In 1982 had de BASA 16 medewerkers en had de Banco do Brasil er 45 in dienst. Sinds 1980 zitten beide banken naast elkaar in grote nieuwe gebouwen in wat eerder het 'zakencentrum' genoemd werd.

Sinds 1979 heeft de Bradesco en sinds 1981 de Caixa Economica Federal zich aan de Avenida Norberto Lima gevestigd. Als gesteld, houdt de CEF zich (elders in de streek) vooral bezig met het inkopen van ruw goud, terwijl zij zich in Conceição do Araguaia (na een reorganisatie) zou gaan richten op het verlenen van commercieel krediet en de financiering van de bouw. Welk marktaandeel zij hierin zal gaan veroveren is moeilijk te zeggen.

Met betrekking tot het verlenen van commercieel krediet is de Bradesco de belangrijkste bank. Om dicht bij haar klanten te kunnen zitten, heeft zij in alle grotere plaatsen in de streek vestigingen geopend. Vooral voor winkels en andere bedrijfstakken waar dagelijks veel geld omgaat is die nabijheid van groot belang, omdat zij meerdere keren per dag hun kassainhoud naar de bank plegen te brengen. In verband met de klandizie van de houtindustrieën had de Bradesco al in 1976 een filiaal in Redenção geopend, dat in 1982 regionaal hoofdkantoor geworden is (sinds er bijkantoren in Rio Maria, Xinguara en Campo Alegre gekomen zijn). In de grotere kantoren van de Bradesco in Conceição do Araguaia en Redenção werd het aantal werknemers sinds de opening verdrievoudigd, zodat er in 1982 in totaal 60 mensen werk vonden.

Het regionale hoofdkantoor en computercentrum van de Bradesco in Redenção

Bij de kredietverlening door de banken zijn nog een aantal andere instellingen betrokken, die in het algemeen ook ruimtelijk in de onmiddellijke omgeving van de banken gelokaliseerd zijn. De achtergrond hiervan is dat voor de verstrekking van een investeringskrediet ten behoeve van de landbouw, de banken een aantal voorwaarden stellen. De belangrijkste daarvan is dat de grond waar het krediet voor bestemd is werkelijk eigendom is van de kredietnemer, dus dat deze een definitief eigendomsbewijs heeft, zodat de grond als onderpand kan dienen. Voorts wordt het ten zeerste aanbevolen, hoewel strikt genomen niet als eis gesteld, om een projectomschrijving te doen opstellen door hetzij de EMATER (de landbouwvoorlichtingsdienst van de overheid welke voornamelijk voor kleine en middelgrote boerenbedrijven werkzaam is), hetzij een van de vier in Conceição do Araguaia aanwezige particuliere 'agrarische planbureaus'. Vooral deze laatste zijn voor hun opdrachten geheel afhankelijk van de banken en met name van de Banco do Brasil. Zowel de EMATER als de particuliere bureaus hebben zich in 1976 in Conceição do Araguaia gevestigd, tegelijk met de Banco do Brasil. Drie van de vier

planbureaus maken deel uit van landelijke ondernemingen, die zich onder andere op de behandeling van agrarische kredietaanvragen gespecialiseerd hebben en een is een zelfstandige onderneming. Geen van hen heeft een vestiging in een van de andere pioniersstadjes in de streek, evenmin als de Banco do Brasil. Zij zijn alle vier tegenover de Banco do Brasil gelegen. Ook voor de EMATER is het opstellen van projectomschrijvingen voor de boeren die krediet bij de banken aanvragen een van de belangrijkste taken. Daarnaast heeft zij echter ook een meer algemene voorlichtende taak en verwijst, behalve de banken, ook de GETAT (dit is een overheidsinstantie die zich met gronduitgifte bezighoudt) kleine boeren naar hen. De EMATER is in alle deelstaten van Brazilië aanwezig en heeft kantoren in de meeste centra. In Conceição do Araguaia zijn twee landbouwkundigen aanwezig, in Redenção, Rio Maria en Xinguara is er één, gesteund door administratief en technisch personeel. De kantoortjes zijn meestal vlakbij de lokale bank en/of gemeentelijke diensten gelegen.

Hoewel er voor het opstellen van een kredietaanvraag (inclusief de 'nazorg' in de vorm van technische adviezen) een standaardtarief is vastgesteld, te weten 2% van de waarde van het krediet, is er toch een taakverdeling tussen de particuliere adviesdiensten en de EMATER ontstaan: de grotere projecten worden door de particuliere bureaus begeleid, die ieder zo'n 30 tot 50 projectomschrijvingen per jaar afhandelen, terwijl de EMATER vooral voor de kleine boeren werkzaam is. De landbouwkundigen van de EMATER dienen ieder 100 bedrijven per jaar te begeleiden. Deze dienst heeft als gevolg hiervan permanent een overbeladen programma, omdat kleine projecten in het algemeen arbeidsintensiever zijn. Dit komt mede omdat de functionarissen verplicht zijn om elk project (meerdere malen) te bezoeken, terwijl juist de kleine bedrijven vaak erg slecht te bereiken zijn. Bovendien besteden de banken, nadat het krediet verstrekt is, de controle op de bestedingen aan de adviesdiensten uit, omdat zij daarvoor zelf geen personeel in dienst hebben, het gebied te uitgestrekt is en de bereikbaarheid van de bedrijven slecht is.

Tenslotte dient hier opgemerkt te worden dat er een maximum verbonden is aan het bedrag van een kredietaanvraag. Dit hangt samen met de grootte van het krediet waarover een lokale bank mag beslissen. In 1982 was dat op 4 miljoen Cruzeiros (f. 60.000,-) gesteld. In

uitzonderlijke gevallen kan een kredietaanvraag tot 30 miljoen Cruzeiros (f. 450.000,-) in behandeling genomen worden, maar daarover kan alleen op hoger bankniveau beslist worden. Dit is ook de achtergrond van het feit dat de projectaanvragen voor *incentivos fiscais* niet via de lokale banken en adviesbureaus bij de FINAM/SUDAM ingediend worden. Wel is het zo, dat als een projectaanvraag gehonoreerd wordt, het totale investeringsbedrag door de aanvrager op een geblokkeerde rekening bij de BASA gestort moet worden. Ook het geld van de FINAM/SUDAM wordt op deze rekening gezet. Daarna wordt het bedrag in gedeelten beschikbaar gesteld, naarmate de investeringen vorderen.

Behalve de genoemde adviesdiensten zijn, als gevolg van de eis van de banken dat de kredietaanvragers deugdelijke eigendomsapieren hebben, nog tal van andere instanties en personen op dit terrein werkzaam. Genoemd kunnen worden de advocaten, die zich op de legalisering van aanspraken op grond toegelegd hebben (dezen hebben zich eveneens naast de Banco do Brasil en de BASA gevestigd), en een aantal landmeters, die zich bezig houden met het uitpalen, het opmeten en het in kaart brengen van de landerijen. Helaas worden deze kaarten niet aan de kadastrale dienst van de gemeente verstrekt. Een advocaat heeft al snel 4 landmeters in dienst, terwijl de gezamenlijke adviesdiensten en de GETAT er 40 hebben. Elk van hen heeft een ploeg van 5 à 8 mensen om het veld in te gaan. Verder is er een kartograaf die zelfstandig werkt en die opdrachten van particulieren en van de gemeentelijke kadastrale dienst aanneemt. Ook in de andere pioniersstadjes bevinden zich kleine landmeterskantoorjes (die vooral opdrachten voor de EMATER uitvoeren). De hoeveelheid werk is er desalniettemin veel geringer dan in Conceição do Araguaia. Hoeveel advocaten zich hoofdzakelijk met de genoemde aangelegenheden bezig houden, is niet met enige precisie te zeggen, omdat hun aantal wisselt en velen zowel kantoor in Goiânia (in Goiás) als in Conceição do Araguaia houden. Daar in Conceição do Araguaia slechts gedurende een gedeelte van het jaar een rechter zitting houdt, komen veel zaken in Goiânia of in Belém voor. Bovendien behandelen de meeste advocaten tevens andere zaken, zoals echtscheidingsprocedures en strafzaken. Ten tijde van het veldwerk waren er in Conceição do Araguaia 10 advocaten gevestigd, terwijl er in totaal circa 16 een praktijk uitoefenden.

Voor de kredietverstrekking aan andere dan landbouwondernemingen bestaan geen speciale adviesbureaus. Of de banken nemen het overleg met de kredietaanvrager zelf ter hand, of er wordt een accountantsdienst/administratiekantoor ingeschakeld. Voor deze is het begeleiden van kredietaanvragen echter veelmeer een bijzaak. Om die reden zullen deze kantoren niet onder het hoofdje 'kredietverlening' besproken worden. Ruimtelijk gezien, zijn deze diensten ook niet naast of in de onmiddellijke omgeving van bepaalde banken of overheidsinstellingen gelokaliseerd.

Ondanks dat men uit het bovenstaande zou kunnen afleiden dat de kredietverstrekking in Brazilië redelijk goed geregeld is, dient men toch te bedenken dat de mogelijkheden voor fraude vele zijn, zowel van de kant van de kredietgever als de kredietnemer. Een van de meest voorkomende vormen van fraude is het niet aanwenden van het krediet voor het doel waarvoor het verstrekt is. Geld dat tegen door de staat gesubsidieerde rente van de bank geleend is, wordt elders tegen commerciële rente uitgezet of dient voor andere speculatievormen. Na aflossing en rentebetaling resteert dan een aanzienlijke winst. Deze fraude is mogelijk doordat de banken niet bij machte zijn om alle kredietnemers te controleren en zich beperken tot steekproeven. Dit betreft vooral de vaak moeilijk bereikbare landbouwbedrijven. Vele zijn alleen per klein vliegtuig (de grote) of alleen te voet (de kleine) bereikbaar.

Van de kant van de banken is een voorkomende fraude het aannemen van steekpenningen door bankdirecteuren, teneinde een kredietnemer te verzekeren van een deel van het (aan een maximum per streek gebonden) bedrag dat voor gesubsidieerd krediet beschikbaar is.

7.3.3 Zakelijke dienstverlening

In het kielzog van de ondernemingen die de infrastructuur uitbreiden, de houtzagerijen, de mijnbouwbedrijven en de fazendas vestigen zich in de pioniersstadjes diverse dienstverlenende bedrijven en instellingen die de verdere ontwikkeling van de frontier stimuleren. Naast de winkels die deze bedrijven van de

nodige 'inputs' voorzien en de bankinstellingen die de financiering mogelijk maken, is er nog een keur van zakelijke dienstverlening. Hiermee bedoel ik met name accountants, boekhouders, advocaten, *despachantes*, makelaars, veeartsen en adviesbureaus. Overheidsinstellingen die in deze sfeer werken worden hier niet besproken, omdat die in het volgende hoofdstuk aan bod zullen komen.

Advocaten

In Conceição do Araguaia is niet permanent een rechter aanwezig; er is er slechts een gedurende enkele maanden van het jaar.²³⁹ Als gevolg hiervan komen diverse zaken elders voor, met name in Goiânia. Zaken voor het Hooggerechtshof komen voor in Belém. Gezien de enorme afstanden tussen deze plaatsen leiden de meeste advocaten een tamelijk ambulante bestaan. Verschillenden van hen oefenen zelfs zowel een praktijk uit in Conceição do Araguaia als in Goiânia. In 1982 waren in Conceição do Araguaia 10 advocaten die er een zelfstandige praktijk gevestigd hadden en circa 6 die vanuit hotels hun zaken behandelden. Vooral dit laatste aantal kan sterk wisselen; met name als de rechter in de stad zitting houdt, kunnen het er veel meer zijn. Door de gebondenheid van hun werk aan de overheidsinstellingen, hadden zich in de andere pioniersplaatsen vrijwel geen advocaten gevestigd. Wel reisden zij regelmatig naar belangrijke cliënten elders in de gemeente. Het is niet onmogelijk dat dit beeld zich gaat wijzigen nadat de andere urbane nederzettingen zelfstandige *municípios* geworden zijn. Het is echter de vraag of daar dan ook rechtszittingen gehouden worden of dat die tot de oude zetel van de gemeente beperkt zullen blijven. In hoeverre de nieuwe gemeenten zelfstandige overheidsdiensten krijgen na het van kracht worden van de gemeentelijke herindeling, is nog niet duidelijk. Zie hierover de paragraaf over de overheidsinstellingen in hoofdstuk 8.

---

²³⁹ Deze situatie werd niet toegeschreven aan een tekort aan lopende zaken, maar aan de relatieve onderbetaling van dit werk buiten de metropolen. Rechters in de rijkere deelstaten in het zuiden van Brazilië verdienen een veelvoud van die in de andere staten.

Behalve vanwege echtscheidingen is er in Conceição do Araguaia veel werk in verband met het legaliseren van grondeigendomstitels. Omdat door de banken het bezit van een deugdelijk eigendomsbewijs als voorwaarde voor kredietverlening gesteld wordt, is dit in Conceição do Araguaia, waar sinds de jaren zeventig veel *posseiros* grond geoccupeerd hebben, een heet hangijzer. Zozeer zelfs dat het gebied als een van de meest conflictueuze van Brazilië gezien wordt.²⁴⁰ Daarnaast is het probleem in Zuidoost Pará niet zozeer het bestaan van valse eigendomspapieren - dit komt meer voor in de aangrenzende deelstaat Goiás - als wel van *titulos voadeiros* ofwel 'zwevende titels'. Dit wil zeggen dat de eigenaar 'vanaf de kaart' gekocht heeft (zonder ter plekke poolshoogte genomen te hebben) en er geen afbakening van het areaal bestaat. Deze vorm van verkoop bestaat in Zuidoost Pará al zo'n tien jaar niet meer, maar veel op die manier verkochte terreinen moeten nog steeds afgebakend worden. De kans dat *posseiros* de grond inmiddels in bezit genomen hebben, of er voor de koopakte al woonden, is betrekkelijk groot, vooral als een weg het gebied doorkruist. Dit klimaat maakt de uitoefening van een advocatenpraktijk er niet eenvoudiger op, omdat de conflicten dikwijls zo hoog opblazen dat geweld niet geschuwd wordt. De meesten pogen dan ook om zich buiten schot te houden - hetgeen helaas soms letterlijk opgevat dient te worden.

Advocaten die zich mede voor het behartigen van de zaken van arme boeren en *posseiros* willen inzetten, zien zich vaak genoodzaakt hiermee te stoppen, omdat zij dan spoedig te weinig betalende zaken te doen krijgen. De concurrentie onder de advocaten is - ook in de pioniersgebieden - zo groot dat zij met succes gemeden kunnen worden en aldus brodeloos worden. In enkele gevallen betaalde de CPT²⁴¹ van de Rooms Katholieke kerk de proceskosten voor de *posseiros*. De advocaten in kwestie werden hiervan echter geheel afhankelijk. Temeer daar deze advocaten vaak met geweld bedreigd werden en -

---

²⁴⁰ In verband met de grondconflicten vielen in 1983 in Conceição do Araguaia 23 doden en 116 gewonden en werden 262 huizen in brand gestoken. Voor het gehele werkgebied van de GETAT zijn deze cijfers respectievelijk 39, 142 en 332. ABRA (1984b: 53).

²⁴¹ *Comissão Pastoral da Terra*.

zoals medio 1982 een advocaat in Marabá overkwam - vermoord werden, zijn er zeer weinig die zich met grondkwesties wensen in te laten. Duidelijk is dat een juiste juridische procesgang van de grondconflicten hierdoor ernstig belemmerd wordt.

In het geval dat de conflicten erg problematisch worden en ook de GETAT geen regulering weet af te dwingen, bestaat er een legale mogelijkheid om tot *desapropriação por interesse social* (onteigenen op grond van sociaal belang) over te gaan. Dit wordt alleen gedaan als het om een grote groep goed georganiseerde *posseiros* gaat. Dit is in Conceição do Araguaia nog niet voorgekomen, maar er stonden in 1982 drie van deze zaken op stapel.²⁴²

Daarnaast hebben de advocaten in Conceição do Araguaia nog enig werk met betrekking tot strafzaken die veelal indirect betrekking hebben op de grondconflicten of in verband staan met de goudzoekerij. De bovenstaande problematiek doet zich ook hier onverkort voor.

De reden waarom veel advocaten naar het pioniersfront komen is vooral dat de concurrentie elders zoveel groter is. Enkelen van hen zien hun praktijk aan het front als een tussenstap om na een periode van drie tot vijf jaar in zaken te gaan, een *fazenda* te openen of een ander bedrijf aan de frontier op te zetten.

Landmeters

De werkgelegenheid die de advocatenkantoren bieden is omvangrijker dan men op grond van het aantal advocaten zou verwachten. In verband met hun werk ten aanzien van de legalisering van eigendomstitels hebben zij vaak 1 tot 5 landmeters (*topógrafos*) in dienst, die (ieder) met een ploeg van 5 à 8 personen terreinen opmeten en afbakenen, welke zij vervolgens in kaart brengen.

De meeste advocaten en landmeters hebben zich in Conceição do Araguaia gevestigd na de opening van de BASA in 1974; hun aantal is sterk uitgebreid nadat de Banco do Brasil in 1976 een filiaal geopend had. Buiten

---

²⁴² In 1982 en 1983 zijn inderdaad drie onteigeningen in sociaal belang gerealiseerd: twee in Xinguara en een in Rio Maria. Dit betrof totaal 188.713 ha. ABRA (1984a: 43-47).

Conceição do Araguaia is er ook nog een landmetersbureau in Redenção en zijn er twee in Xinguara. Dit zijn filialen van die in Conceição do Araguaia.

Despachantes

Enigszins verwant aan de advocatenpraktijk is wellicht die van de *despachantes*. Dit zijn personen die tegen betaling helpen om bepaalde officiële procedures bij de overheid voor de cliënt in orde te maken of te bespoedigen. Meestal gaat het om de wat meer ingewikkelde standaardprocedures, zoals het aanvragen en verlengen van rijbewijzen, het overschrijven van kentekens van auto's en het aanvragen van gemeentelijke vergunningen. Daarnaast gaat het om meer algemene representatie naar de overheidsinstellingen toe. Het overgrote deel van het werk betreft het regelen van autopapieren. Vaak combineert een *despachante* zijn bureau met een autorijschool. Dit verklaart ook waarom deze kantoren geografisch meer gespreid zijn dan die van advocaten. *Despachantes* zitten in alle in het onderzoek betrokken pioniersplaatsen, met uitzondering van Campo Alegre. Hun kantoren hadden in 1982 in het algemeen 1 tot 3 administratieve krachten in dienst. In het geval dat het werk gecombineerd werd met een autorijschool, gaf de *despachante* zelf de rijlessen. In Conceição do Araguaia had de eerste zich er in 1976 gevestigd, die in de andere plaatsen hebben er nadien hun kantoren geopend.

Accountants, boekhouders en makelaars

In het begin van de jaren zeventig zijn, direct na de vestiging van de eerste grote ondernemingen in de streek, de eerste accountants- en administratiekantoren in Conceição do Araguaia en later ook in de andere pioniersplaatsen gekomen. Hun aantal is toegenomen nadat de BASA en de Banco do Brasil er hun deuren hadden geopend. Immers, ten behoeve van de kredietverleners wordt niet alleen een deugdelijk eigendomsbewijs vereist, maar ook een juiste boekhouding. Vooral voor de grote door de FINAM gesteunde projecten is dat van belang, omdat de gelden hiervoor in gedeelten vrijgegeven worden, naarmate de investeringen (aantonbaar) vorderen. De andere

kredietaanvragers dienen eveneens inzicht in hun boekhouding te verschaffen. Ook de belastingdiensten

Accountantskantoren en een bank in Conceição do Araguaia

vragen er veelal naar.

De kantoren zijn vooral gevestigd in Conceição do Araguaia, de plaats waar de meeste banken en belastingkantoren hun filialen hebben. In 1982 waren er 11. Daarnaast waren er een vijftal in Redenção, terwijl in de andere pioniersplaatsen er 1 of 2 gevestigd waren, met uitzondering van de jongste pioniersstad Campo Alegre. Zij hebben in het algemeen 2 tot 6 administratieve krachten in dienst, waarvan er meestal 1 boekhouder is.

Gebruikelijk is in deze branche dat een kantoor zich gespecialiseerd heeft op bepaalde typen bedrijven. Zo zijn er die uitsluitend voor *fazendas* werken, andere die vooral voor de (hout)industrieën de boekhouding verrichten, terwijl weer andere dat vooral voor winkelbedrijven doen. Regionaal gezien zijn deze specialismen niet gelijk gespreid: de kantoren die voor agro-industrieën en middelgrote *fazendas* werken, waren voor het merendeel in Conceição do Araguaia en voor een kleiner deel in Redenção gevestigd. De accountants traden bovendien vaak als gevolmachtigde (*procurador*) op, met name als de eigenaar niet in de buurt

woont. De administratiekantoren die voor de houtindustrieën en mijnbouwondernemingen werken, zijn minder gebonden aan de landbouwbanken en in het algemeen zijn zij wat dichter bij hun opdrachtgevers gevestigd.

Hetzelfde kan gesteld worden met betrekking tot de accountants en boekhouders die zich op de administratie van de (detail)handel gericht hebben. Deze categorie werkt zeker niet alleen voor de grotere winkelbedrijven en de nijverheid. Uit het onderzoek bleek dat zij een zeer belangrijke schakel zijn tussen (vrijwel) analfabetische ondernemers en diverse instanties, zoals banken en belastingkantoren. Voor hen treden zij regelmatig als gevolmachtigde op.

Het vertrouwen dat de accountants in de pioniersplaatsen in de loop der jaren opgebouwd hebben is groot; meer dan eens zijn zij naast hun werk actief als wethouder van financiën of bekleden zij andere politieke ambten in de gemeente. Een van de geïnterviewden is bovendien goudinkoper van de grote goudzoekersplaats Cumarú geweest, totdat de Caixa Economica Federal in 1981 het staatsmonopolie daarop verwierf.

Het opschuiven van de frontier (en expliciet het verder trekken van de houtzagerijen) is in deze branche goed merkbaar. Met name in Redenção zagen diverse administratiekantoren als gevolg hiervan hun kring van opdrachtgevers slinken. Enkele zijn mede weggetrokken, terwijl andere nieuwe cliënten werven onder de veeteeltondernemingen en de lokale nijverheid. Hun inkomsten zijn hierdoor echter flink gedaald, in een enkel geval zelfs van 10 miljoen Cruzeiros in de jaren 1979 en 1980 naar 3 miljoen in 1981.

De betaling van de accountantsdiensten gebeurt voor routinezaken meestal per maand, op basis van een jaarcontract. De overige zaken worden apart betaald. Het gebied waarvandaan de accountants hun klanten werven is betrekkelijk groot, vooral van hen die in Conceição do Araguaia gevestigd zijn. Het omvat de beide gemeenten Conceição do Araguaia en Santana do Araguaia en tevens het zuidelijk deel van de *município* Marabá. Dit laatste houdt verband met het werkgebied van bepaalde belastingdiensten, welke in het algemeen niet geheel overeenkomen met de gemeentegrenzen. Het ontstaan van nieuwe gemeentes lijkt op de accountants- en administratiekantoren weinig invloed te hebben, omdat zij meer afhankelijk zijn van de regio-indeling die de

belastingdiensten en de banken hanteren dan van de gemeentelijke instellingen.

Makelaars zijn er slechts weinig in de streek. Zij zijn op betrekkelijk centrale lokaties in de urbane kernen gevestigd. Zij volgen de pioniersfrontier niet op de voet: de kantoor-tjes dateren van de jaren tachtig, terwijl er in 1982 in Xinguara en Campo Alegre vergeefs naar gezocht werd. In elk van de andere urbane nederzettingen waren er twee gevestigd en zij hadden slechts een persoon in dienst, die veelal vrijwel alle zaken behartigde. Dit betrof zelden de aan- en verkoop van urbane percelen en opstallen, maar vaker de verhuur van gebouwen voor derden; voorts vooral autohandel en het bemiddelen bij boedelverkopingen. Dit laatste komt als gevolg van de algemeen hoge verhuisfrequentie, waarbij over lange afstanden gemigreerd wordt, betrekkelijk regelmatig voor. Voor alle zaken berekenen zij 5% courtage.

De merkwaardig geringe bemoeienis met de verkoop van onroerende goederen is alleen verklaarbaar uit het feit dat de eigenaren dit in deze regio bij voorkeur zelf regelen. Voor de verkoop van agrarische arealen en opstallen zijn er zelfs in het geheel geen makelaars in de regio gevestigd.

Veekooplui zijn er wel, maar zij wonen in het algemeen niet in de stadjes, maar temidden van de *fazendas*, waar zij ook eigen grond hebben om gekocht vee te laten grazen voor het doorverkocht wordt.

Agrarische adviesbureaus, agronomen, veeartsen en agrarische loonbedrijven

De agrarische planbureaus zijn onder het hoofdje kredietverlening al ter sprake gekomen, omdat zij voor hun opdrachten voor bijna 100% van de banken afhankelijk zijn. Op deze plaats zal er om die reden niet nader op ingegaan worden.

Behalve een kleine administratieve staf, zijn aan deze bureaus agronomen, landmeters, veeartsen en soms accountants of boekhouders verbonden.

De concurrentie onder de veeartsen is erg groot, zodat de meesten slechts 'part-time' werk hebben en daarnaast ander emploti zoeken. Alleen in Rio Maria is er een die 'full-time' als zodanig werkt. De veterinaire kliniek in Xinguara wordt ook door hem beheerd. In Redenção zijn er

voorts 2 die in deeltijd werken en in Conceição do Araguaia 6. Zij zijn of verbonden aan een dierenapotheek, of aan een adviesbureau, zoals de EMATER of een van de particuliere bureaus. De veeartsen die zelfstandig werken of aan een dierenapotheek verbonden zijn, bezoeken zonodig de *fazendas*. Rondreizende veeartsen zijn er evenwel niet - zoals *fazendeiros* wel beweren; dit zijn in feite vertegenwoordigers van de farmaceutische industrie die zich daarvoor uitgeven. Zij proberen rechtstreeks aan de consument te verkopen, hetgeen voor de dierenapotheeken de spoeling dunner maakt; niet zozeer wegens de hoeveelheden medicamenten die buiten hen om verkocht worden, als wel omdat verkeerd toegepaste medicijnen het vertrouwen in de veeartsenij niet bepaald versterken.

Agronomen zijn in deze streek nergens zelfstandig gevestigd, maar zijn steeds aan een adviesbureau verbonden. In Redenção is een accountant die in een maatschap samenwerkt met een agronoom en een advocaat. Tot nog toe leverde dat echter alleen werk op voor de accountant.

Agrarische loonbedrijven komen in de regio vrijwel niet voor, met uitzondering van een bedrijf dat met landbouwvliegtuigjes graszaad uitstrooit of de gewassen met chemische bestrijdingsmiddelen bespuit. Deze onderneming heeft sinds 1981 een kantoortje in Redenção en een eigen landingsterrein buiten de stad. Voordien werkte zij al 5 jaar in deze regio vanuit een basis in Mato Grosso. De firma heeft in totaal 8 bases in deze deelstaat en 2 erbuiten. Op de basis Redenção werkten medio 1982 3 piloten en voor de regentijd zou er een vierde bijkomen. Het werk is namelijk sterk seizoengebonden. Gras kan immers alleen vlak voor en in het begin van de regentijd ingezaaid worden. In deze contreien is dat in de maanden augustus tot en met december. Voor het gebruik van herbiciden geldt ongeveer dezelfde periode, maar daar is in Zuidoost Pará tot nu toe geen vraag naar. In januari verhuist de onderneming naar Maranhão, waar de regentijd eerder in het jaar valt.

Het werkgebied vanuit Conceição do Araguaia is tamelijk groot, het omvat niet alleen Zuidoost Pará, maar ook een deel van noordelijk Mato Grosso en Noord-Goiás. De meeste klanten zitten echter in Zuidoost Pará. Het inzaaien betreft vooral nieuwe ontginningen. Hun werk is daarmee sterk met de frontier en het opschuiven ervan verbonden. Toch trekt deze onderneming niet als een van de eerste met het

opschuivende front mee. Immers, vele jaren na de eerste ontbossingen worden er nog steeds nieuwe terreinen ontgonnen. Deze zijn deels van nieuwe *fazendas*, maar daarnaast ook van bestaande veeteeltbedrijven die nieuwe weiden creëren. Aangezien vrijwel niemand in korte tijd alle weiden die men uiteindelijk denkt te creëren, aanlegt, is de ontginning een proces dat jaren en jaren in beslag neemt. Vooral de grotere veeteeltondernemingen ontbossen maar een relatief klein deel van hun bezitsareaal.

Het betreffende loonbedrijf verwachtte dan ook dat zijn opdrachten in de komende jaren verder zouden toenemen in Zuidoost Pará, reden waarom deze firma in Redenção een vaste basis geopend heeft. De keus is daarbij op Redenção gevallen, omdat deze plaats, meer dan Conceição do Araguaia, temidden van grote veeteeltondernemingen ligt en het te verwachten is dat hun aantal zich hier nog zal uitbreiden. In verband met de relatief slechtere grond rond Conceição do Araguaia, zijn daar betrekkelijk weinig grote *fazendas* gesitueerd. Meer en meer grond wordt daar door kleinschalige akkerbouwbedrijfjes geoccupeerd. Voor deze categorie kan zo'n loonbedrijf nauwelijks vliegen. Het minimale aantal hectares dat het per vliegtuig wil inzaaien of bespuiten is op 100 ha gesteld. Bovendien is het duurder om per vliegtuig in te laten zaaien dan met behulp van landarbeiders.

De echte grote veeteeltondernemingen laten hun weiden bijna alle per vliegtuig inzaaien, omdat het veel sneller en regelmatiger gaat.²⁴³ Met deze heeft het loonbedrijf contracten afgesloten om elk jaar in te zaaien. De kleinere en middelgrote *fazendas* geven hun opdrachten per seizoen.

Concurrentie is er alleen clandestien, maar dit komt in deze regio weinig voor.

Hotels

De laatste, maar niet onbelangrijke categorie in de zakelijke dienstverlening zijn de hotels. Eerder werd al

---

²⁴³ Dit loonbedrijf kan maximaal 500 ha per dag inzaaien. De kosten bedragen 700 Cruzeiros per ha + 30 Cruzeiros per kilo zaad. De opdrachtgever dient zijn terrein dat ingezaaid moet worden met vlaggen af te bakenen en het zaad met de benodigde vliegtuigbrandstof bij zijn landingsstrip klaar te zetten.

beschreven hoe sommige hotels - de beste - als ontmoetings- en onderhandelingsplaats fungeren voor ondernemers en politici en andere voor handelsreizigers en opkopers. Daarnaast zijn er vooral in Conceição do Araguaia hotels waar bepaalde bovengemeentelijke overheidsdiensten hun personeel en bezoekers die van buiten de streek komen tijdelijk onderbrengen. De meeste hotels bestaan echter van vertegenwoordigers, terwijl de goedkopere overnachtingsplaatsen ook door vrachtwagenchauffeurs gebruikt worden. Migrerende gezinnen en vooral mensen die niet in gezinsverband naar de pioniersfrontier trekken, wonen vaak de eerste tijd na aankomst in de streek in een pension, hotel of *dormitório*, afhankelijk van hun financiële middelen. Alleenstaanden blijven er vaak langere tijd wonen; de meeste etablissementen serveren ook maaltijden. Het aantal van deze vestigingen in Conceição do Araguaia, Redenção en Xinguara loopt niet ver uiteen; het varieert van 20 tot 25. In Rio Maria zijn er 13 en in Campo Alegre 3. Het aantal werknemers varieert sterk. De grootste hotels hebben 25 personen in dienst (40 kamers), de kleinste heeft geen werknemers.

Hotel Rubaiat te Redenção

Opvallend is het aantal vrouwelijke eigenaren en bedrijfsleiders in het hotelwezen. Ook in de grote hotels staat vaak een vrouw aan het hoofd. Soms hebben zij een meewerkende echtgenoot in de zaak, maar vaker is die afwezig of overleden.

Uit het onderzoek bleek dat Conceição do Araguaia in de periode 1970-1974 een 'hausse' in het hotelwezen meemaakte, waarbij 1973 het topjaar was. Daarna is het aantal hotels nogal uitgebreid, zodat de spoeling dunner werd. De andere pioniersplaatsen geven dergelijke schommelingen niet te zien. Wel is overal het aantal bezoekers en vaste gasten sterk seizoengebonden. Met name in de zomer, als de regentijd op zijn hevigst is (van eind december tot begin april) zijn er weinig gasten. In deze periode komen grote delen van de regionale economie vrijwel stil te liggen, omdat het transport dan zo moeizaam verloopt.

De gebondenheid aan de frontiers zit hierin, dat vrijwel direct na het ontstaan van een urbane kern er hotels, pensions en slaapzalen gevestigd worden. Zij volgen de frontiers echter niet, maar blijven zitten, ook nadat de eerste bedrijven die zich met de openlegging bezighouden weer verder trekken. Er ontstaan dus in de eerste tijd van de frontiers wel allerlei overnachtingsplaatsen (zodra er weer een nieuwe urbane nederzetting ontstaat), maar zodra de frontiers opschuift, verhuizen zij niet mee naar weer nieuwere lokaties.

7.3.4 Woonplaats voor het arbeidsreservoir

Met betrekking tot het functioneren van de pioniersplaatsen als woonplaats voor het arbeidsreservoir zijn de volgende aspecten van belang, te weten

- hoeveel mensen wonen er en hoe groot is de seizoensfluctuatie in het inwonertal,
- waar werken zij en wat voor werk doen zij,
- hoe wonen zij en waar komen zij vandaan.

Uit het onderzoek kwam naar voren dat de pioniersplaatsen qua inwonertal onderling nogal verschillen en dat het tempo waarin deze urbane nederzettingen gegroeid zijn eveneens variaties vertoont. Daarnaast zijn er in de regio plaatsjes die kwijnen of zelfs ophouden te bestaan, terwijl het aantal personen dat op het platteland in kleine dorpen, gehuchten of op eenzame boerderijen woont, de laatste jaren sterk is

toegenomen. (Zie hoofdstuk 5 en de tabellen 5.2. en 3 en bijlage A, tabel 7 en 8). De bevolking van de gemeenten Conceição do Araguaia en Santana do Araguaia als geheel is sinds 1970 sterk in aantal gestegen, namelijk van bijna 40.000 inwoners in 1970 naar 143.000 in 1980. Woonde in 1970 nog vrijwel de gehele urbane bevolking in de hoofdplaats Conceição do Araguaia, in 1982 blijkt er een veelheid van urbane kernen te zijn ontstaan.

Bekijken we de seizoensfluctuatie over de jaren 1981 en 1982, dan blijkt dat het inwonertal van de kleinere dorpen en gehuchten in het algemeen in de zomer (de regentijd) slechts weinig in aantal toeneemt of stabiel blijft. Anders is dat in de grotere plaatsen zoals Conceição do Araguaia, Xinguara en Rio Maria, waar de bevolking in de zomermaanden met zo'n 1.000 tot 2.500 personen terugloopt. Redenção en enkele goudzoekersplaatsen blijven daarentegen doorgroeien, terwijl in Campo Alegre, São Geraldo do Araguaia en een tweetal (akkerbouw)kolonies de groei in de zomer tot staan komt.

Uit het bovenstaande blijkt dat de pioniersbevolking in geografisch opzicht tamelijk mobiel is, en dat zij verhuist naar gelang de situatie op de arbeidsmarkt. Immers, pioniersplaatsen waar veel werkgelegenheid in de houtzagerijen is, zoals Xinguara en Rio Maria, lopen het sterkst in bevolkingsaantal achteruit in de tijd dat de zagerijen vrijwel stil komen te liggen. Dit betreft respectievelijk 8 à 23% van de totale bevolking die in deze natte periode wegtrekt. Het nabijgelegen Redenção, waar minder zagerijen en wat meer houtindustrieën zijn, die voor de lokale meubelfabriekjes werken, en waar ook wat meer andere nijverheid is, lijkt de arbeiders van de zagerijen in de slappe tijd tenminste voor een deel op te vangen. Conceição do Araguaia heeft deze functie minder, maar deze stad verliest ook minder arbeiders in de natte periode, namelijk minder dan 5% van haar totale bevolking. De teruggang in de werkgelegenheid in de primaire sector is echter veel groter.

Derhalve kan gesteld worden dat met name Redenção en in mindere mate Conceição do Araguaia in de regentijd als arbeidsreservoir fungeren, terwijl de kleinere agrarische gemeenschappen veelal in staat blijken om hun bevolking gedurende de zomer, als er weinig werk is, vast te houden. De pioniersplaatsen die het dichtst bij de ontbossingen liggen, zoals Rio Maria en Xinguara, kunnen dat niet.

Een bijzondere situatie doet zich voor in Barreira Branca. Als gevolg van een aantal forse overstromingen die deze plaats in opeenvolgende jaren geteisterd hebben, trekt langzamerhand de gehele bevolking er weg. Voor een belangrijk deel vestigen zij zich in Barreira do Campo.

Welke alternatieve inkomstenbronnen kunnen er in de regentijd gevonden worden?

Uit mijn eigen onderzoek in de volksbuurten van Conceição do Araguaia en interviews met sociaal-werkers in Redenção, kwam het volgende naar voren. Het merendeel van de mannelijke 'gezinshoofden' werkt buiten de stad, hoewel dit percentage in de droge tijd van buurt tot buurt varieert van 50 tot bijna 100%. De uitzondering die de regel bevestigt wordt gevormd door een kleine volksbuurt in Conceição do Araguaia, waar voornamelijk autochtone vissers wonen. Het betreft circa 100 gezinnen. Zij zijn niet opgenomen in het moderne arbeidsproces en houden zich het hele jaar door met visvangst bezig. De komst van het pioniersfront betekende voor hen een enorme vergroting van de afzetmogelijkheden.

In de natte tijd houden de meesten zich in leven als *biscateiro* of klusjesman, vooral in de bouw. Dit betekent geen vast werk; zij worden in het algemeen op basis van dagloon ingehuurd. Metselaars en timmerlieden vinden ook werk in deze sector. Enkelen lukt het om wat te verdienen op *fazendas* of in de akkerbouw, waar in dit seizoen heel weinig werk is.

Voorts houden velen het hoofd boven water door in de handel te werken als loopjongen, als sjouwer bij een rijstpellerij of door een eigen handeltje te drijven. Velen besteden verder wat aandacht aan een eigen lapje grond of doen aan visvangst.

Desalniettemin is het werkloosheidsprobleem in de regentijd groot en neemt het van jaar tot jaar toe. Het percentage mannelijke 'gezinshoofden' zonder werk varieert in die periode per buurt van 20 tot 70.

Uit een onderzoek dat het lokale IBGE-kantoor in december 1982 (de regentijd) in Conceição do Araguaia en Redenção gehouden heeft en dat als representatief voor beide plaatsen gezien kan worden, kwamen de cijfers naar voren die in tabel 7.2 samengevat zijn. Uit dit onderzoek kwam ook naar voren dat in beide steden 19 tot 20% van de totale beroepsbevolking op de peildatum werkloos was.

**TABEL 7.2.: Indeling van de actieve beroepsbevolking in
Conceição do Araguaia en Redenção in december
1982**

actieve beroepsbevolking	Conceição do Araguaia	Redenção
werkzaam in de bouw	34	28
landbouwers (eigenaren)	7	9
landarbeiders	27	17
werkzaam in overheidsdienst	6	2
werkzaam in de handel	10	11
huispersoneel	8	7
onderwijzers	2	-
mineralenzoekers	-	20
overige beroepen	3	1
totale actieve beroepsbevolking	100%	100%

Bron: Eigen berekening op basis van gegevens van het
IBGE-Conceição do Araguaia (1982b).

Voorts bleek dat van de hele bevolking ongeveer de helft uit minderjarigen bestaat en dat 50 tot 53% van de totale bevolking tot de beroepsbevolking gerekend werd, zijnde alle personen van 10 jaar en ouder.

In het IBGE-onderzoek is blijkbaar niet expliciet naar de werkgelegenheid voor vrouwen gevraagd, maar alleen naar die van de mannelijke gezinsleden. Uit mijn eigen onderzoek kwam de volgende problematiek naar voren. Gezien het feit dat een aanzienlijk aantal mannen een groot gedeelte van het jaar afwezig is, omdat zij buiten de stad werken en verblijven, hebben de meeste huishoudens een vrouwelijk gezinshoofd, te meer daar het onzeker is of hun echtgenoot aan het einde van het seizoen thuiskomt en of hij dan geld inbrengt. Dit laatste, zo blijkt uit de interviews, is in de meeste gevallen inderdaad niet het geval. De mannen komen thuis als zij ziek zijn, geen werk hebben en/of schulden hebben bij hun werkgever, terwijl die geen werk meer voor hen heeft om de schuld te kunnen afbetalen. De betaling van de landarbeiders is zodanig geregeld dat zij vaak ook

geen geld kunnen inbrengen (zie Poelhekke 1984 hoofdstuk 7).

Dit alles betekent dat de vrouwen zelf in het onderhoud van hun gezin moeten voorzien. Zij doen dit door te werken als wasvrouw, dienstmeisje, kokkin, naaister, in de detailhandel en/of als prostituee.

Tenslotte dient nog iets gezegd te worden over de omstandigheden waaronder het merendeel van de bevolking in de pionierssteden woont. In het algemeen verblijven de mensen in zelfgebouwde woningen die aanvankelijk van palen, planken en schotten opgetrokken worden en van platte daken voorzien zijn. De kookplaats bevindt zich meestal buiten, al of niet onder een afdakje. Als er een waterleiding of een waterput is, is er meestal ook een wasplaats, buiten bij het huis. Als de bewoners geluk hebben bij het vinden van betaald werk, brengen zij meestal al spoedig verbeteringen aan, zoals vloeren, dakpannen, mahoniehouten of stenen muren en elektriciteitsaansluiting. Glas zit er niet in de ramen, men heeft alleen houten luiken. Vaak houden de mensen pluimvee, een varken of ander kleinvee op het erf, waar zich meestal ook diverse soorten vruchtbomen en planten bevinden, die dienen als aanvulling op het eenzijdige dieet van maniok, maismeel, rijst en bonen.

Soms komt er ook vlees op tafel, afkomstig van de jacht of uit de slagerswinkel. Groente wordt heel weinig gegeten, terwijl melk alleen voor babies en zieken gekocht wordt.²⁴⁴ De arme gezinnen tellen bijna alle meer dan vijf kinderen,

---

²⁴⁴ Door allerlei beperkende voorschriften in te voeren werden in Campo Alegre in de aanvangsfase - toen de stad nog een gesloten 'company town' was - de arme mensen met succes buiten de stad gehouden. Hierdoor verhuisde de bevolking van Barreira Branca na de grote overstromingen van 1980 en 1981 voor een groot deel naar Barreira do Campo (waar minder algemene voorzieningen waren, terwijl de grond er relatief duur verkocht werd door een makelaar uit Goiânia) in plaats van naar Campo Alegre. De beperkende maatregelen betroffen met name een verbod op het hebben van daken van palmblad en het houden van varkens. Deze golden echter niet voor de stedelijke grond die aan de gemeente overgedragen werd en waar zich later wel armen hebben kunnen vestigen.

Boven en onder: nieuwbouw in Conceição do Araguaia

terwijl de kindersterfte betrekkelijk hoog is. De gemiddelde gezinsgrootte, zo bleek uit het IBGE-onderzoek, is 3 volwassenen en 2 à 3 kinderen. Dit hoge aantal volwassenen en lage kindertal houdt verband met het grote aantal alleenstaanden dat naar de pioniersgebieden trekt.

TABEL 7.3.: Herkomst van de bevolking in Conceição do Araguaia en Redenção in procenten (peildatum december 1982)

Deelstaat van herkomst	Conceição do Araguaia	Redenção
Maranhão	24	12
Goiás	7	18
Piauí	5	12
Ceará	4	10
Rio Grande do Norte	-	4
Pernambuco	3	3
Paraíba	-	3
Bahia	3	-
Paraná	1	3
Minas Gerais	1	3
Geboren in de plaats	52	32
Totale bevolking	100%	100%

Bron: Eigen berekening op basis van gegevens van het IBGE-Conceição do Araguaia (1982b).

De herkomst van de pioniers vertoont per urbane kern opvallende verschillen, zoals tabel 7.3. illustreert. Dit verschil hangt vermoedelijk samen met de periode waarin zij gemigreerd zijn. De gemiddelde woonduur in Conceição do Araguaia is ook langer dan in de jongere pioniersstad Redenção, namelijk resp. 7 en 4 jaar. Uit de tabel blijkt ook dat het pioniersgebied aanvankelijk vooral mensen uit Maranhão aantrok, terwijl het later ontstane Redenção relatief meer migranten uit Goiás en Piauí ontvangen heeft, naast mensen uit Maranhão en Ceará. Ook wijzen bovenstaande gegevens erop dat de jongere pioniersplaatsen hun bevolking slechts in beperkte mate van eerder

geoccupeerde gebieden in de frontier betrekken en dat hun bevolking vooral uit niet-frontiergebieden afkomstig is.

De (betrekkelijk hoge) verhuysfrequentie zou mede getypeerd kunnen worden als uitmigratie, in die zin dat personen de frontier verlaten (in plaats van haar te 'volgen').

7.4 VERWERKING VAN AGRARISCHE PRODUCTEN

De industriële verwerking van agrarische produkten uit de streek vindt voor een niet onbelangrijk deel in de nabijgelegen pioniersstadjes plaats. De houtzagerijen staan vaak buiten de bebouwde kom, maar hun arbeiders wonen in het algemeen in de stadjes en niet op het terrein van de zagerij (dit is niet het geval met het administratieve personeel; zij wonen vaak wel in door de zagerij neergezette behuizing naast de zagerij). Qua aantal zijn de houtzagerijen veruit de belangrijkste industrieën. In Redenção zijn er een twintigtal, in Rio Maria 7, maar in Xinguara zijn er wel 70. In het algemeen werken er ongeveer 30 mensen op de zagerij en nog eens 20 in het oerwoud die de bomen vellen. In Campo Alegre, waar relatief weinig mahoniebomen in de omgeving staan, is er slechts 1, evenals in Conceição do Araguaia, waar vrijwel alle zagerijen na het uitputten van de lokale (mahonie)houtvoorraad weggetrokken zijn.

De zagerijen zijn waarschijnlijk het meest direkt - en letterlijk - bij het openleggen van de frontier betrokken. Zodra er een weg aangelegd is, kunnen zij beginnen met het kappen en zagen van de woudreuzen. In Zuidoost Pará verwerken zij vrijwel uitsluitend de grotere mahoniebomen, hetgeen circa 1% van de totale houtvoorraad is. Andere boomsoorten worden slechts op zeer beperkte schaal gebruikt en dan nog alleen als er geen mahonie meer is. Dit kwam in 1982 voor bij Conceição do Araguaia en Redenção. De verwachting is dat voor 1984 de meeste houtzagerijen in Redenção verdwenen zullen zijn en dat zij zich richting São Félix do Xingú zullen verplaatsen. De meeste houtzagerijen waren omstreeks 1970 in Redenção gekomen. Vanuit Xinguara hadden in 1982 al enkele zich langs (het begin van) de PA 279 gevestigd. Zodra deze weg tot São Félix do

Xingú voltooid is, zullen er in die buurt veel meer neerstrijken, omdat het mahoniehout er, net als in de regio van Xinguara en Rio Maria, van hoge kwaliteit is.

Toch hoeft het niet zo te zijn, dat de wegtrekkende bedrijven zich met het opschuiven van de frontier naar nieuwe lokaties aan datzelfde front verplaatsen; zij kunnen ook naar elder vertrekken of de bedrijfstak verlaten. Daarnaast zijn er diverse 'nieuwelingen' in de pas ontsloten lokaties te vinden. Uit mijn onderzoek kwam namelijk naar voren dat deze bedrijfstak relatief gemakkelijk toegankelijk is voor hen die een zeker beginkapitaal bezitten, terwijl de ondernemers er anderzijds ook gemakkelijk weer mee stoppen. De verklaring hiervoor kan gevonden worden in de specifieke bedrijfseconomische aspecten van deze tak van industrie. De investeringen zijn relatief laag te noemen, veel geringer dan bijvoorbeeld voor het starten van een betrekkelijk klein veeteeltbedrijf. Daarnaast zijn de machines die voor het zagen nodig zijn van betrekkelijk korte levensduur: zij gaan, in vochtige tropische omstandigheden, gemiddeld 8 jaar mee. Behalve in machines wordt er nog iets geïnvesteerd in bedrijfsgebouwen, maar veel is dat niet. Alleen de grotere zagerijen hebben eigen vrachtauto's om de gevelde bomen naar de zagerij te brengen. Kleinere zagerijen, zoals die ook op vrij veel veeteeltbedrijven aanwezig zijn, laten dit transport door derden verzorgen. Voor dit doel worden altijd oude, voor overig transport afgedankte trucks gebruikt. Als na een jaar of acht de machines versleten zijn, kan de ondernemer verhuizen en elders opnieuw beginnen, maar hij kan evengoed de bedrijfstak verlaten.

In mijn onderzoeksgebied bleek dat er nogal wat *fazendeiros* waren, die voor de ontbossing van hun veebedrijf met een kleine zagerij begonnen waren, vervolgens ontdekten hoe profijtelijk deze business is - als de prijzen op de houtmarkt hoog zijn - en daarna een grotere zagerij opgezet hebben. Enkelen van hen verkopen hun *fazenda* en blijven langer in deze branche, anderen geven er de voorkeur aan om met het verdiende geld iets anders op te zetten of om verdere investeringen in hun veeteeltbedrijf te doen. Naast deze ondernemers zijn er ook die altijd al in 'het hout' gezeten hebben; vaak komen zij uit Paraná of Belém. Het is meestal deze categorie die de grotere zagerijen heeft en die overgaat op het fabriceren van zaken als dunne platen, meubelplaat of hardboard. In een enkel geval hebben zij ook een eigen transportbedrijf en exportmaatschappij.

Ondanks het feit dat deze industrie zo nauw verbonden is met de openlegging en zij de frontier als een van de allereerste 'volgt', blijkt zij toch niet onontbeerlijk voor de openlegging ervan te zijn. Dit wordt duidelijk aan de hand van de situatie in Campo Alegre. Er is daar een stadje ontstaan, zonder dat er van houtindustrie van enige omvang sprake is. Wel zijn wellicht in Campo Alegre, als gevolg van het ontbreken van deze stuwende activiteit, de bevolking en de middenstand, of liever de economische activiteiten in het algemeen, veel langzamer gegroeid dan anders mogelijk was geweest.

Als de houtvoorraad in Rio Maria en Xinguara uitgeput raakt en de houtindustrieën beginnen weg te trekken, zullen deze plaatsen hoogstwaarschijnlijk een deel van hun bevolking verliezen, te meer daar zij in de natte tijd, als met name deze industrieën stil komen te liggen, hun bevolking al niet vast kunnen houden. In het kielzog daarvan zal waarschijnlijk eveneens een deel van de plaatselijke middenstand het veld moeten ruimen. Ik denk hierbij met name aan de vele 'autosshops', die de houtwagens en ander rollend materieel in onderhoud hebben.

Meer stabiele verwerkende industrieën zijn die welke gespecialiseerde houtprodukten maken ten behoeve van de meubelindustrie. In Redenção zijn drie van dergelijke bedrijven. Volgens de ondernemers van deze branche kunnen zij veel langer in Redenção blijven produceren dan de gewone zagerijen, omdat zij andere houtsoorten dan mahonie (kunnen) verwerken. Daarnaast is het zo dat zij een deel van hun afzet dichtbij huis vinden, zodat zij in de ergste natte tijd, als er geen houttransporten mogelijk zijn, toch in bedrijf blijven. Twee van hen hebben bovendien omvangrijke eigen bosreserves, zodat zij als ze in de streek geen hout van derden meer kunnen kopen, daar nog respectievelijk 4 en 7 jaar op kunnen teren. Deze fabrieken hebben zo'n 40 tot 50 arbeiders in dienst. Zij zijn pas in de jaren tachtig met deze activiteit begonnen; voordien omvatten zij alleen een houtzagerij.

De meubel- en timmerfabriekjes, waarvoor deze industrieën toeleverend zijn, blijken toch maar beperkt van hen afhankelijk te zijn, omdat de hoeveelheid hout die zij verwerken betrekkelijk gering is: 1 vrachtwagenlading per 2 à 3 maanden. Deze ondernemers zeggen dat als er lokaal geen hout meer verwerkt wordt, zij het van elders kopen. Zij produceren voor de regionale markt: Zuidoost Pará en Noord-Goiás. Er zijn in Redenção 3 van deze relatief sterk

gemechaniseerde bedrijfjes; zij hebben 4 tot 6 werknemers in dienst. Daarnaast zijn er nog een aantal kleinschalige en minder gemechaniseerde bedrijven van timmerlieden en meubelmakers die uitsluitend op de lokale markt hun produkten afzetten. Deze zullen onder het hoofdje 'lokale verzorging' aan de orde komen.

De enige industrieën voor akkerbouwprodukten zijn de rijstpellerijen, welke behalve rijst ook maïs en zwarte bonen verwerken. De laatste twee gewassen maken echter maar zo'n 5% van de totale produktie uit. De pellerijen zijn juist in Conceição do Araguaia gevestigd, hetgeen niet verwonderlijk is, omdat deze stad, meer dan de andere pioniersplaatsen, temidden van (kleinschalige)akkerbouwbedrijven gelegen is.

De eerste rijstpellerijen in de streek vestigden zich in de eerste helft van de jaren zeventig in Conceição do Araguaia. Zij moesten toen echter de rijst in de nieuwe kolonies langs de Transamazônica, in de omgeving van Altamira, kopen. Die haalden zij met een eigen vrachtwagen op.

Sinds de akkerbouw in Zuidoost Pará zo toegenomen is, kopen zij alleen nog maar rijst uit de regio en hebben zij geen eigen vervoer meer. De lokale rijstproduktie is pas sedert 1979 van enige betekenis. Sindsdien is het aantal rijstpellerijen drastisch toegenomen. In 1982 waren er 15 in Conceição do Araguaia, daarnaast nog eens 10 in Redenção, 6 in Rio Maria, 4 in Xinguara en 1 in Campo Alegre. Deze verdeling is logisch als men bedenkt dat rond Conceição do Araguaia en in mindere mate ook in de omgeving van Rio Maria relatief veel *posseiros* grond geoccupeerd hebben. Pellerijen in Redenção gaven te kennen vooral uit die streek in te kopen. Voorts produceren de meeste veeteeltbedrijven ook rijst, zij het op beperkte schaal. Vooral de middelgrote en kleinere *fazendas* laten namelijk na het afbranden van een stukje grond en voor het inzaaien van gras eerst een of twee jaar rijst verbouwen. Daarnaast hebben de *vaqueiros* (de veehoeders) op de hele grote *fazendas* soms enige hectaren waar zij voor zichzelf iets mogen verbouwen.

De pellerijen kopen in de oogsttijd, welke voor rijst in Zuidoost Pará van januari tot mei valt, grote voorraden in. Deze worden vervolgens successievelijk gepeld. De verkoop ervan gebeurt gedurende het jaar mondigesmaat aan de lokale levensmiddelenzaken, aan mijnbouwondernemingen en rechtstreeks aan de consument. In Redenção wordt

bovendien aan de COBAL,²⁴⁵ een staatsveem dat er een vestiging heeft, geleverd. De grote hoeveelheden worden echter pas in de maanden oktober tot en met januari verkocht, als de vrachtrijders uit het noordoosten van Brazilië in de streek van Conceição do Araguaia rijst gaan halen. Zij rijden, naarmate de voorraad elders opraakt, steeds verder om gepelde rijst aan te kopen. Aan het einde van het seizoen komen ze tot in deze streek. Deze situatie betekent dat alle pellerijen grote voorraadschuren, alsmede bankkrediet nodig hebben voor het aanleggen van die voorraad.

De totale pelcapaciteit in Conceição do Araguaia is ongeveer 200.000 zakken (gepelde) rijst van 65 kg. De meeste machines kunnen 40 tot 100 zakken per dag verwerken, terwijl er 1 is die 240 zakken aan kan op een dag. De pellerijen hebben maar weinig personeel in vaste dienst, meestal niet meer dan 1 tot 3 personen. Daarnaast maken ze gebruik van losse arbeidskrachten: sjouwers die de vrachtwagens lossen en laden. Ze worden via het *Sindicato de chapas* per vrachtauto gecontracteerd.

De produktie van de boeren is meestal niet meer dan 100 zakken per bedrijf, hetgeen neerkomt op ongeveer 10 ha rijstverbouw. Vooral in Conceição do Araguaia moeten de pellerijen het hebben van deze kleinschalige produktie.

Soms wordt de rijstpellerij gecombineerd met een varkensmesterij, waar men de varkens het kaf voert. Vaker wordt dit uitbesteed aan derden of verkoopt men de afvalprodukten als veevoeder.

Andere akkerbouwprodukten dan rijst, maïs en zwarte bonen worden lokaal niet of op zeer beperkte schaal verwerkt. Koffie en cacao worden wel verbouwd. De EMATER poogt om de produktie ervan te bevorderen, maar dit heeft nog niet geleid tot het oprichten van een koffiebrandderij, terwijl de produktie van tropische vruchten op commerciële basis te gering is om een vruchtensappenfabriek te kunnen laten draaien.

De laatste en zeker niet onbelangrijkste tak van industrie die agrarische produkten verwerkt, is de vleesverwerking.

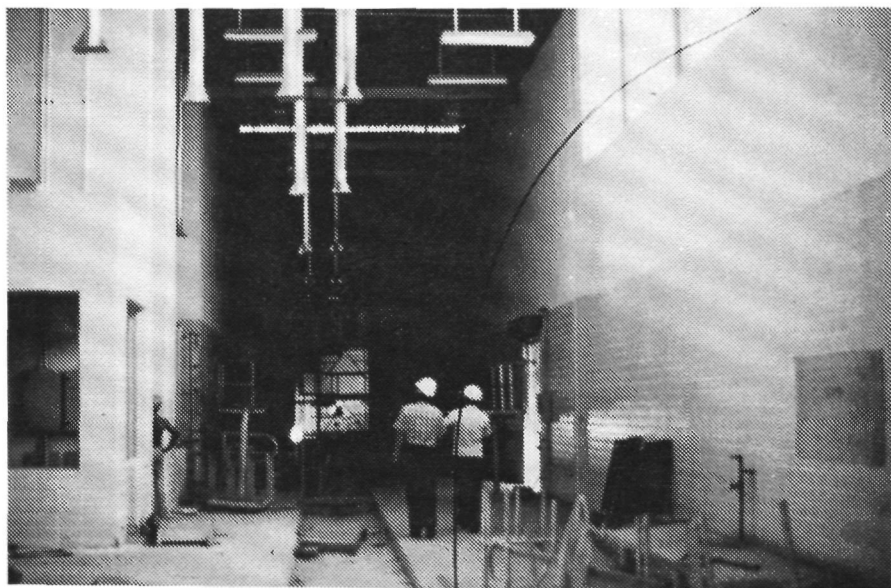
In Campo Alegre midden in de gemeente Santana do Araguaia is sinds eind 1982 een middelgroot slacht-/vrieshuis in bedrijf, 'Atlas Frigorífico S.A.', het

---

²⁴⁵ *Companhia Brasileira de Alimentação.*

enige in een straal van meer dan 500 km. Het heeft een verwerkingscapaciteit van 600 runderen per dag.

Deze runderen worden geslacht, het vlees wordt als zogenaamde 'beef cuts' ingevroren tot -35°C , net als de organen en de ingewanden. Er is een looierij voor de huiden en de botten worden vermalen tot veevoer. Hierdoor verschilt een slacht-/vrieshuis fundamenteel van een gewoon (gemeentelijk) slachthuis, dat meestal geen vriescapaciteit heeft en waar alleen het onmiddellijk te consumeren vlees gebruikt wordt. In een slacht-/vrieshuis gaat daarentegen

Het slacht-/vrieshuis 'Atlas Frigorífico S.A.' in aanbouw

vrijwel geen enkel deel van het rund verloren.

De vestiging van een slacht-/vrieshuis vergt een aanzienlijke investering, in het geval van Atlas circa 9.423 miljoen Cruzeiros (f. 141 miljoen). Hiervan is 49,6% afkomstig van de 'incentivos fiscais' van de FINAM/SUDAM. In 1976 werd een project bij deze instantie ingediend door een groep van ondernemingen, waarvan de meeste belangen hebben in de veeteelt in het zuiden van Pará en het noordoosten van Mato Grosso. In 1978 gaf de SUDAM goedkeuring aan het project, in 1979 werd met de bouw begonnen en eind 1982 kwam het slacht-/vrieshuis in bedrijf, vooralsnog met een slachtvolume van 360 runderen per dag (60% van de capaciteit).

Voor lokatie nabij Campo Alegre werd om een aantal redenen gekozen. Ten eerste is de ligging centraal ten opzichte van vele grote tot zeer grote veeteeltbedrijven, waarvan een aantal eigendom is van aandeelhouders van Atlas. Ten tweede zou het kolonisatieproject Campo Alegre ondersteuning in de vorm van een aantal urbane diensten kunnen bieden, die elders niet aanwezig zijn. Ten derde, en dit bepaalde de exacte lokatie van het slacht-/vrieshuis op 20 km van de kern van Campo Alegre, was hier gedurende het hele jaar zeer veel schoon water beschikbaar, belangrijk omdat voor het slachten en verwerken van elk rund ongeveer 1000 liter water nodig is.

Tenslotte is er sprake van een redelijke verbinding met de weg Belém-Brasília, zij het dat om het bereiken ervan nog enkele problemen opgelost moesten worden. De verbinding tot aan de Araguaia-rivier werd verbeterd; van daaruit worden de vriesauto's met vlees per pont over de rivier vervoerd, waarna de reis verder gaat tot Paraíso do Norte de Goiás. Daar worden het vlees en de andere produkten overgeladen op grotere vrachtauto's voor de reis van 2.000 km naar São Paulo, waar een deel van de produktie rechtstreeks aan slagers en supermarkten verkocht wordt. Ondanks de hoge transportkosten blijkt dit lonend te zijn, onder andere door het grote prijsverschil van vlees tussen Pará en São Paulo: resp. 3.000 en 8.000 Cruzeiros per *arroba* (eenheid van 15 kg) vlees.

Door de geïsoleerde ligging zijn Atlas en Campo Alegre wederzijds sterk van elkaar afhankelijk. Atlas is het enige grote bedrijf waar de bevolking van de pioniersstad kan werken: bij een volledige capaciteitsbenutting geeft Atlas werk aan 600 mensen. Bij de bouw waren eveneens ongeveer 600 mensen betrokken, waarvan een deel vervolgens werk gevonden heeft in het bedrijf zelf. Deze mensen zijn vrijwel allemaal van buiten de regio afkomstig: het kader en de technici uit het Zuiden, de overige arbeiders uit het Noordoosten. Allen wonen in Campo Alegre. Voor het kader zijn comfortabele bungalows gebouwd, alsmede een luxe hotel met zwembad, dat tegelijkertijd als *clube* dienst doet. De arbeiders wonen voor een deel in barakken die het bedrijf in Campo Alegre heeft laten neerzetten, voor een ander deel verblijven zij in een van de hutten van het 'spontaan' gebouwde deel van het stadje. Het bedrijf zorgt voor vervoer naar het slacht-/vrieshuis.

Voor alle urbane diensten is het personeel van Atlas geheel op Campo Alegre aangewezen.

De runderen die Atlas dagelijks nodig heeft om het slacht-/vrieshuis in bedrijf te houden, worden aangekocht van *fazendas* in de (wijde) omgeving. De maximale afstand waarover het vee aangevoerd wordt is 500 km en het slacht-/vrieshuis heeft een 'invloedsgebied' van circa 235.000 km², dat zich uitstrekt over delen van Pará, Mato Grosso en Goiás. In dit gebied is volgens een in opdracht van Atlas gehouden marktonderzoek nu en in de toekomst voldoende vee aanwezig om het bedrijf te doen draaien en groeien, ook als met een zekere concurrentie van andere slacht-/vrieshuizen rekening gehouden wordt. De SUDAM heeft overigens gegarandeerd dat zij geen steun zal verlenen aan een eventueel ander slacht-/vrieshuis dat zich binnen het gebied van Atlas zou willen vestigen. Aldus blijft Campo Alegre min of meer de positie houden van het enige centrum van grootschalige vleesverwerking in een deel van Amazônia Legal dat ongeveer zo groot is als West-Duitsland.

Atlas koopt vee van een ieder die het komt aanbieden, in principe dus ook van kleine boeren. Aangezien de boeren echter meestal zelf voor vervoer zullen moeten zorgdragen, zal het voor hen vaak rendabeler blijken te zijn om de weinige runderen die op een bepaald moment slachtrijp zijn aan een lokale slager te verkopen. De slagers op hun beurt kopen het liefst van boeren in de nabijheid, ook om transportkosten te vermijden.

Samenvattend kan gesteld worden dat de komst van het slacht-/vrieshuis Atlas van groot belang is voor een min of meer stabiele ontwikkeling van vooral de grootschalige veeteelt in het zuidoosten van Amazônia Legal. Voor het eerst is er sprake van de 'export' van vlees van de frontiers naar de rest van Brazilië. Voor het stadje Campo Alegre zal dit waarschijnlijk betekenen dat het zal uitgroeien tot een van de belangrijkste centra in dit gebied.

HET SOCIAAL-ECONOMISCH FUNCTIONEREN VAN PIONIERSTADJES AAN HET AGRARISCH KOLONISATIEFRONT IN ZUIDOOST PARÁ (2)

8.1 LOKALE VERZORGING

In deze paragraaf komen bedrijven aan de orde die niet uitsluitend gespecialiseerd zijn op toelevering aan of ondersteuning van de primaire sector, maar die gericht zijn op de verzorging van de bevolking. Het gaat hierbij vooral om de lokale bevolking, maar daarnaast zal ook die uit de regio af en toe van de diensten gebruik maken. Het betreft een aantal ambachtelijke bedrijfjes, het merendeel van de winkels en groothandels en een deel van de horecabedrijven.²⁴⁶

De ambachtelijke nijverheid bestaat uit smederijen, timmerwerkplaatsen/meubelmakerijen, schoenmakerijen (die schoenen repareren en vervaardigen), schildersbedrijven, aannemers, steenbakkerijen, kleding ateliers, een drukkerij en een aantal reparatie-inrichtingen, zoals van radio-, televisie- en geluidsapparatuur, van schoenen en van fietsen.

In totaal zijn dit 34 bedrijven in Conceição do Araguaia, 24 in Redenção, 4 in Campo Alegre, 13 in Rio Maria en 15 in Xinguara. Zij hebben in het algemeen 1 tot 4 personen in dienst. De steenbakkerijen zijn niet meegeteld, omdat deze veelal even buiten de bebouwde kom liggen. Opvallend is dat in Conceição do Araguaia zoveel meer van deze onderneminkjes gevestigd zijn dan bijvoorbeeld in Redenção of Xinguara, terwijl deze plaatsen nauwelijks minder inwoners hebben. De groei van het oudere Conceição do Araguaia heeft zich kennelijk niet alleen voltrokken door uitbreiding van de bestaande (en overigens zeer beperkte) functies, maar ook door diversificatie. In de jongere pioniersplaatsen ontbrak zo'n bestaand aanzetpunt.

---

²⁴⁶ Zie voor een overzicht van het aantal bedrijfs-vestigingen bijlage A, tabel 9.

In de onderscheiden kernen maken de timmerwerkplaatsen/meubelmakerijen ongeveer een derde deel uit van de verzorgende bedrijven. Qua aantal is de volgende categorie die van de kledingateliers, gevolgd door die van de fietsenmakers. In Conceição do Araguaia zijn evenwel onevenredig veel kleermakers en naaisters in vergelijking met de andere plaatsen, terwijl er in Redenção - waar naar verhouding de bovenlaag van de bevolking rijker is dan in de andere urbane kernen - relatief meer reparatieplaatsen voor radio's, t.v.'s en geluidsapparatuur zijn. Smederijen, 4 in totaal, waarvan er een hoefsmederij is, zijn er uitsluitend in Conceição do Araguaia. De overige ambachten hebben maximaal een drietal vestigingen en vaker slechts 1 in elk van de urbane nederzettingen. Alleen het jonge en relatief kleine Campo Alegre is het minst bedeed met verzorgende voorzieningen. Hier zijn alleen een radio- en t.v.-reparateur, twee timmerbedrijven en een groot aannemersbedrijf. De reden voor de vestiging van dat laatste bedrijf is dat in Campo Alegre een groot slacht-/vrieshuis in aanbouw is, waarvoor een erkende bouwonderneming in de arm genomen werd. In Conceição do Araguaia is de bouw van de bankvestigingen van de BASA en de Banco do Brasil, die meerdere verdiepingen tellen, de aanleiding voor het ontstaan van een bouwbedrijf geweest. Woningen en lage gebouwen (tot 2 bouwlagen) worden in het algemeen niet bij een erkend bedrijf aanbesteed. Er bestaan wel aannemers voor, maar die hebben geen officieel bedrijf; zij huren slechts een ploeg arbeiders in voor de duur van een project of alleen voor de duur van een bepaalde klus. Hoeveel van dergelijke 'informele' aannemers er zijn is onbekend, omdat zij geen vestigingen hebben en vaak in de droge tijd, als er veel werk in de agrarische sector is, als voorman op de *fazendas* of in de mijnbouw werken.

Uit het onderzoek kwam naar voren dat de meeste van de ambachtelijke bedrijven in het begin van de jaren tachtig opgezet zijn door mensen die zo'n tien jaar eerder als een van de eerste pioniers naar het gebied gemigreerd zijn. Na enige jaren als landarbeider in de ontbossing en het weideonderhoud, in de bouw of als *posseiro* gewerkt te hebben, zijn zij voor zichzelf begonnen. Als beginkapitaal diende soms geld uit de verkoop van bezittingen elders, gespaard geld en/of een kleine erfenis. Meestal hadden zij, voordat ze naar de frontier migreerden, al een opleiding in de branche waarin zij nu werken.

Als motief voor de verandering van werk werd vaak aangevoerd dat zij het permanent wonen in de stad prefereerden in verband met de opleiding van hun kinderen (vooral als die naar een middelbare school gingen), ziekte van henzelf of van hun vrouw. Een uitzondering op deze gang van zaken vormen de schoenmakers die schoenen vervaardigen, de coupeuses en kleermakers en de hoefsmid. Dezen zijn al sinds hun aankomst in de streek, in het begin van de jaren zeventig, in hun bedrijfstak werkzaam. Wel zijn zij in deze periode een of meerdere malen van lokatie veranderd, waarbij een van hen aanvankelijk in een jongere pioniersplaats een zaak opzette en later naar Conceição do Araguaia verhuisd is. Deze verhuizingen hielden verband met de opleiding van de kinderen en/of met de geleidelijke verplaatsing van het commerciële centrum binnen Conceição do Araguaia.

De winkelbedrijven die gespecialiseerd zijn op levering aan de primaire sector zijn in de vorige paragraaf reeds aan de orde geweest.

Ongeveer de helft van de winkels in de *non food* sector, die zowel aan de lokale bevolking als aan die uit de regio verkopen, zijn zaken die kleding, stoffen en schoenen verkopen. Soms zijn deze winkels gespecialiseerd in een van deze artikelen, vaker op twee ervan. In enkele gevallen wordt het assortiment gecombineerd met tassen en koffers of met accessoires. Een kwart van de winkels die geen voedsel verkopen zijn apotheken en drogisterijen, welke in Brazilië vrijwel hetzelfde assortiment aanbieden. De overige winkels in deze categorie zijn speciaalzaken als horlogerieën, sigarenwinkeltjes, (kantoor)boekhandels annex speelgoedzaken, fotozaken en een opticiën. Daarnaast is er nog een schrijfmachinezaak en een winkel in koelinstallaties. Deze laatste doen vooral onderhoud en reparatie voor bedrijven. Verkoop van nieuwe apparaten komt zelden voor.

Van alle *non food* winkels zijn relatief de meeste in Conceição do Araguaia geconcentreerd; dit geldt ook voor de kappers en schoonheidssalons. De enige opticiën van de streek heeft zijn zaak ook daar gevestigd, evenals de schrijfmachinezaak en die in koelinstallaties. De enige uitzonderingen zijn de apotheken, waarvan er in Xinguaara meer zijn dan in Conceição do Araguaia. Redenção is overigens in het algemeen ook goed voorzien van dergelijke winkelbedrijven. In dit opzicht vervullen Conceição do

Aflevering van een nieuw gasfornuis in de Avenida Norberto Lima in Conceição do Araguaia

Araguaia en Redenção iets meer een regionale functie dan Xinguara, Rio Maria en Campo Alegre, omdat deze plaatsen naar verhouding tot hun inwonertal minder voorzieningen hebben.

De levensmiddelenwinkels, die veelal ook allerlei keukengereedschap en andere huishoudelijke artikelen verkopen, geven hetzelfde beeld te zien. 'Winkels van sinkel' die lokaal *secos e molhados* (letterlijk vertaald droogjes en natjes) genoemd worden, omvatten ongeveer de helft van deze categorie; het zijn er evenveel als de winkels in kleding, textiel en schoenen. Een kwart wordt ingenomen door de slagers. Dit zijn in het algemeen slagerijen die zelf slachten. Ze hebben een gemiddelde verkoop van 1 rund per dag. Enkelen verkopen tevens varkensvlees, anderen hebben ook door de zon gedroogd vlees (*charque*) te koop. Een minderheid van hen heeft koelcellen. In alle plaatsen is één levensmiddelenwinkel die tevens een depôt heeft van butagasflessen, welke op grote schaal gebruikt worden om te koken en/of voor verlichting. De overige winkels zijn speciaalzaken die groente en fruit of snoepgoed verkopen, supermarkten (die meer luxe artikelen verkopen dan de

winkels van sinkel) en bakkers. De laatsten hebben tevens de melkdistributie in handen en tegelijk een lunchroom.

De winkeliers hebben in het algemeen 1 tot 5 mensen in dienst en werken zelf ook mee in de zaak. Alleen de supermarkten en de meubelzaken (die meestal ook huishoudelijke apparaten verkopen) hebben meer dan 5 personeelsleden. Deze meubelzaken zijn de enige die deel uitmaken van regionale ketens. Het zijn ook deze ondernemingen die aspiraties hebben om nog meer filialen in de streek te openen, waarbij Redenção als favoriete lokatie naar voren kwam. Ook de supermarkten hadden interesse in deze richting. Al deze zaken hadden in 1981 een omzet van 5 tot 20 miljoen Cruzeiros en zonder uitzondering hadden zij zich in de jaren zeventig in Conceição do Araguaia gevestigd.

De winkels in de kleding-, textiel- en schoenenbranche hadden in dat jaar, evenals de slaggers en andere levensmiddelenverkopers, omzetten van 180.000 tot 1,2 miljoen Cruzeiros. Alleen een betrekkelijk grote groentewinkel in Conceição do Araguaia haalde in 1981 een omzet van 2,5 miljoen. Deze zaak had bovendien een filiaal in Redenção. In de levensmiddelensector is de belangstelling om een filiaal te openen geringer, omdat het in deze branche gebruikelijk is om aan klanten die men kent op krediet te verkopen. Bij het openen van een filiaal in een andere nederzetting, zou de bedrijfsvoering veel onzekerder worden, omdat de afstand te groot is om vaak genoeg heen en weer te rijden om voeling met de klanten te kunnen houden. De groentezaak, loste dit probleem op door met drie bedrijfsleiders te werken, waarvan een voortdurend heen en weer reisde. Bovendien is in dit pioniersgebied een groentewinkel een luxe speciaalzaak, gericht op de midden- en hogere inkomensklasse, waaraan kredietverlening minder riskant is. De kredietproblemen waren ook voor de zaken in meubels en huishoudelijke apparatuur de reden om een filiaal niet op een al te grote afstand te beginnen. Redenção lag kennelijk net binnen de marge. Deze plaats is in de droge tijd 2 à 3 uur rijden van Conceição do Araguaia verwijderd. In de natte tijd kan dit echter gemakkelijk tot bijna 8 uur oplopen.

Van de ondernemers, waaronder relatief veel vrouwen zijn, was ongeveer de helft al op de een of andere manier in de handel actief, voor zij hun huidige zaak in Conceição do Araguaia openden. De anderen zijn voordien in

uiteenlopende beroepen werkzaam geweest. Zij hebben onder andere bij een bank of in een transportbedrijf gewerkt, computerkabels gemaakt (in Conceição is korte tijd een dergelijke fabriek geweest), of zij hebben een kippenboerderij of een veelteeltbedrijf gedreven.

Met name in de levensmiddelenbranche waren er die pas in de jaren tachtig naar deze streek gemigreerd zijn. Van de winkelbedrijven die al in de zeventiger jaren gestart zijn, hebben diverse hun verkoopruimte vergroot, of zij zijn verhuisd naar een betere lokatie en/of een groter pand.

Nog niet genoemd is de aanwezigheid van een drukkerij in Conceição do Araguaia, die tevens, in een zeer beperkte oplage, een weekblad uitgeeft. Dit blad dat uitsluitend lokaal nieuws geeft, fungeert vooral als spreekbuis voor de PDS, de regeringspartij. Het is het enige tijdschrift dat in de streek gepubliceerd wordt. In Xinguara is wel nog een drukkerij, maar dit is geen uitgeverij.

Tot slot dient in deze subparagraaf iets gezegd te worden over de horecabedrijven en overige verzorgende beroepen. De hotels, pensions en *dormitórios* zijn onder het hoofdje 'zakelijke dienstverlening' besproken, omdat zij vooral overnachtingsplaatsen bieden aan handelsreizigers, opkopers, bezoekers van (overheids)instellingen en aan niet in de stadjes wonende ondernemers in de primaire sector.

Daarnaast fungeren zij ook als woonplaats voor hen die pas kort geleden naar de frontier gemigreerd zijn, terwijl alleenstaanden er vaak veel langer blijven wonen. *Dormitórios*, die goedkope slaapzalen hebben, waar men soms in bedden, maar meestal in de eigen hangmat slaapt, bieden soms ook onderdak op krediet. Zodra er weer werk als landarbeider is, moet de gast de schuld afbetalen. Dit is een van de manieren waarop arme pioniers in de schuld komen te staan bij de *gato*. Deze neemt de schuld namelijk over en probeert vervolgens ervoor te zorgen dat die pas aan het einde van het seizoen afbetaald is. Meestal heeft de arme pionier dan na een heel arbeidsseizoen nog geen geld overgehouden en moet hij opnieuw op de pof onderdak zien te krijgen.²⁴⁷

---

²⁴⁷ In het andere geval, als de *peão* bij zijn gezin woont, wordt die schuld door de koppelbaas gecreëerd, door het gezin een bedrag toe te schuiven als voorschot op het loon.

Behalve overnachtingsplaatsen behoren ook restaurants, bars, koffiehuisen en lunchrooms tot de horecasector. Daarnaast dient ook een aantal beroepen besproken te worden die vrijwel uitsluitend door vrouwen en meisjes uitgeoefend worden. Bedoeld worden wasvrouwen, ambulante

Wasvrouwen in Conceição do Araguaia

maaltijdverkoopsters en prostituées. Omdat zij in het algemeen niet in gebouwen gevestigd zijn, maar hun beroep op straat (of langs de rivier) uitoefenen, vallen zij buiten dit onderzoek. Slechts zijdelings zullen zij ter sprake kunnen komen.

De restaurants maken meestal deel uit van de betere hotels; daarnaast is er in de urbane kernen slechts een klein aantal etablissementen die uitsluitend restaurant zijn. Vaak zijn dit zogenaamde *churrascarias* (restaurants met houtskoolgrill), waar alleen de midden- en de bovenklasse het zich kunnen veroorloven om er te eten. De pensions serveren eveneens maaltijden, maar zij zijn lang niet altijd voor gasten 'van buiten' open. *Dormitórios* hebben meestal in het geheel geen eetgelegenheid.

De arme mensen, die in *dormitórios* wonen eten ofwel bij vrienden of op hun werk, of zij maken gebruik van de

ambulante maaltijdenverzorgsters, die elke dag tegen het middaguur op vaste plaatsen, met name in de omgeving van kantoren en andere bedrijven, hun zelfgemaakte menu op straat verkopen. Het eten wordt in het algemeen ter plekke genuttigd.

Lunchrooms verkopen meestal geen volledige maaltijden, maar alleen kleine hapjes, zoals gevulde broodjes, koffie, vruchtensap en ijs. Zij bevinden zich in het centrum en in de omgeving van kantoren. Bars en koffieshops daarentegen zijn in grote aantallen over de hele stad verspreid; in elke woonwijk zijn er meerdere. Branchevervaging bemoeilijkt echter het onderscheid tussen deze drie typen horecabedrijven.

De meeste vestigingen zijn in Conceição do Araguaia geconcentreerd. Xinguara, dat in 1982 ruim twee keer zoveel inwoners had als Rio Maria, telde echter bijna evenveel van deze etablissementen. Waar dit verband mee houdt is onduidelijk. Een mogelijke verklaring is dat Rio Maria al wat langer dan Xinguara bestaat. Het kan ook zijn dat de samenstelling van de bevolking in de beide plaatsen verschilt. Hierover zijn echter geen gegevens bekend.

De prostitutie heeft in de pioniersplaatsen omvangrijke vormen aangenomen. Dit blijkt ook uit eerdere studies, zoals de inventarisatie van IDESP 1977b: 101-102. Bordelen zijn er weinig, maar straatprostitutie is er des te meer. De prostituées werken niet, zoals in de grote steden van Brazilië, in de omgeving van de bioscopen. Daarvan zijn er maar een of twee in de pioniersplaatsen, terwijl Campo Alegre er zelfs helemaal geen heeft. In het algemeen zitten de vrouwen en meisjes na zonsondergang in het licht van een lampje - straatverlichting is meestal nogal schaars, zo die al aanwezig is en brandt - voor hun huis; de andere huisgenoten laten zich niet zien.

Wasvrouwen, die de was voor rijkere verzorgen, oefenen hun beroep uitsluitend overdag uit, aan de rivier of aan een of ander stroompje. Zij zitten bij hun arbeid meestal op een soort lage loopplank met hun benen in het water te spoelen, terwijl dezelfde plank ook dienst doet als wasbord tijdens het soppen. Het wasgoed wordt in de zon gedroogd, op de struiken of aan het prikkeldraad; in de schaduw droogt het niet in verband met de hoge luchtvochtigheid, zelfs niet in de droge tijd. In de regentijd wordt dit werk sterk bemoeilijkt, de was moet dan drooggestreken worden.

De enige regionale functie die de lokale dienstverlenende sector heeft, is dat deze mede de mensen verzorgt die in de regio werken en niet alleen zij die in de stad wonen. Bovendien verdienen veel mannen die seizoensarbeid aan de frontiers verrichten, in de slappe tijd, als er weinig werk in de primaire sector te doen is, er een aanvullend inkomen in, terwijl voor hun vrouwen, die met hun kinderen meer permanent in de stad wonen, deze sector vaak de enige mogelijkheid is om hun gezin te onderhouden.

8.2 MAATSCHAPPELIJKE DIENSTVERLENING

De instellingen die maatschappelijk dienstverlenend zijn, worden in het algemeen niet als stuwende werkgelegenheid aangemerkt. Toch zijn zij voor de openlegging van de frontiers van belang en zijn bepaalde instellingen zelfs cruciaal voor de verdere uitgroei van een pas gesticht pioniersstadje. Met dit laatste doel ik vooral op een ziekenhuisje en een school. Gezien de grote afstanden en het feit dat sommige plaatsen in de regentijd zelfs kortere of langere tijd geïsoleerd kunnen zijn, is de aanwezigheid van deze voorzieningen van grote importantie. Behalve onderwijs- en medische instellingen, die veelal als eerste in een pioniersplaatsje opgericht worden, zijn voor de verdere uitbouw van zo'n plaats ook andere typen van maatschappelijke dienstverlening van belang. Zo vervullen kerken en verenigingen een niet onbelangrijke rol in de gemeenschapsvorming.

Achtereenvolgens zal aandacht besteed worden aan de

- onderwijsinstellingen,
- medische voorzieningen,
- kerken,
- overige instellingen en verenigingen.

Qua voorzieningen op het gebied van onderwijs is Conceição do Araguaia duidelijk een regionaal centrum, want er zijn ruim twee keer zoveel scholen als in de andere plaatsen van vergelijkbare grootte; bovendien heeft het als enige een bibliotheek. Niet alleen zijn er meer basis- en middelbare scholen, ook zijn er meer bijzondere opleidingen, zoals een naaischool, een typeschool en een autorijschool.

Rio Maria heeft eveneens een naai- en een typeschool, terwijl er in Redenção twee autorijscholen gevestigd zijn. In Campo Alegre is alleen een lagere en een middenschool; in de andere plaatsen bestaat daarnaast ook de mogelijkheid om voortgezet middelbaar onderwijs te volgen.

De kwaliteit van het aangeboden onderwijs kan sterk uiteenlopen. Met name de openbare scholen staan vaak slecht aangeschreven. De leerkrachten verdienen er gemiddeld de helft of minder dan aan een particuliere onderwijsinstelling en zij hebben bovendien meer leerlingen per klas. Het particuliere onderwijs is voor de leerlingen echter meestal duurder, zodat het voor de arme kinderen niet weggelegd is. Alleen in Conceição do Araguaia is middelbaar en voortgezet onderwijs van beide typen. Veel ouders die kinderen hebben die middelbaar of voortgezet onderwijs wilden volgen, hadden om deze reden in Conceição do Araguaia werk gezocht.

De ziekenhuizen en klinieken zijn vooral in Conceição do Araguaia en Xinguara geconcentreerd. In deze plaatsen zijn respectievelijk 5 en 6 ziekenhuisjes. In Redenção en Rio Maria zijn er maar 2, terwijl Campo Alegre er maar 1 heeft. Vergelijking op dit punt is moeilijk, omdat de onderlinge grootte nogal kan verschillen. Grote ziekenhuizen, waar veel specialisten werken, komen in de wijde omtrek niet voor. De dichtsbijzijnde zijn die in Goiânia of Belém, respectievelijk op zo'n 1.000 à 1.200 km afstand. De ziekenhuisjes en klinieken in het pioniersgebied doen eigenlijk alleen eenvoudige chirurgische ingrepen, eerste hulp, bevallingen en malariabestrijding.²⁴⁸ Specialisten zijn aan deze instellingen niet verbonden. Artsen die zelfstandig gevestigd zijn, komen in deze streek vrijwel niet voor. Meestal hebben zij zelf met een of enkele collega's een kliniek opgericht of is het ziekenhuisje spoedig na de ingebruikneming aan hen verkocht. Dit laatste wordt veelal gedaan om de artsen in de pioniersstad vast te houden en om de exploitatie van de kliniek te kunnen overdragen. In Conceição do Araguaia en Redenção zijn voorts zelfstandige medische laboratoria; de niet zo heel kleine klinieken

---

²⁴⁸ Met betrekking tot de bestrijding van malaria is er een speciale overheidsdienst, de SUCAM, die zowel preventief als curatief werkt. Deze dienst zal in deze paragraaf onder het hoofde 'overheidsinstellingen' ter sprake komen.

hebben er meestal zelf ook een.

In Conceição do Araguaia hebben voorts een oogarts en een fysiotherapeut een zelfstandige praktijk, terwijl in Xinguara zich een homeopatisch arts gevestigd heeft.

In alle urbane nederzettingen zijn twee of meer tandartsen. Alleen in Conceição do Araguaia is een tandtechnisch laboratorium. De concurrentie onder de tandartsen is groot en de meeste hebben dan ook geen volledige dagtaak in dit vak. De hoogste concentratie tandartsen per 1.000 inwoners is in Campo Alegre en in Rio Maria, waar er respectievelijk 1 en 0,8 per 1.000 inwoners zijn. Veel zeggen deze getallen echter niet, omdat de laagste inkomensklassen zich geen tandartsenhulp kunnen veroorloven.

Dit is ook de reden waarom ik geen cijfers geef over het aantal artsen of ziekenhuisbedden per 1.000 inwoners. Een medische volksverzekering in de zin van een ziekenfonds bestaat er in Brazilië wel, maar dit houdt een veel beperktere vergoeding van medische bijstand in dan de meeste Europese ziekenfondsen verlenen. Bovendien kan men voor deze bijstand alleen in aanmerking komen, als men werkt en een *carteira assinada*, een arbeidskaart heeft, hetgeen betekent dat er belasting betaald wordt en de werknemer geregistreerd is. Arbeiders en huispersoneel worden bijna nooit op deze basis ingehuurd. In mijn onderzoeksgebied had de volksverzekering geen contracten met artsen afgesloten, zodat men zelfs als men recht heeft op medische bijstand men deze feitelijk niet kan krijgen, tenzij men er minstens enige honderden kilometers voor wil reizen.

Voorts is er de FUNRURAL, een medische verzekering voor plattelanders, die verspreid over het hele land diverse plattelandshospitaaltjes heeft. In mijn onderzoeksgebied had deze instantie oorspronkelijk het ziekenhuisje in Campo Alegre gesticht en heeft dit een jaar later aan de aangetrokken artsen verkocht. De FUNRURAL heeft voorts een kantoortje in Conceição do Araguaia om de bijdragen van haar leden te innen.

De apotheken en drogisterijen verstrekken medicijnen, ook zonder doktersvoorschrift. Velen maken hier gebruik van om dokterskosten uit te sparen. Veel van de medische zorg zal in deze situatie van de apotheken afhangen. In het algemeen hebben zij tenminste een persoon in de zaak die redelijk ter zake kundig is, al kan deze geen verantwoordelijkheid voor het verloop van de ziekte nemen,

zoals een arts. De apotheken bereiden nooit zelf medicijnen, maar verkopen uitsluitend verpakte geneesmiddelen.

De armsten zijn aangewezen op volksgenezers en vroedvrouwen, die veelal naast dit beroep ook nog een andere bron van inkomsten hebben. De geneeswijzen van de volksgenezers bestaan uit bezwering van boze geesten, handoplegging, magnetisering en/of uit het voorschrijven van bepaalde kruiden. In zekere zin zijn beide systemen van geneeskunst complementair. Uit ander onderzoek kwam naar voren dat de arme mensen vaak eerst te rade gaan bij de veel goedkopere volksgenezers en, pas als dat niet voldoende soulaas biedt, naar een officiële arts gaan.²⁴⁹

Tot de belangrijkste maatschappelijke instellingen behoren de kerken, waarvan de Rooms Katholieke de omvangrijkste gemeenschap heeft. Deze kerk, in Conceição

De kathedraal van Conceição do Araguaia

do Araguaia vertegenwoordigd door dominicaner paters en nonnen, heeft begin deze eeuw reeds Conceição do Araguaia tot zetel van een diocesis gekozen. Als hoofdplaats van het bisdom heeft het stadje een kathedraal, terwijl er in

---

²⁴⁹ Zie bijvoorbeeld Plantenga 1982.

Redenção en São Geraldo do Araguaia een eenvoudiger kerkgebouw neergezet is. De andere urbane plaatsen hebben alleen gemeenschapshuizen. In Conceição do Araguaia is het kerkelijk administratieve apparaat en tevens een seminarie gevestigd. Voorts is er een gemeenschapshuis, waar onder meer de CPT, de landelijke commissie die zich met de strijd om de grond voor de arme boeren en *posseiros* bezighoudt, gebruik van maakt.

De sociaal werkers, nonnen en paters die actief zijn in de gemeenschapsvorming, vertellen dat hun werk onder de arme mensen erg bemoeilijkt wordt, doordat deze zo frequent migreren. De seizoenarbeid is hier debet aan, maar ook de veelvuldige verhuizingen over lange afstanden. Vaak zijn het juist de armsten die zeer vaak verhuizen en in mindere mate de midden- en hogere inkomensklassen. Met name onder de armen richt een deel van het sociaal werk zich op het voor de kerk 'legaliseren' van huwelijken. Het is tamelijk gebruikelijk om samen te wonen zonder een officieel huwelijk te sluiten of te laten inzegenen. Door de hoge arbeidsmigratie, waarbij de man vaak (in eerste instantie) zonder zijn gezin migreert, komt het veel voor dat hij in zijn nieuwe woonplaats met een andere vrouw een tweede gezin sticht. Deze toenemende instabiliteit van de gezinssituatie baart de meeste kerken zorgen.

Tot 1981 had het bisdom de beschikking over een eigen radiozender, die een grote steun was bij het educatieve werk van de kerk. Ook had de zender een belangrijke algemene informatieve functie op regionaal niveau, aangezien een groot deel van de bevolking analfabeet is en deze radio de enige was die afgelegen gemeenschappen in het oerwoud kon bereiken. De zender is evenwel door de GETAT (zie onder) uit de lucht gehaald, aangezien deze instantie de kerk beschuldigt van opruiende activiteiten onder de boerenbevolking in de streek.

De protestantse kerken zijn in de pioniersgebieden betrekkelijk actief in het evangeliseren en oprichten van eigen gemeenschappen. Met name de *Assembléia de Deus* (de Pinkstergemeente) heeft in alle urbane en veel van de rurale kernen een gemeente gesticht. In Conceição do Araguaia en de andere stadjes hadden voorts de Baptisten, Adventisten, de Zevende Dagskerk en de *Evangélico Tabernáculo de Jesus* kerkgemeenschappen opgericht.

In Campo Alegre echter had alleen de Pinkstergemeente een eigen kerkje. De kolonisatiemaatschappij die deze plaats gesticht heeft, had in haar plannen ook een Rooms

Katholieke kerk opgenomen. Nadat de bouw ervan voltooid was, waren de onderhandelingen over een te benoemen priester met die kerk nog niet voltooid. Het probleem was namelijk dat het bisdom zelf wilde bepalen wie er benoemd zou worden en geen inmenging duldde. Het bisdom wilde voorts twee gebouwen in Campo Alegre: de kerk die reeds gebouwd was en een gemeenschapshuis in de arme woonwijk. Het gaat hier in feite om een strijd tussen twee stromingen binnen de Katholieke kerk in Brazilië, welke men typeert als de 'officiële' en de 'alternatieve' kerk. De kolonisatiemaatschappij wil een priester die tot de eerste stroming behoort en het bisdom een vertegenwoordiger van de laatste. De kolonisatiemaatschappij is bang voor opruiende activiteiten van de 'alternatieve' kerk, die het volk tegen haar zou kunnen opzetten en voor arbeidsonrust zou kunnen zorgen op de bouwplaats en straks in het *frigorífico*.

Voorts zijn er in alle plaatsen bijeenkomsten van de *Umbanda*. Dit is een mengeling van Afrikaanse natuurgodsdiensten, volksgeloof en katholicisme. De aanhangers vormen geen kerkgemeenschap met leden, maar een veel losser organisatieverband. De beweging is sterk groeiende over heel Brazilië.

Naast de genoemde sectoren van maatschappelijke dienstverlening zijn er nog een aantal instellingen die minder gemakkelijk te groeperen zijn. Dit zijn politieke partijen, vakbonden, sportverenigingen, Lions- en Rotaryclub en andere verenigingen, zoals jeugdclubs en recreatieclubs.

De politieke partijen hebben in de onderscheiden pioniersplaatsen tenminste een of twee kantoortjes, met uitzondering van Campo Alegre, waar er geen is. De belangrijkste partijen zijn de PDS (*Partido Democrático Social*), de regeringspartij en de PMDB (*Partido do Movimento Democrático Brasileiro*), de oppositiepartij. De gouverneur van de deelstaat Pará was van de PMDB, zodat de leden en politici van de PDS lokaal het predikaat 'oppositiepartij' claimden voor de verkiezingen van november 1982.

Alleen in Conceição do Araguaia zijn twee sportverenigingen: een voetbalclub en een atletiekvereniging. Recreatieve clubs zijn er in Conceição do Araguaia meerdere, o.a. een *clube* of 'country club' (die een recreatiecentrum voor de beter gesitueerden beheert)

en een culturele vereniging. De Lions- en Rotaryclub zijn beide eveneens in Conceição do Araguaia gevestigd; alleen de Lionsclub heeft ook een afdeling in Xinguara.

Vakbonden zijn er in Conceição do Araguaia 3, in Rio Maria 2 en in Redenção 1. In Conceição do Araguaia zijn dat de vakvereniging van *fazendeiros*, een van winkeliers en een overheidsvakverbond van landarbeiders. De laatste functioneerde niet of nauwelijks en had in de andere twee nederzettingen geen afdeling.

8.3 OVERHEIDSINSTELLINGEN

Als laatste, maar niet als minst belangrijke categorie, komen de overheidsdiensten aan bod. Veruit de meeste organen zijn in Conceição do Araguaia geconcentreerd, omdat dit de hoofdplaats van de gemeente Conceição do Araguaia is, die voorheen ook het gehele gebied van de *município* Santana do Araguaia omvatte.

Het plaatsje Santana is bij de bestuurlijke herindeling, waarbij het gelijknamige district een zelfstandige gemeente werd, weliswaar de zetel van de nieuwe *município* geworden, maar het heeft daarbij nooit dezelfde overheidsdiensten als Conceição gekregen. Bijna alle diensten in deze laatste stad hebben dan ook beide gemeenten als werkgebied. Daarnaast zijn er nog een aantal bovengemeentelijke overheidslichamen, welke meestal een nog grotere regio als werkterrein hebben.

In het navolgende komen eerst de gemeentelijke diensten en daarna de bovengemeentelijke ter sprake. Voor hier verder op ingegaan wordt, dient eerst iets gezegd te worden over de herindeling van de *município* Conceição do Araguaia, welke in 1982 haar beslag kreeg.

De gemeentelijke instellingen van Conceição do Araguaia gaan, zoals gesteld, in het algemeen over de gehele oppervlakte van de *municípios* Conceição en Santana do Araguaia. De enige uitzondering hierop vormt het College van Burgemeester en Wethouders. Door fraude van de zittende burgemeester van Santana, is ten tijde van mijn veldonderzoek dit college ontbonden en zijn de bevoegdheden naar de deelstaat overgegaan. Deze situatie zou voortduren tot er bij de verkiezingen in november 1982

een nieuwe burgemeester en nieuwe wethouders gekozen en geïnstalleerd zouden zijn. Op bestuurlijk terrein gaf dit veel onduidelijkheid bij de gemeentelijke diensten in Conceição do Araguaia, die ook over Santana gaan.

Medio 1982 waren grote vorderingen gemaakt met een nieuwe gemeentelijke herindeling, waarbij de *município* Conceição do Araguaia opgedeeld zou worden in vier nieuwe gemeenten.²⁵⁰ Als hoofdplaatsen daarvan zijn Conceição do Araguaia, Redenção, Rio Maria en Xinguara aangewezen. De laatste omvat tevens de oude agrarische kern São Geraldo do Araguaia. Deze plaats is vanuit Xinguara evenwel alleen per vliegtuig te bereiken. Men kan erheen vanuit Conceição do Araguaia over de rivier, terwijl er vanuit Goiás een weg gaat naar het aan de overkant van de rivier liggende plaatsje Xambioá, vanwaar een pont vaart. Het is mogelijk dat er later een directe wegverbinding tussen Xinguara en São Geraldo komt, temeer daar men nu al via particuliere wegen van *fazendas* een eind weegs kan rijden. De route is echter nog niet geheel voltooid.

De nieuwe gemeenten hebben na het van kracht worden van de nieuwe indeling op 8 maart 1982 een *sub-prefeitura* (gemeentesecretarie) gekregen. Bij deze herindeling is de westelijke grens van het gebied bij Rio Maria en Xinguara enige tientallen kilometers richting São Félix do Xingú verschoven. Voorheen liep deze grens tussen deze plaatsen vlak langs de PA 070 en viel zelfs een deel van het stedelijk grondgebied van Xinguara in de gemeente van São Félix do Xingú.

Het doel van de operatie is dat de nieuwe gemeenten een eigen financiële huishouding krijgen. Dit betekent dat zij zelf belasting innen, een eigen begroting maken, hun afdrachten aan de deelstaat en de federatie doen en beslissen over de verkoop van gemeentegrond in de bebouwde kom. Voor de uitvoering van hun taken zijn zij echter afhankelijk van het gemeentelijke apparaat in Conceição do Araguaia. Over de vraag hoelang het zal duren tot zij eigen gemeentelijke diensten krijgen, bestond in Conceição do Araguaia grote onzekerheid. Gezien de situatie, zoals die ten aanzien van Santana do Araguaia gegroeid was, is het niet erg waarschijnlijk dat de diverse diensten spoedig in elk van de nieuwe hoofdplaatsen aparte afdelingen krijgen. Daar staat echter tegenover dat de belastingopbrengsten in de nieuwe gemeenten vele malen

---

²⁵⁰ Zie figuur 5.2.

hoger zijn dan die in het kwijnende Santana en dat, als gevolg van de afsplitsing, die in Conceição do Araguaia meer dan gehalveerd gaan worden. De situatie wordt nog ingewikkelder als men weet dat de (hoge) belastingopbrengst in de pioniersstadjes het criterium is geweest voor het opsplitsen van de gemeente en dat deze opbrengst sterk gebonden is aan de lokatie van de houtindustrie en daarmee aan het opschuiven van de frontier. De verwachting was dat Redenção, waar de zagerijen al in 1982 grotendeels weggetrokken waren, reeds in dat jaar een veel geringere opbrengst zou hebben dan in het jaar op basis waarvan de beslissing tot afsplitsing genomen werd. Dit zou dan wel eens kunnen betekenen dat deze plaats zich geen volledig gemeentelijk apparaat kan veroorloven. Rio Maria en Xinguara zijn zo mogelijk in nog sterkere mate afhankelijk van de houtindustrieën, zodat ook deze nederzettingen een dergelijke problematiek boven het hoofd hangt. Aangezien in dit pioniersgebied de economische activiteiten nog sterk in beweging zijn, blijft de situatie onzeker. Het zal dan ook erg moeilijk zijn om een goede planning voor de opbouw van een gemeentelijk apparaat voor de nieuwe gemeenten te maken.

Ten tijde van het onderzoek hadden de nieuwbakken gemeenten nog geen enkele overheidsdienst in werking. In alle hoofdplaatsen was een gemeentehuis in aanbouw. In Redenção en Rio Maria waren weliswaar al gemeentelijke administratiekantoorjes in een noodgebouwtje geopend, maar deze hadden medio 1982 nog geen taken opgedragen gekregen; men wachtte op de verkiezingen die in november van dat jaar gehouden zouden worden. Dan pas kon er een college van burgemeester en wethouders geïnstalleerd worden en kon er een beleid vastgesteld worden. Medio 1982 hadden de nieuwe hoofdplaatsen alleen een door de burgemeester van Conceição do Araguaia aangestelde leider, die vooral doende was met zijn verkiezingscampagne voor het burgemeesterschap.

Ondanks de reeds lang bestaande concentratie van de gemeentelijke diensten in Conceição do Araguaia, hebben deze een zeer rudimentair karakter. Officieel bestaan er, naast het bureau van de burgemeester, afdelingen voor landbouw, archief en kadaster, voor onderwijs, cultuur, sport en toerisme, voor publieke werken en voor volksgezondheid. In werkelijkheid echter blijft de activiteit van de afdeling landbouw, archief en kadaster beperkt tot

De oude en de nieuwe watertoren in Conceição do Araguaia

De Praça Municipal met het stadhuis van Conceição do Araguaia

het (gebrekkig) bijhouden van een stedelijke grondboekhouding ten behoeve van de gemeentelijke belastingheffing. De afdeling onderwijs, cultuur, sport en toerisme doet niet anders dan het beheer voeren over enkele gemeentelijke lagere scholen. De afdeling openbare werken draagt uitsluitend zorg voor de markt, de begraafplaats, de gemeentereiniging en voor het aanplanten van bomen langs een aantal straten. De afdeling volksgezondheid beheert slechts een eerste hulppost waar een arts en twee verpleegsters werken. Het secretariaat van de burgemeester regelt alle financiële en personele zaken; kenmerkend hierbij is dat de burgemeester persoonlijk over vrijwel alles, ook kleine zaken moet beslissen, vooral als gevolg van het ontbreken van competente ambtenaren. Het gehele gemeentelijke apparaat wordt gekenmerkt door een groot tekort aan financiële middelen en een uitermate gebrekkige huisvesting. Buiten de eigenlijke pionierssteden is van enige gemeentelijke bestuursactiviteit in het geheel niets meer te bespeuren.

De aanwezige overheidsinstellingen op deelstaat- en federaal niveau zijn over het algemeen beter georganiseerd en vertonen meer activiteit. Voor het functioneren van de frontier zijn de volgende het belangrijkste: de landbouwvoorlichtingsdienst EMATER, die onder het hoofd kredietverstrekking (zie boven) reeds aan de orde is geweest, de *Fazenda Estadual*, de SUCAM, de GETAT, de COSANPA en de CELPA.

De laatste twee instanties zijn respectievelijk het staatswaterleidingbedrijf en de staatselectriciteitsmaatschappij. Deze zijn eerder in dit boek al ter sprake geweest; buiten Conceição do Araguaia zijn zij (nog) niet werkzaam. Beide instanties hebben het staatsmonopolie op de levering van hun diensten.

De *Fazenda Estadual* is het bureau van de deelstaat dat voor de inning van bepaalde belastingen zorgt. De belangrijkste is de *Imposto sobre Circulação de Mercadoria* (ICM), te vergelijken met de Nederlandse BTW. De ICM bedraagt 16% voor verkopen die binnen een en dezelfde deelstaat plaatsvinden. In geval van 'export' van Pará naar een andere deelstaat (vooral hout en rijst) dient men 11% aan Pará te betalen, terwijl de resterende 5% aan de 'importerende' deelstaat moet worden afdragen. Als er naar Pará 'geëxporteerd' wordt, is 9,5% van de waarde van de zending, af te dragen als ICM, voor de 'exporterende'

deelstaat (dit geldt bijvoorbeeld voor allerlei artikelen uit het Zuidoosten) en 6,5% voor Pará. Bij export naar het buitenland hoeft er geen ICM betaald te worden. De houtexporteurs zouden daarom na export afdrachten die over de ongezaagde bomen betaald zijn terug kunnen vorderen. Zij klagen er echter over dat de deelstaat hierbij niet thuis geeft. Hoewel het helaas niet mogelijk gebleken is om informatie te krijgen over het volume van de belastingafdrachten, staat vast dat deze toch een vrij grote bron van inkomsten voor de deelstaatregering in Belém zijn. Volgens het hoofd van deze dienst is het duidelijk dat 'Belém' aan de regio van Conceição do Araguaia 'verdient': er vloeit meer belasting naar het noorden dan dat de deelstaat in het 'Sul do Pará' investeert. De inning van de ICM geschiedt deels via controleposten langs de doorgaande wegen, die de vrachtauto's met hout, vee enz. aanhouden en controleren. Fraude is hier echter niet uitgesloten, aangezien volgens het hoofd van de dienst zijn 'material humano' nogal 'fraco' (zwak) is.

1,5% van de ICM is bestemd voor het financieren van de scholing voor kinderen in de leeftijd van 6 tot 16 jaar. Dit is het *salário de educação*. Het bedrag dat een bedrijf hiervoor betaalt, mag ook rechtstreeks aangewend worden voor een eigen school van het bedrijf, mits het behalve de kinderen van de eigen werknemers ook kinderen 'van buiten' toelaat. Veel grotere *fazendas* hebben zodoende een eigen schooltje en een leerkracht. Kleinere bedrijven mogen met dit geld ook gezamenlijk een school financieren. Op deze wijze wordt ook de grote particuliere school van Campo Alegre betaald, zonder dat deze duurder is dan de gewone openbare onderwijsinstellingen. De school ontvangt daartoe de afdrachten van de bedrijven die in het slacht-/vrieshuis participeren.

Een zeer belangrijke federale dienst (van het ministerie van volksgezondheid) is de SUCAM *Superintendência das Campanhas contra a Malaria*, de malariabestrijdingsdienst, die al sinds 1963 in de regio van Conceição do Araguaia actief is. In totaal zijn er in Conceição do Araguaia 107 mensen werkzaam, die verdeeld in 14 teams alle gehuchten en huizen in het gebied twee maal per jaar bezoeken. Zij spuiten dan een DDT-oplossing op de wanden van alle huizen en hutten, zodat malariamuggen die er op neerstrijken vernietigd worden en de transmissiekans vermindert. Ook controleren zij de bevolking op besmetting met malaria. Deze dienst is letterlijk de enige die *alle*

gehuchten bezoekt; bij die gelegenheid telt zij ook alle aanwezige bewoners, zodat zij tweemaal per jaar een compleet beeld kan geven van de exacte lokatie van de bevolking. De SUCAM bezoekt plaatsen waar zelfs de volkstellers van het IBGE niet komen. De ambtenaren gaan zo ver mogelijk per jeep en trekken vervolgens met de DDT-spruit op de rug over paadjes nog verder het binnenland in. Ondanks deze intensieve activiteiten is het nog steeds niet gelukt om de malaria uit te roeien, waarschijnlijk mede door de voortdurende instroom van nieuwe migranten, van wie een deel uiteraard besmet is.

De meest recente en zonder enige twijfel *de facto* machtigste overheidsinstantie in Conceição do Araguaia is de GETAT (*Grupo Executivo das Terras do Araguaia-Tocantins*). Dit orgaan is in 1980 ingesteld en heeft vestigingen in Conceição do Araguaia, Tucuruí, São Geraldo do Araguaia, Açailândia, Imperatriz en Araguaína. Het ressorteert rechtstreeks onder de nationale veiligheidsraad en heeft als taak om een oplossing te vinden voor de zeer ernstige grondconflicten in het oostelijke Amazonegebied, tussen enerzijds *posseiros* (grondkrakers) en Indianen en anderzijds veetelers, grootgrondbezitters en grondspeculanten. Door de grote instroom van migranten zijn er in het gebied van Conceição do Araguaia vele duizenden die trachten een stukje grond te bemachtigen. De GETAT tracht op twee manieren iets aan deze situatie te doen. Ten eerste verplicht zij iedere grondeigenaar om op haar kantoor te komen bewijzen dat de grond inderdaad legaal eigendom is. Ieder die dat niet kan wordt als *posseiro* beschouwd. Onder de *posseiros* voert de GETAT een politiek van *assentamento de emergência*: een 'nood-vestiging' van grote aantallen landzoekenden op naar verhouding kleine percelen staatsgrond. Deze worden voor weinig geld aan de mensen verkocht, nadat ze in het terrein opgemeten en afgebakend zijn. De oppervlakte van deze percelen bedraagt soms niet meer dan 20 ha, terwijl de voor het Amazonegebied geldende norm voor een *minifundio* van de INCRA 100 ha is (ABRA 1984b: 52). Om deze politiek uit te voeren heeft de GETAT meer bevoegdheden en macht dan elke andere instantie. Het rayon Conceição do Araguaia heeft een oppervlakte van 180.000 km²; er werken 100 GETAT ambtenaren. In 1982 werden 6.000 *posses* gelegaliseerd en aan 3.000 andere personen grond verstrekt. Desalniettemin is vooral vanuit de CPT van de katholieke kerk veel kritiek op het functioneren van de

GETAT (zie hierover Poelhekke 1984 H.7.). In Conceição do Araguaia heeft de GETAT een nieuw en groot kantoor laten bouwen, buiten het centrum. De dienst beschikt over de modernste transport- en communicatiemiddelen en over een omvangrijk budget, waarmee zij schril afsteekt bij alle andere overheidsdiensten. Propagandadoeleinden zijn hieraan niet vreemd, gezien het feit dat de GETAT, als orgaan van de centrale overheid opereert in een deelstaat waar niet de regeringspartij maar de oppositie aan de macht is. Om de bevolking gunstig te stemmen en om te trachten de critici van o.a. de CPT de wind uit de zeilen te nemen, verleent zij aan de boerengezinnen die zich tot haar wenden onder andere gratis medische hulp. De gemeente (waarvan het bestuur wel in handen is van de regeringspartij) wordt geholpen met wegebouwmachines om secundaire wegen aan te leggen.

8.4 CONCLUSIES

Het centrale thema van de hoofdstukken 7 en 8 bestond uit het vaststellen van de mate waarin bepaalde functies of groepen van functies van de onderzochte pionierssteden aan de frontier gebonden zijn en op welke wijze.

In par.7.2 is aandacht besteed aan de activiteiten die het meest direkt verband houden met de feitelijke openlegging van de frontier. De aanleg van landingsbanen, wegen en bruggen bleek als een van de eerste zaken ondernomen te worden. Het vliegverkeer naar en van de agrarische bedrijven bleek, zodra er meerdere wegen gereedgekomen waren, geleidelijk af te nemen. Luchttaxibedrijven kunnen dan ook als de voorhoede van de economische bedrijvigheid aan een frontier beschouwd worden.

Zodra de ontsluiting verbeterd is, nemen wegvervoerders hun plaats in en komen er in hun kielzog tal van benzinepompen, garagebedrijven en werkplaatsen waarin machines die in de ontbossing en de wegeaanleg gebruikt worden, gerepareerd worden. Vrijwel zonder uitzondering zijn deze activiteiten in de urbane kernen aan de doorgaande wegen gesitueerd. Daarnaast zijn er soms (afhankelijk van de periode waarin de plaats ontstaan is)

nog enkele bedrijven te vinden aan een vroegere landingsbaan; deze bedrijven behoren dan meestal tot de eerste vestigingen in de pioniersstad, uit de periode dat er nog geen wegverbinding was.

Andere functies die van belang zijn voor de communicatie binnen de frontier zijn de radiotelefonie en het openbare telefoonnet. Radiotelefonie wordt veel gebruikt voor het contact tussen vooral grote *fazendas* onderling en met de eigenaar in het zuiden van Brazilië. De telefoondienst beperkt zich tot de urbane centra, waarbij aanvankelijk slechts een telefoonkantoor (*posto de serviço*) geopend wordt en later pas een lokaal net aangelegd wordt. De verbinding tussen de centra en met de rest van Brazilië geschiedt via straalzenders.

De wegen worden druk bereden door vee-auto's, vrachtauto's met hout en (enkele) vrachtwagens met andere agrarische produkten (voornamelijk rijst) in de ene richting en wagens met consumptiegoederen en met benzine en dieselolie in de andere. Ook is er een vrij druk busverkeer tussen de centra onderling en met de buitenwereld. Enkele transportondernemingen zijn in een van de pioniersplaatsen zelf gevestigd, een groter deel is van buiten de frontier afkomstig. Voor alle vervoer spelen de stadjes een zeer belangrijke rol ten aanzien van de brandstofvoorziening en het onderhoud van de vrachtauto's en de bussen.

De volgende categorie ondernemingen die zich in de jonge pioniersstadjes vestigen zijn in het algemeen gericht op de verdere ontwikkeling van de primaire sector. In paragraaf 7.3 werd onderscheid gemaakt in de toelevering van inputs, de kredietverlening en de zakelijke dienstverlening. Voorts bleek de functie van woonplaats voor het arbeidsreservoir niet onbelangrijk te zijn voor het kolonisatiefront.

Een aanzienlijk deel van de detailhandel richt zich op de levering van allerhande inputs voor de agrarische bedrijven aan de frontier. Het gaat hier om constructiematerialen, gereedschappen en kleine machines, zoals motorzagen en waterpompen. Met name deze zaken volgen de frontier op de voet. Andere winkels die veel voorkomen, de zogenaamde 'winkels van sinkel' richten zich, naarmate het front opschuift, meer op de lokale klantenkring dan dat zij hun zaak verplaatsen.

De functie van de kredietverlening moet als zeer centraal gezien worden. De banken zijn voor het grootste deel

alleen in Conceição do Araguaia gevestigd en zijn zeer belangrijk als verschaffers van agrarisch krediet. Zij volgen de frontier niet op de voet en hebben in deze pioniersgebieden nogal (ongebruikelijk) grote regio's als werkgebied. Met uitzondering van één handelsbank hebben zij in de andere urbane centra dan ook geen vertegenwoordiging; pas na verloop van tijd, als de ontwikkelingen zich wat meer stabiliseren en de hoeveelheid werk verder toeneemt, openen zij meerdere vestigingen in de frontierregio's.

In het kielzog van de banken, die voor het verlenen van krediet een goede boekhouding en juiste eigendoms papieren eisen, volgen in de plaatsen waar zij een vestiging hebben tal van personen en bedrijven die de hiervoor vereiste zakelijke dienstverlening aanbieden. Dit zijn accountants en boekhouders, advocaten, landmeters, *despachantes*, agrarische adviesbureaus en agronomen. Afgezien van de accountants en de boekhouders zijn zij indirect voor bijna 100% afhankelijk van de banken, omdat hun diensten geheel op de kredietaanvragen afgestemd zijn. Naast particuliere agrarische adviesbureau's speelt ook de landbouwvoorlichtingsdienst van de overheid (EMATER) een belangrijke rol. Bij deze functies is opvallend, dat zij in overgrote meerderheid in de hoofdplaats Conceição do Araguaia te vinden zijn, en in aanzienlijk mindere mate in de andere pionierssteden vertegenwoordigd zijn. Dit is vooral een gevolg van het feit dat in Conceição do Araguaia bijna alle overheids-, bank- en juridische diensten gevestigd zijn.

Daarnaast zijn er, meer verspreid over het hele kolonisatiegebied, diverse veeartsen en bevoorradingswinkels voor de primaire sector. Agrarische loonbedrijven komen maar weinig in het gebied voor, omdat deze ten eerste een zéér groot werkgebied hebben (groter dan mijn onderzoeksregio) en ten tweede omdat veel veeteeltbedrijven er de voorkeur aan geven om voor bepaalde werkzaamheden een groep arbeiders te contracteren uit een naburige urbane kern.

Tenslotte zijn ook de hotels en de slaapzalen (*dormitórios*) van groot belang voor de primaire sector: de eerste als ontmoetingsplaatsen voor ondernemers van binnen en buiten het gebied, de laatste als overnachtingsgelegenheden voor handelsreizigers, nieuw-aangekomen migranten en een deel van de landarbeiders.

De aandacht voor de woonplaatsfunctie voor het arbeidsreservoir, dat naar behoefte voor werk aan de frontier ingeschakeld kan worden, richtte zich voornamelijk op het aantal mensen dat er woont, het werk dat zij verrichten, de plaats waar zij vandaan komen en de vraag hoe zij de slappe tijd, als er weinig werk in de kolonisatie is, doorkomen. Opmerkelijk is dat er bij de grotere plaatsen, die dicht bij de ontbossingen liggen, een grote seizoensfluctuatie in de bevolkingsomvang is: in de regentijd, als de houtzagerijen stilliggen en er tevens weinig of geen werk is in de landbouw en de veeteelt, verliezen Xinguara en Rio Maria een groot deel van hun bevolking. In Conceição do Araguaia en Redenção is de fluctuatie geringer, als gevolg van een wat meer gediversifiëerde werkgelegenheid in deze plaatsen. De kleine agrarische gemeenschappen die in het gebied verspreid liggen, houden hun bevolking over het hele jaar betrekkelijk goed vast. Uit het onderzoek bleek dat de pioniersbevolking in geografisch opzicht tamelijk mobiel is en dat zij verhuist naar gelang de situatie op de arbeidsmarkt zich in ongunstige zin wijzigt. Dit doet zich vooral voor in de jonge pionierssteden, waar men qua werkgelegenheid voornamelijk op de ontbossing en de daarmee verbonden activiteiten aangewezen is. Het werk in deze sector is nogal sterk seizoengebonden en verklaart de relatief hoge seizoensfluctuatie in het inwonertal van deze plaatsen. Een deel van de mensen die eigenlijk alleen in de droge tijd werk heeft (buiten de urbane centra) houdt zich gedurende de regentijd in leven door te werken als klusjesman in de bouw, sjouwer bij een rijstpellerij of door een handeltje te drijven. Desalniettemin is de seizoenwerkloosheid groot. De woonomstandigheden van de mensen die tot het arbeidsreservoir behoren en van hun gezinnen zijn eenvoudig, soms ronduit slecht. Het grootste deel van deze mensen is afkomstig uit een van de deelstaten van het Noordoosten; in het algemeen zijn zij al herhaalde malen gemigreerd.

In paragraaf 7.4 is aandacht besteed aan de ondernemingen die agrarische produkten verwerken, zoals de houtzagerijen, de rijst- en maïspellerijen, de houtindustrie en de vleesindustrie. Voor zover er in de streek van verwerkende industrie sprake is, vindt deze voor een niet onbelangrijk deel in de stedelijke nederzettingen plaats. De houtzagerijen staan weliswaar

vaak buiten de bebouwde kom, maar hun werknemers betrekken zij in het algemeen uit het nabijgelegen stadje. Plaatsen als Rio Maria en Xinguara bestaan bijna uitsluitend van de houtzagerijen. In de wat oudere plaatsen, zoals Redenção en Conceição do Araguaia, waar relatief weinig houtzagerijen zijn, omdat de vindplaatsen van mahonie er steeds verder vandaan zijn komen te liggen, worden wat meer andere verwerkende industrieën aangetroffen. De eerstgenoemde plaatsen zullen vermoedelijk een deel van hun bevolking verliezen als ook daar de houtzagerijen wegtrekken, zeker nu er een nieuwe penetratieweg van Xinguara naar het meer westelijk gelegen São Félix do Xingú geopend is, waarlangs rijke mahonievorraden te vinden zijn.

Met betrekking tot de rijstpellerijen moet opgemerkt worden dat deze niet altijd 'frontier volgend' genoemd kunnen worden, ook al gaat dit predikaat voor het merendeel van deze bedrijven wel op. De eerste pellerijen in Conceição do Araguaia zijn namelijk de eerste industriële bedrijven in die stad en hun vestiging dateert uit de tijd voordat in de streek de rijstproduktie van enige betekenis was. Vroeger moesten zij dan ook met eigen vervoer de rijst uit de omgeving van Altamira halen, omdat er lokaal nog vrijwel niets geproduceerd werd. Voor hun afzet zaten zij echter in Conceição beter dan in Altamira en bovendien bestond de verwachting dat de rijstproduktie in Zuidoost Pará spoedig op gang zou komen.

Afgezien van lokale slagers en slachterijen, was er tot voor kort vrijwel geen vleesverwerkende industrie in de streek. Het meeste vee werd of verkocht als fokvee aan naburige, pas opgerichte bedrijven, of werd per veewagen over meer dan duizend kilometer vervoerd naar een slacht-/vrieshuis. Eind 1982 is in Campo Alegre een nieuw groot slacht-/vrieshuis in bedrijf gekomen, dat het vee hoopt te betrekken uit een regio met een straal van 500 km. Dit *frigorífico* zal vermoedelijk een belangrijke stimulans zijn voor de regionale vleesproduktie en zal ook Campo Alegre spoedig en in versneld tempo doen uitgroeien tot een van de belangrijkste centra van de streek.

De afzet van de genoemde bedrijven is voor een groot deel, maar zeker niet alleen, gericht op het economische centrum van Brazilië. De pellerijen leveren vrijwel uitsluitend aan het noordoosten van Brazilië en voorzien verder in de lokale behoefte aan rijst en maïs. De houtverwerkende industrie is vooral gericht op de lokale en

regionale markt. De houtzagerijen produceren echter, evenals het slacht-/vrieshuis, vooral voor de grote afzetmarkten in het zuidoosten van Brazilië en daarnaast voor de export (o.a. via Belém).

Anders ligt dit met de toevoer van produkten naar het pioniersgebied. Afgezien van enige voedselgewassen, brandhout en gezaagd hout voor de bouw, worden vrijwel alle produkten uit het zuidoosten van Brazilië over de weg aangevoerd. De grote veeteelt- en mijnbouwondernemingen hebben in het algemeen zelfs permanent een eigen vrachtwagen op en neer rijden om industrieprodukten aan te voeren, omdat de prijzen ervan aan de frontier zoveel hoger liggen dan elders in Brazilië. De winkelbedrijven in de pioniersplaatsen leveren dan ook voornamelijk aan de kleine en middelgrote bedrijven en verder aan de lokale bevolking. Dit geldt eveneens voor de lokale nijverheid.

In hoofdstuk 8 is een beschrijving gegeven van de functies van de onderzochte pionierssteden die niet speciaal gericht zijn op de primaire sector, maar die vooral te maken hebben met de verzorging van de bevolking. Het gaat hier om de lokale verzorging, de maatschappelijke dienstverlening en het functioneren van de overheidsorganen.

De lokale verzorging bestaat uit een zeer gevarieerd scala van functies. Hieronder vallen kleine ambachtelijke bedrijven, winkels, de horecasector en allerlei activiteiten in de informele sector. Over het algemeen gaat het om kleine zaken, met uitzondering van enkele middelgrote winkels, die soms filiaalbedrijven zijn van regionale winkelketens. De ondernemers zijn veelal erg jong en recent naar de streek gemigreerd. Onder de informele sector vallen activiteiten als voedselbereiding, wasserij en prostitutie. In deze sector vinden vele gezinnen een inkomen dat hen door de moeilijke regentijd heen helpt, wanneer er weinig werk is in de agrarische sector.

Onder maatschappelijke dienstverlening vallen de onderwijsinstellingen, de medische voorzieningen, de kerken en een aantal verenigingen. De meeste onderwijsvoorzieningen zijn in Conceição do Araguaia te vinden, veel meer dan in de andere urbane centra. Dit is een belangrijke reden voor mensen uit de (midden)klasse van ondernemers om zich in deze plaats te vestigen. Ook voor medische zorg is Conceição do Araguaia belangrijk, zij het dat er ook in Xinguara verschillende klinieken zijn. Overigens zijn deze

voorzieningen, in verband met de afwezigheid van een goed werkende volksverzekering, vrijwel alleen van belang voor de bovenlaag van de bevolking, die er voor kan betalen. In kerkelijk opzicht is wederom Conceição do Araguaia het belangrijkste, als zetel van het bisdom. De sociale activiteiten van de kerk in de verschillende pioniersplaatsen zijn van belang, maar worden sterk bemoeilijkt door het feit dat grote groepen van de bevolking met de wisseling van de seizoenen verhuizen, waardoor er nauwelijks sprake is van gemeenschapsvorming. De protestantse kerken zijn ook actief in het gebied, met name de Pinkstergemeente.

De overheidsinstellingen zijn te verdelen in gemeentelijke en deelstaat- plus federale organen. Conceição do Araguaia verzorgt de gemeentelijke administratie van zowel de eigen gemeente als die van Santana do Araguaia. Eind 1982 werd een gemeentelijke herindeling van kracht, waarbij van Conceição do Araguaia de nieuwe gemeenten Redenção, Rio Maria en Xinguara afgesplitst werden. Een gemeentelijk apparaat was in de nieuwe *municípios* nog niet opgericht. Overigens bleken enkele van de bestaande diensten van de gemeente Conceição do Araguaia zeer slecht te functioneren, door gebrek aan geld en aan adequate leiding. Van de bovengemeentelijke organen zijn de werkzaamheden beter georganiseerd. Belangrijk zijn de federale- en deelstaatsbelastingdienst, de malariabestrijdingsdienst en de GETAT, die de grondeigendoms kwesties tracht te regelen. Al deze instanties hebben hun regionale kantoor in Conceição do Araguaia gevestigd, met enkele ondersteuningsposten in sommige andere plaatsen.

Uit het voorgaande komt duidelijk naar voren dat bepaalde functies meer, en andere minder met de pioniersactiviteiten aan de frontiers te maken hebben. Vooral de functies die gericht zijn op de primaire sector zijn typisch frontier-gericht. Zij volgen in verschillende mate het opschuiven van de frontier. Vooral de dienstverlenende en de administratieve functies hebben een meer 'sedentair' karakter: zij blijven langer in de regionale hoofdplaats, in casu Conceição do Araguaia, gevestigd. Toch spelen ook zij een cruciale rol in de ondersteuning van de economische ontwikkelingen aan de frontier.

CONCLUSIES

In de inleiding werd gesteld dat als gevolg van de grootscheepse integratiepolitiek die de Braziliaanse overheid zo'n twintig tot vijftientwintig jaar geleden is gaan voeren, er in het Amazonegebied nieuwe pioniersfrontiers ontstaan zijn. Behalve ontginningen van het oerwoud ten behoeve van de extensieve veeteelt en de kleinschalige akkerbouw, kent het pioniersfront ook een omvangrijke en spectaculaire stedelijke ontwikkeling. De snel groeiende urbane kernen, die veelal tegelijk met de ontsluiting van het gebied ontstaan, bereiken in het algemeen in slechts enkele jaren zo'n 10 tot 20.000 inwoners. De bewoners zijn voor een groot deel kolonisten die er permanent danwel tijdelijk wonen in afwachting van land en/of werk op het platteland. Daarnaast zijn er bewoners die juist een stedelijk beroep ambiëren; zij zijn het die in de urbane centra diverse bedrijven en diensten oprichten.

Doel van het onderzoek was na te gaan in hoeverre en op welke wijze er een relatie bestaat tussen enerzijds de stedelijke functies, de economisch-ruimtelijke structuur van de pionierssteden en de bestaansbasis van hen die er wonen en anderzijds het agrarisch pioniersfront. Kort gezegd, stond in deze studie de functionele rol die pioniersstadjes voor het nabijgelegen agrarisch kolonisatiefront vervullen centraal. De probleemstelling was als volgt geformuleerd:

Welke pionierssteden zijn er in het Braziliaanse Amazonegebied te onderscheiden en welke functionele rol vervullen de pionierssteden, gelegen in die delen van het Amazonegebied van Brazilië waar agrarische kolonisatie plaatsvindt, ten aanzien van het pioniersfront en wat is de daaruit voortvloeiende economisch-ruimtelijke structuur van die steden?

Uitgewerkt in een aantal deelaspecten leidde deze probleemstelling tot de volgende onderzoeksvragen:

- Hoe past het beeld van de ontwikkeling van pionierssteden in het Amazonegebied van Brazilië in een meer algemeen beeld van kolonisatiefrontiers, zowel binnen als buiten Brazilië?
- Welke pioniersfrontiers zijn er in het Braziliaanse Amazonegebied te onderscheiden op basis van de bevolkingsontwikkelingen in deze regio en welke invloed oefent de overheid hierop uit?
- Welke pionierssteden zijn er in het Braziliaanse Amazonegebied te onderscheiden op basis van het urbanisatieproces; in welke relatie staan de opkomst en de groei van deze pionierssteden tot andere ontwikkelingen die zich er aan de frontiers voordoen en welke rol vervult de overheid in dit urbanisatieproces?
- Welke functies zijn er in de pionierssteden te onderscheiden die betrokken zijn op het nabijgelegen agrarisch pioniersfront en welke economisch-ruimtelijke structuur is er het gevolg van?

De eerste vraag, waarbij het gaat om het schetsen van een *theoretisch kader* waarin het verschijnsel van de kolonisatiefrontiers in het Amazonegebied van Brazilië geplaatst kan worden, werd in hoofdstuk 2 beantwoord. Dit kader leidde tot vragen en oriëntatiepunten voor het verdere onderzoek en heeft aldus niet alleen de onderzoekspunten die tijdens het veldwerk centraal stonden gestructureerd, maar was tevens bepalend voor de statistische analyses in de hoofdstukken 3 en 4. De afbakening van frontiers en de identificatie van pionierssteden konden door middel van de bevindingen in hoofdstuk 2 hun beslag krijgen.

Hoewel er geen uitgekristalliseerde, algemeen aanvaarde definitie van het begrip *frontier* voorhanden is, kon gesteld worden dat het begrip duidt op een ruimtelijk proces, waarbij een samenleving een (voor haar) nieuw gebied occupeert. Dit occupatieproces gaat gepaard met economische integratie van, migratiebewegingen en cultuuroverdracht naar het frontiergebied.

De studie van pioniersfronten is geen nieuw verschijnsel in de geografie, in tegendeel, eind vorige eeuw werd deze al bedreven. Later is de aandacht voor het verschijnsel

kolonisatie afgenomen, onder andere omdat de meeste gebieden op aarde, die men voor bewoning geschikt achtte, min of meer bevolkt waren geraakt. De rol van de steden in het geheel van het kolonisatiefront is mede daardoor onderbelicht gebleven.

Het occupatieproces aan de frontiers wordt meer dan eens gezien als bakermat voor de volksaard en zelfs voor het staatsbestel in een land. Turner en Ricardo verheerlijkten de frontier als zodanig en wezen op de positieve effecten ervan voor het gehele land. Met name de toename van de vrijheid werd gezien als een gevolg van de kolonisatie-activiteiten. Domar wees, in zijn artikel *The Causes of Slavery or Serfdom*, er echter op dat de openlegging van pioniersgebieden evengoed een afname van de vrijheid tot gevolg kan hebben. Deze stelling geeft een verklaring voor het ontstaan van slavernij en lijfeigenschap. Voorwaarde hiervoor is dat de politieke machtsverhoudingen tussen de grootgrondbezitters en de landlozen of de kleine boeren dermate ongelijk verdeeld zijn dat de eersten de vrijheid van de laatsten, om naar het kolonisatiefront te migreren en er grond in bezit te nemen, vergaand kunnen beperken. Uit de betreffende publikaties blijkt niet altijd even duidelijk waar en wanneer het een dan wel het ander zich zal voordoen.

Er zijn ten aanzien van het openleggen van pioniersfronten diverse aspecten van belang.

In de vroege studies werd vooral aandacht besteed aan de veranderende communicatiekanalen en handelsstromen; later stelden diverse auteurs veranderingen in het landschap en de culturele aanpassingen meer centraal. In een enigszins afwijkende benadering wordt de frontier enerzijds geplaatst in de brede context van economische integratie in het wereldsysteem en de (onvermijdelijk) daaraan verbonden afhankelijkheidsrelaties en anderzijds in het lokale kader van culturele en ecologische veranderingen. Instabiliteit op economisch, sociaal en politiek terrein en verlies van lokale autonomie kenmerken in deze visie de frontiersamenleving.

In verscheidene studies worden de pioniersfronten als een voornamelijk agrarisch verschijnsel beschouwd en heeft men weinig of geen oog voor de urbane aspecten van het occupatieproces aan de frontiers. Het zijn Noord-Amerikaanse historici geweest die - toen zij het ontstaan van steden aan het Noord-Amerikaanse pioniersfront beschreven - opmerkten dat stedelijke ontwikkelingen zich

vaak al voordoen in de allereerste fase van occupatie. Daarbij kennen zij de steden een *actieve, leidende rol* toe ten aanzien van de verdere openlegging en occupatie van het omliggende frontiergebied. De verklaring hiervoor werd gezocht in de vele regionale functies die deze jonge steden vervulden voor de streek.

Voorts vormt het opnemen van migranten een niet onbelangrijk aspect van de frontierontwikkelingen; met name de urbane centra doen als zodanig dienst. Studies op dit terrein wijzen op de algemeen hoge verhuisfrequentie aan de frontiers. Bij nadere analyse komt naar voren dat veel pioniers *chronic movers* zijn, alvorens zich ergens voor langere tijd te vestigen. Naast een grote vestiging van migranten is er tevens sprake van een omvangrijk vertrek van pioniers. Onder meer het proces van remigratie zou hierin wel eens een rol kunnen spelen. Hoe het migratieproces aan de frontiers precies verloopt is vooralsnog niet duidelijk.

Tot slot wil ik voor de beantwoording van de eerste onderzoeksvraag ingaan op de gevolgen van de economische integratie voor de frontiergebieden. Werd aanvankelijk gedacht dat de economische integratie in een wijder verband tot ontwikkelig en welvaart zou leiden, onder invloed van het uitblijven daarvan is een tegengestelde visie ontwikkeld. Deze gaat uit van het bestaan van dusdanig ongelijke relaties tussen het kolonisatiegebied en het economische kerngebied, dat het eerste gedoemd is steeds armer te worden ten opzichte van het laatste gebied. Het ontstaan van dergelijke ongelijke relaties blijkt niet zo eenvoudig voor alle perifere gebieden verklaarbaar te zijn; ook de verschuivingen in de relaties leveren theoretische problemen op. Ten aanzien van de pioniersfrontiers in Brazilië richten diverse schrijvers hun aandacht op de theorie van Turner, Ricardo en Domar. Zij wijzen met name op de afname van de mogelijkheden van de (arme) pioniers om grond aan de frontier te occuperen en op het proces van de voortschrijdende proletarisatie van kleine boeren. Gedoeld wordt op het op grote schaal voortbestaan van conflicten over eigendomsrechten ten aanzien van de grond. Pioniers die naar de frontiers trekken om er landbouw en/of veeteelt te bedrijven, om zich aldus een bestaan op te bouwen, worden steeds vaker van hun grond verdreven door grote ondernemingen en speculanten. Het gevolg is dat deze boeren zich uiteindelijk blijvend als los arbeider moeten verhuren, en hun kansen op werk in de agrarische sector

bovendien afnemen, als gevolg van de afnemende behoefte aan arbeidskrachten op de meeste grote bedrijven, zodra deze de eerste opbouwfase doorlopen hebben. Behalve dat dit proces een beperking van de sociale mobiliteit van de pioniers inhoudt, betekent het tevens dat de pioniers steeds vaker en over grotere afstanden moeten verhuizen om werk te kunnen vinden. Bedoelde auteurs brengen dit proces in verband met de ongelijke economische relaties van het frontiergebied ten opzichte van het economisch kerngebied van Brazilië.

Een neveneffect hiervan is dat een toenemend deel van de geproletariseerde pioniers in nabijgelegen dorpen en plaatsen moet gaan wonen (en deze daardoor tot pionierssteden uitgroeien) op zoek naar of in afwachting van werk en bovendien ook vaak ten tijde van werk (op het platteland) in de stad verblijft en niet langer op het platteland zelf. Schmink (1981) wijst voorts nog op een zeer recente ontwikkeling aan een frontier in Amazônia, namelijk de tendens om de frontier als het ware 'af te sluiten' voor arme pioniers die voor eigen gebruik grond willen ontginnen en bewonen. Door al vóór de aanleg van nieuwe (toevoer)wegen de grond te verdelen onder grootgrondbezitters en deze ook af te palen, nemen de kansen voor arme pioniers op een *posse* af. Deze ontwikkeling zal, zo signaleert Schmink, eveneens een verhoogde tendens tot urbanisatie van pioniers tot gevolg hebben, zodat verwacht moet worden dat die ontwikkeling zich de komende tijd zal voortzetten. In hoeverre deze combinatie van een afname van de sociale mobiliteit en een toename van de ruimtelijk mobiliteit van de arbeiders ook in theoretische zin een juiste verklaring voor het ontstaan en de aard van ongelijke afhankelijkheidsrelaties kan zijn, lijkt echter minder duidelijk, zoals al in paragraaf 2.7. geconcludeerd werd.

De belangrijkste conclusie uit hoofdstuk 2 is dat het ontstaan van pionierssteden in het Braziliaanse Amazonegebied, ondanks het feit dat er weinig over de rol van dergelijke steden bekend is, geen bijzonder verschijnsel is in frontierregio's. Ook in pioniersgebieden elders binnen en buiten Brazilië zijn urbane centra vanaf het begin van de openlegging een normaal fenomeen geweest.

Om de pioniersfrontiers en de pionierssteden in het Braziliaanse Amazonegebied te *identificeren* en te *lokaliseren*, is in hoofdstuk 3 en 4 een analyse gemaakt van

de bevolkingsontwikkelingen en van het urbanisatieproces in Amazônia.

In hoofdstuk 3 is aan de hand van de gegevens van de volkstellingen van 1960, 1970 en 1980 op het niveau van de homogene microregio's, nagegaan welke regio's de afgelopen decennia relatief gezien een zeer snelle en/of omvangrijke bevolkingstoename doorgemaakt hebben en in welke periode die groei het sterkst was. De regio's die hieruit (met name op grond van hun attractiviteit voor migranten) als een pioniersfrontier naar voren kwamen, bleken in hoge mate overeen te stemmen met de gebieden waar de veeteeltexpansie zich concentreert; dit zijn ruwweg de zuid- en oostrand van het Amazonegebied. In het algemeen kan gesteld worden dat agrarische kolonisatiefrontiers in het Amazonegebied van Brazilië een omvangrijke instroom van migranten kennen.

De activiteiten van de overheid blijken hierbij een zeer belangrijke rol te spelen. Op macroniveau moet hier gewezen worden op het essentiële belang van de aanleg van penetratiewegen. De gebieden langs de wegen die het eerst zijn aangelegd, konden als voormalige frontiers gekarakteriseerd worden, terwijl de in latere jaren gereedgekomen penetratieroutes de meer recente frontiergebieden ontsloten hebben.

De aanleg van deze wegen vormt wel een belangrijke, maar geen voldoende verklaring voor het ontstaan van pioniersfronten; er zijn namelijk ook nieuwe wegen aangelegd die een dergelijke ontwikkeling niet of in mindere mate teweeggebracht hebben. Gesteld werd dat er ook rendabele investeringen in de door de weg ontsloten streken mogelijk moeten zijn. De overheidsbemoeienis om in dergelijke gebieden de migratie te stimuleren door er bepaalde projecten te entameren (onder meer geleide akkerbouwkolonisatie) moet achteraf ten dele als mislukt beschouwd worden. Er zijn naar deze regio's, die eigenlijk té ver van de grote afzetmarkten in het zuidoosten van Brazilië verwijderd liggen, namelijk veel minder kolonisten getrokken dan de bedoeling was. Andere door de overheid opgezette of gestimuleerde activiteiten - waarbij, behalve een grote hydro-electrische centrale en de instelling van een vrijhandelszone, met name de mijnbouwprojecten opvallen - lijken meer effect te sorteren. Het doel van deze projecten is echter niet zozeer het aantrekken van grote groepen migranten, als wel het stimuleren van de (nationale) economie. Desondanks oefenen deze, meest

grootschalige, activiteiten een aanzienlijke aantrekkingskracht uit op grote aantallen migranten.

Behalve door het deelnemen in grote projecten, heeft de overheid ook anderszins een niet licht te onderschatten invloed, en wel door het verlenen van belastingvoordelen - in de vorm van het kwijtschelden van een belastingsschuld - aan ondernemers die in het Amazonegebied produktief investeren. Met behulp van deze *incentivos fiscais* werden, behalve mijnbouw- en industriële ondernemingen, vooral grote veeteeltbedrijven opgericht. Zoals gesteld, zorgen juist de veeteeltbedrijven voor een verdere openlegging van het gebied door de aanleg van een netwerk van secundaire wegen en vergemakkelijken zij het toestromen van grote groepen, meest arme, migranten.

Het komt er in feite op neer dat de Braziliaanse overheid een grote invloed uitoefent op de openlegging van de pioniersfronten in het Amazonegebied, zij het dat zij de daarna plaatsvindende ontwikkelingen in de nieuw-ontsloten regio's slechts in beperkte mate kan beïnvloeden. Voorwaarde is immers steeds dat er rendabele investeringen mogelijk zijn. Binnen deze randvoorwaarde missen haar fiscale maatregelen en haar grootschalige projecten hun uitwerking echter niet.

Voorts kan uit de gesignaleerde bevolkingsontwikkelingen geconcludeerd worden dat de verschillende grootschalige economische activiteiten in het Amazonegebied, zoals veeteelt en mijnbouw, grotere migrantenstromen aantrekken dan de werkgelegenheid van deze projecten alleen kan rechtvaardigen. De overheid heeft hier vrijwel geen invloed op. Een onderbouwd en met adequate middelen ondersteund overheidsbeleid ten aanzien van de migratie bestaat er niet; dit zou - gezien de sociale en economische situatie in Brazilië - ook uitsluitend in de vorm van een federaal werkgelegenheidsbeleid effect kunnen hebben.

Het verloop van het urbanisatieproces aan de agrarische kolonisatiefronten was het onderzoeksobject van hoofdstuk 4. Evenals bij de beantwoording van de vorige vraag omtrent de bevolkingsontwikkelingen, heb ik mij ook ten aanzien van de urbane aspecten gebaseerd op de gegevens van de volkstellingen van 1960, 1970 en 1980. Op districtsniveau werd nagegaan welke plaatsen in 1970 tenminste 5.000 inwoners omvatten en/of in 1980 tenminste 10.000 zielen telden. Analyse van het groeitempo, de omvang van de groei en de absolute bevolkingsomvang van

deze kernen in de beide decaden leverde een typologie van steden op. Na vergelijking met de eerder geïdentificeerde frontiers konden de volgende conclusies getrokken worden.

- Pionierssteden zijn in de jaren zestig vooral ontstaan in de nieuw opengelegde gebieden tussen Belém en Brasília en in de jaren zeventig - in nog sterkere mate - langs de verbinding tussen Cuiabá en Acre, terwijl de ontwikkeling van pionierssteden langs de Transamazônica die langs de beide eerstgenoemde penetratiewegen lang niet kan evenaren. Dit laatste gebied kan door de relatief veel grotere afstand tot de grote afzetmarkten in het zuidoosten van Brazilië niet concurreren met de beide andere kolonisatiefronten.

- In de microregio's die als sterke frontiers gekenschetst werden, is de vorming van pionierssteden vanaf het begin van de opkomst van de frontier manifest. Er zijn met name kleine tot middelgrote pionierssteden ontstaan, terwijl de migranten de grotere, reeds langer bestaande steden, voorzover die in kolonisatiegebieden aanwezig zijn, hebben gemedend. De groei van de rurale bevolking overtreft in deze gebieden de groei van de urbane bevolking. De pioniers slagen er in deze regio's relatief vaak in om landbouwgrond te occuperen, danwel om werk te vinden als landarbeider in de openlegging en ontwikkeling van het gebied. Omdat de grond rond de bestaande, grotere centra al onder particulieren verdeeld was, er bovendien op korte afstand minder ontginningsactiviteiten te verwachten zijn en ook de concurrentie op zowel de rurale als de urbane arbeidsmarkt er groter is, verkiezen de pioniers in het algemeen de jongere centra als woonplaats.

- In de microregio's die als zwakke frontiers gekenschetst werden is de vorming van pionierssteden veel minder duidelijk: de urbane ontwikkeling voltrekt zich veelal in (de kleinere) bestaande kernen. Ook hier worden echter de grotere plaatsen door de migranten gemedend. Deze gebieden hebben in het algemeen een hoger percentage urbane bevolking dan in de sterke frontiers gebruikelijk is. Omdat in absolute zin er veel minder kolonisten heengetrokken zijn dan naar de 'sterke' frontiers, is enerzijds de noodzaak om nieuwe centra te stichten geringer en is anderzijds de mogelijkheid daartoe kleiner, omdat het draagvlak daarvoor in veel gevallen onvoldoende is.

- In de microregio's die als voormalige frontiers gekenschetst werden, valt op dat de (voormalige) pionierssteden er verder in omvang toenemen, terwijl er

daarnaast vaak van een rurale exodus gesproken kan worden. Het groeitempo van de steden ligt er echter lager dan in de sterke frontiers. Als eenmaal de eerste fase van de openlegging, waarin er relatief veel meer werkgelegenheid is dan in latere fasen, afgelopen is, trekken vele migranten weer verder. Een aantal zal eerst nog enige tijd proberen emplooi te vinden in het nabijelegen stadje. Tijdelijk is de arbeidsmarkt er, met name in de verzorgende sector, als gevolg van het aan de frontier traditioneel hoge geboortencijfer en de toestroom van landarbeiders, ook inderdaad wat ruimer. Dit moet echter, als er geen nieuwe werkgelegenheid in de urbane kernen aangeboden wordt, als een aflopende zaak beschouwd worden.

Sinds de koloniale tijd woonde de bevolking van het Amazonegebied in hoge mate geconcentreerd in een beperkt aantal grote steden (deels hoofdplaatsen van deelstaten of territoria) en er was nauwelijks van een netwerk van middelgrote en kleine plaatsen sprake. Het uitgestrekte gebied had daardoor, ondanks zijn geringe bevolking, een hoge urbanisatiegraad. De rest van de bevolking woonde zeer verspreid en veelal geïsoleerd op het platteland, langs de vele bevaarbare rivieren. Alleen het relatief veel dichter bevolkte West-Maranhão (met name de oostelijke regio's daarvan) en de Zona Bragantina in het noordoosten van Pará vormden een uitzondering op dit beeld. Deze gebieden zijn al eerder, begin deze eeuw, opengelegd en gekoloniseerd.

De kolonisatie brengt ingrijpende wijzigingen in het bovengeschetste nederzettingsspatroon teweeg, in die zin dat de recente openlegging en bewoning van Amazônia gepaard gaan met een opmerkelijke tendens tot deconcentratie van de stedelijke bevolking. De oude (hoofd)plaatsen verliezen er aan betekenis, terwijl andere, nieuwe urbane kernen, die meer verspreid over het gebied liggen, opkomen. Anders gesteld, de hiërarchie van steden komt er in snel tempo geheel anders uit te zien. Deze ontwikkeling gaat bovendien samen met een niet onaanzienlijke toename van de rurale bevolking ten opzichte van die welke in de steden woonachtig is.

Met betrekking tot de vraag welke rol de overheid in het urbanisatieproces vervult, kan gesteld worden dat de staat geen rechtstreekse invloed uitoefent. Alhoewel deze een summier beleidsprogramma heeft ten aanzien van de ontwikkeling van de middelgrote en kleine steden, zijn er

geen financiële of andere middelen voor gereserveerd. Niettemin zou de overheid graag zien dat de kleine en middelgrote steden een groter aandeel van de miljoenen migranten, die in Brazilië jaarlijks een woonplaats zoeken en veelal in de metropolen terecht komen, zouden opnemen. Zij schat de mogelijkheden voor een succesvol beleid op dit punt echter (zeer) laag in.

De laatste onderzoeksvraag heeft betrekking op de functies van de pionierssteden die betrokken zijn bij het nabijgelegen agrarisch kolonisatiefront en op de *economisch-ruimtelijke structuur* die daarmee samenhangt. Deze vragen werden op basis van veldwerk in Zuidoost Pará beantwoord. Hierover is in de hoofdstukken 5 tot en met 8 gerapporteerd.

De openlegging en kolonisatie van deze regio dateren uit de jaren zeventig en tachtig. Het urbanisatieproces is hier sinds de koloniale tijd niet anders verlopen dan in andere pioniersgebieden in Amazônia. Vaak zijn de persoonlijke inspanningen van een persoon of van een kleine groep mensen van doorslaggevende betekenis (geweest) voor het 'ontstaan' en de verdere uitgroei van een nieuwe pioniersplaats. Te denken valt voornamelijk aan de zorg dat bepaalde, cruciale, voorzieningen in deze plaats en niet elders, in een naburig gehucht, terechtkomen. Vooral de aanleg van een landingsbaan en het totstand brengen van een doorgaande wegverbinding blijken in de aanvangsfase uiterst belangrijk te zijn.

In paragraaf 5.4 is een opsomming gegeven van (andere) cruciale voorzieningen en/of functies voor de eerste en latere fasen van stedelijke groei: een school, een ziekenhuisje, (leiding)water en electriciteit in de aanvangsperiode; vervolgens diverse verzorgende bedrijven zoals garages, werkplaatsen voor machines, winkels in eerste levensbehoeften en houtzagerijen. Daarna volgen er (in de regio) meerdere grote en kleine agrarische bedrijven en (in de plaatsjes) bedrijven die op de verzorging daarvan gericht zijn, zoals boekhoud- en accountantskantoren, zaad- en graanhandels, bevoorradingswinkels, zaken in de veterinaire sector en banken. Tenslotte is het aantrekken van enige verwerkende industrie en/of van diverse overheidsdiensten van belang voor het voortbestaan en de verdere uitgroei van een pioniersstadje.

Alvorens dieper in te gaan op deze functies, in hoofdstuk 6 iets meer over de geografische structuur van

de pioniersplaatsen gezegd. Immers, behalve dat een stad gekenmerkt wordt door de functies die er zijn en de rol die zij voor elkaar, voor het omliggende platteland en voor andere, vaak verder weg gelegen steden vervullen, ontleent zij haar karakter ook aan de ruimtelijke neerslag van die functies en de manier waarop deze ten opzichte van elkaar gelokaliseerd zijn. In dit verband bleken twee zaken de aandacht te vragen.

Ten eerste kwam het grote belang van de communicatiekanalen naar voren, iets waar Bowman en Lattimore ten aanzien van pioniersfronten ook al op wezen (zie paragraaf 2.4.). Steeds weer bleken deze namelijk de samenbindende factor bij uitstek te zijn voor de commerciële activiteiten. Deze kanalen waren bepalend voor de lokatie van het latere centrum van de nederzetting. Welke activiteiten daar geconcentreerd zijn, hangt aan de ene kant af van het type frontier en de specifieke behoeften daarvan en aan de andere kant van het soort communicatiekanaal waarlangs het centrum zich genesteld heeft.

Ten tweede bleek er een samenhang te bestaan tussen enerzijds de dynamiek in de frontier, waarbij verschillende fasen - eventueel met een grote tussenpoos - elkaar opvolgen en anderzijds de veranderingen in de geografische structuur van de pioniersstadjes. Duidelijk kwam namelijk naar voren dat in de urbane kernen successievelijk meerdere commerciële centra ontstaan (zijn), die van elkaar afwijken qua type commercie en qua lokatie. Gesteld werd dat deze veranderingen veelal verband houden met het feit dat een bepaald soort frontier zich hoofdzakelijk van een bepaald type van transport bediend heeft. Dit werd in paragraaf 6.8 geïllustreerd aan de hand van een tweetal urbane centra in het agrarische kolonisatiefront van Zuidoost Pará.

Tenslotte is voor enkele pionierssteden in Zuidoost Pará meer in detail ingegaan op de vraag welke economische sectoren verbonden zijn met het nabijgelegen pioniersfront en op welke wijze dit het geval is.

Als eerste is aandacht besteed aan de activiteiten die het meest direct verband houden met de feitelijke openlegging van de frontier. De aanleg van wegen, bruggen en landingsbanen bleek als een van de eerste zaken ondernomen te worden. Het vliegverkeer naar en van de agrarische bedrijven bleek zodra er meerdere wegen

gereedgekomen waren, geleidelijk af te nemen. Luchttaxibedrijven kunnen dan ook als de voorhoede van de economische bedrijvigheid aan een frontier beschouwd worden.

Zodra de ontsluiting verbeterd is, nemen wegvervoerders hun plaats in en komen er in hun kielzog tal van benzinepompen, garagebedrijven en werkplaatsen waarin machines die in de ontbossing en de wegeaanleg gebruikt worden, gerepareerd worden. Vrijwel zonder uitzondering zijn deze activiteiten in de urbane kernen aan de doorgaande wegen gesitueerd. Daarnaast zijn er soms (afhankelijk van de periode waarin de plaats ontstaan is) nog enkele bedrijven te vinden aan een vroegere startbaan; deze bedrijven behoren dan meestal tot de eerste vestigingen in de pioniersstad, uit de periode dat er nog geen wegverbinding was.

De volgende categorie bedrijven die zich in de jonge pioniersstadjes vestigen zijn in het algemeen gericht op de verdere ontwikkeling van de primaire sector. In paragraaf 7.3 kwam naar voren dat in dit kader vooral de functie van de kredietverlening als zeer centraal gezien moet worden. De banken volgen de frontier echter niet op de voet en hebben in deze pioniersgebieden nogal (ongebruikelijk) grote regio's als werkgebied. Met uitzondering van één handelsbank hebben zij dan ook lang niet in alle urbane centra een vertegenwoordiging; pas na verloop van tijd, als de ontwikkelingen zich wat meer stabiliseren en de hoeveelheid werk verder toeneemt, openen zij meerdere vestigingen in de frontierregio's.

In het kielzog van de banken, die voor het verlenen van krediet een goede boekhouding en juiste eigendoms papieren eisen, volgen in de plaatsen waar zij een vestiging hebben tal van personen en bedrijven die de hiervoor vereiste zakelijke dienstverlening aanbieden. Dit zijn accountants en boekhouders, advocaten, landmeters, *despachantes*, agrarische adviesbureaus en agronomen. Afgezien van de accountants en de boekhouders zijn zij indirect voor bijna 100% afhankelijk van de banken, omdat hun diensten geheel op de kredietaanvragen afgestemd zijn. Ook een deel van de hotels drijft op de ondernemers in deze dienstverlenende sector, die om hun zaken te regelen tijdelijk in een pioniersstadje verblijven.

Daarnaast zijn er, meer verspreid over het hele frontiergebied, diverse veeartsen en bevoorradingswinkels voor de primaire sector. Agrarische loonbedrijven komen

maar weinig in het gebied voor, omdat deze ten eerste een zéér groot werkgebied hebben (groter dan mijn onderzoeksregio) en ten tweede omdat veel veeteeltbedrijven er de voorkeur aan geven om voor bepaalde werkzaamheden een groep arbeiders te contracteren uit een naburige urbane kern, die veelal als arbeidsreservoir fungeert.

Opvallend is in dit verband dat de wat oudere, grotere pioniersplaatsen in sterkere mate als arbeidsreservoir fungeren dan de jongere stadjes die dichter bij de ontbossingen liggen. Bovendien blijken de kleinere agrarische gemeenschappen in de regentijd, als er weinig werk is, beter in staat om hun bevolking vast te houden dan de grotere stadjes. Uit het onderzoek bleek voorts dat de pioniersbevolking in geografisch opzicht tamelijk mobiel is en dat zij verhuist naar gelang de situatie op de arbeidsmarkt zich in ongunstige zin wijzigt. Dit doet zich vooral voor in de grotere, jonge pionierssteden, waar men qua werkgelegenheid, voornamelijk op de ontbossing en de daarmee verbonden activiteiten aangewezen is. Het werk in deze sector is betrekkelijk sterk seizoengebonden en verklaart de relatief hoge seizoensfluctuatie in het inwonertal van deze plaatsen.

Daarnaast kan het inwonertal van zowel grotere als kleinere plaatsen wisselen als gevolg van de vestiging of het vertrek van mineralenzoekers en hun gezinnen. Dit hangt nauw samen met bodemvondsten, met name als het goud betreft. Meestal voltrekt het komen en gaan van duizenden mineralenzoekers zich buiten de bestaande urbane kernen om; veelal verblijven zij voor de duur van de mijnbouw bij de landingsbaan, die, als de vondst de moeite loont, ijlings aangelegd wordt.

De derde categorie bedrijven betreft die welke agrarische producten verwerken, zoals de houtzagerijen, de rijst- en maïspellereien, de houtindustrie en de vleesindustrie. Voor zover er in de streek van verwerkende industrie sprake is, vindt deze voor een niet onbelangrijk deel in de stedelijke nederzettingen plaats. De houtzagerijen staan weliswaar vaak buiten de bebouwde kom, maar hun werknemers betrekken zij in het algemeen uit het nabijgelegen stadje. Plaatsen als Rio Maria en Xinguara bestaan bijna uitsluitend van de houtzagerijen. In de wat oudere plaatsen, zoals Redenção en Conceição do Araguaia, waar relatief weinig houtzagerijen zijn, omdat de vindplaatsen van mahonie er steeds verder vandaan zijn komen te liggen, worden wat meer andere verwerkende industrieën aangetroffen. De

eerstgenoemde plaatsen zullen vermoedelijk een deel van hun bevolking verliezen als ook daar de houtzagerijen wegtrekken, zeker nu er een nieuwe penetratieweg van Xinguara naar het meer westelijk gelegen São Félix do Xingú geopend is, waarlangs rijke mahonievorraden te vinden zijn.

Met betrekking tot de rijstpellerijen moet opgemerkt worden dat deze niet altijd 'frontier volgend' genoemd kunnen worden, ook al gaat dit predikaat voor het merendeel van deze bedrijven wel op. De eerste pellerijen in Conceição do Araguaia zijn namelijk de eerste industriële bedrijven in die stad en hun vestiging dateert al uit de tijd voordat in de streek de rijstproduktie van enige betekenis was. Vroeger moesten zij met eigen vervoer de rijst uit de omgeving van Altamira halen, zolang er lokaal nog te weinig geproduceerd werd.

Afgezien van lokale slagers en slachterijen, was er tot voor kort vrijwel geen vleesverwerkende industrie in de streek. Het meeste vee werd of verkocht als fokvee aan naburige, pas opgerichte bedrijven, of werd per veewagen over meer dan duizend kilometer vervoerd naar een slacht-/vrieshuis. Eind 1982 is in Campo Alegre een nieuw groot slacht-/vrieshuis in bedrijf gekomen, dat het vee hoopt te betrekken uit een regio met een straal van 500 km. Dit *frigorífico* zal vermoedelijk een belangrijke stimulans zijn voor de regionale vleesproduktie en zal ook Campo Alegre spoedig in versneld tempo doen uitgroeien tot een van de belangrijkste centra van de streek.

De afzet van de genoemde bedrijven is voor een groot deel, maar zeker niet alleen, gericht op het economische centrum van Brazilië. De pellerijen leveren vrijwel uitsluitend aan het noordoosten van Brazilië en voorzien verder in de lokale behoefte aan rijst en maïs. De houtverwerkende industrie is vooral gericht op de lokale en regionale markt. De houtzagerijen produceren echter, evenals het slacht-/vrieshuis, vooral voor de grote afzetmarkten in het zuidoosten van Brazilië en daarnaast voor de export (o.a. via Belém).

Anders ligt dit met de toevoer van produkten naar het pioniersgebied. Afgezien van enige voedselgewassen, brandhout en gezaagd hout voor de bouw, worden vrijwel alle produkten uit het zuidoosten van Brazilië over de weg aangevoerd. De grote veeteelt- en mijnbouwondernemingen hebben in het algemeen zelfs permanent een eigen vrachtwagen op en neer rijden om industrieprodukten aan te

voeren, omdat de prijzen ervan aan de frontiers zoveel hoger liggen dan elders in Brazilië. De winkelbedrijven in de pioniersplaatsen leveren dan ook voornamelijk aan de kleine en middelgrote bedrijven en verder aan de lokale bevolking. Dit geldt eveneens voor de lokale nijverheid.

Dienstverlenende bedrijven en instellingen, zoals hotels, ziekenhuizen en klinieken, onderwijsinstellingen, kerken en in zekere zin ook de overheidsinstellingen, werken uiteraard zowel voor bevolking als voor de grote en de kleinere bedrijven aan de frontiers. Deze zijn (met uitzondering van de overheidsinstellingen, die alleen in de grotere hoofdplaatsen van de gemeente gelokaliseerd zijn) ruimtelijk nogal sterk gespreid, in die zin dat zij in de meeste urbane kernen voorkomen. Gezien de grote afstanden tussen de plaatsen en de slechte kwaliteit van de wegen is dit niet verwonderlijk. Hoewel deze bedrijven en instellingen vaak als een van de eerste in een urbane kern gevestigd zijn, en als zodanig van essentieel belang zijn voor de verdere uitgroei van de plaats, kunnen zij toch niet als stuwende werkgelegenheid gezien worden. Wel vormen zij onmisbare voorzieningen voor het ontstaan en het voortbestaan van een pioniersplaats.

Appendix A

STATISTISCHE GEGEVENS VAN AMAZÔNIA LEGAL

TABEL A.1. De absolute en relatieve bevolking van
Amazônia Legal, per homogene microregio in
1960, 1970 en 1980

homogene microregio	absolute bevolking			relatieve bevolking(%)		
	1960	1970	1980	1960	1970	1980
RONDÔNIA (RO)						
RO 001	70 783	116 620	503 125	1,4	1,6	4,5
ACRE (AC)						
AC 002	65 923	84 136	107 220	1,3	1,2	1,0
AC 003	94 285	133 870	199 673	1,8	1,9	1,8
AMAZONAS (AM)						
AM 004	57 095	65 485	91 150	1,1	0,9	0,8
AM 005	52 158	59 327	75 972	1,0	0,8	0,7
AM 006	59 871	63 024	76 516	1,2	0,9	0,7
AM 007	59 869	68 141	89 864	1,2	1,0	0,8
AM 008	35 091	33 411	37 694	0,7	0,5	0,3
AM 009	68 255	82 663	111 728	1,3	1,2	1,0
AM 010	388 876	588 883	966 211	7,5	8,2	8,7
RORAIMA (RR)						
RR 011	29 489	41 638	82 018	0,6	0,6	0,7
PARÁ (PA)						
PA 012	198 537	277 676	387 745	3,8	3,9	3,5
PA 013	15 006	22 554	52 743	0,3	0,3	0,5
PA 014	21 331	32 114	92 648	0,4	0,4	0,8
PA 015	11 047	17 835	56 805	0,2	0,2	0,5
PA 016	107 312	128 551	194 501	2,1	1,8	1,7
PA 017	75 915	86 062	90 573	1,5	1,2	0,8
PA 018	182 245	233 331	311 361	3,5	3,3	2,8
PA 019	30 485	57 834	206 970	0,6	0,8	1,9
PA 020	11 451	39 481	143 017	0,2	0,6	1,3
PA 021	26 472	49 331	76 787	0,5	0,7	0,7
PA 022	83 666	148 621	260 768	1,6	2,1	2,3
PA 023	131 167	149 922	181 305	2,5	2,1	1,6
PA 024	205 896	240 140	353 807	4,0	3,4	3,2
PA 025	422 648	680 216	1 039 202	8,2	9,5	9,3
PA 026	27 767	33 414	59 080	0,5	0,5	0,5
AMAPÁ (AP)						
AP 027	54 563	98 357	161 807	1,1	1,4	1,5
AP 028	14 326	18 123	18 271	0,3	0,3	0,2
MARANHÃO (MA)						
MA 029	41 307	58 646	115 994	0,8	0,8	1,0

MA 030	387 932	443 103	544 408	7,5	6,2	4,9
MA 031	200 503	330 361	539 676	3,9	4,6	4,8
MA 034	234 961	301 653	405 056	4,5	4,2	3,6
MA 035	345 099	345 804	404 437	6,7	4,8	3,6
MA 038	69 371	153 537	328 829	1,3	2,1	2,9
MA 039	59 387	99 079	148 052	1,1	1,4	1,3
MA 040	141 106	153 909	184 903	2,7	2,2	1,7
MA 042	78 039	87 832	109 849	1,5	1,2	1,0
MA 043	37 336	37 355	42 086	0,7	0,5	0,4
MATO GROSSO (MT)						
MT 332	49 919	65 779	285 168	0,8	0,9	2,6
MT 333	30 838	96 921	185 454	0,6	1,4	1,7
MT 334	21 731	50 731	91 333	0,4	0,7	0,8
MT 335	141 467	204 587	381 521	2,7	2,9	3,4
MT 336	40 386	116 033	143 180	0,8	1,6	1,3
MT 337	54 269	78 836	83 156	1,0	1,1	0,7
GOIÁS (GO)						
GO 345	98 124	167 987	234 418	1,9	2,4	2,1
GO 346	19 473	44 011	86 151	0,4	0,6	0,8
GO 347	58 347	67 101	72 691	1,1	0,9	0,7
GO 348	101 360	171 773	256 214	2,0	2,4	2,3

A.L.* 5 156 191 7 144 057 11 184 517 100,0 100,0 100,0

* = Amazônia Legal; inclusief de bevolking van de gedeelten van de homogene microregio's MA 32, 36, 37, 41, 44, GO 349 en 350 die binnen A.L. gelegen zijn (zie tabel 3.4).

Bronnen: IBGE, Censo Demográfico 1960, 1970 en 1980.

**TABEL A.2. De absolute en procentuele bevolkingstoename
in Amazônia Legal, per homogene microregio**

homogene microregio	1960-1970		1970-1980	
	absoluut	%	absoluut	%
RONDÔNIA (RO)				
RO 001	45 837	27,5	386 505	331,4
ACRE (AC)				
AC 002	18 213	27,6	23 084	27,4
AC 003	39 585	42,0	65 803	49,1
AMAZONAS (AM)				
AM 004	8 390	14,7	25 665	39,2
AM 005	7 169	13,7	16 645	28,1
AM 006	3 153	5,3	13 492	21,4
AM 007	8 272	13,8	21 723	31,9
AM 008	-1 680	-4,8	4 283	12,8
AM 009	14 408	21,1	29 065	35,2
AM 010	200 007	51,4	377 328	64,1
RORAIMA (RR)				
RR 011	12 149	41,2	40 380	94,0
PARÁ (PA)				
PA 012	79 139	39,9	110 069	39,9
PA 013	7 548	50,3	30 189	133,8
PA 014	10 783	50,5	60 534	188,5
PA 015	6 788	61,4	38 980	218,5
PA 016	21 239	19,8	65 950	51,3
PA 017	10 147	13,4	4 511	5,2
PA 018	51 086	32,9	78 030	33,4
PA 019	27 349	89,7	149 136	257,9
PA 020	28 030	244,8	103 536	262,2
PA 021	22 859	86,3	27 456	55,6
PA 022	64 955	77,6	112 147	75,5
PA 023	18 755	14,3	31 383	20,9
PA 024	34 244	16,6	113 667	47,7
PA 025	257 568	60,9	358 986	52,8
PA 026	5 647	20,3	25 666	76,8
AMAPÁ (AP)				
AP 027	43 794	80,3	63 450	64,5
AP 028	3 797	26,5	148	0,8
MARANHÃO (MA)				
MA 029	17 339	42,0	57 348	97,8
MA 030	55 171	14,2	101 305	22,9
MA 031	129 858	64,8	209 023	63,3
MA 034	66 692	28,4	103 403	34,3
MA 035	705	0,2	58 633	17,0
MA 038	84 166	121,3	175 292	114,2
MA 039	39 692	66,8	48 973	49,4
MA 040	12 803	9,1	30 994	20,1
MA 040	9 793	12,5	22 017	25,1
MA 043	19	0,05	4 731	12,7

MATO GROSSO (MT)

MT 332	23 860	59,6	220 290	339,5
MT 333	66 083	214,3	88 533	91,3
MT 334	29 000	117,6	40 602	80,0
MT 335	63 120	44,6	176 934	86,5
MT 336	75 647	187,3	27 147	23,4
MT 337	24 567	45,3	4 320	5,5

GOIÁS (GO)

GO 345	69 863	71,2	66 431	39,5
GO 346	24 538	126,0	42 140	95,7
GO 347	8 754	15,0	5 590	8,3
GO 348	70 413	69,5	84 441	49,2

A.L.*	1 987 866	38,6	4 040 460	56,6
Braz.	23 516 240	33,1	26 641 990	28,2

* = zie de noot bij tabel A.1.

Bronnen: IBGE, Censo Demográfico 1960, 1970 en 1980.

TABEL A.3. De bevolkingsdichtheid van Amazônia Legal per homogene microregio

homogene microregio	bevolkingsdichtheid (inw./km ²)		
	1960	1970	1980
 Rondônia (RO)			
RO 001	0,29	0,48	2,07
 Acre (AC)			
AC 002	0,90	1,15	1,47
AC 003	1,19	1,68	2,51
 Amazonas (AM)			
AM 004	0,27	0,30	0,42
AM 005	0,39	0,45	0,57
AM 006	0,25	0,27	0,33
AM 007	0,26	0,29	0,38
AM 008	0,10	0,09	0,11
AM 009	0,39	0,40	0,54
AM 010	1,94	2,93	4,81
 Roraima (RR)			
RR 011	0,13	0,18	0,36
 Pará (PA)			
PA 012	0,84	1,18	1,65
PA 013	0,07	0,12	0,27
PA 014	0,18	0,27	0,77
PA 015	0,04	0,07	0,21
PA 016	0,90	1,09	1,65
PA 017	3,29	3,73	3,93
PA 018	4,90	6,27	8,37
PA 019	0,42	0,79	2,84
PA 020	0,23	0,79	2,87
PA 021	1,84	3,43	5,34
PA 022	1,30	2,31	4,06
PA 023	20,35	23,26	28,12
PA 024	17,74	20,69	30,47
PA 025	253,52	480,38	733,90
PA 026	3,09	3,72	6,57
 Amapá (AP)			
AP 027	0,75	1,34	2,21
AP 028	0,22	0,28	0,28
 Maranhão (MA)			
MA 029	1,51	2,14	4,23
MA 030	15,85	18,11	22,25
MA 031	122,48	201,81	329,67
MA 034	7,04	9,04	12,14
MA 035	33,43	33,50	39,18
MA 038	2,28	5,05	10,82
MA 039	1,78	2,96	4,43
MA 040	14,57	15,89	19,09
MA 040	1,66	1,87	2,34
MA 043	2,53	2,53	2,85

MATO GROSSO (MT)

MT 332	0,06	0,11	0,46
MT 333	0,31	0,96	1,84
MT 334	0,73	1,69	2,98
MT 335	2,04	2,96	5,51
MT 336	1,71	4,90	6,05
MT 337	1,37	1,99	2,07

GOIÁS (GO)

GO 345	2,56	4,38	6,12
GO 346	0,74	1,66	3,25
GO 347	0,91	1,05	1,13
GO 348	1,03	1,75	2,61

A.L.*	1,04	1,43	2,24
Braz.	8,31	11,17	14,33

* = zie de noot bij tabel A.1.

Bronnen: IBGE, Censo Demográfico 1960, 1970 en 1980.

**TABEL A.4. Absolute en relatieve urbane bevolking van
Amazônia Legal in 1960, 1970 en 1980**

deel- staat code	1960		1970		1980	
	absolute aantallen	%	absolute aantallen	%	absolute aantallen	%
RO	30 842	43,6	60 541	51,9	239 436	47,6
AC	33 998	21,2	60 557	27,8	135 754	44,2
AM	239 659	33,2	409 278	42,6	869 020	60,0
RR	12 717	43,1	17 929	43,1	49 622	60,5
PA	630 672	40,7	1 037 340	47,2	1 702 403	48,5
AP	35 390	51,4	63 785	54,8	106 424	59,1
MT	121 916	34,2	239 524	39,1	673 069	57,5
N-GO	60 811	17,7	136 786	25,2	311 792	40,2
W-MA	482 198	25,6	577 288	24,7	1 026 527	32,0
A.L.	1 648 203	32,0	2 603 028	36,4	5 114 047	45,7
Braz.	32 004 817	45,1	52 904 744	56,0	82 013 375	67,7

Bron: IBGE, Censo Demográfico 1960, 1970 en 1980.

TABEL A.5. Absolute urbane bevolking in 1960, 1970 en 1980, per district* van Amazônia Legal.

HMR district (code)	1960	1970	1980
RO RONDÔNIA			
001 Ariqueimes (Ar)	849	963	13 972
001 Cacoal (Cl)	-	-	17 895
001 Guajará-Mirim (GM)	7 012	10 901	20 420
001 Ji-Paraná (JP)	1 278	4 285	32 765
001 Porto Velho (PV)	19 293	41 635	103 850
001 Vilhena (VI)	-	-	12 990
AC ACRE			
002 Cruzeiro do Sul (CS)	4 735	8 582	11 937
003 Rio Branco (RB)	17 104	34 988	89 799
AM AMAZONAS			
007 Humaitá (H)	1 184	1 175	10 177
009 Coari (Coa)	5 895	8 922	14 971
009 Tefé (T)	2 756	7 300	14 722
010 Itacoatiara (It)	8 747	15 944	26 808
010 Manacupuru (Mc)	2 561	5 116	17 153
010 Manaus (M)	152 432	286 083	620 510
010 Maués (Me)	4 093	6 011	11 206
010 Parintins (Pa)	8 934	17 062	30 314
RR RORAIMA			
011 Boa Vista (BV)	10 002	17 154	43 786
PA PARÁ			
012 Alenquer (Al)	6 895	10 923	16 728
012 Monte Alegre (MA)	3 842	6 274	11 022
012 Óbidos (Ob)	5 290	8 856	17 730
012 Oriximiná (Or)	3 865	6 887	12 336
012 Santarém (Sa)	24 498	52 665	104 866
013 Itaituba (Ita)	1 163	2 818	20 214
015 Altamira (Alt)	2 883	5 816	25 379
016 Breves (Be)	1 960	4 082	14 676
016 Portel (Po)	1 718	5 711	7 640
017 Soure (So)	6 591	9 018	11 474
018 Abaetetuba (A)	11 136	19 456	33 374
018 Cametá (Cm)	5 654	8 234	15 960
018 Igarapé-Miri (IM)	2 566	5 789	12 277
019 Marabá (Mr)	8 342	14 776	43 331
019 Tucuruí (Tu)	3 369	5 673	27 508
020 Conceição do Araguaia (CA)	2 270	5 435	18 618
020 Redenção (Re)	-	-	13 015
022 Capitão Poço (CP)	-	5 445	9 692
022 Paragominas (P)	-	1 790	12 659

022 Rondon (R)	-	-	11 873
023 Salinópolis (SI)	4 009	6 886	10 736
023 Vigia (V)	7 147	10 309	14 863
024 Bragança (Ba)	12 670	16 753	31 825
024 Capanema (Ca)	9 602	15 792	29 019
024 Castanhal (Cs)	9 319	25 191	53 043
024 S.Isabel do Pará (SI)	3 710	4 430	12 553
024 S.Miguel do Guamá (S)	2 455	4 006	10 113
025 Belém (B)	357 229	572 654	771 446
025 Icoraci (Ic)	11 464	30 218	58 864
025 Mosqueiro (Mo)	7 165	6 736	9 012

AP AMAPÁ

027 Macapá (Mp)	27 560	52 547	72 188
-----------------	--------	--------	--------

MA WEST-MARANHÃO

030 Cururupu (Cu)	4 822	8 843	10 667
030 Pinheiro (Pi)	6 537	12 143	20 318
031 Rosário (Rá)	6 999	8 576	12 009
031 Santa Luzia (Sz)	?	6 055	11 341
031 S.José de Ribamar (Ri)	?	13 014	17 794
031 S.Luís (SL)	124 606	209 558	253 312
034 Lago da Pedra (L)	1 723	5 194	12 144
034 Pindaré Mirim (PM)	4 542	7 656	11 257
034 Santa Inês (St)	?	15 345	41 143
035 Bacabal (Bl)	15 531	29 790	43 966
035 S.Mateus do Maranhão (SM)	?	5 245	13 689
035 Pedreiras (Pe)	10 189	19 862	30 985
036 Caxias (Ci)	19 092	31 701	58 788
036 Codó (Có)	11 089	19 915	35 815
036 Coroatá (Cá)	7 720	12 058	16 859
036 Itapecuru Mirim (Ip)	3 385	6 334	12 459
038 Imperatriz (I)	9 004	36 411	115 846
039 Barra do Corda (BC)	3 723	9 665	20 433
039 Grajaú (Gr)	2 539	4 318	11 375
040 Presidente Dutra (PD)	3 349	5 115	15 087
042 Balsas (Bs)	4 690	7 497	14 245
042 Carolina (Cr)	8 137	8 986	10 848

MT MATO GROSSO

332 Barra do Garças (BG)	-	7 580	28 122
333 Cáceres (Cc)	8 247	16 467	34 455
334 Tangará da Serra (TS)	-	-	12 162
335 Cuiabá (C)	43 112	85 598	172 454
335 Coxipó da Ponte (Cx)	-	4 331	30 461
335 Poconé (Pc)	4 702	7 993	13 200
335 Porto Velho (Pv)	-	4 754	31 864
335 Várzea Grande (VG)	6 441	8 741	40 860
336 Rondonópolis (Ro)	4 345	23 451	54 606
336 Vila Operária (VO)	-	-	10 296
337 Guiratinga (G)	4 203	5 988	9 371

GO NOORD-GOIÁS

345 Araguaína (Aí)	2 382	17 002	46 912
346 Colinas de Goiás (CG)	-	4 626	14 402
348 Gurupi (Gu)	4 148	14 622	28 195
348 Paraíso do N. de G. (PG)	-	6 224	15 595
348 Porto Nacional (PN)	4 926	9 381	20 517

* = districten zijn delen van municipios

Bron: IBGE, Censo Demográfico 1960, 1970 en 1980.

**TABEL A.6. Procentuele toename van de urbane bevolking
in de perioden 1960-1970 en 1970-1980, per
district* van Amazônia Legal**

MRH district (code)	1960-1970	1970-1980
RO RONDÔNIA		
001 Ariqueimes (Ar)	13,4	1350,9
001 Cacoal (Cl)	-	-
001 Guajará-Mirim (GM)	55,5	87,3
001 Ji-Paraná (JP)	235,2	664,6
001 Porto Velho (PV)	115,8	149,4
001 Vilhena (VI)	-	-
AC ACRE		
002 Cruzeiro do Sul (CS)	81,2	39,1
003 Rio Branco (RB)	104,6	156,7
AM AMAZONAS		
007 Humaitá (H)	-0,8	766,1
009 Coari (Coa)	51,3	67,8
009 Tefé (T)	164,9	101,7
010 Itacoatiara (It)	82,3	68,1
010 Manacapura (Mc)	99,8	235,3
010 Manaus (M)	87,7	116,9
010 Maués (Me)	46,9	86,4
010 Parintins (Pa)	91,0	77,7
RR RORAIMA		
011 Boa Vista (BV)	71,5	155,3
PA PARÁ		
012 Alenquer (Al)	58,4	53,1
012 Monte Alegre (MA)	63,3	75,7
012 Óbidos (Ob)	67,4	100,2
012 Oriximiná (Or)	78,2	79,1
012 Santarém (Sa)	115,0	99,1
013 Itaituba (Ita)	142,3	617,3
015 Altamira (Alt)	101,7	336,4
016 Breves (Be)	108,3	259,5
016 Portel (Po)	232,4	33,8
017 Soure (So)	36,8	27,2
018 Abaetetuba (A)	74,7	71,5
018 Cametá (Cm)	45,6	93,8
018 Igarapé-Miri (IM)	125,6	112,1
019 Marabá (Mr)	77,1	193,3
019 Tucuruí (Tu)	68,4	384,9
020 Conceição do Araguaia (CA)	139,4	242,6
020 Redenção (Re)	-	-
022 Capitão Poço (CP)	-	78,0
022 Paragominas (P)	-	607,2

022 Rondon (R)	-	-
023 Salinópolis (SI)	71,8	55,9
023 Vigia (V)	44,2	44,2
024 Bragança (Ba)	32,2	90,0
024 Capanema (Ca)	64,5	83,3
024 Castanhal (Cs)	170,3	110,6
024 S.Isabel do Pará (SI)	19,4	183,4
024 S.Miguel do Guamá (S)	63,2	152,4
025 Belém (B)	60,3	34,7
025 Icoraci (Ic)	163,6	94,8
025 Mosqueiro (Mo)	-6,0	33,8
AP AMAPÁ		
027 Macapá (Mp)	90,7	37,4
MA WEST-MARANHÃO		
030 Cururupu (Cu)	83,4	20,6
030 Pinheiro (Pi)	85,6	67,3
031 Rosário (Rá)	22,5	40,0
031 S.José de Ribamar (Ri)	?	36,7
031 S.Luís (SL)	68,2	20,9
034 Lago da Pedra (L)	201,5	133,8
034 Pindaré Mirim (PM)	68,6	47,0
034 Santa Inês (St)	?	168,1
034 Santa Luzia (Sz)	?	87,3
035 Bacabal (Bl)	91,8	47,6
035 Pedreiras (Pe)	94,9	56,0
035 S.Mateus do Maranhao (SM)	?	161,0
036 Caxias (Ci)	66,0	85,4
036 Codó (Có)	79,6	79,8
036 Coroatá (Cá)	56,2	39,8
036 Itapecuru Mirim (Ip)	87,1	96,7
038 Imperatriz (I)	304,4	218,2
039 Barra do Corda (BC)	159,6	111,4
039 Grajaú (Gr)	70,1	163,4
040 Presidente Dutra (PD)	52,7	195,0
042 Balsas (Bs)	59,9	90,0
042 Carolina (Cr)	10,4	20,7
MT MATO GROSSO		
332 Barra do Garças (BG)	-	271,0
333 Cáceres (Cc)	99,7	109,2
334 Tangará da Serra (TS)	-	-
335 Coxipó da Ponte (Cx)	-	603,3
335 Cuiabá (C)	98,5	101,5
335 Poconé (Pc)	70,0	65,1
335 Porto Velho (Pv)	-	570,3
335 Várzea Grande (VG)	35,7	367,5
336 Rondonópolis (Ro)	439,7	132,8
336 Vila Operária (VO)	-	-
337 Guiratinga (G)	42,5	56,5

GO NOORD-GOIÁS

345 Araguaína (Aí)	613,7	175,9
346 Colinas de Goiás (CG)	-	211,3
348 Gurupi (Gu)	252,5	92,8
348 Paraíso do N.de G.(PG)	-	150,6
348 Porto Nacional (PN)	90,4	118,7

* = districten zijn delen van municípios

Bron: IBGE, Censo Demográfico 1960, 1970 en 1980.

TABEL A.7. Inwonertallen van plaatsen die 250 inwoners of meer hebben in de gemeente Conceição do Araguaia in 1981 en 1982

plaats	1981/1	1981/2	1982/1	1982/2
Conceição do Araguaia	24.595	20.690	21.729	20.758
Redenção	14.976	17.282	17.894	19.176
Xinguara	14.759	13.268	18.470	16.890
Rio Maria	9.779	8.296	10.845	8.365
Garimpo do Cumarú	-	8.000	*	20.000
São Geraldo	2.454	2.820	4.452	4.433
Sapucaia	546	568	1.056	1.270
Jacy-Paraná	798	920	1.200	1.206
Floresta	612	672	1.032	1.089
Grota do Avião	-	1.579	1.665	1.071
Grota Guaraparã	-	-	809	809
Estaol	355	404	708	723
Mata Geral 1a	330	320	599	707
Alacilândia	720	632	675	676
Olaria Rio Maria	367	432	548	674
Itaipavas	524	564	736	661
Grota Rica	-	822	348	614
Banach	527	608	596	573
Vila Nova	360	360	415	500
Camacarú	249	268	407	463
Flor de Minas	-	-	409	454
Projeto Cumarú	-	20	224	452
Grotão de Pedra	-	-	446	446
Boa Vista do Pará	455	455	399	421
Acaba	294	348	419	419
Cachoeirinha	114	114	412	412
Princesa do Pará	22	628	696	406
Vista Alegre	66	60	308	399
Água Fria	373	588	512	396
São Vicente	158	212	296	385
Entroncam. do Cinquenta	127	127	379	379
Grota da Pedra 2a	-	-	471	378
Liberdade	233	238	240	365
Grota do Caxias	-	404	189	360
Centro do Expedito	136	136	174	355
Colônia do Xingú	278	288	340	349
Osvaldolândia	302	404	428	343
Boa Sorte	205	372	340	340
São Pedro 1o	204	304	332	332
Muarama	243	264	264	327
Três Fronteiras	-	-	260	312
Musa Ltd.	240	308	316	291
Sta. Luzia da Água Fria	241	312	364	290
Sul Pará	186	253	395	285
Paraíba	204	204	272	272

Beira Rio	85	108	132	272
Grota da Onça	-	-	182	270
Mad. Paraná-Pará	456	544	488	267
Taina Rekã	151	236	261	261
Três Cachoeiras	73	160	220	261
Pau Brasil	-	-	271	261
Grota do Brigadeiro	-	306	199	170
Sta. Ines	213	276	256	157
Grota da Pedra la	-	280	137	150
Paxibal	172	284	280	146
Grota do Osvaldo	-	547	185	115
Grota da Taboca	-	251	222	112
Grota das Cobras	-	389	96	108
Grota do Sargento	-	257	102	99
Mariazinha	193	252	48	81
Grota do Tarzan	-	333	128	66

- = niet bestaand

* = geen opgave (voor 1982/2 is een schatting opgegeven)

Bronnen: SUCAM 1981 en 1982.

TABEL A.8. Inwonertallen van plaatsen die 250 inwoners of meer hebben in de gemeente Santana do Araguaia in 1981 en 1982

plaats	1981/1	1981/2	1982/1	1982/2
Campo Alegre	1.362	1.742	2.192	2.192
Codespar	95	103	99	2.711
Barreira do Campo	510	822	872	1.500
Barreira Branca	2.063	3.336	1.742	1.041
Nova Esperança	532	748	605	641
Santana do Araguaia	682	557	544	416
Vale do Rio Cristalino	595	439	415	414
Boa Esperança	-	257	97	326
Mandir	40	120	243	303
Fatura	244	268	278	278
Atlas frigorífico	250	270	244	244

Bronnen: SUCAM 1981 en 1982.

TABEL A.9. Indeling van de bedrijfsvestigingen in een zestal pionierssteden in Zuidoost Pará, medio 1982

PLAATSNAAMCODE	cda	red	ca	rm	xin	sn
INWONERTAL (x1000 p.)	20	19	6	8	17	5
STICTINGSJAAR	1897	1969	1979	1973	1976	1980

BEDRIJVEN

HORECA/AMUSEMENT

bar/lunchroom/ijssalon	63+	77	6	40	39	1++
restaurant	2	11	1	4	4	2
hotel/slaapzaal	25	22	3	13	19	div
bioscoop/discotheek	1	2	-	2	1	-
'country club'	1	1	-	-	-	2
sportverenigingen	2	-	-	-	-	-
Lions club	1	-	-	-	1	-
Rotary club	1	-	-	-	-	-

LEVENS MIDDELEN EN HUISHOUDELIJKE ARTIKELEN

bakker	2	1	1	-	2	1
slager	15+	22	2	16	16	1
vishandel	-	2	-	-	-	-
groente-/fruitzaak/-stal	17+	16	-	11	18	-
voedsel en huish.art.	38+	50	4	25	34	-
supermarkten	5	3	2	-	2	1
overige levensmiddelenw.	-	1	-	-	2	-

NON FOOD (huishoudelijk)

gasdepot (butagas)	1	1	1	1	1	-
tassen/schoenen/textiel	53	41	8	17	36	1
meubels/h.h.apparaten	12	9	1	3	5	-
radio en t.v. (reparatie)	2	5	1	4	3	-
platenzaak	5	3	-	1	1	-
horlogerie/juwelier	9	6	1	3	5	-
tabakswinkel	1	2	-	1	4	-
(kantoor)boekh./speelg.	3	4	-	1	2	1
krantenkiosk	2	2	-	1	-	1
apotheek/drogist	13	16	1	9	18	1
fotozaak/fotograaf	5	4	-	1	4	-
'artesanato'	1	3	-	-	-	-

opticiën	1	-	-	-	-	-
----------	---	---	---	---	---	---

NON FOOD (niet huishoudelijk)

constr.m/verf/gereedsch.	10	11	3	3	7	-
motorzagendealer	1	2	1	3	2	-
machine handel	2	4	-	-	1	-
lasapparatuur	1	2*	-	-	1	-
wapenhandel	1	1	-	-	1	-
bevoorradingswinkel	2	2	-	2	5	-
dierenapotheek	1	2	-	2	1	-
graan-/zaadhandel	2	3	-	1	-	-
schrijfmachinehandel(rep)	1	1	-	-	-	-
koelinstallaties(reparatie)	3	-	-	-	-	-

'AUTOSHOPS'

benzinepomp	3	5	2	2	2	1
autowasserij	1	1*	-	-	1*	-
dealer	-	1	-	-	-	-
autoreparatie en onderdelenverkoop						
'automecánico'	10	16	2	5	13	-
'autoelétrica'	3	7	1	4	6	-
'borracharia'	5	5	1	2	8	-
autoveren(reparatie)	1	2*	-	-	2*	-
ov. auto/mach.reparatie	1	1	-	-	3	-
auto-onderdelenverkoop	5	8	2	6	8	-
bandenverkoop	2*	2*	-	-	1	-
accuwinkel	2*	3	1*	1	1	-
autoassecouresverkoop	1	-	-	-	1	-
schroothandel	1	3	-	1	2	-

VERVOERSBEDRIJVEN EN -VOORZIENINGEN

transportbedrijf	1	-	-	-	-	-
busonderneming	1	-	-	-	1	-
busgarage	1	-	-	-	-	-
busstation(rodoviaria)	1	-	-	-	1	1
vliegmaatschappij	1	-	1	-	-	2
taxistandplaats	3	5	-	2	4	-
vrachttaxistandplaats	2	2	-	1	1	-
luchttaxi's	1	3	-	-	-	1
landbouwvliegmaatschappij	-	1	-	-	-	-
vliegveld onverhard	1	-	-	1	1	-
vliegveld verhard	1	1	1	-	-	1
buslijndienst"	1	1	1	1	1	1
vlieglijndienst"	1	-	1	-	-	1

GROOTHANDEL/OPSLAG

groothandel	2	1	2	-	1	1
opslagbedrijven	1	4	1	1	1	1

VRIJE BEROEPEN

'despachante'	2	3*	-	1	2	-
advocatenkantoor	10	1*	-	-	-	-
accountant/boekhoudk.	11	5	-	1	2	-
landmeterskantoor	1	1	-	-	2	-
makelaarskantoor	2	2	-	2	-	-
agrariſch planbureau	4	1*	-	-	1	-
kolonisatiemaatschappij	1*	-	1	-	-	-
uitgeverij van dagblad	1	-	-	-	-	-
drukkerij	1	-	-	-	1	-
begrafenisonderneming	1	1	-	1	1	-
ziekenhuizen/klinieken	5	2	1	2	6	1
medisch laboratorium	1	1	-	-	-	-
arts (zelfstandig)	1	-	-	-	-	-
fysiotherapeut	1	-	-	-	-	-
homeopaat	-	-	-	-	1	-
oogarts	1	-	-	-	-	-
tandarts	4	6	2	5	4	-
tandtechnisch laboratorium	1	-	-	-	-	-
veterinaire kliniek	-	-	-	-	1	-

NIJVERHEIDS- EN AMBACHTELIJKE BEDRIJVEN

kleermaker	6	3	-	1	2	-
fietsenmaker	5	6	-	3	3	-
schoenmaker/schoenfabr.	3	1	-	1	1	-
meubelmaker/timmerman	11	7	2	2	5	-
meubel-/timmerfabriek	-	3	-	-	-	-
wagenmaker/smid	1	1	-	1	1*	-
bouwbedrijf	1	-	1	-	-	1
schilder	1	1	-	-	-	-
smederij	3	-	-	-	-	-
rijstpellerij	15	10	1	6	4	-
steenbakkerij	div	-	-	1	1	1
houtindustrie	1	20	1	7	70	1
overige industrie	1	1	1	-	1	1

MAATSCHAPPELIJKE DIENSTVERLENING

kerken	5	5	1	6	4	ia
kerkelijke instellingen	2	-	-	-	-	-

umbanda winkel	1	-	-	-	-	-
scholen	12	5	1	5	3	1
autorijsschool	1*	2	-	-	-	-
typeschool	1	-	-	1	-	-
naaischool	1	-	-	1	-	-
'primário & 1e grau'	6	1	1	1	2	-
'1e & 2e grau'	1	1	-	1	-	1
kleuterschool	2	1	-	1	1	1*
bibliotheek	1	-	-	-	-	-
politieke partijen	2	1	-	3	4	-
vakbonden	3	1	-	2	-	-
FUNRURAL	1	-	-	-	-	-

DIENTSTVERLENENDE BEDRIJVEN EN NUTSINSTELLINGEN

banken	5	2	1	1	1	1
wasserij	-	-	-	-	-	1
kapper/schoonheidssalon	13	5	2	8	10	-
CELPA (electriciteitsbedr.)	1	-	-	-	-	-
COSANPA (waterleidingb.)	1	-	-	-	-	-
part. waterleidingbedrijf	-	-	1	-	-	1
part. electriciteitsbedrijf	-	1	1	-	-	1
part. gemeentehuis	-	-	-	-	-	1
part. politie	-	-	-	-	-	1
markthallen/-plein	1	-	-	-	1	-

OVERHEIDSINSTELLINGEN

stadhuis	1	ia	-	-	ia	-
hulp-secretarie	-	1	-	1	-	-
rechtbank	1	-	-	-	-	-
politie (civiel/federal/mil)	3	2	-	2	-	-
GETAT	1	-	-	-	1	-
IBDF	-	-	-	-	1	-
INCRA	1	-	-	-	1	-
ITERPA	1	-	-	-	-	-
EMATER	1	1	-	1	1	-
SUCAM	1	-	-	-	-	-
posto fiscal estadual	1	1	-	-	1	-
overige belastingkantoren	1	1	1	-	-	-
overige overheidsinstell.	5	-	-	-	-	-

(TELE) COMMUNICATIEBEDRIJVEN EN -VOORZIENINGEN

TELEPARÁ (lokaal net)	1	1	-	-	-	1
" " ('posto de serviço')	-	-	ia	1	1	-
posterijen	1	1	-	1	1	1
radio-ontvangst	1	1	-	1	1	-

radiozender	-	-	1	-	-	-
(kleuren) t.v.ontvangst	1	1	-	1	1	-
satellietontvangst r/tv	-	-	-	-	-	1

cda = Conceição do Araguaia

red = Redenção

ca = Campo Alegre

rm

= Rio Maria

xin = Xinguara

sn

= Serra Norte

+ = dit getal is te laag omdat in Conceição do Araguaia de woonwijken die aan de rand van de stad gelegen zijn buiten de telling zijn gelaten. Hier bevinden zich nog een aantal bars, lanchonetes en enkele buurtwinkeltjes, zoals kruidenierswinkeltjes, fruitstalletjes en slaggers.

++ = in Serra Norte is nog een onbekend aantal bars in de arbeiderskampementen. Alcohol is overigens in het hele gebied van de mijnbouwonderneming CVRD niet (legaal) verkrijgbaar.

* = waarvan een enkele niet zelfstandig, maar gelieerd aan een ander bedrijf

ia = in aanbouw

div = diverse

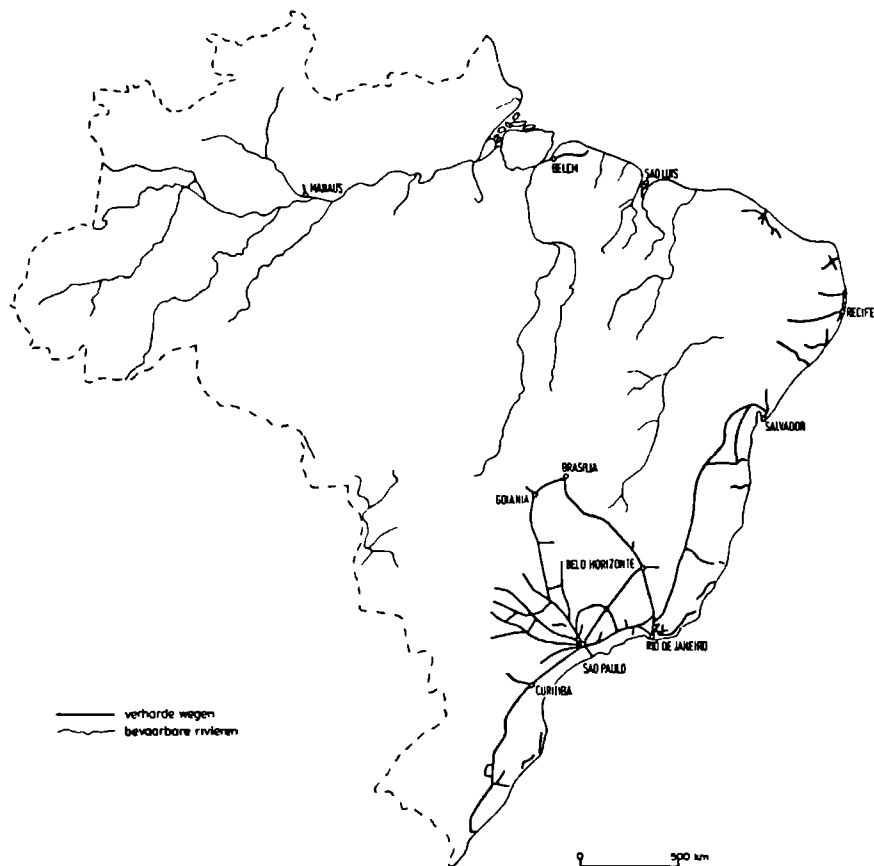
" = een of meerdere keren per week

Appendix B
OVERZICHTSKAARTEN VAN BRAZILIË

Figuur B.1: Deelstaten en territoria van Brazilië

Figuur B.2: De verharde wegen en de bevaarbare rivieren van Brazilië omstreeks 1960

- ABRA (1984a), *Boletim de Associação Brasileira de Reforma Agrária*, V.14, no.2, Mar./Abr.1984, pp.43-47.
- ABRA (1984b), *Boletim de Associação Brasileira de Reforma Agrária*, V.14, no.3, Maio./Jun.1984, pp.1-64.
- Allderdice, William (1972), *The Expansion of Agriculture Along the Belém-Brasília Road in Northern Goiás, Brazil*, University Microfilms, Ann Arbor, Mich. 1972.
- Andrade, Thompson Almeida; Celsius A.Lodder (1979), *Sistema urbano e cidades médias no Brasil*, IPEA/INPES, Relatório de pesquisa n.43, Rio de Janeiro 1979.
- Apestéguy, Chr. (1979), *La colonisation dirigée en Amazonie et la mise au pas de l'INCRA (Brésil)*, in: *L'encadrement des paysanneries dans les zones de colonisation en Amérique Latine*, Paris 1979, pp.119-123.
- Apestéguy, Chr. (1978); Théry, Hervé, *Les frontières du Nord-Brésil: de l'Indépendance au pacte amazonien*, *Cahiers des Ameriques Latines*, n.18, 1978, pp.69-75.
- Aragón, L.E. (1978), *Migration to Northern Goiás: Geographical and occupational mobility in Southeastern Amazônia, Brazil*, Ph.D.Diss., Michigan State Univ. 1978, (unpublished).
- Aragón, Luis E. (1978), *Mobilidade geográfica e ocupacional no norte de Goiás: um exemplo de migração por sobrevivência*, NAEA, Belém.
- Araújo, Aloisio Barboza de; Maria Helena T.Taques Horta; Cláudio Monteiro Considera (1973), *Transferências de impostos aos estados e municípios*, IPEA/INPES, relatório de pesquisa n.16, Rio de Janeiro 1973.
- Baer, Werner; Geiger, Pedro P.; Haddad, Paulo R. (coord.) (1978), *Dimensões do desenvolvimento brasileiro*, ed.Campus, Rio de Janeiro 1978.
- Baranano, E. (1976), *The Urban Development Policies of the IInd National Development Plan for Brazil*, I.F.H.P. Bulletin, 1976 n.5, pp.19-23.
- Barbira-Scazzocchio, Françoise (ed.,1980), *Land, People and Planning in Contemporary Amazônia*, Centre of Latin American Studies, Occasional Publication 3, Cambridge University 1980.
- Becker, Bertha K. (1969), *Changing Land Use Patterns in Brazil: The spread of Cattle Raising in São Paulo state*, *Revista Geográfica* n.71, 1969, pp.35-63.
- Becker, Bertha K. (1974), *A Amazônia na estrutura espacial do Brasil*, *Revista Brasileira de Geografia*, n.2, 1974, pp.3-36.
- Becker, Bertha K. (1978), *Uma hipótese sobre a origem do fenômeno urbano numa fronteira de recursos do Brasil*,

- Revista Brasileira de Geografia*, ano 40 n.1, pp.111-122.
- Becker, Bertha K. (1980), Agriculture and Development in Brazil, *Regional Development Dialogue*, vol.1, n.2, 1980, pp.160-184.
- Becker, Bertha K.; Machado, Lia (1980), Relações de trabalho e mobilidade na Amazônia brasileira: uma contribuição (gepubliceerd in het Engels in: Brazil, Spatial Organisation. A contribution to the 24th Intern. Congress of Geography in Tokyo, 1980, pp.361-390).
- Billington, Ray Allen (1949), *Westward Expansion*, New York 1949.
- Birch, Brian P. (1981), An English Approach to the American Frontier, *Journal of Historical Geography*, v.7, n.4, oct.1981, pp.397-407.
- Bispos do Brasil (1980), O documento da terra, *Espaço Agrário, Revista de Cultura Vozes*, ano 74, março 1980, pp.5-20.
- Block, Robert H. (1980), Frederick Jackson Turner and American Geography, *Ann. of the Ass. of Am. Geographers*, March 1980, v.70 n.1, pp.31-42.
- Blussé, L.; Wesseling, H.L.; Winus, G.D. (1980), History and Underdevelopment, *Itinerario*, 1980-1, Leiden.
- Bowman, Isaiah (1931), *The Pioneer Fringe*, New York 1931.
- Brazilian Gazette, The (1980), Brazil's Third National Development Plan, 1980-1985, year 7, special issue, London 1980.
- Brenner, Robert (1977), The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism, *New Left Review*, n.104, 1977, pp.25-92.
- Bret, B. (1975), Polulation et peuplement du Brésil d'après le recensement de 1970, *Problèmes d'Amérique Latine*, vol. 38, 28-11-1975, pp.6-29.
- Bridenbaugh, Carl (1955a), Cities in the Wilderness, The First Century of Urban Life in America, 1625-1742, New York 1955 (oorspr.1938).
- Bridenbaugh, Carl (1955b), Cities in Revolt, Urban Life in America, 1734-1776, New York 1955.
- Broek, Jan O.M. (1969), *Sociale Geografie*, Utrecht 1969.
- Butterworth, Douglas; Chance, John K. (1981), Latin American urbanisation, Cambridge U.P.
- Cardoso, Fernando H. Mueller, Geraldo (1977), Amazônia, expansão do capitalismo, São Paulo 1977.
- Carneiro, José Queiroz; Rodrigues, Eliene Jaques (1977), Amazônia - os incentivos como instrumento de absorção de mão-de-obra, v.III, SUDAM, Belém.
- Carvalho, José Alberto Magno de, e.a.(1977), Migrações internas na região Norte: Estudo de campo da região

- de Marabá, CEDEPLAR, Belo Horizonte, Maio 1977 (*niet gepubliceerd*).
- Carvalho, José Alberto Magno de; Morvan de Mello Moreira; Maria do Carmo Fonseca do Vale (1979), Migrações internas na Amazônia, in: Amazônia: desenvolvimento e ocupação, IPEA/INPES, Rio de Janeiro, Monogr. n.29, pp.193-242.
- Carvalho, José Otamar (1977), O ministério do Interior e as migrações internas, *Interior*, n.19, set./out. 1977, pp.40-45.
- Carvalho, O. de; Martine, George (1977), Migrações e urbanização, Concepção de políticas e instrumentos para a ordenação da migração interna no Brasil, MINTER, Brasília.
- Carvalho, Murilo (1980), Sangue da terra, a luta armada no campo, ed.Brasil Debates, Brasil Hoje n.2, São Paulo 1980.
- Casetti, Emilio; Gauthier, Howard L. (1977), A Formalisation and Test of the 'Hollow Frontier' Hypothesis, *Economic Geography*, 53(1), 1977, pp.70-78.
- CEDEPLAR (1979 a), Agropecuária na região Norte, Convênio CEDEPLAR-SUPLAN/MA, Belo Horizonte, fevereiro 1979, versão preliminar (*niet gepubliceerd*).
- CEDEPLAR (1979 b), Ocupação agrícola da Amazônia: primeiros estudos para a fixação de diretrizes, Belo Horizonte-Brasília, outubro 1979 + Anexos 1979 (*niet gepubliceerd*).
- CEDEPLAR (1979 c), Migrações internas na região Norte: o caso do Acre, Convênio SUDAM-UFMG-FUNDEP, Belo Horizonte 1979 (*niet gepubliceerd*).
- Centro de Estudios Migratórios, As migrações no Brasil hoje, *Cadernos do CEAS*, n.65, jan/fev. 1980, pp.26-32.
- Chapman, Keith (1979), People, Pattern and Process, An Introduction to Human Geography, London 1979.
- CNBB (1977), Pastoral da Terra, Estudos da CNBB n.11, São Paulo 1977.
- Costa, José Marcelino Monteiro da (ed.) (1979), Amazônia: desenvolvimento e ocupação, monogr. IPEA/INPES n.29, Rio de Janeiro 1979.
- Costa, Manoel Augusto (1977), Fecundidade e mortalidade no Brasil entre 1960/70: estimativas para microrregiões, *Pesquisa e Planejamento Econômico*, vol.7, n.2, Rio de Janeiro, agosto 1977, pp.261-291.
- CPT (1982) (Segretariado Nacional), Conflitos de terra no Brasil, Goiânia 1982.
- CRID (Centre de Recherche et d'Information pour le Développement) (1983), Brésil, Le projet GRAND CARAJAS, pillage et atteinte aux droits de l'homme en Amazonie, Paris 1983.

- Crush, J.S. (1980), On Theorizing Frontier Underdevelopment, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 1980 n.6, pp.343-351.
- Davidovich, Fanny (1964), Tipos de cidades brasileiras, *Revista Geográfica*, n.60, 1964, pp.5-17.
- Davidovich, Fanny (1978), Escalas de urbanização: uma perspectiva geográfica do sistema urbano brasileiro, *Revista Brasileira de Geografia*, n.1, 1978, pp.51-82.
- Deffontaines, P. (1938), The Origin and Growth of the Brazilian network of towns, *The Geographical Review*, vol.28, n.3, 1938, pp.379-399.
- Dias, Catharina V. (1972), Vida urbana na Amazônia, *Revista Econômica do BASA*, Belém, vol.2, n.1, 1972, pp.13-20.
- Documento de Puebla (1979), A Igreja está mais ao lado dos pobres, *Cadernos do CEAS*, n.62, julho/agosto 1979, pp.50-64.
- Domar, Evsey (1970), The Causes of Slavery or Serfdom, *Journal of Economic History*, 30, march 1970, pp.18-32.
- Ettlinger, Nancy (1981), Dependency and Urban Growth: A Critical Review and Reformulation of the Concepts of Primacy and Rank-size, *Environment and Planning A*, vol.13, n.11, 1981, pp.1389-1401.
- Ferrarini, Sebastião A. (1979), Transertanismo, sofrimento e miséria do nordestino na Amazônia, Petrópolis, 1979.
- Fine, Ben (1978), On the Origins of Capitalist Development, *New Left Review*, 109, 1978, pp.88-95.
- Fonseca, Ribamar (1980), Um repórter na Amazônia, Belém 1980.
- Foucher, Michel (1977 a), Actualités amazoniennes, *Bulletin de l'Association de Géographes Français*, 441-442, 1977, pp.125-132.
- Foucher, Michel (1977 b), La SUDAM et l'État Brésilien, organisateurs de l'Amazonie: Les fonctions idéologiques, administratives et économiques de l'État fédéral, dans: Cl.Bataillon, ;ag.Etat, Pouvoir et Espace dans le Tiers Monde, Paris 1977, pp.247-265.
- Foweraker, Joe (1981), The Struggle for Land, A Political Economy of the Pioneer Frontier in Brazil from 1930 to the Present Day, Cambridge 1981.
- Foweraker, Joe (1982), Accumulation and Authoritarianism on the Pioneer Frontier of Brazil, *Journal of Peasant Studies*, vol.1, oct. 1982, pp.95-118.
- Frank, A.G. (1978) The Development and Underdevelopment in the New World: Smith and Marx versus the Weberians, London 1978.
- Friedmann, John (1966), Regional Development Policy: A Case Study of Venezuela, Cambridge Mass. 1966.

- Friedmann, John (1973), *Urbanisation, Planning and National Development*, Beverly Hills/London 1973.
- Galvão, Marília Veloso (coord.) (1977 a), *Geografia do Brasil*, volume 1: Região Norte, IBGE, Rio de Janeiro 1977.
- Galvão, Marília Veloso (coord.) (1977 b), *Geografia do Brasil*, volume 4: Região Centro-Oeste, IBGE, Rio de Janeiro 1977.
- Garrido Filha, Irene (1980), *O projeto Jari e os capitais estrangeiros na Amazônia*, Petrópolis 1980.
- Gates, Paul W. (1968), *Frontier Estate Builders and Farm Laborers*, in: Hofstadter (1968), pp.110-119 (oorspr. 1957).
- Geiger, Pedro P. (1978), *As dimensões espaciais da urbanização no Brasil*, *Revista de Administração Pública*, vol.12, n.2, 1978, pp.91-116.
- Geografisch instituut, Rijksuniversiteit Utrecht, (1983), *Bijdragen voor de studiedag van de sectie geografie van ontwikkelingslanden van het K.N.A.G. over de rol van kleine en middelgrote steden in de regionale ontwikkeling*, Discussiestukken van de vakgroep sociale geografie van ontwikkelingslanden, n.19, jan.1983.
- Gibson, James R. (1980), *Russian Expansion in Siberia and America*, *The Geographical Review*, vol.70, n.2, 1980, pp.127-137.
- Gilbert, A.G.; Sollis, P.J. (1979), *Migration to Small Latin American Cities: A Critique of the Concept of 'Fill-in' Migration*, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, vol.70, 1979, n.2, pp.110-114.
- Godfrey, Brian (1979), *Road to Xingu: Frontier settlement in Southern Pará, Brazil*, Masters Thesis, Univ. of Calif., Berkeley 1979 (*unpublished*)
- Groot, A.D. de (1961), *Methodologie*, 's-Gravenhage 1961.
- Guitart, Françoise, *Caracteristiques des mouvements migratoire en Amazonie dan les Llanos Colombo-Venezueliens et la Guyane Venezuelienne entre 1950 et 1970*, *Amazonies Nouvelles*, 1977, pp.165-181.
- Gulley, J.L.M. (1959), *The Turnerian Frontier, A study in the Migration of Ideas*, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 1959, 3, pp.65-71 en 81-92.
- Hägerstrand, Torsten; Odeving, Bruno (1957), *Migration in Sweden*, Lund Studies in Geography, 1957.
- Hébette, Jean Acevedo Marin, Rosa (1979 a), *Co-lo-ni-za-ção para quem?*, NAEA, Série Pesquisa ano 1 n.1, Belém 1979.
- Hébette, Jean Acevedo Marin, Rosa (1979 b), *Un-plan-ned settlement in the Amazon region*, *Brazilian Economic Studies*, n.5, IPEA, Rio de Janeiro 1979, pp.139-162.
- Hébette, Jean Acevedo Marin, Rosa (1979 c), *Co-lo-ni-za-ção espontânea, política agrária e grupos sociais*,

- Amazônia: desenvolvimento e ocupação*, IPEA/INPES, n.29, 1979, pp.141-192.
- Hees, Dora Rodrigues e.a. (1980), *Marginalidade rural na microrregião Médio Tocantins-Araguaia*, Convênio IBGE-EMBRAPA (2a. fase), 1980 (*niet gepubliceerd*).
- Helmsing, Bert (1982), *Agricultural Production in the Periphery: Settlement Schemes Reconsidered, Development and Change*, vol.13, n.3, 1982, pp.401-421.
- Hennessy, Alistair (1978), *The Frontier in Latin American History*, London 1978.
- Hiraoka, Mario (1980), *Settlement and Development of het Upper Amazon: The East Bolivian Example*, *The Journal of Developing Areas*, n.14, April 1980, pp.327-347.
- Hofstadter, Richard; Lipset, Seymour M. (eds., 1968), *Turner and the Sociology of the frontier*, New York 1968.
- Hohé, Margreet (1979), *Brazilië, Landendocumentatie 1978* n.4, Koninklijk Instituut voor de Tropen, Amsterdam 1979.
- Hudson, J.C. (1977), *Theory and Methodology in Comparative Frontier Studies*, in: Miller; Steffen (1977), pp.11-31.
- Ianni, Octávio (1979a), *Ditadura e Agricultura*, Rio de Janeiro 1979.
- Ianni, Octávio (1979b), *A luta pela terra*, 2a. ed., Petrópolis 1979.
- Ianni, Octávio (1979c), *Colonização e contra-reforma agrária na Amazônia*, Petrópolis 1979.
- IBAM (1975), *Municípios do Brasil, Quinze anos depois*, Rio de Janeiro 1975.
- IBAM, *O prefeito brasileiro, cracterísticas e percepções*, Rio de Janeiro 1975.
- IBGE (1941), *Sinopse Preliminar do Censo Demográfico, IX Recenseamento Geral do Brasil - 1940*, Rio de Janeiro 1941.
- IBGE (1961), *Sinopse Preliminar do Censo Demográfico, IX Recenseamento Geral do Brasil - 1960*, Rio de Janeiro 1961.
- IBGE (1971), *Sinopse Preliminar do Censo Demográfico, IX Recenseamento Geral do Brasil - 1970*, Rio de Janeiro 1971.
- IBGE (1972), *Sinopse Preliminar do Censo Agropecuário, IX Recenseamento Geral do Brasil - 1970*, Rio de Janeiro 1972.
- IBGE (1977), *Brasil: Series Estatísticas Retrospectivas - 1977*, Rio de Janeiro 1977, 2 vol.
- IBGE (1979), *ag.Areas de Atração e Evasão Populacional no Brasil no período 1960-1970, Série Estudos e Pesquisas*, 4, Rio de Janeiro, 1979.

- IBGE (1979), Censo Industrial - Pará, Censos Econômicos de 1975, Série Regional, vol.2, tomo 4, Rio de Janeiro 1979.
- IBGE (1980), Pesquisa Nacional por Amostra de Domicílios 1978, vol.3, tomo 7, 8, Rio de Janeiro 1980.
- IBGE (1981), Sinopse Preliminar do Censo Demográfico, IX Recenseamento Geral do Brasil - 1980, Rio de Janeiro 1981.
- IBGE (1982), Sinopse Preliminar do Censo Agropecuário, IX Recenseamento Geral do Brasil - 1980, Rio de Janeiro 1982.
- IBGE-Conceição do Araguaia (1982a), Monografia Informativa, Município Conceição do Araguaia e Santana do Araguaia, 01.03.1982.
- IBGE-Conceição do Araguaia (1982b), Dados referentes a Pesquisa Nacional por Amostra de Domicílios, Conceição do Araguaia e Redenção, dezembro 1982, resultados preliminares. (niet gepubliceerd)
- IBGE/GECEO/SM (1969), Divisão do Brasil em Microregiões Homogêneas, Rio de Janeiro 1969.
- IDESP (1977a), Caracterização do sistema urbano do Pará, Série relatórios de Pesquisa 01, Belém 1977.
- IDESP (1977b), Diagnóstico do município de Conceição do Araguaia, Série relatórios de Pesquisa 04, Belém 1977.
- IDESP (1978), Anuário Estatístico do Pará, vol.2, Belém 1978.
- INCRA (1973), Urbanismo rural, Brasília 1973.
- INDA (1965), Estatuto da Terra, Lei n.4.504 de 30 de novembro de 1964.
- James, Preston E. (1942), Latin America, New York 1942.
- James, Preston E. (1975), Latin America, Indianapolis 1975.
- Katzman, Martin T. (1977a), Cities and Frontiers in Brazil, Regional dimensions of economic development, Cambridge Mass., 1977.
- Katzman, Martin T. (1977b), Social Relations on the Brazilian Frontier, in: Miller; Steffen (1977), pp.275-296.
- Mc.Kelvey, Blake (1973), American Urbanization: A Comparative History, Glenview 1973.
- Keller, Francisca Isabel Vieira (1975), O homem na frente de expansão: permanência, mudança e conflito, *Revista de História*, 102, São Paulo 1975, pp.665-709.
- Ketteringham, William J. (1972), The road to Belém, University Microfilms, Los Angeles 1972.
- Kleinpenning, J.M.G. (1973), Brazilië, Serie Panorama van de Wereld, Romen, Roermond 1973.
- Kleinpenning, J.M.G. (1975), The Integration and Colonisation of the Brazilian Portion of the Amazon basin, Nijmeegse Geografische Cahiers n.4, Nijmegen 1975.

- Kleinpenning, J.M.G. (1977), An Evaluation of the Brazilian Policy for the Integration of the Amazon basin, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, vol.68 (1977)5, pp.297-311.
- Kleinpenning, J.M.G. (1978), A Further Evaluation of the Policy for the Integration of the Amazon Basin, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, vol.69 (1978)1-2, pp.78-85.
- Kleinpenning, J.M.G. (1982), Competition for Space in Developing Countries: Some Latin American Examples and Suggestions for Further Research, *Boletín de Estudios Latinoamericanos y del Caribe*, n.33, Amsterdam 1982, pp.3-10.
- Kleinpenning J.M.G.; Volbeda S. (1984), Recent Changes in Population Size and Distribution in the Amazon Region of Brazil, in: J.Hemming (ed.), Changes in the Amazon Basin, vol.II: The Frontiers after a Decade of Colonisation, Manch.Univ.Press 1984 (in press).
- Kohlhepp, Gerd (1976a), Stand und Problematik der brasilianischen Entwicklungsplanung in Amazonien, *Amazoniana*, VI,1, Kiel, sept.1976, pp.87-104.
- Kohlhepp, Gerd (1976b), Planung und heutige Situation staatlicher kleinbäuerlicher Kolonisationsprojekte an der Transamazonica, *Geographische Zeitschrift*, 64(3), 1976, pp.171-211.
- Kohlhepp, Gerd (1977), Zum Problem von Interessenkonflikten bei der Neulanderschliessung in Ländern der Dritten Welt. Am Beispiel des brasilianisches Amazonasgebietes. In: Die Geographie und Didaktik zwischen Umbruch und Konsolidierung, Festschrift für Karl E.Fick, Frankfurter Beiträge zur Didaktik der Geographie, Band 1, herausgegeben von Karl Heinz Reinhardt, Frankfurt am Main 1977, pp.15-31.
- Kohlhepp, Gerd (1978a), Erschliessung und wirtschaftlichen Inwertsetzung Amazoniens, *Geographische Rundschau*, 30, H.1, 1978, pp.2-13.
- Kohlhepp, Gerd (1978b), Siedlungsentwicklung und Siedlungsplanung im zentralen Amazonien, Gedanken zum zentralörtlichen System "Agrovilla-Agrópolis-Rur&opolis", *Frankfurter Wirtschafts- und Sozialgeographische Schriften*, H.28, 1978.
- Kohlhepp, Gerd (1982) Bevölkerungsentwicklung und Verstädterung in Brasilien, *Geographische Rundschau*, 34(8), 1982, pp.342-352.
- Konetzke, R. (1965), Süd- und Mittelamerika I, Fischer Weltgeschichte Band 22, Frankfurt am Main 1965.
- Konrad, Victor (1981), An Iroquois Frontier; the North Shore of Lake Ontario During the Late Seventeenth Century, *Journal of Historical Geography*, vol.7, n.2, 1981, pp.129-145.

- Krüger, Hans-Jürgen (1975), *Kolonisation und Grossgrundbesitz in Ost-Amazonien, Lateinamerika* Institut Freie Universität, Berlin 1975 (Diskussionspapiere Reihe D) (*niet gepubliceerd*).
- Kuklinski, Antoni (ed.) (1978), *Regional Policies in Nigeria, India and Brazil*, New York 1978.
- Lattimore, Owen (1951), *Inner Asian frontiers of China*, American Geographical Society, New York 1951.
- Lattimore, Owen (1962), *Studies in Frontier History, Collected papers 1928-1958*, Paris 1962 (The frontier in history, pp.469-491, oorspr.1955).
- Lefferts, H.L. (1977), *Frontier Demography*, in: Miller; Steffen (1977), pp.33-55.
- Lodder, Celsius A. (1977), *O processo de crescimento urbano no Brasil, Pesquisa e Planejamento econômico*, vol.7, n.2, 1977, pp.459-476.
- Loy, Jane M.; Scott, Nina M. (1981), *The Frontier Revived, Latin American Research Review*, XVI, n.1, 1981, pp.252-257.
- Mahar, Dennis J. (1979), *Frontier Development Policy in Brazil: A Study of Amazonia*, New York; London 1979 (vert. uit het Portugees).
- Margolis, Maxine L. (1973), *The Moving Frontier: Social and Economic Change in a Southern Brazilian Community*, Ph.D. thesis Univ. of Florida, Gainesville Fl. 1973.
- Martine, George (1980), *Recent Colonisation Experiences in Brazil: Expectations Versus Reality*, in: Barbira-Scazzocchio (1980), pp.80-94.
- Martine, George (1979a), *Adaptation of Migrants or Survival of the Fittest? A Brazilian Case*, *Journal of Developing Areas*, v.14, n.1, Oct.1979, pp.23-42.
- Martine, George (1979b), *Colonization in Rondônia, Continuities and Perspectives*, UNDP/ Human Planning Resources Project, Geneva 1979 (*unpublished*).
- Mikesell, Marvin W. (1968), *Comparative Studies in Frontier History*, in: Hofstadter (1968), pp.152-171.
- Miller, D.H., Steffen, J.O. (eds., 1977), *The Frontier, Comparative Studies*, Univ. of Oklahoma Press, 1977.
- Ministério do Interior, *A estrada, o garimpo e a aventura explodiram as artérias de Rondônia*, *Interior, Revista Bimestral*, n.19, 1977.
- Ministério do Interior, CNDU (1979a), *Resolução CNDU n. 3 de 11 de setembro de 1979, Política Nacional de desenvolvimento urbano para o período 1980-1985*, Brasília 1979.
- Ministério do Interior, CNDU (1979b), *Estudos e propostas para a organização territorial e desenvolvimento urbano do Brasil, Documento de Estudo 1*, Brasília 1979. (*unpublished*)

- Ministério do Interior, CNDU (1979c), Planejamento urbano para cidades de porte médio, Propostas e recomendações, *Documento de Estudo 2*, Brasília 1979. (*unpublished*)
- Ministério do Interior, CNDU (1980), Parcelamento do solo urbano, Lei n. 6.766 de dezembro de 1979, Brasília 1980.
- Ministério do Interior (1980), Conselho de desenvolvimento social, Programa nacional de apoio às migrações internas, Brasília março de 1980. (*unpublished*)
- Ministério do Interior (1976), Programa de Pólos Agropecuários e Agrominerais da Amazônia, POLAMAZONIA, Brasília 1976.
- Ministério do Interior (1977), Interior no.19.
- Monte-Mor, Roberto L. (1980), Transformação de núcleos de colonização em Rondônia: a questão de planejamento urbano, CEDEPLAR, Belo Horizonte 1980. (*unpublished*)
- Moog, Clodomir V. (1966), Bandeirantes and Pioneers, New York 1966. (vert. uit het Portugees, oorspr. Porto Alegre 1954).
- Moran, Emilio F. (1980), Mobility and Resource Use in Amazonia, in: Barbira-Scazzocchio (1980), pp.46-57.
- Moran, Emilio F. (1981), Developing the Amazon, The Social and Ecological Consequences of Government-directed Colonization along Brazil's Transamazonian Highway, Indiana University Press, Bloomington 1981.
- Morgan, James N.; Edward H. Robb (1981), The Impact of Age upon Interregional Migration, *The Annals of Regional Science*, n.3, 1981, pp.31-46.
- Morrison, Peter A. (1971), Chronic Movers and the Future Redistribution of Population, *Demography*, 8, 1971, pp.171-184.
- Morse, Richard M. (1965), The Bandeirantes, The Historical Role of the Brazilian Pathfinders, New York 1965.
- Mougeot, Luc J.A. (1980a), City-ward Migration and Migrant Retention During Frontier Development in Brazil's North Region, Ph.D. Michigan State Univ. 1980. (*unpublished*)
- Mougeot, Luc J.A. (1980b), Frontier Population Absorption and Migrant Socio-Economic Advancement: Evidence from Brazilian Amazônia, Conf. of Latin Americanist Geographers, Muncie Ind., April 1980. (*unpublished*)
- Mougeot, Luc J.A. (1982), Alternate Migration Targets in Latin American Countries and Brazilian Amazonia's Closing Frontier, paper 44th Int. congress of Americanists, Manchester, sept.5-10, 1982. (*unpublished*)
- Mougeot Luc J.A.; Luis E. Aragón (1983), O despovoamento do Território Amazônico, *Cadernos NAEA 6*, ANPEC-PNPE, Belém 1983.

- Mueller, Charles C. (1979), Recent Frontier Expansion in Brazil: the Case of Rondonia, Manchester 1979. (*unpublished*)
- Naerssen, Ton van (1979), De gelede ruimte, Inleiding over ongelijke ontwikkeling en imperialisme, *AI-Cahier*, n.4, 1979.
- Nicholls, William H. (1969), The Agricultural Frontier in Modern Brazilian History: the State of Paraná, 1920-1965, in: Cultural Change in Brazil, Papers from the Mid-Western Association for Latin American Studies, Muncie: Ball State Univ.Press.
- Pena, Dom Alano Maria (1978), Amazônia - "terra sem homens" ou homens sem terra? (depoimento perante a CPI da terra), *A Amazônia Brasileira em Foco*, 1977/1978, n.12, pp.95-112, CNDDA, Rio de Janeiro 1978.
- Pereira, P.A.P. (1978), Burocracia e planejamento regional na Amazônia, *Revista Brasileira de Estudos Políticos*, n.46, 1978, pp.127-157.
- Perkins, Dwight (1969), Agricultural Development in China, 1368-1968, Chicago.
- Pinto, Lúcio Flávio (1980), Amazônia: no rastro do saque, São Paulo 1980.
- Pinto, Lúcio Flávio (1982), Carajás, o ataque ao coração da Amazônia, Rio de Janeiro 1982.
- Pinto de Gusmão, R. (1973), Conditions et techniques de l'élevage;gr.a viande dans la région d'Araçatuba (État de São Paulo, Brésil), dans: R.Pébayle, O. Valverde, R.Pinto de Gusmão, Aspects de l'agriculture commerciale et de l'élevage au Brésil, *Travaux et documents de géographie tropicale*, n.11, sept.1973, Talence.
- Plantenga, Dorine (1982), Spugen in een ei kan ook, officiële en parallele geneeskunst in Brazilië, *Troef*, jg.6, n.7, november 1982.
- Pluijm, Theodore van der (1979), Brazilië, snelle groei en beperkte ontwikkeling, Bijdragen tot de Sociale Geografie, n.13, Vrije Universiteit, Amsterdam 1979.
- Poelhekke, F.G.M.N. (1981 a), Veeteeltkolonisatie in het Amazonegebied van Brazilië: I. De rundveeteelt in Brazilië en haar rol in het okkupatieproces, Publikatie n.22, Vakgroep sociale geografie van de ontwikkelingslanden, K.U. Nijmegen, juni 1981.
- Poelhekke, F.G.M.N. (1981 b), Veeteeltkolonisatie in het Amazonegebied van Brazilië: IV. De vormen en de lokatie van de rundveeteelt in het Amazonegebied, Publikatie n.23, Vakgroep sociale geografie van de ontwikkelingslanden, K.U. Nijmegen, juni 1981.
- Poelhekke, F.G.M.N. (1981 c), Veeteeltkolonisatie in het Amazonegebied van Brazilië: V. De motieven voor de

- veeteeltexpansie, Publikatie n.27, Vakgroep sociale geografie van de ontwikkelingslanden, K.U. Nijmegen, december 1981.
- Poelhekke F.G.M.N. (1982), *The Struggle for Land in Brazilian Amazonia, Consequent on the Expansion of Cattle Raising*, *Boletín de Estudios Latinoamericanos y del Caribe*, n.33, pp.11-34, Amsterdam 1982.
- Poelhekke, Fabio G.M.N. (1984), *Prikkeldraad in het oerwoud, De veeteelt in het proces van economische en sociale integratie van het Amazonegebied in Brazilië*, proefschrift, Nijmegen 1984.
- Poppino, Rolliè E. (1968), *Brazil, the Land and the People*, Oxford Univ. Press, New York 1968.
- Prado Jr., Caio (1967), *The Colonial Background of Modern Brazil*, Univ. of California Press, Berkeley and Los Angeles 1967. (vertaald uit het portugees)
- Prado Jr., Caio (1981), *História Econômica do Brasil*, 26a edição, São Paulo 1981.
- Revel-Mouroz, Jean (1972), *Mexique, aménagement et colonisation du tropique humide*, Paris 1972.
- Ricardo, Cassiano (1965), *Westward March*, in: Morse(1965), pp.192-211 (oorspr.: *A Marcha para Oeste*, Rio de Janeiro 1942).
- Rivière, P. (1972), *The Forgotten Frontier: Ranchers of North Brazil*, New York 1972.
- Rivière D'Arc, Hélène (1977), *Le Nord du Mato Grosso: colonisation n et nouveau "bandeirismo"*, *Annales de Géographie*, 475, 1977, pp.279-306.
- Rivière D'Arc, Hélène (1979), *Politique amazonienne et encadrement des colonies dans le Nord du Mato Grosso*, in: *L'encadrement des paysanneries dans les zones de colonisation en Amérique Latine*, Paris, pp.111-119.
- Rivière D'Arc, Hélène; Apestéguy, Chr. (1977), *La mise en valeur de l'espace périphérique Amazonien de Belém;gr.a la Bolivie*, dans: *Amazonies Nouvelles, Organisation de l'espace rural, Travaux et Mémoires de l'Institut des Hautes études de l'Amérique Latine*, n.30, Paris 1977, pp.123-156.
- Rivière D'Arc, Hélène Apestéguy, Chr. (1978), *Les nouvelles franges pionnières en Amazonie brésilienne, La Vallée de l'Araguaia*, *Études Rurales*, 1978, pp.81-101.
- Rivkin, M.D. (1976), *Land Use and the Intermediate Size City in Developing Countries. Case Studies of Turkey, Brazil and Malaysia*. New York.
- Rodrigues, Maria de Lourdes (1978), *Uma forma de ocupação espontânea na Amazônia: Povoados do trecho Norte da Belém-Brasília*, UFRJ, diss. de mestrado, Rio de Janeiro (*niet gepubliceerd*).
- Saint, William S. (1980), *Mão-de-obra volante na agricultura brasileira: uma revisão da bibliografia*, *Pesquisa e*

- Planejamento Econômico*, vol.10, n.2, agosto 1980, pp.503-527.
- Saint, William S. e William W.Goldsmith (z.j.), Sistemas de lavoura, mudança estrutural e migração rural-urbana no Brasil, in: *Estudos CEBRAP* 25, Petrópolis, pp.135-164.
- Santos, Roberto (1979), Sistema de propriedade e relações de trabalho no meio rural paraense, in: *Amazônia: desenvolvimento e ocupação*, IPEA/INPES, Rio de Janeiro 1979, pp. 103-141.
- Santos, Roberto (1980), *História Econômica da Amazônia (1800-1920)*, São Paulo 1980.
- Sauer, Carl O. (1963), in: Leighly, John (e.d), *Land and Life, a Selection from the Writings of Carl Ortwin Sauer*, Berkeley 1963.
- Sautchuk, J., Carvalho, H.M. de, Gusmão, S.B. de (1979), *Projeto Jari, A invasão Americana*, Brasil Hoje n.1, 4a ed., ed.Brasil Debates, São Paulo.
- Sawyer, Donald Rolfe (1979a), *Peasants and Capitalism on an Amazon Frontier*, Ph.D.Thesis Harvard University, Cambridge Mass., April 1979.
- Sawyer, Donald R. (1979b), *Colonização da Amazônia: migração de Nordestinos para uma frente agrícola no Pará*, *Revista Econômica do Nordeste*, vol.10, n.3, 1979, pp.773-812
- Sawyer, Diana R.T. Oya (1980), *Os migrantes em Rio Branco-Acre*, CEDEPLAR, Belo Horizonte, junho 1980. (*unpublished*)
- Schacht, Sigfried (1981), *Agricultural Colonization of the Zona Mata of North-east Brazil, the Example of Pindorama*, in: *Applied Geography and Development*, Tübingen 1981, pp.71-90.
- Schmink, Marianne (1980), *São Félix do Xingú: a Sociodemographic and Economic Profile*, Belo Horizonte 1980. (*unpublished*)
- Schmink, Marianne (1981), *A Case Study of the Closing Frontier in Brazil*, *Amazon Research Papers*, series n.1, Gainesville Fl., May 1981.
- Schuurman, Frans J. (1978), *From Resource Frontier to Periphery, Agricultural Colonization East of the Andes*, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, n.1-2, 1978, pp.95-104.
- Schuurman, Frans J. (1980), *Van Andes naar Oriente: Agrarische Kolonisatie in Amazonia en de rol van de staat*, proefschrift CEDLA, Amsterdam 1980.
- Senna, Orlando (1979), *Xana, Violência internacional na ocupação da Amazônia*, Rio de Janeiro 1979.
- Shannon, Fred A. (1968), *A Post-mortem on the Labor-safety-valve Theory*, in: Hofstadter (1968), pp.172-186 (oorspr. 1945).

- Simler, Norman J. (1968), The Safety-valve Doctrine Re-evaluated, in: Hofstadter (1968), pp.187-200 (oorspr. 1958).
- Slicher van Bath, B.H. (1978), Feodaliteit en kapitalisme in Latijns Amerika, in: Slicher van Bath, B.H., van Oss, A.C., Geschiedenis van maatschappij en cultuur, Baarn 1978, pp.118-140.
- Smith, Duane A. (1967), Rocky Mountains Mining Camps, The Urban Frontier, Bloomington Ind., 1967. Souza, Itamar de (1980), Migrações internas no Brasil, Petrópolis 1980.
- Stör, Walter (1975), Regional Development Experiences and Prospects in Latin America, Mouton 1975.
- Stone, K.H. (1979), World Frontiers of Settlement, *Geojournal*, vol.3, n.6, 1979, pp.539-555.
- SUDAM (1976a), II Plano de Desenvolvimento da Amazônia, Detalhamento do II Plano Nacional de Desenvolvimento (1975-1979), Belém 1976.
- SUDAM (1976b), II Plano Nacional de Desenvolvimento, Programa de Ação do Governo para a Amazônia 1975-1979, Belém 1976.
- SUDAM (1976c), Programa de médias cidades para a Amazônia, Belém, maio 1976.
- SUDAM (1977), Amazônia, diagnóstico de recursos humanos da região Amazônica, vol.1: Os recursos humanos na economia regional, Belém 1977.
- SUDAM (1979a), 13 anos de SUDAM, 1966-1979, Belém 1979.
- SUDAM (1979b), Departamento de Recursos Humanos, SUDAM e o desenvolvimento social: aspectos demográficos, Belém 1979.
- SUCAM (1981 en 1982), Turma de Estatística, localidade do município de Conceição do Araguaia e Santana do Araguaia, 1981/1 e 2, 1982/1 e 2. (*niet gepubliceerd*)
- Taylor, Harry W. (1973), São Paulo's Hollow Frontier, *Revista Geográfica*, 79, 1973, pp.149-166.
- Tavares, Viana P.; Claudio M. Considera; Maria Theresa L.L. de Castro e Silva (1979), Colonização dirigida no Brasil, suas possibilidades na região amazônica, IPEA/INPES, relatório de pesquisa n.8, Rio de Janeiro 1979.
- Théry, Hervé (1977), Colonisation et;ag.elevage en Rondonia, dans: Amazonies Nouvelles, Organisation de l'espace rural, *Travaux et Mémoires de l'Institut des Hautes;ag.etudes de l'Amerique Latine*, n.30, Paris 1977, pp.157-164.
- Théry, Hervé (1978), Les conquêtes de l'Amazonie: 4 siècles de luttas pour le contrôle d'un espace, *Cahiers des Ameriques Latines*, n.18, 1978, pp.129-145.
- Thompson, Stephen I. (1977), The Cultural Ecology of Pioneer Agriculture in Contemporary South America, in: Miller; Steffen (1977), pp.297-316.

- Turner, Frederick J. (1920), *The Frontier in American History*, New York 1920.
- Tupiassu, Amílcar A. (1979), *Uma análise político-ideológica dos planejamentos Brasileiro e Amazônico*, NAEA, (nota prévia), Belém out. 1979.
- UNICEF/IBGE (1979), *Perfil estatístico de crianças e mães no Brasil*, IBGE Rio de Janeiro 1979.
- Valverde, Orlando (1972), *O drama do trabalhador Nordeste na Amazônia atual*, *A Amazônia Brasileira em Foco*, n.7, CNDDA, Rio de Janeiro 1972, pp.17-33.
- Valverde, Orlando (coord.) (1979), *A organização do espaço na faixa da Transamazônica*, volume 1, INCRA/IBGE, Rio de Janeiro 1979.
- Valverde, Orlando; Dias, Catharina V. (1967), *A rodovia Belém-Brasília*, IBGE, Rio de Janeiro 1967.
- Varsano, Ricardo (1977), *O imposto predial e territorial urbano: receita, equidade e adequação aos municípios*, *Pesquisa e Planejamento econômico*, vol.7, n.3, Rio de Janeiro dez.1977, pp.581-623.
- Velho, Gilberto (1978), *A utopia urbana, um estudo de antropologia social*, Zahar, Rio de Janeiro 1978.
- Velho, Otávio G. (1976), *Capitalismo autoritário e campesinato, um estudo comparativo a partir da fronteira em movimento*, São Paulo 1976. (Engelstalige uitgave: Manchester 1973, Ph.D.)
- Velloso, Jacques R. (1979), *Educação e desigualdade da renda urbano no Brasil: 1960/1980*, *Pesquisa e Planejamento econômico*, vol.9, n.3, Rio de Janeiro dez. 1979, pp.661-719.
- Vogeler, Ingolf (1976), *The Dependency Model Applied to a Mexican Tropical Frontier Region*, *The Journal of Tropical Geography*, v.43, 1976, pp.63-68.
- Volbeda, S. (1981), *Pionierssteden en pioniersfrontiers, Een overzicht van de theorie*, Publikatie n.25, Vakgroep sociale geografie van de ontwikkelingslanden, K.U. Nijmegen, augustus 1981.
- Volbeda, S. (1982 a), *Bevolkingsontwikkelingen in Amazônia Legal, Een identificatie van frontiers*, Publikatie n.32, Vakgroep sociale geografie van de ontwikkelingslanden, K.U. Nijmegen, februari 1982.
- Volbeda, S. (1982 b), *Urbanisatie in Amazônia Legal, Een identificatie van pionierssteden*, Publikatie n.33, Vakgroep sociale geografie van de ontwikkelingslanden, K.U. Nijmegen, maart 1982.
- Volbeda, S. (1982 c), *Urbanisation in the 'Frontiers' of the Brazilian Amazon and the Expulsion of Pioneers from the Agricultural Sector From 1960 to the Present*, *Boletín de Estudios Latinoamericanos y del Caribe*, n.33, pp.35-59, Amsterdam 1982.

- Wade, R.C. (1959), *The Urban Frontier, The Rise of Western Cities 1790-1830*, Cambridge Mass., 1959.
- Whittlesey, D. (1929), Sequent Occupance, *Ann. of the Ass. of American Geographers*, 19, 1929, pp.162-165.
- Willems, E. (1977), Social Change on the Latin American Frontier, in: Miller; Steffen (1977), pp.259-273.
- Yoder, Michael L.; Fuguitt, Glenn (1979), Urbanization, Frontier Growth and Polulation Redistribution in Brazil, *Luso Brazilian Review*, ano 16, n.1, 1979, pp.67-90.
- World Bank (1980), *The Integrated Development of Brazil's Northwest Frontier*, Report n.4042a-BR, Washington D.C. 1980.

This study, *PIONEER TOWNS IN THE JUNGLE, Urbanisation at an Agricultural Colonization Frontier in the Brazilian Amazon*, is a Ph.D.-thesis in social sciences (geography), presented at the University of Nijmegen, Netherlands, 1985.

This research deals with the economic functioning of boom towns, and their spatial and economic structure, in those parts of the Brazilian Amazon where agricultural colonization takes place.

- The major questions that are dealt with in this book are:
- To what extent does the rise and growth of boom towns in Brazilian Amazonia fit into a more general pattern of "frontiers of colonization" inside or outside Brazil?
  - What pioneer frontiers can be discerned based on population movement in the Brazilian Amazon Basin and what is the governmental influence concerning this point?
  - What boom towns can be discerned according to the urbanisation process in the Brazilian Amazon Basin; what is the connection between the origin and growth of these pioneer towns and other developments at the frontiers and what rôle does the Brazilian government play in this urbanisation process?
  - What functions can be discerned in those boom towns that are involved in an agricultural pioneer frontier and what spatial and economic structure evolves in these towns?

Apart from deforestation of tropical rainforest in order to create large scale cattle ranches and small scale agricultural farms, these frontiers also encompass a rather spectacular rise of boom towns. The fast growing urban settlements, which often date back to the first period of the opening up of the area, usually number as many as 10 to 20,000 inhabitants within a few years. The population consists to a large extent of colonists who try to make a living in the agricultural sector. A good many of them are awaiting land and fulfill odd jobs either in the town or up country. Others strive for an urban job and it is they who erect various companies and small enterprises in these urban centres.

The main objective of the research was to find out to what extent and in what way there is a relation between on the one hand the urban functions, the economic and spatial structure of the pioneer towns and the basis of survival for those who live there and on the other hand the frontier of agricultural colonization.

Before an answer will be given to the above mentioned research questions, a short historical survey is sketched in

Chapter 1. This concerns the economic history and the developmental policy of the federal government since 1946, which has stimulated the recent roadbuilding and colonization activities in this huge area. Despite the fast urbanisation that takes place in colonization areas the federal government does not provide any substantial support for the boom towns that arise; their origin and growth is left to private initiative.

In *Chapter 2* the answer is given to the first research question based on a literature survey of frontiers and pioneer towns in general. The literature in this field stems from rather different periods and scientific backgrounds, while the fact that it covers a wide range of areas and eras further enhanced this study. Although there is no theoretical framework to provide a crystallized, generally accepted definition of the term *frontier*, it is stated here that the term signifies a spatial process, in which a society occupies a (for her) new area. This process of occupation is linked up with economic integration of, migration and cultural diffusion to the frontier region.

Frederick J. Turner and Cassiano Ricardo highlighted the positive effects a frontier would have for the whole of the country, while Evsey Domar showed that - in other circumstances - pioneer fringes could also contribute to or even be an important cause of slavery or serfdom.

Various authors each pointed to different aspects of the opening up of new areas. Early studies stated that changes in channels of communication and trade were of vital importance to the movement of frontiers (Lattimore, Bowman). Later studies focused on modifications in landscape and transference of culture traits in connection with the passage of a frontier (cultural ecology school). In the footsteps of this last tradition, research has been carried out more recently, in which, at the local level, attention is paid to cultural and ecological changes and, at the global level, to economic integration of the frontier region into the worldsystem. Loss of local autonomy, as well as economic, social and political instability are all part and parcel of a frontier society according to this view.

Various studies on frontiers of colonization do not take into account any urban developments that take place simultaneously. Historians like Bridenbaugh, Wade, Smith and others, who did research on the origin of cities and towns at the North American frontier, discovered that their origin dates back to the very first phase of occupation; that is, they had an active, leading rôle in the opening up and occupation of the surrounding land, because of the many regional functions these pioneer towns fulfilled for the area.

One of the more important functions of frontier cities is the absorption of migrants who can often be typified as 'chronic movers' before they settle down (Morrison). Not much is known, though, about the migration pattern in frontier areas. In Brazil a complicating factor seems to be the persistence of conflicts over land-titles, while the number of conflicts is only rising. A significant side effect is that a growing number of poor pioneers will have to settle in nearby towns and villages (which will therefore become boom towns) to try and earn a living while searching for or awaiting work and/or land up country. Moreover they, or at least their families, often live - even while working in the agricultural sector - in such boom towns and no longer in the countryside. Marianne Schmink speaks of the 'closing down' of certain parts of Brazil's present pioneer fringe for poor pioneers and foresees a further rise of the already strong tendency for pioneers to live in boom towns rather than in the countryside ('hyperurbanisation').

Chapter 2 leads to the conclusion that the rise of boom towns in the Brazilian Amazon is no uncommon feature in frontier areas, even though little is known about the functional rôle of these cities.

The literature survey has had a profound influence on the structuring of the analysis which is carried out in *Chapter 3 and 4*. To be more specific, it provided a basis for the identification of Brazil's pioneer frontiers and boom towns in Amazonia today. This led to a typology of both frontiers and pioneer towns in this area. The Brazilian Censuses of 1960, 1970 and 1980 were used to carry out this analysis. This part of the research gives an answer to the questions about the population movements and the urbanisation pattern.

As for the population movement the census figures were analysed at the level of *microrregiões homogêneas* (statistical entities that are composed of one or more municipalities; see table 3.1 and map 3.4). The results are shown in table A1, 2 and 3 of the appendix.

The analysis is composed of 3 issues:

1. Absolute population and portion of the total population of Amazônia Legal (i.e. a legally defined planning region) in 1960, 1970 and 1980 (see maps 3.2 and 3.3).
2. Absolute and relative population growth in the decades 1960-1970 and 1970-1980 (see maps 3.4 and 3.5).
3. Population densities 1960, 1970 and 1980, compared to the average density in Amazônia Legal (shown in maps 3.6, 3.7 and 3.8).

This provided 3 sets of criteria, that indicated what regions had a very fast and/or large population growth and when their growth rate was strongest (see map 3.9). The average

population growth in Amazônia Legal was 38.6% between 1960 and 1970 and 56.6% in the following decade.

Those areas that were classified as a strong, weak or former frontier appeared to coincide with the areas where there is known to be a strong expansion of cattle breeding. Roughly these areas are localized in the South and East sides of Amazônia. In general, agricultural colonization in the Amazon Basin of Brazil attracts a large flow of migrants.

Of essential importance to this migration pattern is the policy of the federal government to build penetration roads through the tropical rainforest of the area. Former frontiers are found along the highways that were the first to be built in the federal programme, while those penetration routes that were constructed in later years generated the strong and weak frontiers of today. Yet the construction of these roads does not sufficiently explain for the origin of frontiers; some new highways did not quite generate a similar frontier development. These last areas are located too far away from the big markets in the South of Brazil to make (agricultural) production feasible. Also government directed settlement programmes attracted far fewer migrants than were expected. Exceptions are of course the Free-Trade Zone of Manaus, the big hydro-electric power plant that is under construction near Tucuruí and some mineral projects.

The federal government not only stimulated the migration to Amazônia Legal by undertaking the extensive roadbuilding programme and the participation in these large scale projects. Equally or even more important is the federal programme to supply tax reduction for business firms that intend to invest productively in the area. These *incentivos fiscais* take the form of a partial rebate on a taxdebt and are restricted to the area of Amazônia Legal. Not only mineral and industrial firms benefitted from these *incentivos fiscais*, but especially large scale cattle ranches were founded with this financial aid. Because the cattle firms usually soon lay out a network of secondary roads, they literally pave the way for the flow of large numbers of, mainly poor, migrants. The Brazilian government has little influence on this last phenomenon, although they do strongly stimulate the initial phase of opening up certain parts of the Amazon region.

As for the urbanisation the census figures were analysed at the level of *distritos* (statistical entities which are smaller than municipalities) that contained at least 5,000 inhabitants in 1970 or 10,000 in 1980. The results are shown in appendix A table 5 and 6. Analysis of the rate and size of the population growth as well as of the absolute population size of the urban centres (see maps 4.1, 4.2 and

4.3) in both decades resulted in a typology of towns (see map 4.4), which was compared with the frontier areas as shown in map 3.4.

The main conclusions were:

- In the sixties pioneer towns sprang up mainly in the newly developed areas between Belém and Brasília; in the seventies the same happened, but at a much faster pace, between Cuiabá and Rio Branco, while the development of boom towns along the Transamazônica was not quite as strong as along either of the first mentioned highways; these last regions cannot compete with the other two, since the distance to the big markets of Brazil is so much greater.

- In the strong frontier areas the forming of boom towns has been manifest from the start. Pioneer migrants appear to avoid to settle in the larger, already existing urban centres, where it is relatively harder to obtain agricultural land in the vicinity. In the strong frontiers also relatively more pioneers settle in the surrounding rural areas than in the boom towns and older urban centres together, which means that they relatively often succeed in finding employment in the agricultural sector and/or land.

- In the weaker frontier regions, which attracted far smaller numbers of migrants, the rise of boom towns is less pronounced: the growth of the urban population more often is focused on already existing urban centres (with a bias towards the smaller ones). Yet the urban population (in %) is somewhat larger than in strong frontiers. In these weak frontiers it is relatively harder to found new towns because the population basis is too small and also the need to avoid the existing centres (which are also smaller in these areas) is not so great. On the other hand, far fewer large scale cattle farms are established here, so fewer feeder roads are constructed. This implies that it will be relatively hard to obtain a job or land in rural areas.

- In the former frontiers the population of the boom towns keeps growing, while at the same time there is a 'rural exodus'. Once the first phase of opening up land for agricultural use comes to an end, the demand for labour drops severely. Many day- and seasonworkers will first try for a job in a nearby town. The labour market is still expanding there, especially in the service sector, because of the traditionally high birthrate in frontier areas and the inflow of rural workers. Yet, if no additional productive work is created, this expansion will soon turn into a decrease.

Due to the colonization, the population of Amazônia Legal, which was traditionally highly concentrated in only a few cities (usually riverine gathering centres for natural rubber and state capitals)(see table 4.2), is spread more

and more over a growing number of urban centres and boom towns. Especially in the initial phase of opening up new agricultural land the rural population tends to grow faster and outgrow the urban population. In a later phase the bias is turned towards the urban population, but the urbanites remain deconcentrated over a series of (boom) towns instead of being concentrated in one or two larger and older centres such as a state capital.

These developments can be said to be mainly spontaneous; the Brazilian government's influence in this field is very slight.

The last research question concerns the functional rôle of boom towns for the nearby agricultural frontier and their spatial and economic structure. These subjects were answered on the basis of a field research, which was held in one of the main areas of cattle expansion.

In the following *Chapters (5 through 8)* a report is given on the field research, that was carried out from May through October in the municipalities of Conceição do Araguaia and Santana do Araguaia in the Southeast of Pará (see figure 1.2).

In *Chapter 9* the more important conclusions that were drawn in earlier chapters are summarized and linked with the original research questions as well as with the theoretical insights derived from chapter 2. To what extent the different functions of the boom towns are related to the specific, and in course of time, changing needs of a frontier of agricultural colonization is a central theme.

Besides the material I assembled, some use has been made of statistics that were acquired locally. Here I refer to population counts that are held twice a year by the SUCAM and further to a household survey by the local agency of the IBGE. This sample was held in december 1982 in the towns of Conceição do Araguaia and Redenção.

In *Chapter 5*, the origin and growth of the first urbanities and the changes in the general pattern of occupance of the fieldwork area was sketched in a historical perspective. The urbanisation process in this particular region followed a similar pattern as is usual in other pioneer fringes in Amazônia. This brief description ends with the emergence of the first changes due to the recent colonization activities, which are mostly connected with the introduction of large scale cattle ranching in the area, that took place in the seventies and has continued in the eighties. This section is followed by the individual histories of the origin of the pioneer towns that were subjected to further research. Personal interest and care of one person or of a very small group over a prolonged period proved to be of vital importance to the success of the foundation and further growth of a new town. Of special importance is the

acquisition and promotion of certain services or firms that are crucial in this respect.

First of all a well maintained airstrip and the construction of a throughroad are prerequisites. In section 5.4 other essential functions are summed up. A (relatively high standard) school, a small hospital or clinic, (piped) water and electricity in the initial period; next several services like garages, serviceshops for machines, general stores, drugstores and sawmills. Later on several larger and smaller ranches and farms come into the surrounding areas together with shops, stores and firms that specialize in the provision of goods and services for the agricultural sector like accountancy offices, seed- and grain tradehouses, general provision stores, veterinary drugstores and clinics and banks. Finally the attraction of some industrial plants and/or government agencies is essential for the sustenance and further progress of a pioneer town.

The spatial and economic structure of these towns is considered from a geographical point of view in *Chapter 6*. A count was made of all the different functions of these urban places (see table 9 of the appendix) and their relative locations within the respective towns at the time of fieldwork. What functions have to be characterized as the most central ones, can be derived from this. The changes that take place in the functional structure of these places as time passes become clear and can be traced back to various types of colonization activities and their respective means of transport.

The importance was stressed of channels of communication, which Bowman and Lattimore already noticed many years ago. Time and again these channels prove to focus commercial activities and were thus responsible for the location of the business district of a community. What activities are concentrated in such a district depends on both the type of frontier and its specific needs as well as the type of communication used.

Secondly, a relation exists between on the one hand the dynamics of a frontier, in which a sequence of stages evolves - with or without a timelag -, and on the other hand the changes in the geographical structure of the pioneer towns. Research revealed that within a boom town more than one commercial centre has arisen over time successively which differ from each other in type of commerce and location. These changes are due to the fact that a specific type of frontier uses mainly a specific means of transport and communication channel, be it a waterway, an airstrip or a road. In section 6.8 this was illustrated for the cities of Conceição do Araguaia and Redenção.

Chapter 7 and 8 are more analytical in character; they contain an analysis of the relationship between the functional rôle of pioneer towns and the nearby frontier of agricultural colonization. In other words, it has been traced whether and how the various categories of companies and institutions hold a relationship with that nearby pioneerfringe.

- First of all attention is paid to those activities that are directly related to the actual opening up of the frontier. The construction of roads, bridges and airstrips were the first to be undertaken. Airtransport to and from ranches slowly diminishes as more and more feederroads reach the main route. Airtaxis can be considered the vanguard of economic activity at a frontier.

As soon as a road network (often ressembling a drainage pattern) has developed, trucks replace the airtaxis. With them numerous sawmills enter the area, together with gasstations, garages and serviceshops for machines used in deforestation and roadbuilding. Almost without exception these services are located in an urban centre in the vicinity of a throughroad. The sawmills of course may be located at some distance from the community, but still lined up along the main road.

In cases where the town was originally founded along an airstrip (before a road connection with the outside world was completed) there is usually a smaller commercial nucleus located there; generally the oldest firms in town are to be found at this site.

- Secondly, attention is drawn to the firms which specialize in the further development of the primary sector. In section 7.3 credit facilities were mentioned as one of the most central functions in this respect. Banks provide credit facilities right from the start of a frontier, although they wait some years before opening a new branch within the area. Once they have opened a local office in the main urban centre of the frontier, they have vast working areas and a relatively large money turnover. Again they wait a couple of years till the situation stabilizes somewhat before opening more branch offices in other boom towns. In my fieldwork area so far only two banks had offices outside Conceição do Araguaia. Their work is strongly linked with some government agencies that are bound to a municipal seat. The money turnover in the initial phase may seem large (due to the deforestation activities of lumbering companies and to mineral companies that search for gold) but may decline sharply when the initial phase is over.

Together with the banks certain business firms that are more or less affiliated, enter the region. To obtain a loan, banks require legal land-titles and a correct bookkeeping, which opens the gate to accountants, bookkeepers, lawyers,

landsurveyors, *despachantes* (intermediaries between government and private persons or enterprises), agro-consultancy bureaus and agronomists. But for accountants and bookkeepers, nearly all of them are entirely dependent on the banks, since the bulk of the services they provide have to do with application for credit. Even some (of the better) hotels subsist on this business, because most entrepreneurs stay there while conducting their business.

Veterinarians, veterinary drugstores and general provision stores for the primary sector (including lumbering and mining companies as well as agrobusinesses) are not restricted to one city but will be found in all boom towns. Agro-service firms such as a company that throws out seeds or pesticides by plane, are rare. Not only because they have a very extensive working area (vaster than my fieldwork region), but also because many ranchers prefer to contract workers from a nearby town, which generally functions as a labour reservoir.

In this respect it is worth noting that the older, larger pioneer towns function more strongly as a reservoir than the younger towns that are located closer to the deforestation activities. In the rain season when there is little work in agriculture and the sawmills lie idle, these younger boom towns lose up to 23% of their total population, while the smaller agricultural communities and hamlets are able to maintain their population.

Apart from these seasonal fluctuations, the population size of urban settlements may vary according to the in- or outmigration of prospectors and miners and/or their families. In many cases the coming and going of the miners goes unnoticed in urban population figures, because, for as long as the mine is workable, they live near the mine itself or alongside the airstrip, if there is one. Their families though are left to fend for themselves for most of the year in nearby towns. If word is spread about a large vein of gold, prospectors and miners may move into the site and be at work with several thousand diggers overnight! Such is the history of Garimpo do Cumarú, west of Xinguara near the borderline of the Xikrin Indian Reserve. In 1982 some 20,000 goldminers lived in this miners city, which can only be reached by aircraft. The place was strictly government controlled and only males were permitted entrance.

- Thirdly, the category of companies is highlighted that process primary products, like saw-mills, and other wood processing plants, rice and corn processing machines and meat industry. All processing industry is located in or near the boom towns. In Rio Maria and Xinguara, which are located close to deforestation sites with a concentration of high quality mahogany, the saw-mills form an overwhelming majority of all the industries. Almost all saw-mills have left

the older places like Conceição do Araguaia and Redenção, where mahogany no longer can be found nearby. At the same time the industry in these urban centres has diversified. In Campo Alegre and the surrounding area, where no concessions were given to lumbering companies, only one saw-mill can be found. Here a very large factory for the slaughtering of cattle and the freezing of meat was under construction and it will use a wood-powered engine for its freezing installations.

Rice and corn processing firms entered the area several years before there was enough produce to run the machines economically. In those first years rice was trucked in from the area around Altamira. Later, when the local production, which is mainly by peasant farmers, had risen, many more processing plants entered the pioneer towns, especially in Conceição do Araguaia, Redenção and Rio Maria.

Apart from local butchers, there was no meat processing industry in the region, nor nearby, until 1982. Cattle were either sold for breeding to neighbouring ranches which had just been set up, or they were transported over a thousand kilometers to a meatpacking house. As mentioned, the new and large meat factory that was under construction in Campo Alegre came into production towards the end of 1982. This factory, that was built with FINAM/SUDAM funds, will remain the only one within an array of 500 km. The *frigorífico* will probably further stimulate meat production in Southern Pará, a large part of North Mato Grosso and of adjacent Goiás. Also it might be expected that the town of Campo Alegre will soon become one of the more important centres of the area.

Most industries sell their goods to the economic heart of Brazil and/or export them via Belém. Exceptions are rice, which is mainly sold to Brazil's Northeast and further to local stores, and furniture, which is produced for the regional market.

Except for some locally produced staple food, firewood and sawn wood, all goods are trucked in from the Southeast of Brazil. Large cattle ranches and mining companies have their own trucks that permanently drive back and forth to haul the necessary industrial products for their own firm. This is done regularly because the prices of these goods are so much higher in the frontier area. Necessarily this means that stores in the region can only deliver goods to small and middlesized firms and to local people.

- Finally public services and institutional firms are examined. Institutions and services, like hospitals, clinics, educational institutions, hotels, churches and government agencies work of course for both the local people and the small and large companies at the frontier. They are widely spread, in the sense that they are to be found in all

pioneer towns, with this restriction, that most government institutions only have an office in the municipal seat. This is no surprise when one takes into account the long distances and bad quality of the throughroads, even in the dry season. Hardly any roads are asphalted outside the built-up areas of the towns and many of them are not even metalled. Although these services and institutions were often the first to settle in the new urban centres and have been of vital importance for the further growth of these places, they cannot be seen as an economic base for the boom towns. Yet they provide indispensable services for the foundation and progress of a pioneer town.

O presente estudo, *CIDADES PIONEIRAS NA SELVA, Urbanização numa Fronteira de Colonização Agropecuária na Amazônia do Brasil*, é uma tese de doutorado em ciências sociais (geografia), defendida na Universidade Católica de Nijmegen, Holanda, em 1985.

A pesquisa analisa as funções econômicas, a estrutura espacial e econômica das cidades pioneiras presentes nas regiões da Amazônia brasileira onde há colonização agropecuária.

As perguntas mais importantes das quais trata este livro são:

- Em que medida a origem e o crescimento de cidades pioneiras na Amazônia brasileira pode explicar-se no contexto geral de "fronteiras de colonização" dentro ou fora do Brasil?
- Que fronteiras de pioneiros podem ser delimitadas baseando-se nos movimentos de população na Amazônia do Brasil e qual é a influência de medidas governamentais sobre este assunto?
- Que cidades pioneiras podem ser discriminadas baseando-se no processo de urbanização na Amazônia brasileira, que relação têm a origem e o crescimento destas cidades pioneiras com outros desenvolvimentos nas fronteiras pioneiras e qual o papel do governo do Brasil neste processo de urbanização?
- Quais são as funções destas cidades pioneiras que fazem parte da fronteira agropecuária e qual é a estrutura espacial e econômica criada nestas cidades?

Apesar dos desmatamentos de mata virgem para a implantação de grandes fazendas de gado e de agricultura de pequena escala, estas fronteiras dão origem a um número espectacular de cidades pioneiras. Os núcleos urbanos, que muitas vezes existem desde o primeiro período de abertura da região, normalmente atingem uma população de 10 ou 20.000 habitantes em poucos anos. A população consiste em grande parte de colonos que sustentam-se com trabalho no setor agrícola. Muitos deles estão à espera de obter um pedaço de terra e trabalham irregularmente seja na cidade ou no campo. Outros desejam um emprego urbano e são eles que fundam várias empresas ou pequenos empreendimentos nas cidades.

O objetivo maior desta pesquisa foi o de ver se e como existe uma relação entre duma parte as funções urbanas, a estrutura econômica e espacial das cidades pioneiras e a base de sobrevivência para aqueles que moram aí, e doutra parte a fronteira de colonização agropecuária.

Antes de responder às perguntas acima mencionadas, no *Capítulo 1* descreve-se em breve a história econômica e a política de desenvolvimento do governo federal desde 1946, o qual estimulou a recente construção de estradas e as atividades de colonização nesta enorme região. Apesar da rápida urbanização nas áreas de colonização, o governo federal não dá qualquer apoio às cidades pioneiras que surgem. A fundação e o crescimento destas cidades é confiada à iniciativa privada.

No *Capítulo 2* responde-se à primeira pergunta da pesquisa, baseando-se numa análise da literatura sobre fronteiras e cidades pioneiras em geral. A literatura neste campo tem origem em diferentes períodos e tradições científicas; apesar disso trata de uma grande variação de áreas e de épocas, o que dificultou este estudo ainda mais. Apesar de não existir uma teoria bastante bem definida para fornecer uma definição clara e aceitável por todos do termo de *fronteira*, determina-se aqui que trata-se de um processo espacial, no qual uma sociedade ocupa uma área nova (para ela). Este processo de ocupação vai junto com integração econômica, migração e difusão cultural para a região de fronteira.

Frederick J. Turner e Cassiano Ricardo destacaram os efeitos positivos que uma fronteira teria para o conjunto do país, enquanto Evsey Domar indicou que - em outras circunstâncias - as fronteiras pioneiras poderiam contribuir a ou até ser causas de escravidão ou servidão.

Vários autores puseram em relevo diversos aspectos da abertura de novas áreas. Estudos já antigos afirmaram que mudanças nos canais de comunicação e comércio foram de importância muito grande para o movimento das fronteiras (Lattimore, Bowman). Mais tarde outros estudos ocuparam-se das modificações na paisagem e na transferência de tratos culturais em conexão com a transição duma fronteira (escola de "*cultural ecology*"). Em seguida desta última tradição, mais recentemente foram executadas pesquisas que, ao nível local, prestaram atenção as mudanças culturais e ecológicas e, ao nível global, à integração econômica da região de fronteira no sistema mundial. Segundo esta opinião, a perda de autonomia local e uma instabilidade econômica, social e política fazem todas parte da sociedade de fronteira.

A grande maioria dos estudos sobre fronteiras de colonização não leva em consideração o desenvolvimento urbano que acompanha a colonização. Históricos como Bridenbaugh, Wade, Smith e outros, que pesquisaram a origem de cidades e vilas na fronteira Norte Americana, descobriram que a origem destas encontra-se exatamente na fase inicial de ocupação, quer dizer, estas cidades tiveram um papel ativo e de guia na abertura e na ocupação das terras circundantes, por causa das muitas funções regionais que as cidades cumpriram para a área.

Uma das funções mais importantes das cidades da fronteira é a absorção de migrantes que muitas vezes podem ser chamados 'migrantes crônicos' antes de se estabelecerem (Morrison). Porém, só muito pouco sabe-se do padrão de migração em áreas de fronteira. No Brasil um fator que ajuda a complicar a situação parece ser a permanência de conflitos pela posse da terra, enquanto que o número destes sobe cada dia. Um efeito importante é que um número sempre maior de pobres pioneiros terá que se estabelecer em cidades e vilas na proximidade (que por causa disso tornam-se "*boom towns*", cidades pioneiras) para tentar sustentar-se, enquanto estão à espera de trabalho o de terra no interior. Além disso eles, ou pelo menos as famílias deles, muitas vezes moram numa destas cidades pioneiras e já não no interior - mesmo enquanto trabalham no setor agropecuário. Marianne Schmink fala do 'fechamento' de algumas partes da fronteira atual no Brasil para pioneiros pobres e prevê um aumento ainda maior da tendência dos pioneiros de morar nas cidades pioneiras em vez de no interior ('hiperurbanização').

O capítulo 2 leva à conclusão que a origem de cidades pioneiras na Amazônia brasileira não é um fenômeno atípico das regiões de fronteira, mesmo que pouco sabe-se das funções destas cidades.

A examinação da literatura teve uma influência profunda sobre a estrutura da análise efetuada nos *Capítulos 3 e 4*. Mais especificamente, ela forneceu uma base para a identificação das fronteiras pioneiras do Brasil e das cidades pioneiras da Amazônia hoje. Disto originou-se uma tipologia das fronteiras e das cidades pioneiras nesta região. Para efetuar a análise foram utilizados os Recenseamentos Gerais da População do Brasil do 1960, 1970 e 1980. Esta parte da pesquisa responde às questões sobre os movimentos da população e sobre o padrão da urbanização.

Em respeito às movimentos da população os dados dos censos foram analisados ao nível das *microregiões homogêneas* (entidades estatísticas compostas de um ou mais municípios; vide tab.3.1 e mapa 3.4). Os resultados encontram-se nas tabelas A.1, 2 e 3 da apêndice.

A análise tem três pontos de saída:

1. População absoluta e fração da população total da Amazônia Legal em 1960, 1970 e 1980 (vide os mapas 3.2 e 3.3).
2. Crescimento absoluto e relativo da população nas décadas 1960-1970 e 1970-1980 (vide os mapas 3.4 e 3.5).
3. Densidade da população em 1960, 1970 e 1980, em comparação com a densidade média na Amazônia Legal (mostrada nas mapas 3.6, 3.7 e 3.8).

Assim deram-se três grupos de critérios, que indicaram quais as regiões que tiveram um crescimento populacional

muito rápido e/ou muito grande e quando esta rapidez era maior (vide mapa 3.9). O crescimento da população na Amazônia Legal era de 38,6% entre 1960 e 1970 e de 56,6% na década seguinte.

As regiões que foram classificadas como fronteiras fortes, fracas ou passadas correspondem às áreas onde há uma forte expansão da pecuária de corte. De modo geral estas áreas encontram-se nas partes Sul e Leste da Amazônia. Quase sempre a colonização agropecuária da Amazônia do Brasil atrai um grande fluxo de migrantes.

Muito importante para este padrão de migração é a atuação do governo federal na construção de estradas de penetração através da mata virgem na região. Fronteiras passadas encontram-se perto das estradas que foram as primeiras a serem construídas no programa federal, enquanto que as estradas de penetração construídas nos anos depois deram origem às fronteiras fortes e fracas de hoje. Todavia a construção destas estradas não explica suficientemente a origem destas fronteiras; outras novas estradas não geraram exatamente o mesmo desenvolvimento duma fronteira. Estas últimas regiões encontram-se distantes demais dos grandes mercados do Sul do Brasil para tornar possível uma produção (agropecuária) rentável. Além disso os projetos governamentais de colonização atraíram um número muito menor de migrantes do que foi previsto. Exceções são naturalmente a Zona Franca de Manaus, a grande usina hidroelétrica em construção perto de Tucuruí e alguns projetos minerais.

O governo federal não só estimulou a migração para a Amazônia Legal por meio do grande programa de construção de estradas e da participação nestes projetos de grande escala. De mesma ou até maior importância é o programa federal dirigido às reduções de impostos para companhias que pretendem fazer investimentos produtivos na região. Estes *incentivos fiscais* vêm na forma de uma diminuição parcial duma dívida de imposto e confinam-se à área da Amazônia Legal. Não foram só empresas minerais e industriais a beneficiar destes *incentivos fiscais*, mas esta ajuda financeira estimulou também a implantação de grandes fazendas de pecuária. Já que as fazendas normalmente constroem uma rede de estradas secundárias, estas literalmente abrem caminho para a entrada de um número grande de migrantes, que geralmente são pobres. O governo brasileiro tem pouca influência sobre este último fenômeno, embora dê um forte estímulo à fase inicial da abertura de determinadas partes da Amazônia.

No que respeita a urbanização, os dados dos censos foram analisados ao nível de *distritos* (entidades estatísticas que são menores que um município) que contaram com no mínimo 5.000 habitantes em 1970 ou 10.000 em 1980. Os

resultados são apresentados no apêndice A, tabelas 5 e 6. A análise do índice e do tamanho do crescimento populacional como do número absoluto de habitantes dos centros urbanos (vide os mapas 4.1, 4.2 e 4.3) nas duas décadas resultou numa tipologia de cidades (vide o mapa 4.4), que foi comparado com as regiões de fronteira mostradas no mapa 3.4.

As conclusões mais importantes foram:

- Nos anos 60 as cidades pioneiras originaram especialmente nas novas áreas de colonização entre Belém e Brasília. Nos anos 70 o mesmo aconteceu, mas muito mais rapidamente, entre Cuiabá e Rio Branco, enquanto que o desenvolvimento de cidades pioneiras ao longo da Transamazônica não foi tão forte como ao longo de ambas as estradas já mencionadas. Esta última região não pode concorrer com as outras duas, já que a distância para os grandes mercados do Brasil é muito maior.

- Nas áreas de fronteira fortes a fundação de cidades pioneiras manifestou-se desde o início. Os migrantes pioneiros parecem evitar estabelecer-se nos maiores, já existentes centros urbanos, onde é relativamente mais difícil obter terra para agricultura nos arredores. Também nas fronteiras fortes relativamente mais pioneiros se estabelecem nas áreas rurais circundantes do que nas cidades pioneiras e nos centros urbanos antigos juntos, o que significa que eles conseguem relativamente mais fácil trabalho no setor agropecuário ou em terra própria.

- Nas fronteiras fracas, as quais atraíram muito menos migrantes, o crescimento de cidades pioneiras é menos pronunciado: o aumento da população urbana dirige-se muitas vezes para centros urbanos já existentes (especialmente para os menores). Porém a população urbana (em %) é um pouco maior do que nas fronteiras fortes. Nestas fronteiras fracas é relativamente mais difícil fundar novas cidades, porque a base populacional é pequena demais e também a necessidade de evitar os centros existentes (que também são mais pequenos nestas áreas) não é muito grande. Doutra parte, nestas regiões são implantadas muito menos fazendas e portanto são construídas menos estradas secundárias. Isto significa que é relativamente difícil conseguir um emprego ou terra no interior.

- Nas fronteiras passadas as cidades pioneiras continuam a crescer em população, enquanto que no mesmo tempo há um 'êxodo rural'. Já que a primeira fase de abertura do interior para uso agropecuário vem terminando, a procura de trabalho diminui rapidamente. Muitos trabalhadores volantes e sazonais tentam primeiro encontrar um emprego numa cidade vizinha. O mercado de trabalho ainda está em fase de expansão aí, especialmente no setor de serviços, por causa da alta taxa de nascimentos das áreas de

fronteira e do influxo de trabalhadores rurais. Porém, se não for criado mais emprego produtivo, esta expansão logo tornar-se-á numa diminuição.

Por causa da colonização a população da Amazônia Legal, que tradicionalmente estava concentrada fortemente em só muito poucas cidades (geralmente centros comerciais à beira dos rios para a colheita da borracha ou capitais de estado) (vide a tabela 4.2), é espalhada cada vez mais sobre um número crescente de centros urbanos e cidades pioneiras. Especialmente na fase inicial de abertura de novas áreas para agropecuária a população rural tende a crescer mais rapidamente e a atingir maiores números do que a urbana. Numa fase seguinte a população urbana vai ter a maior importância, mas ela fica desconcentrada numa série de cidades (pioneiras) em vez de concentrar-se num ou dois centros maiores como uma capital estadual.

Pode-se dizer que este desenvolvimento é quase completamente espontâneo; a influência do governo brasileiro neste campo é quase nula.

A última questão da pesquisa trata das funções das cidades pioneiras para a fronteira agropecuária próxima e da estrutura espacial e econômica destas. Para estudar estes temas foi feita uma pesquisa de campo numa das regiões de maior expansão pecuária.

Nos seguintes *Capítulos (de 5 a 8)* apresenta-se um relatório da pesquisa de campo que foi executada nos meses de Maio a Outubro de 1982, nos municípios de Conceição do Araguaia e Santana do Araguaia no Sul do Pará (vide o mapa 1.2).

No *Capítulo 9* as conclusões mais importantes dos capítulos anteriores são resumidas e são unidas às questões centrais do estudo como às conclusões teóricas derivadas do capítulo 2. O tema central é em que medida as diferentes funções das cidades pioneiras são relacionadas às necessidades específicas e, no tempo, variáveis numa fronteira de colonização agropecuária.

Além dos dados que eu recolhi, usei também estatísticas obtidas no lugar. Trata-se de contagens da população que são feitas duas vezes por ano pela SUCAM e ainda de uma pesquisa domiciliar feita pela agência local do IBGE. Esta pesquisa foi efetuada em Dezembro de 1982 nas cidades de Conceição do Araguaia e Redenção.

O *Capítulo 5* contém uma descrição histórica da origem e do crescimento dos primeiros núcleos e das mudanças no padrão geral de ocupação da região de pesquisa. O processo de urbanização nesta região particular seguiu um padrão usual das outras áreas pioneiras da Amazônia. Esta breve descrição termina com o início das primeiras mudanças por causa das atividades de colonização, quase sempre ligadas à introdução de pecuária em grande escala nesta região, nos

anos 70 e continuando nos 80. A esta secção seguem as histórias individuais da origem das cidades pioneiras que foram pesquisadas em detalhe. O interesse pessoal duma pessoa ou dum grupo muito pequeno de indivíduos é de importância vital para o sucesso da fundação e em seguida do crescimento de uma nova cidade. Muito importante é também a chegada e a promoção de um certo tipo de serviços ou empresas que são cruciais neste respeito. Uma condição prévia é um campo de pouso bem preservado e a construção duma estrada de ligação. Na secção 5.4 são elencadas outras funções essenciais. Uma escola (relativamente boa), um pequeno hospital ou clínica, água (canalizada) e eletricidade desde o início; depois serviços como automecânicas, mecânicas para máquinas, secos e molhados, farmácias e serrarias. Mais tarde fazendas maiores e menores, chácaras e sítios implantam-se na região circundante junto com lojas, supermercados e empresas especializadas no fornecimento de bens e serviços para o setor agropecuário, como escritórios de contabilidade, comerciantes de sementes e grãos, farmácias e clínicas veterinárias e bancos. Finalmente também a atração de algumas indústrias de transformação e/ou agências governamentais é um fator determinante para o sustento e o progresso duma cidade pioneira.

A estrutura espacial e econômica destas cidades foi considerada dum ponto de vista geográfico no *Capítulo 6*. Foram contadas todas as diferentes funções destes centros urbanos (vide a tabela 9 da apêndice) e a sua localização relativa dentro de cada cidade na época da pesquisa de campo. Desta contagem pode-se verificar quais são as funções que podem ser caracterizadas como as mais centrais. As mudanças no tempo nas estruturas funcionais destas cidades são reveladas e podem ser relacionados com vários tipos de atividades de colonização e com os meios de transporte usados na época.

A importância dos canais de comunicação é destacada, fenómeno que Bowman e Lattimore já perceberam há muitos anos. Repetidamente estes canais demonstram atrair atividades comerciais e ficam assim responsáveis pela localização do centro comercial duma comunidade. Quais são as atividades a serem concentradas neste centro depende duma parte do tipo de fronteira e das suas necessidades específicas e doutra do tipo de comunicação usado.

Em segundo lugar, existe uma relação entre duma parte a dinâmica duma fronteira, onde há uma sequência de estágios - com ou sem intervalos -, e doutra as mudanças na estrutura geográfica das cidades pioneiras. A pesquisa revelou que dentro duma cidades pioneiras com o passar do tempo surgiram sucessivamente mais de um centro comercial e que estes variam um do outro por tipo de comércio e

locação. Estas mudanças têm a ver com a observação que um determinado tipo de fronteira usa em maior parte um meio de transporte e canal de comunicação específico, seja isto um rio, um campo de pouso ou uma estrada. Na secção 6.8 isto foi descrito pelas cidades de Conceição do Araguaia e Redenção.

Os *Capítulos 7 e 8* são mais analíticos. Aí é analisada a relação entre o papel funcional de cidades pioneiras e a fronteira de colonização agropecuária vizinha. Por outras palavras, foi pesquisado se e como as várias categorias de empresas e instituições têm uma relação com a fronteira vizinha.

- Em primeiro lugar a atenção foi dirigida às atividades que são diretamente relacionadas com a abertura efetiva da fronteira. A construção de estradas, pontes e campos de pouso é a primeira a ser efetuada. O transporte aéreo de e para as fazendas diminui lentamente á medida que mais estradas secundárias atingem a estrada principal. Os táxis aéreos podem considerar-se como a vanguarda da atividade econômica na fronteira.

Logo que uma rede de estradas (que muitas vezes se assemelha a um padrão de drenagem) se desenvolve os táxis aéreos são substituídos por camiões. Junto a eles muitas serrarias entram na região, como também postos de gasolina, automecânicas e mecânicas para as máquinas usadas no desmatamento e na construção de estradas. Quase sem excepção estes serviços são localizados num centro urbano e ao longo da via principal. As serrarias naturalmente localizam-se às vezes a uma certa distância da comunidade, mas sempre ao longo da estrada principal.

No caso de a cidade ter sido fundada originalmente ao longo dum campo de pouso (antes de ser completada a ligação por terra com o mundo exterior) há também um pequeno centro comercial localizado aí; normalmente neste lugar encontram-se os estabelecimentos mais antigos na cidade.

- Em segundo lugar foi prestada atenção às empresas que se estabelecem mais tarde nas jovens cidades pioneiras; estas são geralmente especializadas no setor primário. Na secção 7.3 foram mencionados os fornecedores de crédito financeiro como uma das funções mais centrais neste respeito. Os bancos fornecem crédito já desde o início duma fronteira, embora esperem alguns anos antes de abrir uma nova agência na área. Depois de abrir um escritório local no centro urbano maior da fronteira, os bancos têm extensas zonas de atuação e um movimento financeiro relativamente grande. Mais uma vez esperam alguns anos até que a situação se estabeleça um pouco, antes de abrir novas agências em outras cidades pioneiras. Na minha área de pesquisa até agora só dois bancos têm agências fora da

cidade de Conceição do Araguaia. O trabalho deles é ligado muito com agências governamentais numa sede de município e ainda o movimento de dinheiro pode ser considerado grande na fase inicial (por causa do desmatamento por companhias madeiras e das de mineração que procuram ouro), mas este cai rapidamente depois que a fase inicial é passada.

Junto com os bancos entram na região alguns empreendimentos que lhes são mais ou menos ligados. Para conseguir um empréstimo, os bancos exigem títulos legais da propriedade de terra e uma contabilidade precisa, o que abre o caminho para escritórios de contabilidade, advogados, agrimensores, despachantes (intermediários entre a burocracia e pessoas ou empresas privadas), escritórios de planificação agrícola e agrônomos. Com exceção dos contadores, eles todos são quase completamente dependentes dos bancos, já que a maioria dos serviços que eles prestam tem a que ver com os pedidos de crédito. Até alguns dos (melhores) hotéis vivem destes negócios, já que a maioria dos empreendedores fica aí hospedado quando trata destes negócios.

Médicos veterinários, farmácias veterinárias e comércios gerais para o abastecimento do setor primário (companhias madeiras, de mineração como também agropecuárias) não encontram-se só numa cidade mas em todas as cidades pioneiras. Empresas de serviços como por exemplo de semeadura aérea são raras. Não só porque elas têm uma área de atuação muito extensa (maior do que a minha região de pesquisa), mas também porque muitos fazendeiros preferem contratar trabalhadores numa das cidades próximas, que em geral tem a função de reservatório de mão-de-obra.

Neste respeito é bom notar que as cidades pioneiras mais antigas e grandes funcionam mais como um reservatório de mão-de-obra do que as cidades mais novas que são localizadas mais perto das atividades de desmatamento. Na estação das chuvas, quando há pouco trabalho na agricultura e as serrarias ficam paradas, estas cidades pioneiras mais novas perdem até 23% da população, enquanto que as comunidades agrícolas mais pequenas conseguem manter seu nível populacional.

Aparte destas flutuações sazonais, o número dos habitantes dos núcleos urbanos varia segundo a imigração ou a emigração de garimpeiros e das suas famílias. Muitas vezes a vinda e a partida dos garimpeiros não é registrada nos totais populacionais, porque eles muitas vezes moram no garimpo (enquanto está produzindo) ou ao lado do campo de pouso, se existe. Doutro lado as famílias ficam a maior parte do ano numa das cidades da região e têm de sustentar-se por si mesmas. No caso de terem notícias da descoberta dum grande depósito de ouro, os garimpeiros às vezes entram na

região e começam a trabalhar dum dia ao outro. Assim começou o Garimpo do Cumarú, a oeste de Xinguara perto do limite com a Reserva Indígena dos Xikrin. Nesta cidade de garimpeiros, que agora está sob o controle do governo e onde só se pode chegar de avião, em 1982 moram cerca de 20.000 garimpeiros, só homens.

- Em terceiro lugar, presta-se atenção à categoria de empresas que transformam os produtos primários, como serrarias e outras indústrias madeiras, beneficiadoras de arroz e de milho e a indústria da carne. Todas as indústrias de transformação são localizadas dentro ou perto das cidades pioneiras. Em Rio Maria e Xinguara, localizadas muito perto das áreas de desmatamento com uma concentração de mogno de alta qualidade, as serrarias são a maioria absoluta das indústrias. Em centros mais antigos como Conceição do Araguaia e Redenção, onde já não há mogno nos arredores, quase todas as serrarias partiram. No mesmo tempo a indústria nestas cidades diversificou-se. Em Campo Alegre e na área circundante, onde não foram emitidas concessões às companhias madeiras, encontra-se só uma serraria. Aqui em 1982 estava em construção um grande matadouro frigorífico, que tem uma central elétrica que é alimentada com madeira para as instalações de congelamento.

As beneficiadoras de arroz e de milho entraram na região muitos anos antes de terem bastante produção para o seu funcionamento econômico. Nestes primeiros anos o arroz veio de camião da região de Altamira. Mais tarde, depois que a produção local, que em maioria vem de pequenos produtores, aumentou, muitas outras beneficiadoras entraram nas cidades pioneiras, especialmente em Conceição do Araguaia, Redenção e Rio Maria.

Apesar dos açogues locais, até 1982 não havia nenhuma indústria de carnes na região ou perto dela. O gado ou era vendido para pecuária às fazendas vizinhas em fase de implantação, ou era transportado mais de mil quilómetros até um frigorífico. Já foi mencionado que o novo e grande frigorífico que estava em construção em Campo Alegre começou a produzir no final de 1982. Este frigorífico, construído com ajuda da FINAM/SUDAM, ficará o único num raio de 500 km. É provável que venha a ser de estímulo para a produção de carne no Sul do Pará, uma grande parte de Mato Grosso e de Goiás. Também é bem certo que a cidade de Campo Alegre brevemente tornar-se-á um dos centros mais importantes da área.

Quase todas as indústrias vendem a sua produção ao centro econômico do Brasil e/ou exportam por meio de Belém. Excepções são o arroz, que é vendido ao Nordeste do Brasil e aos comércios locais, e móveis, que são produzidos para o mercado regional.

Com exceção de alguns alimentos produzidos localmente, madeira serrada e lenha, todas as mercadorias vêm de camião do Sudeste do Brasil. Grandes fazendas e companhias de mineração têm os seus próprios camiões que constantemente fazem ida e volta para trazer os produtos industriais de que precisam para as suas atividades. Este sistema existe porque os preços destas mercadorias são muito mais elevados nas áreas de fronteira. Em consequência isto significa que os comércios na região só têm como clientes as empresas e fazendas médias e pequenas e a população local.

- Finalmente foram considerados os serviços públicos e as instituições. As instituições e os serviços, como hospitais, clínicas, estabelecimentos de ensino, hotéis, igrejas e agências governamentais naturalmente trabalham seja para a população local como para as pequenas e as grandes empresas no interior da fronteira. Espacialmente são muito dispersas, no sentido de que encontram-se em todas as cidades pioneiras, com a restrição que a maioria das agências governamentais só têm um escritório nas sedes municipais. Isto não surpreende, se são tomadas em consideração as grandes distâncias e a má qualidade das estradas, mesmo na estação seca. Quase sempre as estradas fora da zona urbana não são asfaltadas nem cascalhadas. Apesar de estos serviços e instituições muitas vezes terem chegado como primeiros aos novos centros urbanos e serem de importância vital para o crescimento das cidades, eles não podem ser considerados como uma base econômica para as cidades pioneiras. Contudo prestam serviços indispensáveis para a fundação e o progresso duma cidade pioneira.

CURRICULUM VITAE

De auteur, Sjoukje Volbeda werd geboren op 12 november 1951 te Nieuweschans en behaalde in 1969 het eindexamen HBS-B te Amstelveen. Vervolgens was zij enige tijd als vrijwilligster werkzaam bij de Volkshogeschool te Bergen (NH). In 1970 begon zij haar studie sociale geografie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, behaalde in 1974 het kandidaats- en in 1979 het doctoraalexamen. In de periode 1975-1978 is zij als student-assistent respectievelijk verbonden geweest aan de vakgroep westerse stads- en plattelandsgeschiedenis en aan de vakgroep sociale geografie van de ontwikkelingslanden, in welk kader zij aan uiteenlopende onderzoeken een bijdrage leverde. In 1974 reisde zij gedurende vier maanden door de Verenigde Staten en Canada en in 1978 maakte zij een studiereis naar Kenya. In 1979-1980 was zij circa een jaar als wetenschappelijk ambtenaar verbonden aan de Stichting Interuniversitair Instituut van Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek (SISWO) en gedetacheerd bij de vakgroep Bestuurskunde aan de Vrije Universiteit. Hier verrichtte zij onderzoek naar het functioneren van de Rijksoverheid op het gebied van de stadsvernieuwing. In 1980 maakte zij, na de geboorte van haar zoon te Dinxperlo, een aanvang met haar dissertatie-onderzoek, in het kader waarvan zij in 1980 een studiereis naar Brazilië maakte, waarvoor zij een reisbeurs van de Stichting voor Wetenschappelijk Onderzoek van de Tropen (WOTRO) ontving. Haar aanvraag voor een promotieplaats van de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO) in 1981, werd gehonoreerd, zodat zij van april 1982 tot half november 1984 met ZWO een dienstverband had.

In de reeks Nijmeegse Geografische Cahiers zijn reeds de volgende publikaties verschenen:

- no.1. Wever, drs.E.: Enkele aspecten van de industriële ontwikkeling in Nederland tussen 1950 en 1963 (1971), f.2,50.
- no.2. Wever, drs.E.; van der Smagt, A.: Determinanten van het verzorgingsgebied van een universiteit (1972), f.2,50 (uitverkocht).
- no.3. Kleinpenning, dr.J.M.G. e.a.: Na 15 jaar Nijmeegse geografie. Opstellen over geografisch onderwijs en onderzoek (1975), f.10,-.
- no.4. Kleinpenning, dr.J.M.G.: The integration and colonisation of the Brazillian Portion of the Amazon Basin (1975), f.12,50.
- no.5. Dietvorst, drs.A.G.J.; Wever, dr.E.: Ruimtelijke interactie in Nederland 1967-1974. Een analyse van informatie-uitwisseling op basis van telefoonverkeer (1976), f.6,75.
- no.6. De Heer, drs.W.F.; Vergoossen, drs.Th.; Wever, dr.E.: Woon-werkverkeer binnenstad Nijmegen (1976), f.12,50.
- no.7. Van den Bosch, drs.H.M.J.: Er zijn grenzen.... politieke geografie voor de basisschool (1976), f.10,- (uitverkocht).
- no.8. Dietz, drs.A.J.; Haastrecht, drs.J.M. van; Scheffer, drs.H.R.: Local effects of two large scale industrial projects in the Kafue-Mazabuka area in Zambia: the Kafue Estate and Nakambala Sugar Estate (1977), f.8,-.
- no.9. Grit, drs.S.; Weert, drs.H. de; Wever, dr.E.: Industriële bedrijfsverplaatsing in Overijssel en Noord-Brabant (1977), f.4,50.
- no.10. Peperkamp, dr.G.: Agrarische Kolonisatie in Spanje, in het bijzonder in het Ebrobekken. Een evaluatie van de activiteiten van het I.N.C./IRYDA in de kolonisatiegebieden van Ejea en La Violada. (1977), f.9,-.
- no.11. Brinkman, drs.C. (red.); Notté, drs.H.; Rooyen, drs.H. van; Aardrijkskunde spelenderwijs. Simulatiespelen in het aardrijkskundeonderwijs (1978), f.11,-.
- no.12. Vilsteren, drs.G.J. van; m.m.v. Everaers, P.C.J.: Factor Ecologie van Arnhem. Classificatie van buurten in een middelgrote stad. (1978), f.8,-.
- no.13. Vilsteren, drs.G.J. van; Poelhekke, drs.W.H.J.: Doorstroming in Arnhem. Een onderzoek naar verhuisketens (1978), f.11,-.
- no.14. Wever, dr.E.; Vergoossen, drs.Th.W.M.: Regio, Onderwijs en Katholieke Universiteit. (1979), f.7,-.
- no.15. Vilsteren, drs.G.J. van: Doorstroming Arnhem in 1977. Vervolgonderzoek naar verhuisketens (1979), f.4,50.
- no.16. Grit, drs.S.; Potters, drs.A.: Industriële structuur(verandering) in Oost-Gelderland (1979), f.6,-.

- no.17. Dietvorst, dr.A.G.J.: Telefoonverkeer en economische structuur in Nederland. Een toepassing van de veldtheorie (1979), f.17,50,-
- no.18. Maas, dr.J.H.M.: Spaanse latifundios.Bodemgebruik en werkgelegenheid op de grote landbouwbedrijven van Sevilla en Córdoba (1981), f.30,-.
- no.19. De relatie theorie-praktijk in recreatiegeografisch onderzoek. Papers, voordrachten en discussieverslag van de sectie Recreatiegeografie, Nederlandse Geografendagen 1982 (1982), (uitverkocht).
- no.20. Eijkemans, drs.C.H.J.F.; Ham, drs.A.P. van den; Kleinpenning, dr.J.M.G.; Peperkamp, dr.G.; Poelhekke, drs.F.G.M.N.; Staps, drs.J.A.M.: Boer en ruimte in de Derde Wereld. Opstellen over de problematische toegang tot de ruimte voor kleine boeren in Sierra Leone, Botswana, Indonesië, Brazilië en Paraguay (1983), f.15,-.
- no.21. Vergoossen, dr.Th.W.M.: Pensioenmigratie in Nederland. Een onderzoek naar de relatie tussen pensioering en woonplaatsverandering (1983), f.14,-.
- no.22. Burnett, drs.D.: The State and Space: a theoretical critique (1983), f.6,50.
- no.23. Schuurman, F.J.; Roberto Apaza V.; Juan Gil C.: La problemática del transporte público urbano en América Latina. El caso de Arequipa, Perú (1984), f.7,-.
- no.24. Kleinpenning, J.M.G.; The integration and colonisation of the Paraguayan Chaco (1984), f.6,-.
- no.25. Poelhekke, F.G.M.N.; Prikkeldraad in het oerwoud. De veeteelt in het proces van economische en sociale integratie van het Amazonegebied in Brazilië (1984), f.20,-.

Deze publikaties zijn schriftelijk te bestellen bij de heer J.W. Voss, Geografisch en Planologisch Instituut, Berg en Dalseweg 105, 6500 KD Nijmegen.

STELLINGEN

I

Het proces dat door Schmink getypeerd wordt als de '*closing frontier*' kan voor wat het Amazonegebied van Brazilië betreft beter aangeduid worden als de overgang van een '*poor man's frontier*' naar een '*big man's frontier*'.

(Schmink, Marianne (1981), *A Case Study of the Closing Frontier in Brazil, Amazon Research Papers, series n.1, Gainesville Fl., May 1981*)

II

Hoewel aan het afstand/tijd begrip dikwijls een lagere verklarende waarde wordt toegekend dan geografen zouden wensen, dient de waarde van deze variabele bij de analyse van frontiersituaties niet onderschat te worden.

III

In de Braziliaanse situatie is het begrip '*o baixo terciário*' (het onderste deel van de tertiaire sector) een meer adequate aanduiding voor 'de informele sector' van de economie. (Hébette, Jean; Acevedo Marin, Rosa (1979 a), *Colonização para quem?, NAEA, Série Pesquisa ano 1 n.1, Belém 1979*)

IV

De aantasting van het tropisch regenwoud in het Braziliaanse Amazonegebied houdt meer verband met de hoge inflatie in Brazilië dan met de internationale hout- en vleesprijzen.

V

De meest centrale functie van een westerse stad is de heroïnehandel.

VI

Ten onrechte wordt in de literatuur over hoog geïndustrialiseerde landen te weinig aandacht besteed aan de discussie over de betekenis van de informele sector.

VII

Het is opmerkelijk dat in Nederland huurders minder bomen in hun tuin planten dan eigenaar-bewoners, terwijl de laatsten niet navenant langer in hun huizen wonen.

VIII

Het frequent aanpassen en veranderen van de Nederlandse spelling, alsmede het naast elkaar voorkomen van verschillende spelwijzen, is een ramp voor dyslectici (woordblinden).

IX

Dyslectici hebben bij het op schrift stellen van teksten veel baat bij het gebruik van een full-screen computerterminal. Bij bedrijven en instellingen dienen zij voorrang te krijgen bij het gebruik hiervan.

X

Dyslexie is een voordeel bij het verkrijgen van inzicht in ruimtelijke structuren en bij het spelen van SCRABBLE.

Stellingen behorend bij het proefschrift
Pionierssteden in het oerwoud:
Stedelijke ontwikkelingen
aan een agrarisch kolonisatiefront
in het Braziliaanse Amazonegebied
van S. Volbeda
Nijmegen, 17 januari 1985

